

ІСТОРІЯ

ПОЛТАВЩИНИ

9

О.А. Білоусько, В.І. Мирошніченко

НОВА ІСТОРІЯ ПОЛТАВЩИНИ

Кінець XVIII – початок XX століття

Пробний підручник для 9 класу

O. Bilousko, V. Myroshnychenko

THE NEW HISTORY OF POLTAVA REGION

The end of XVIIIth c. – the beginning of XXth c.

The test manual is intended for the 9th form

Полтава «Оріяна» 2003 «Oriyana» Poltava

ББК 63.3 (4 УКР – 4 Пол) я 721
УДК 940 (477.53)
Б 52

*Затверджено вченою радою Полтавського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського
(протокол № 4 від 02.09.2003 р.)*

Б 52

Білоусько О.А., Мирошніченко В.І. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття): Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: «Оріяна», 2003. – 264 с., іл., карти.
ISBN 966-8250-09-5

У підручнику викладається історія Полтавщини з часів включення краю до складу Російської імперії в останній чверті XVIII століття і до початку Першої світової війни в 1914 р.

ББК 63.3 (4 УКР – 4 Пол) я 721
УДК 940 (477.53)
Б 52

Bilousko O., Myroshnychenko V. The New History of Poltava Region (the End of XVIIIth c. – the Beginning of XXth c.): The test manual is intended for the 9th form of school providing general education. – Poltava: «Oriyana», 2003. – 264 p., ill., maps.

The textbook presents the history of Poltava region since the time of its integration into the Russian Empire in the last quarter of XVIIIth c. till the beginning of the First World War in 1914.

Рецензенти:

Кравченко П.А., доктор філософських наук, професор;
Турченко Ф.Г., доктор історичних наук, професор;
Мороко В.М., кандидат історичних наук, доцент.

Ілюстрація на обкладинці:

Білять полотно. Карт. К. Трутовського. 1874. Фрагм.

Ілюстрації на шмуцтитулах:

Триумфальна брама в Диканьці. 1820, арх. Л. Руска.
Покровська церква в Плішивці. 1903–1905, арх. І.С. Кузнецов.

ISBN 966-8250-09-5

© Білоусько О.А., Мирошніченко В.І., 2003.
© Видавництво «Оріяна», 2003.

Дорогі країни!

Ви взяли до рук перший за всі часи існування нашої малої батьківщини підручник з історії Полтавщини. Мандруючи сторінками книги, Ви ознайомитеся з багатьма подіями, які відбувалися на полтавській землі в т.зв. «імперський період» її історії (кінець XVIII – початок XX століття). Одні події того часу заохочували життя, інші породжували песимістичні настрої. Одні учасники тих подій залишили по собі добру, інші – лиху славу. Навряд чи всі вони тоді думали, що на порозі третього тисячоліття від Р. Х. нащадки у Вашій особі будуть оцінювати їх життєдіяльність. Але це нормально, коли наступні покоління оцінюють своїх попередників. Тільки не поспішайте з критикою і відкиданням. Головне було зроблене: нитка життя не перервалася, коліска у вигляді рідного краю збереглася. Вдивіться в обличчя своїх пращурів, прочитайте свідчення про їхнє повсякденне життя й духовні поривання, задумайтесь над зв'язком поколінь, відчуйте безперервність традиції буття. Візьміть для себе за правило ніколи не відхиляти правду.

Звертаємо Вашу увагу, що товщина книги – позірна. Особливістю нашого підручника є те, що матеріал у ньому поділяється на основний та додатковий блоки, набрані різним шрифтом. Додаткову частину складають: довідкові тексти, документальні свідчення, біографії та історичні портрети діячів, а також коментарі до карт та ілюстрацій. Ця частина містить інформацію, адресовану допитливим учням.

Успіхів Вам!

*Заслужений вчитель України
О.А. Білоусько*

*Заслужений працівник освіти України,
кандидат педагогічних наук, доцент
В.І. Мирошніченко*

ІХ

ІНТЕГРАЦІЯ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Остання чверть XVIII –
перша половина
XIX століття

37

Запровадження в краї загально-
імперського адміністративно-
територіального устрою

8

38

Зміни у становищі населення

24

39

Протиріччя господарського розвитку

44

40

Ідейно-політичне життя

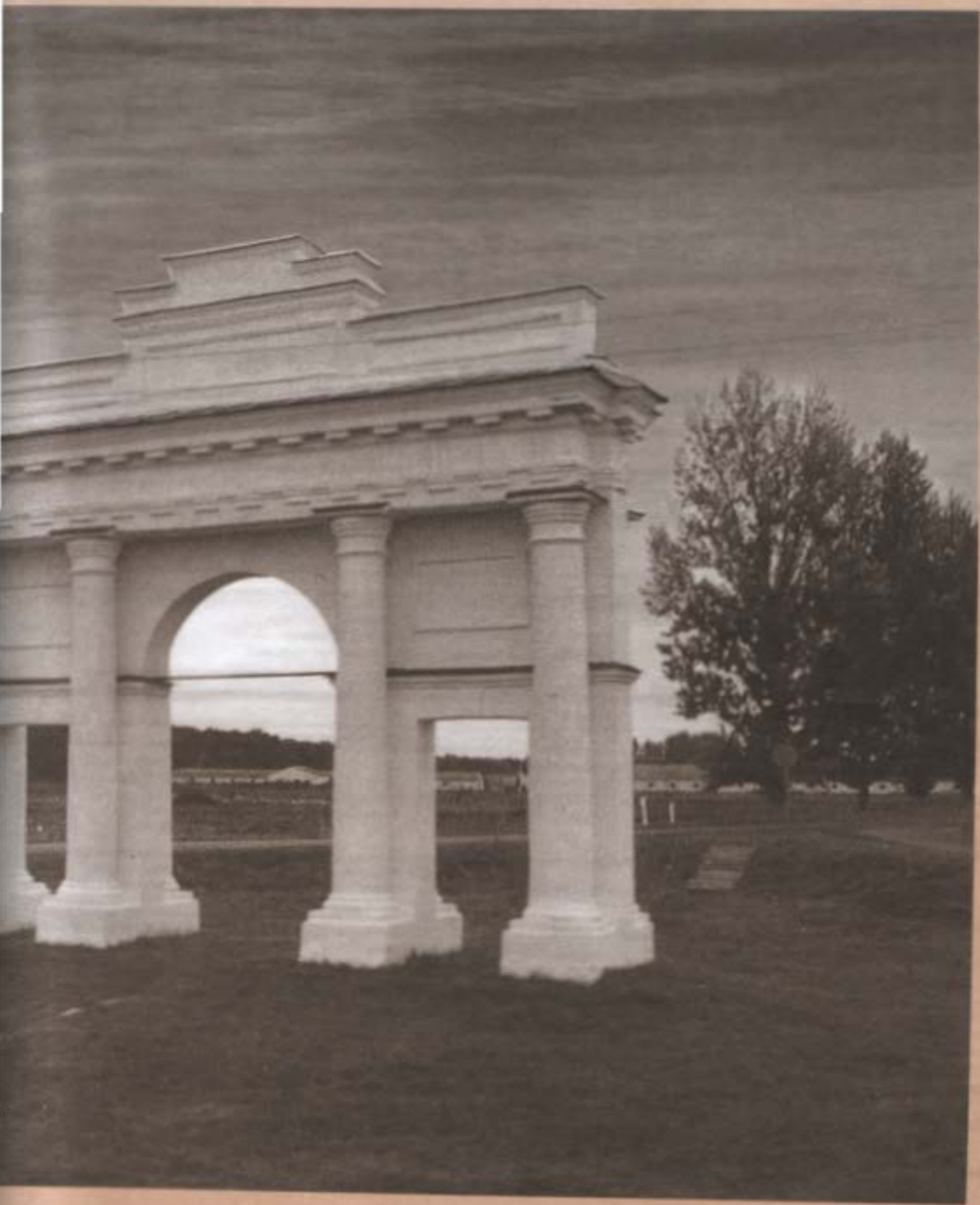
66

41

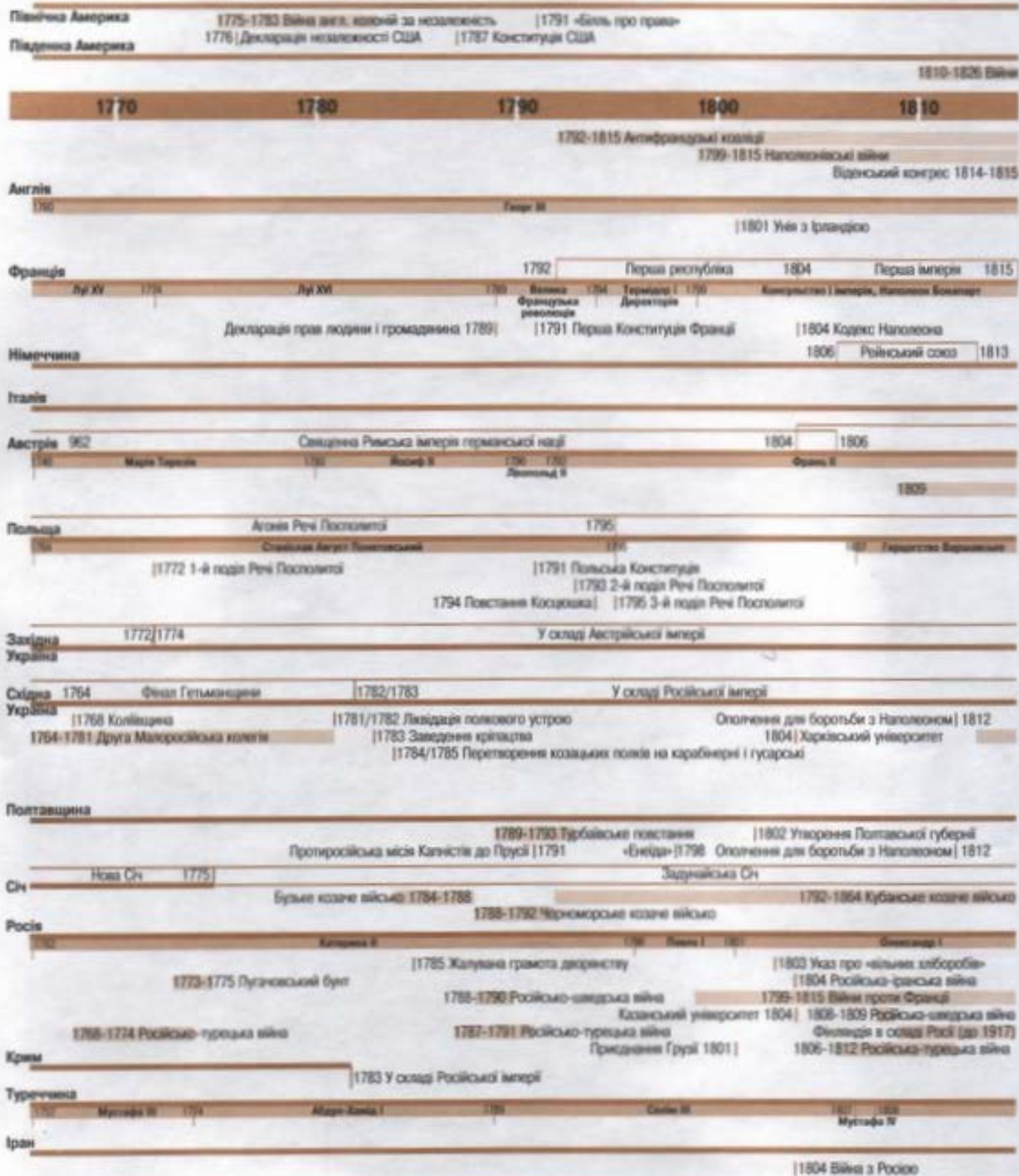
Розвиток культури

96

Полтавщина в контексті української та світової

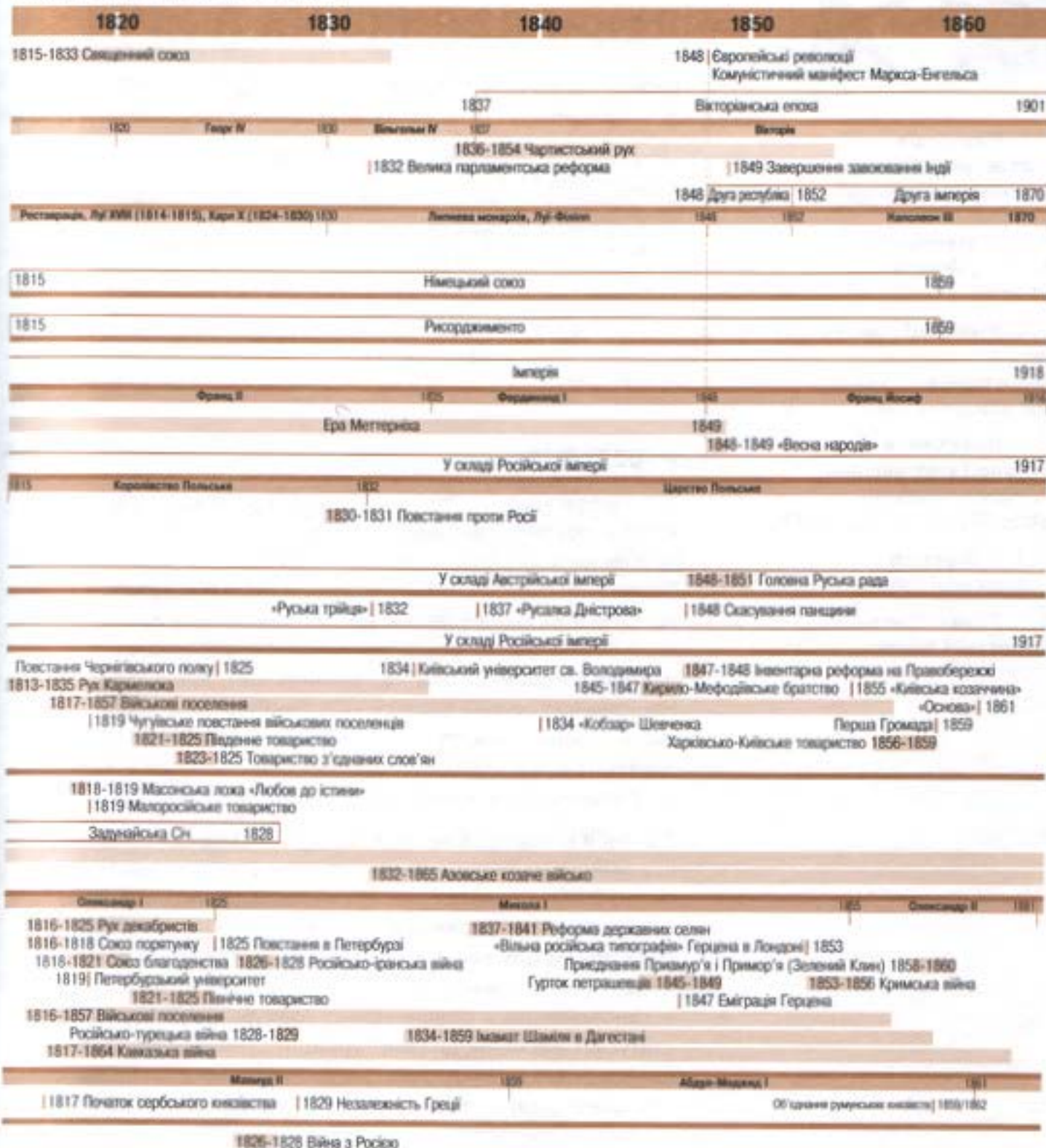

історії останньої чверті XVIII – I пол. XIX ст.

1828 | Демократична партія США

Республіканська партія США | 1854

за незалежність іспанських і португальських колоній

37

ЗАПРОВАДЖЕННЯ В КРАЇ ЗАГАЛЬНОІМПЕРСЬКОГО АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

- 37.1.** Ліквідація
Полтавського полку.
Включення полкової
території
до новоутвореної
Новоросійської
губернії 9
- 37.2.** Ліквідація решти
полків.
Поділ території краю
між намісництвами... 10
- 37.3.** Входження
території Полтавщини
до Малоросійської
губернії 12
- 37.4.** Утворення
Полтавської губернії .. 14
- 37.5.** Характеристика
імперської влади..... 15
Імперські правителі
краю (1764—1917 рр.).. 18

Інтродукція

В останній чверті XVIII — початку XIX ст. в житті нашого краю відбулися важливі зміни, пов'язані з завершенням процесу інкорпорації Лівобережної України до складу Російської імперії. Внаслідок дій царського уряду, підтриманих місцевими можновладцями, наш край, який протягом 135 років був складовою гетьманської держави, перетворився на звичайну «область» Росії. Національні органи влади й судочинства були позбавлені своїх номінальних функцій і фактично заміщені царською адміністрацією. Традиційний полково-сотенний устрій був скасований і замінений губернським.

Краяння і перекраювання колишніх козацьких земель, що здійснювалося царським урядом упродовж останньої чверті XVIII — початку XIX ст., переслідувало конкретну політичну мету: українці мали забути про існування власної держави на цих землях, які тепер розглядалися як «росейские». Межі нових адміністративних одиниць встановлювалися довільно, без урахування попереднього статусу. Внаслідок цих пертурбацій руйнувалися вже налагоджені зв'язки, занепавав добробут міст; старі полкові й сотенні центри, які не набули губернського чи повітового статусу, перетворилися на глухі закутки.

Ліквідація Полтавського полку. Включення полкової території до новоутвореної Новоросійської губернії

37.1

На час ліквідації гетьманства (1764 р.) Лівобережна Україна поділялася на 10 полків, з них шість — Гадяцький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький — знаходились на території Полтавщини, решта

чотири — Київський, Ніжинський, Стародубський, Чернігівський — розташовувалися на території Чернігівщини. Реорганізація адміністративно-територіального устрою почалася з ліквідації полків.

Карта 37.1

Південна Полтавщина в складі Новоросійської губернії. 1764—1783 рр.

Новоросійська губернія (1764—1783 рр., адміністративний центр з 1765 р. — Кременчук) була утворена як військовий округ для оборони від турецько-татарської агресії на території Нової Сербії, Слов'яно-Сербії, Української лінії, південної Полтавщини і Миргородщини. В 1764 р. до губернії були віднесені Власівська і Кременчуцька сотні Миргородського полку; Білицька, Келебердянська, Китайгородська, Кишеньківська, Кобеляцька, Маяцька, Нехворощанська, Новосанжарська, Орлицька (Орільська), Переволочанська, Сокильська, Старосанжарська, Царичанська сотні Полтавського полку. Населення губернії в 1773 р. склало 463 тис.

чол. У 1775 р. до губернії було приєднано Омельницьку і Потоцьку сотні Миргородського полку, Великобудичанську, Решетилівську і три Полтавські сотні Полтавського полку, а також частину земель ліквідованих Запорозьких Вольностей. Губернія поділялася на 3 провінції (Єлисаветинську на Правобережжі, Катерининську і Бахмутську на Лівобережжі) та 12 повітів. У 1775 р. Бахмутську провінцію віднесено до новоствореної Азовської губернії. Лівобережна Полтавщина входила до Кременчуцького, Новосанжарського, Полтавського повітів, правобережна — до Крюківського повіту.

Першого удару полково-сотенній організації було нанесено судовою реформою 1763 р., коли замість козацьких судів у Гетьманщині введено систему судів за Литовським статутом — суди земські, гродські й підкоморські з генеральним судом на чолі. В результаті цієї реформи (іспірованої, до речі, місцевим шляхетством, яке через своїх виборних прибирало до рук уряди суддів) поряд з існуючими полками і сотнями з'явилися окремі судово-адміністративні округи — повіти з власними адміністративними органами управління. Запровадження повітового поділу давало уряду цінну можливість відокремити військове правління від цивільного і внести нерозбірливу в діловодство. Всього повітів було створено 20, в тому числі 11 на Полтавщині: Гадяцький, Зіньківський, Золотовіський, Іваницький, Лубенський, Миргородський, Остап'ївський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Роменський. Важливо, що територіально повіти не співпадали з сотнями. Зі створенням повітів розпочалося перекачування кадрів із полкових структур до земських, порушилися десятилітні встановлені зв'язки. Запровадження повітового поділу підготувало ґрунт для ліквідації полків.

На момент ліквідації полки налічували в своєму складі сотень: Гадяцький — 18, Лубенський — 23, Миргородський — 11, Переяславський — 18, Прилуцький — 11.

Полки Гетьманщини були ліквідовані в кілька етапів. Заслуговує на увагу той факт, що першим припинив існуван-

ня Полтавський полк. У 1764 р. більша частина полкової території (13 сотень) була анексована і приєднана до новоствореної Новоросійської губернії. В 1775 р. до Новоросійської губернії приєднано решту сотень, а полк ліквідовано. Після цього південна Полтавщина на 20 років опинилася поза межами колишньої Гетьманщини.

Полтавський полк зник з карти козацької України одночасно із Запорозькою Січчю, знищеною царськими військами **влітку 1775 р.** Запорозькі землі увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній і були поділені між російськими окупантами та чужоземними колоністами. Кошовий Нової Запорозької Січі **Петро Калнишевський** та військовий січовий писар **Іван Глоба**, обидва — наші земляки, а також військовий суддя **Павло Головатий** були репресовані й скінчили життя в заслання. Дехто з старшин утекли разом з козаками в турецькі землі, де згодом заснували Задунайську Січ. За якоюсь іронією долі, останнім кошовим Задунайської Січі виявився теж наш земляк **Йосип Гладкий**. Але переважна більшість запорозької старшини залишилася на свободі і в обмін на лояльність до царського уряду невдовзі одержала російське дворянство. Оскільки запорозький край в сусідній Полтавщині завжди ототожнювався з волею та незалежністю, його загибель справила гнітюче враження на полтавську людність.

37.2 Ліквідація решти полків. Поділ території краю між намісництвами

Розправившись з останнім оплотом української незалежності — Січчю, царизм міг спокійніше приступати до ліквідації залишків козацького управління на Гетьманщині. На початку 1780-х рр. триплет нових реформ буквально розстріляв традиційний устрій козацької України: в 1782 р. скасовано полковий і судовий устрій; в 1783 р. розформовано козацькі полки і заборонено селянські переходи. Справу знищення української

автономії завершили царські жалувані **грамоти 1785 р. дворянству і містам**, а також **указ 1786 р. про секуляризацію монастирських земель**.

Остаточна ліквідація полково-сотенного устрою в Україні була пов'язана із загальноімперською адміністративною реформою, що здійснювалася після прийняття 7 листопада 1775 р. «Учреждения для управления губерниями». На місці існуючих доти 20 губерній, поділених на провінції й повіти, утворено 41 губернію, що мали лише повітовий поділ. Якщо межі попередніх губерній

Полтавщина в складі Катеринославського, Київського, Чернігівського намісництв. 1781/1783—1796 рр.

Катеринославське намісництво (1783—1796 рр., адміністративний центр — Кременчук, з 1789 р. — Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) було утворено на території ліквідованої Новоросійської губернії (1764—1783 рр.). Поділялося на 15 повітів. Територія Полтавщини входила до Градизького (передано у 1789 р. з Київського намісництва), Костянтинградського, Кременчуцького (до 1789 р.), Олександрійського (в 1795 р. віднесено до Вознесенського намісництва), Павлоградського, Полтавського, Царичанського (з 1794 р. — Олександрійського) повітів. У 1789 р. у зв'язку з великою повинню повітові установи з Кременчука були переведені до Градизька, а Кременчук віднесено до Градизького повіту, де він перебував до 1796 р. Після ліквідації намісництва його територія ввійшла до Новоросійської (1796—1802 рр.) та Малоросійської (1796—1802 рр.) губерній.

Київське намісництво (1781—1796 рр., адміністративний центр — Київ) було утворено на території Київського, Переяславського, Лубенського і Миргородського полків. Поділялося на 11 повітів.

Територія Полтавщини входила до Говтвянського, Городиського (з 1789 р.), Золотоніського, Лубенського, Миргородського, Переяславського, Пирятинського, Хорольського повітів. У 1791 р. з Чернігівського намісництва були передані Зінківський, Гадяцький і частина Лохвицького повітів. Після ліквідації намісництва його територія відійшла до Київської (1797—1925 рр.) та Малоросійської (1796—1802 рр.) губерній.

Чернігівське намісництво (1781—1796 рр., адміністративний центр — Чернігів) було утворено на території Київського, Ніжинського, Лубенського, Гадяцького, Прилуцького, Чернігівського і Стародубського полків. Поділялося на 11 повітів. Територія Полтавщини входила до складу Гадяцького, Глинського, Зінківського, Лохвицького, Прилуцького, Роменського повітів. У 1791 р. Зінківський, Гадяцький і частину Лохвицького повітів передано до Київського намісництва. Після ліквідації намісництва його територія ввійшла до Малоросійської губернії (1796—1802 рр.).

встановлювалися за географічними, інколи за історичними ознаками, то в основу нового губерньського поділу було покладено кількість населення: губернії включали 300—400 тис., а повіти — 20—30 тис. жителів. Кількість губерній зростала: на 1.І.1917 р. в Російській імперії була 101 губернія, в т. ч. 9 на Україні. Створений реформою губерньський урядовий механізм виявився надзвичайно життєздатним, проіснувавши практично без змін близько 150 років.

Поширення губерньського устрою на Україну розтяглося у часі. На початку 1782 р. в колишній Гетьманщині було утворено три намісництва: Київське (9.І.1782 р.), Чернігівське (19.І.1782 р.) й Новгород-Сіверське (27.І.1782 р.), сполучені в Малоросійському генерал-губерна-

торстві. Ще одне намісництво — Катеринославське — було роком пізніше (30.ІІ.1783 р.) утворено на території Новоросійської губернії. Між трьома з цих намісництв й була поділена територія нашого краю. До Катеринославського намісництва увійшли землі південної Полтавщини, що раніше перебували в складі Новоросійської губернії. Між Київським і Чернігівським намісництвами були розділені землі решти полків. Визначальним для території ставав повітовий поділ, причому колишні повіти, що до цього були лише судово-адміністративними округами, тепер ставали адміністративними, судовими і фінансовими одиницями.

37.3

Входження території Полтавщини до Малоросійської губернії

Царським указом від 30 листопада 1796 р. на Лівобережжі замість колишніх трьох намісництв (Київського, Чернігівського й Новгород-Сіверського) була створена одна губернія — Малоросійська з центром у Чернігові. До цієї губернії приєднувалася також територія колишнього Полтавського та Миргородського полків, що раніше відносилася до Новоросійської губернії, а потім до Катеринославського намісництва. Київ був виділений зі складу губернії. На території Малоросії була відновлена попередня судова система — генеральний, земські, гродські й підкоморські суди. Малоросійський генеральний суд у складі двох департаментів — карних і цивільних справ — діяв як апеляційна інстанція для судових установ до 1831 р.

Проведене в 1796 р. об'єднання намісництв у Малоросійську губернію, попри плани його ініціаторів, нагадувало про існування козацько-гетьманської держави. Цивільним губернатором

Малоросії був призначений відомий автономіст, козацький полковник М.П. Миклашевський. Територія Малоросійської губернії фактично збігалася з кордонами Гетьманщини. Може, ще й тому існування Малоросійської губернії виявилось недовговічним. Назви «Малоросія», «малоросіяни» («малороси») вживалися стосовно підросійської України протягом ХІХ — поч. ХХ ст., застосовуючись переважно для Лівобережжя.

Миклашевський Михайло Павлович

(1756—1847) — військовий і державний діяч, малоросійський цивільний губернатор (1797—1800 рр.).

Походив з гіллястого старшинсько-шляхетського роду. У 1789—1792 рр. — полковник Стародубського карабінерського полку, в 1797 р. — волинський

і того ж року малоросійський цивільний губернантор. З 1801 р. — новоросійський (катеринославський) губернантор, з 1808 р. — сенатор. Видатний автономіст, зв'язаний з Новгород-Сіверським патріотичним гуртком. Після відставки в 1818 р. поселився в своєму маєтку в с. Понурівка, де утворив осередок українського культурного, політичного й економічного життя.

Полтавщина в складі Малоросійської губернії. 1796—1802 рр.

Малоросійська губернія (1796—1802 рр., адміністративний центр — Чернігів) була утворена з Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництва, частин Київського і Катеринославського намісництва. Поділялася на 20 повітів. Доросле населення губернії складало 2333136 чол.

На території Полтавщини знаходилося 11 повітів: Гадяцький, Зінківський, Золотоніський, Кременчуцький, Лубенський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Хо-

рольський. Міста Глинськ, Градизьк, Костянтинград, Лоханця, Миргород, Олександрівка, які не одержали статусу повітових, перейменовувались у посади, а згодом — у заштатні міста (за винятком Олександрівки, якого віднесено до категорії казенних поселень).

Після ліквідації Малоросійської губернії на її території створені Полтавська (1802—1925 рр.) і Чернігівська (1802—1925 рр.) губернії (до 1856 р. — під владою спільного військового губернатора).

37.4 Утворення Полтавської губернії

Царським указом від 27 лютого 1802 р. Малоросія була поділена на дві губернії. За пропозицією малоросійського генерал-губернатора С.К. В'язмітінова одне з губернських міст мало бути розташоване в північній, а друге — в південній частинах колишньої Малоросійської губернії.

Хоча вигода місцевості (всередині губернії) була на боці Лубен, губернським містом і резиденцією малоросійського генерал-губернатора була вибрана Полтава — справу вирішила мила російському серцю згадка про перемогу Петра I над шведами.

Свідчення І. «Предложеніе» С.К. В'язмітінова про розподіл Малоросійської губернії (1801 р.):

«А потому и назначаю первым город Чернигов, по которому именоваться имеет Малороссий-

ская Черниговская губерния; а вторым город Полтаву, по которому стант именоваться Малороссийская Полтавская губерния».

**В'язмітінов
Сергій Кузьмич**

(1749—1819) — граф, державний діяч, генерал від інфантерії, малоросійський генерал-губернатор (1799—1802 рр.).

Учасник російсько-турецької війни 1787—1791 рр. В 1790—1796 рр. — моголівський губернатор, потім комендант фортеці в Петербурзі й керуючий комі-

саріатським департаментом, з 1799 р. — малоросійський генерал-губернатор. Коли Малоросійська губернія мала бути розділена на дві окремі адміністративні одиниці, С.К. В'язмітінов прийняв рішення зробити губернськими містами Чернігів і Полтаву. Отже, С.К. В'язмітінову Полтава зобов'язана статусом губернсь-

Карта 37.4

Полтавська губернія. 1802—1925 рр.

Герб
Полтавської
губернії

кого центру. З 1802 р. очолював військово-міністерство. В 1812 р. призначений головою Кабінету міністрів. З 1816 р. — петербурзький генерал-губернатор.

Імперська пропаганда швидко створила Полтаві імідж «міста російської слави». У I пол. XIX ст. розпочалось увічнення пам'яті про Полтавську битву. Полтава стала місцем своєрідного паломництва російського істеблїшменту. У XIX — на поч. XX ст. місто відвідали всі російські імператори та інші «височайші особи». Олександр I був тут у 1817 р.; Микола I — у 1832, 1835, 1842, 1845, 1850, 1852 рр., тобто 6 разів; Олександр II — у 1837, 1850, 1853, 1859, 1861 (двічі), 1863, 1867, 1872 рр., тобто 9 разів; Олександр III — у 1872 р.; Микола II — у 1909 і 1913 рр.

Урочисте відкриття Полтавської губернії відбулося 9 березня 1802 р. З нагоди цієї події відбувся молебен, губернатор дав обід і вечерю, на закінчення запрошені подивилися концерт.

Первісний варіант адміністративно-територіального устрою Полтавської губернії двічі зазнавав змін. Число повітів було

збільшено з 11 до 15. 11 грудня 1801 р. повітовими містами були визначені Гадяч, Зіньків, Золотоноша (тепер Черкаської обл.), Кременчук, Лубни, Переяслав (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.), Пирятин, Полтава, Прилуки (тепер Чернігівської обл.), Ромни (тепер Сумської обл.), Хорол; 12 грудня 1801 р. додалися Костянтиноград (тепер Красноград Харківської обл.), Миргород (замість Зінькова); 27 березня 1803 р. — Зіньків, Лохвиця, Кобеляки. Міста Градизьк і Глинськ вважалися заштатними. В 1817 р. до губернії приєднано посад Крюків. У 1857 р. здійснено уніфікацію гербів повітових міст.

Запроваджений на поч. XIX ст. адміністративно-територіальний поділ краю проіснував більше 100 років, а зобов'язане йому своїм походженням поняття «Полтавщина» зберігається посьогодні.

Характеристика імперської влади 37.5

37.5.1. Нові господарі краю

Після остаточної ліквідації полкової системи 135 років (до 1917 р.) влада в краї знаходилася в руках імперських урядовців, організованих на військовий зразок. Затвердження урядовців на посадах здійснював Сенат за височайшим дозволом. Але ця процедура мала формальний характер. Фактично все вирішувалося на місцях губернаторами. Розгалужена система губернської адміністрації підкріплювалася організацією дворянського самоуправління. Характерно, що серед адміністраторів не було жодного з колишніх козацьких полковників.

Вищі посадові особи адміністрації призначалися з центру і походили з най-

більш впливових аристократичних родин. У своїй діяльності вони керувались імперськими інтересами і проводили загальною жорсткий курс на централізацію і русифікацію, в принципі не вирізняючи Полтавську губернію серед інших «російських країв». Водночас як здібні і завзяті адміністратори вони об'єктивно сприяли розвитку економіки й культури краю, а деякі прихильно ставилися до населення і навіть шанували українські традиції. При цьому чиновники всіх рангів не менш ревно, ніж про імперські, дбали про власні інтереси, грабуючи й обдираючи підвладних «малоросів». Зауважимо, що влада вимагала від чиновників ретельного виконання обов'язків, а недбалих і несумлінних іноді карала.

Свідчення 2. Декабрист О.О. Бестужев:

«В казне, в судах, в комиссариатах, у губернаторов, у генерал-губернаторов — везде, где вмешался интерес, кто мог, тот грабил, кто не смел, тот крал».

Свідчення 3. Із «Записки о древней и новой России» М.М. Карамзіна:

«Везде грабят, и кто наказан? Ждут доносов, улики, посылают сенаторов для исследования, и ничего не выходит! Доносят плуты — честные терпят и молчат, ибо любят покой. Не так легко уличить искусного вора-судью, особенно с нашим законом, по коему ваяткобратель и ваяткодатель равно наказываются. Указывают пальцем на грабителей — и дают им чины, ленты и ожидания, чтобы кто на них подал просьбу. А сии недостойные чиновники в надежде на своих, подобным им, защитников в Петербурге беззаконствуют, смело презирая стыд и доброе имя, какого они условно лишились. В два или три года наживают по несколько сот тысяч и, не имея прежде ничего, покупают деревни».

Свідчення 4.

Кременчуцький городничий Д. Головін в 1797 р. одержував 300 руб. на рік. Пристав Градизька Р. Ковалевський — 180 руб. Річний дохід Полтавського губернатора (1828—1840 рр.) П.І. Мошлевського: 6000 руб. жалування, 6000 руб. столових, 2000 руб. пенсії за службу на Кавказі, 3500 руб. орендних; всього 17500 руб. асигнаціями (5000 руб. сріблом). Крім цього, із суми земського збору 1892 руб. асигнаціями (540,75 руб. сріблом) на опалення будинку.

Свідчення 5.

Незадовго до смерті малоросійський генерал-губернатор (1840—1847 рр.) князь М.А. Долгоруков листовно візнався імператору Миколі I, що витратив на особисті потреби значну суму казенних грошей. Проведене розслідування відкрило, що генерал-губернатор жив надзвичайно розкішно, майже щодня влаштовував вечірки в картярською грою, робив забір продовольчих припасів у крамниціях, позичав гроші у підлеглих і приватних осіб, зборгувавши кредиторам близько 300 тис. руб. Комітет міністрів, обговоривши питання щодо цієї розтрати, визнав винними чиновників, які давали князю гроші, але виявивши до уваги, що невиконання розпоряджень генерал-губернатора могло мати для них не-

Губернські чиновники. Мал. О. Азіна.

приємні наслідки, «питати з підслуханих звинувачив неаручним».

Свідчення 6.

Розглянувши скаргу кременчуцьких купців та міщан на «чужиме обиди и несправедливости» з боку городничого Д. Головіна, малоросійський генерал-губернатор І.П. Салтиков в 1797 р. звільнив того з посади. Пояснення: «Всякое подобное представление, а тем более когда оно идет от целого общества, должно быть уважено».

Куракін Олексій Борисович

(10.IX.1759—30.XII.1829) — князь, державний діяч, дійсний таємний радник, генерал-губернатор Малоросії (1802—1807 рр.).

Аристократ за походженням. Знатність роду і великі зв'язки при дворі сприяли блискучій кар'єрі. Провів близько 50 років на службі у чотирьох царів, посідав найвищі державні посади, здобув величезний адміністративний досвід.

У Полтаві завів правила поведження, подібні до придворних. За 6 років правління зробив для краю чимало добрих справ: навів порядок у діяльності судових інституцій; домігся відкриття казенних лікарень, аптек, богадільень, пологових приютів; вперше запровадив щеплення від віспи; сприяв заснуванню навчальних закладів; надавав позички для приватного будівництва; влаштував ботанічні й міські сади. О. Куракіну належала ідея створення нового центру Полтави, реалізована його наступниками. Не без гордості за зроблене князь писав брату: «...ви не скажете, що я дремлю, мой друг, не правда ли?». Свідок діяльності генерал-губернатора І. Котляревський присвятив йому оду «Пісня на Новий 1805 год Пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну». В ній він хвалив князя за працелюбність, правосуддя, захист слабких і щиро бажав, аби князь якомога довше залишався правителем краю.

**Лобанов-Ростовський
Яків Іванович**

(1760—18.I.1831, Петербург) — князь, таємний радник, сенатор, обер-камергер, генерал-губернатор Малоросії (1806—1816 рр.).

Походив з аристократичного роду, що виводив свій початок від Рюрика. Завдяки покровительству знатних родичів зробив блискучу придворну і службову кар'єру. Призначений малоросійським генерал-губернатором у Полтаву, розгорнув тут активне будівництво. За нього були споруджені головні губернські установи і будинки, що стали зразками міської архітектури періоду класицизму. Згідно з урядовими маніфестами у 1812 р. сформував у генерал-губернаторстві козацькі полки для боротьби з навалюю Наполеона. За словами біографа, князь Я.І. Лобанов-Ростовський «...одушевляв собою общество, любил радоваться и вместе делить горе с другими, был молод в кругу молодых людей, ... но в советах со старцами был важен, тверд, не косноязычен, часто горяч там, где видел неправду... Любил делать добро без тщеславия, был горд только против гордых, ласков, обходителен со всеми, предан престолу без всяких своекорыстных видов. Хвалил за глаза, бранил открыто».

**Рєспнін-Волконський
Микола Григорович**

(28.I.1778—7.I.1845) — князь, державний і військовий діяч, генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії (1828 р.), генерал-губернатор Малоросії (1816—1834 рр.).

Походив з аристократичного роду, що вів свій початок від

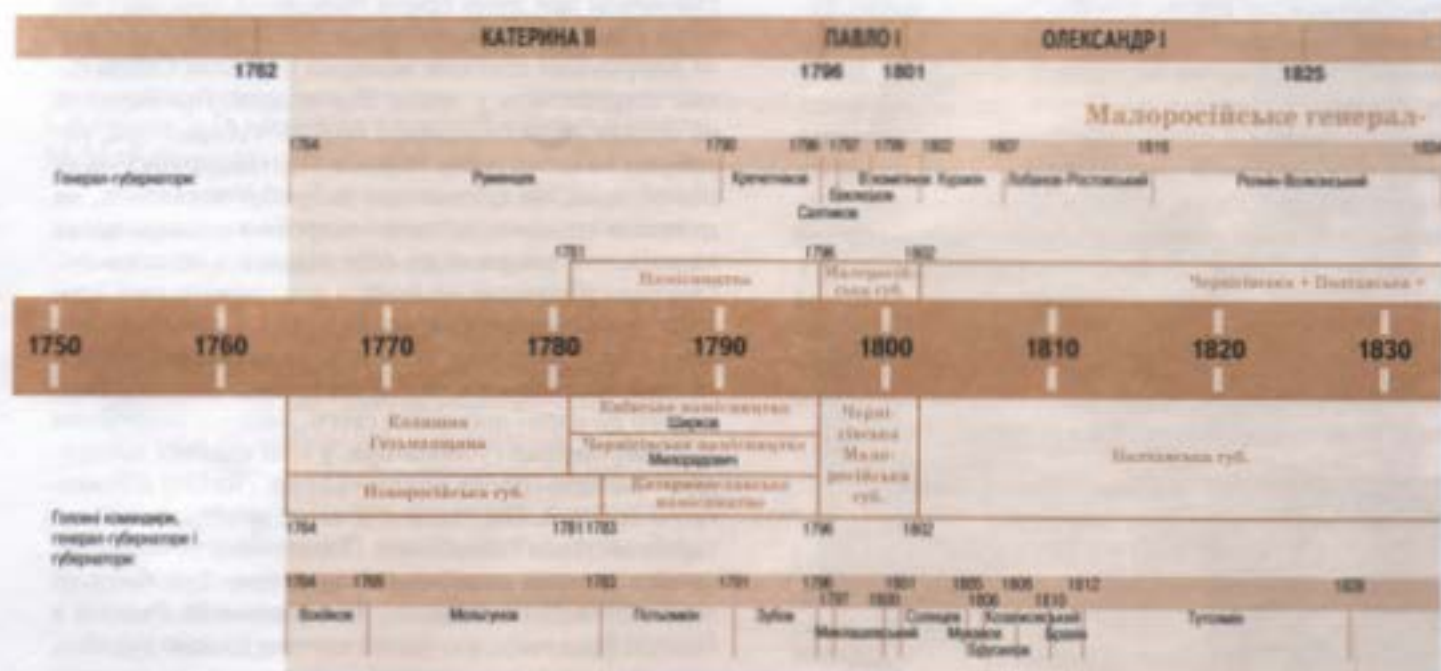
чернігівських Рюриковичів. З 15-річного віку перебував на військовій службі. Брав участь у війнах з Францією. Після укладення Тільзійського миру був посланником при дворі братів Наполеона Ієроніма і Йосифа у Вестфальському герцогстві. В 1813—1814 рр. за дорученням союзних монархів управляв Саксонським королівством у званні віце-короля. Призначений на посаду малоросійського генерал-губернатора, перебував на цьому посту 18 років. Полтавщину любив як рідний край, піклувався про добробут населення, не дозволяв кривдити кріпаків і енергійно захищав права козаків, чим викликав до себе підозру в сепаратизмі. Генерал-губернатор не боявся відстоювати свої клопотання про потреби краю «нагорі», в міністерських кабінетах. У випадках, коли уряд не виказував співчуття його клопотанням, М.Г. Рєспнін звертався безпосередньо до царя і добивався свого. Завдяки енергійним заходам генерал-губернатора, у краї вдалося попередити трагедію голоду 1833—1834 рр. і надати допомогу потерпілим. Від підлеглих вимагав відвертості, не терпів лестощів і залобігань. Підтримував зв'язки з багатьма діячами української культури, був близько знайомий з Т. Шевченком. За сприяння М. Рєспніна в Полтаві було написано першу наукову історію України, організовано театр, відкрито інститут шляхетних панів. Перевитрата коштів при спорудженні будинку інституту стала підставою для несправедливого відібрання у князя всіх його маєтностей, за винятком Яготина, де він і дожив віку. Похований, згідно із заповітом, у склепі Вознесенської церкви Густинського монастиря поблизу Прилук (тепер Чернігівської обл.). Донька покійного князя В.М. Рєспніна про похорон батька писала Т. Шевченку: «Я хотела сказать вам, как земляки ваши показали себя по всей дороге, как в Прилуках добрый народ отпряг лошадей и на себе, в ужасную метельцу, повез санки, на которых стоял гроб, через весь город...».

37.5.2. Система державної адміністрації

Вищою посадовою особою місцевої адміністрації був малоросійський військовий генерал-губернатор, у чиєму віданні до 1836 р. знаходилися дві губернії — Полтавська й Чернігівська, а до 1856 р. — три (додалася Харківська). Для керівництва губерніями в Полтаві в 1802 р. була створена канцелярія малоросійського генерал-губернатора.

Свідчення 7.

Штат канцелярії малоросійського генерал-губернатора (1826 р.): правитель канцелярії, 2 секретарі, 6 їх помічників, журналіст, ексектор-

Малоросійські генерал-губернатори (1764—1856 рр.):

Генерал-фельдмаршал граф П.О. Румянцев-Задунайський (1764—1790 рр.); генерал-аншеф Михайло Микитович Кречетніков (1790—1796 рр.); генерал-фельдмаршал граф Іван Петрович Салтиков (1796—1797 рр.); генерал від інфантерії Олександр Андрійович Беклешов (1797—1799 рр.); генерал від інфантерії Сергій Кузьмич В'язмітін (1799—1802 рр.); дійсний тасмний радник князь Олексій Борисович Куракін (1802—1807 рр.); тасмний радник князь Яків Іванович Лобанов-Ростовський (1806—1816 рр.); генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії князь Микола Григорович Рєпнін-Волконський (1816—1834 рр.); сенатор, генерал-лейтенант граф Олександр Дмитрович Гур'єв (1834—1835 рр.); генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії граф Василь Васильович Левашов (1835—1836 рр.); генерал-ад'ютант, генерал-майор граф Олександр Григорович Строганов (1836—1839 рр.); генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії князь Микола Андрійович Долгоруков (1840—1847 рр.); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант Сергій Олександрович Кокошкін (1847—1856 рр.).

Новоросійські головні командири (1764—1783 рр.) і Катеринославські генерал-губернатори (1784—1796 рр.):

Генерал-поручик Олексій Петрович Мельгунов (1764—1769 рр.); генерал-аншеф Федір Матвійович Воєйков (1769—1783 рр.); генерал-фельдмаршал, найясніший князь Григорій Олександрович Потьомкін

(1784—1791 рр.); князь Платон Олександрович Зубов (1791—1796 рр.).

Київські губернатори (1781—1796 рр.):
Полковник С.Є. Ширков (1781— ? рр.).

Чернігівські губернатори (1781—1796 рр.):
Генерал-поручик Андрій Степанович Милорадович (1781— ? рр.).

Малоросійські (1796—1801 рр.) і Полтавські (1802—1917 рр.) цивільні губернатори:
Полковник Михайло Павлович Миклашевський (1797—1800 рр.); тасмний радник Олександр Борисович Солнцев (1801—1805 рр.); дійсний статський радник Олександр Ілліч Муханов (1805—1806 рр.); дійсний статський радник Микола Іванович Брусилов (1806—1808 рр.); дійсний статський радник Олексій Федорович Козачковський (1808—1810 рр.); дійсний статський радник Михайло Іванович Бравін (1810—1812 рр.); тасмний радник Іван Васильович Тутолмін (1812—1828 рр.); тасмний радник Павло Іванович Могилевський (1828—1840 рр.); дійсний статський радник Олексій Єгорович Аверкієв (1840—1843 рр.); дійсний статський радник Микола Ілліч Ознобишин (1845—1853 рр.); дійсний статський радник у званні камергера Олександр Павлович Волков (1852—1866 рр.); тасмний радник Михайло Олексійович Мартинов (1866—1878 рр.); дійсний статський радник Петро Олексійович Більбасов (1878—1883 рр.); генерал-майор Євген Осипович Янковський (1883—1889 рр.); тасмний радник Павло Павлович Косаговський (1889—1891 рр.); дійсний статський радник у званні

казначей, 6 старших і 6 молодших писарів, 2 чиновники для особливих доручень — всього 25 чол. Канцелярія складалася з 4-х відділень: перше розглядало прохання, що надходили на ім'я генерал-губернатора; друге вирішувало поточні адміністративні, поліцейські й цивільні справи; третє займалося кримінальними справами; четверте наглядало за притулками, навчальними закладами, розглядало питання, пов'язані з землеволодінням. У 1834 р. додалося п'яте відділення, яке керувало справами козаків.

Нагляд генерал-губернатора, в силу наданих йому повноважень та їх невизначеності, набув вищою мірою особистісного і самовладного характеру. Після кількох спроб реформувати цю посаду, в 1837 р. вона була виключена з переліку загальних губернських, але залишена, як виняток, у прикордонних місцевостях та регіонах з нестабільною політичною ситуацією, зокрема, в Україні. Загальний нагляд за губернськими установами перейшов до міністрів.

Безпосереднім начальником (а після скасування генерал-губернаторства — і вищою владою) в краї був призначуваний царем цивільний губернатор (намісник). Він очолював вищий крайовий адміністративний орган — губернське правління, до складу якого входили також віце-губернатор (призначався Сенатом) і радники. Губернатору підпорядковувалася місцева поліція і жандармерія. В справах фінансових губернатору підлягала Казенна палата з скарбницею (казначейством). Губернатор був підвідомчий Сенату і генерал-прокурору, а також міністерствам юстиції і внутрішніх справ.

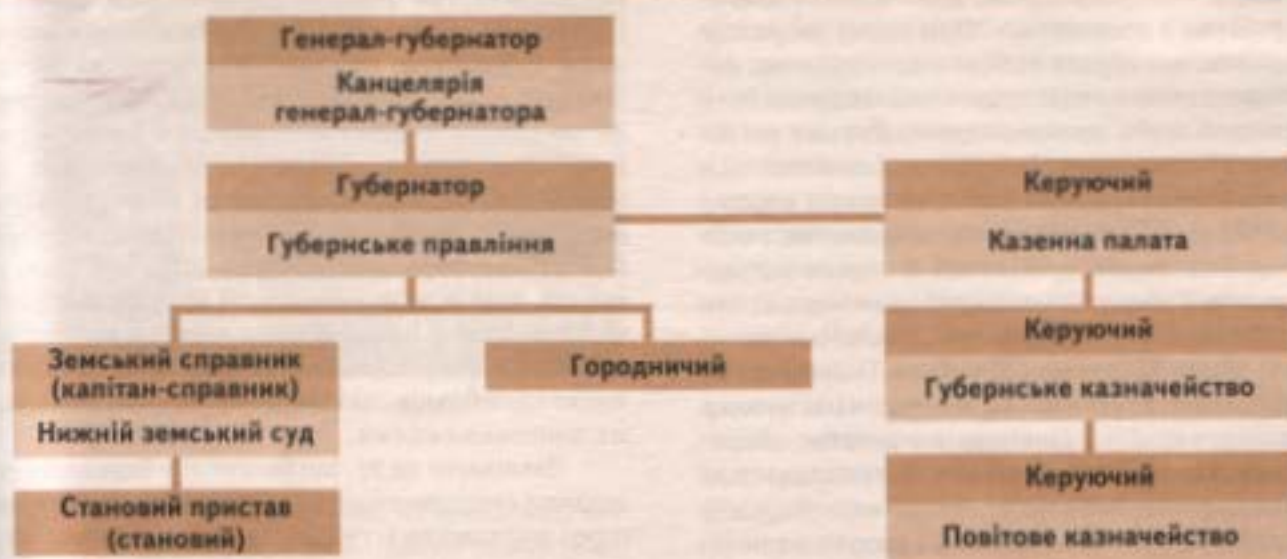
Головним органом у системі органів губернської адміністрації було губернське правління (в Полтаві відкривалося 9/20 березня 1802 р.). Губернське правління обнародувало і приводило до виконання укази і розпорядження вищої влади, наглядало за правильним провадженням справ в інших установах, стежило за дотриманням порядку й спокою в краї. Повітовим органом губернського правління був нижній земський суд під головуванням земського справника (капітана-справника); водночас це була виконавча поліцейська установа. Капітан-справник зосереджував у своїх руках адміністративне і поліцейське управління. До поліцейської реформи 1862 р. він обирався виключно дворянством, після реформи справник, а також засідателі нижнього земського суду призначалися губернатором. Справник приводив до виконання по-

станови губернських органів, наглядав за торгівлею в повіті, вживав запобіжні заходи щодо нерозповсюдження інфекційних хвороб, піклувався «о сохранении и излечении рода человеческого», стежив за збереженням шляхів і мостів, слідкував за моральністю і політичною благонадійністю обивателів повіту, допомагав суду, проводячи попереднє слідство; закон ставив йому в обов'язок діяти «ревностно, с осторожной кротостью, доброхотством и человеколюбием к народу». Влада справника поширювалася на весь повіт за винятком повітового міста; тут йому відповідав городничий (комендант). На цю посаду призначалися відставні чиновники, особливо із числа звільнених з військової служби. В 1837 р. повіти поділялися на стани — поліцейські територіальні одиниці, очолювані поліцейськими становими приставами (становими), котрі призначалися губернатором із кандидатів, представлених місцевим дворянством. В поміщицьких селах за дотримання порядку відповідали місцеві власники душ. У 1837 р. територія, населена державними селянами, була поділена на округи, а округи — на волості.

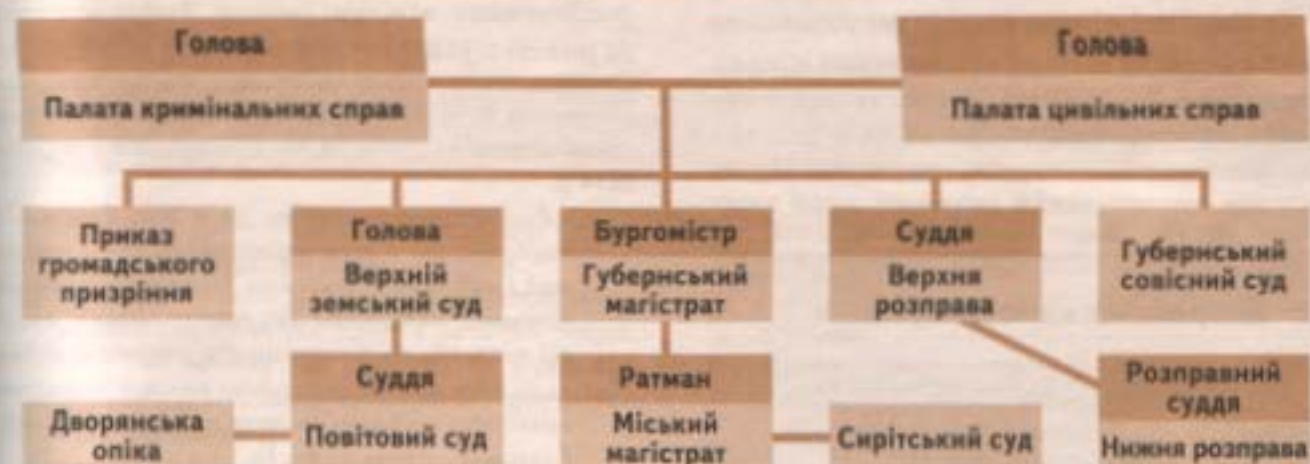
Фінансове управління зосереджувалося в Казенній палаті, яка завідувала казенними зборами, підрядами, будівництвом. Казенній палаті підпорядковувалися казначейства — губернське і повітове; там зберігалися казенні доходи.

Вищими губернськими судовими інстанціями були дві палати: палата кримінальних справ і палата цивільних справ, очолювані головами і радниками. Спершу ці палати були безстановими, але вже в 1780 р. дворянство й купецтво одержали право вибирати по два засідателі в обидві палати, а в 1831 р. дворянство дістало право обирати голів обох палат. Таким чином, і загальний суд був відданий у розпорядження дворянства. Під цими установами в губернії стояли станові суди: верхній земський суд для дворянства, губернський магістрат для купецтва і міщанства (очолювався бургомістром), верхня розправа для вільних сільських обивателів. У повітах їм відповідали: повітовий суд для дворянства, міський магістрат для купецтва й міщанства (очолювався ратманом), нижня розправа для вільних сільських обивателів (діяла там, де налічувалося 10—30 тис. душ селян; голова — розправний суддя — призначався вищою місцевою владою із чиновників). У губернському місті утворені були всестанові судові інституції зі спеціальним призначенням: губернський совісний суд і приказ громадського призначення. Крім цього, при повітових станово-судових інстанціях створе-

Адміністративні й фінансові установи

Судові установи

ші були опікувася присутствія: при дворянському повітовому суді — дворянська опіка, а при міському магістраті — сирітський суд. Над кріпаками суд мав чинити їх власник.

Свідчення 8. Історик В.О. Ключевський про значення губернських установ для дворянства.

«...вони закріпили його різне переважання в місцевому управлінні», «Це переважання виражалося в двох формах: 1) у виборі особового складу станових дворянських установ; 2) у становому положенні особового складу загальних безстанових установ. Завдячуючи цій перевазі дворянство стало керівним класом в місцевому, так

і в центральному управлінні. Дворянин панував у місцевому управлінні як виборний представник свого стану; він панував в ньому і як призначений верховною владою коронний чиновник».

37.5.3. Організація дворянського і міського самоврядування

Складна бюрократична система державної адміністрації підкріплювалася організацією дворянського самоуправління. Через свої органи дворянство мало вплив на місцеву адміністрацію.

Дворяни мали право організуватися в губернському і повітовому масштабі та обирати свої органи влади «непринуждено и без всякого чьего-либо участия и посредства». При цьому дворянам нагадували, що «худой выбор от пристрастия, непроницательности, или худого познания свойств избираемой особы произшедшей, для них же самих будет бедственен». Губернські й повітові дворянські збори обирали на 3-річний термін маршалів (з 1831 р. — предводителів) дворянства, голів і засідателів палат цивільного й кримінального суду, справників. Губернського маршала затверджував цар, а повітового — губернатор. Дворянські депутатські збори Полтавської губернії склалися з губернського маршала і 15 депутатів (по одному від кожного повіту). Повітове дворянство обирало також нижній земський суд, що складався зі справника та 2—3 земських засідателів. Верхній земський суд розглядав апеляції дворян на повітові суди, дворянські опіки й нижні земські суди. Дворянські представники входили до складу місцевих адміністративних установ, де займали друге місце після губернатора (в губернських установах) або місце голови (в повітових установах).

За Миколи I місцеве дворянське управління введено в загальну систему чиновницької ієрархії (Положення 6.XII.1831 р.). Участь дворян в зібраннях і виборах була уточнена: одні дворяни могли брати участь з голосом, інші — без. Право голосу мав потомственный дворянин, який досяг

21 року, мав нерухому власність в губернії, одержав на дійсній службі чин не менше 14-го класу або служив три роки за дворянським вибором. При цьому подавати голос в усіх справах могли лише ті дворяни, які мали в губернії не менше 100 душ селян або 3 тис. дес. землі. Відніші могли об'єднувати голоси і вибирати уповноважених. Ті, хто мали менше ніж 5 душ селян або менш ніж 150 дес. землі, зовсім не допускалися до виборів. Вибори відбувалися під таким впливом губернатора, що виборні урядовці по суті справи нічим не відрізнялися від призначених. Фактично дворянські вибори звелися до обов'язку дворян давати для потреб адміністрації певне число службовців, які іноді наділялися важливими повноваженнями.

Зважаючи на те, що багато лівобережних козацьких старшин свого часу отримали дворянство, серед полтавських губернських і повітових маршалів було чимало українців. У принципі українці могли займати будь-які пости в імперії, однак на місцях, як правило, не піднімалися вище посад середнього рівня. Пристаючи до лав чиновників, вони русифікувалися, стаючи при цьому «більш російськими», ніж самі росіяни. Здібна полтавська молодь шукала служби передусім у Петербурзі.

Свідчення 9. З листа Є.П. Гребінки до колишнього однокласника та друга М.М. Новицького 7 березня 1834 р.

«Думав я довго дорогою: що з мене буде в Петербурзі, що я там робитиму поміж москалями? І вийшло протилежне. Петербург є колонія освічених малоросіян. Всі присутствєнні місця, всі академії, всі університети наповнені земляками і при визначенні людини на службу малорос привертає особливу увагу як «un homme d'esprit» [розумна людина — фр.]».

Поряд із магістратами міські обивателі, поділені на 6 розрядів, обирали на 3 роки міські думи: загальну і шестигласну, очолювані міським головою. Загальна дума формувалася із виборних гласних (депутатів) від усіх 6 розрядів і виконувала розпорядчі функції, збираючись у визначений час або за потребою; шестигласна дума складалася з 6 членів, обраних від кожного з розрядів, і була виконавчим органом, який діяв постійно, збираючись щотижня. Розряди були такі: 1) імениті громадяни; 2) справжні обивателі, тобто власники будинків і землі; 3) купці 1-ї, 2-ї, 3-ї гільдій (нижній капітал для 1-ї гільдії — 50000 руб., 3-ї гільдії — 1000 руб.); 4) цехові ремісники, до яких залічувалися також дрібні торгівці;

Схема 37.3

Дворянське самоврядування

Схема 37.4

Міське самоврядування

Будинок Кременчуцької міської думи.
1802-1803 (не зберігся).

5) іноземні та іногородні гості; 6) посадські, які не мають нерухомого майна. Число єврейських гласних в міських думах не повинно було перевищувати $1/3$ їх загального складу. Обидві думи підпорядковувалися губернатору. Перебуваючи

під важкою рукою губернатора, міське самоврядування, на відміну від дворянського, розвитку не одержало. До того ж багато купців і міщан не хотіли бути гласними, тому що це відволікало їх від власних торгівельних і ремісничих справ. Чимало кандидатур дискредитувалося суперниками ще під час виборчих перегонів. За акуратним відвідуванням міської думи і тишею в залі слідували т. зв. стрипчі. Траплялися випадки, коли гласні не приходили на засідання. В 1785 р. міські думи сформовано в Градизьку, Зінькові, Золотоноші, Кобеляках, Костянтинівграді, Кременчуці, Лохвиці, Лубнах, Миргороді, Переяславі, Пирятині, Полтаві, Прилуках, Ромнах, Хоролі. В 1831 р. лівобережні міста остаточно втратили магдебургію і перейшли в підпорядкування державної адміністрації. За Миколи I міністерства і місцева адміністрація майже повсюдно скасувала думи, як загальні, так і шестигласні, перебравши на себе їх повноваження або передавши їх самовільно створеним установам. Внаслідок цих дій міське господарство дійшло до повного розладу.

Запитання і завдання

1. Знайдіть або позначте на карті Полтавської губернії (див. вкладку) свій населений пункт.
2. Які радикальні зміни відбулися в адміністративно-територіальному устрої краю в останній чверті XVIII — на початку XIX століття? Як у цей час змінювався статус Вашого населеного пункту (якщо він тоді існував)?
3. Чи випадково першим із 10 полків Гетьманщини був ліквідований Полтавський полк? Чи випадковим є збіг у часі ліквідації полку і знищення Запорозької Січі?
4. Порівняйте число сотенних центрів на момент скасування полкового устрою з кількістю повітів у новоутворених губерніях. Зробіть висновки.
5. Коли і у зв'язку з чим у назві нашого краю з'явилося ключове поняття «Полтавщина», яке зберігається посьогодні?
6. Спробуйте описати герб Полтавської губернії. Які елементи в його символіці засвідчують імперську присутність?
7. Чим пояснити, що всі губернатори та генерал-губернатори призначалися до Полтави з Петербурга? В чому вони вбачали своє завдання і як його виконували?
8. Прочитайте «Пісню на Новий 1805 год Пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» І. Котляревського і складіть до неї коментар.
9. Яка позиція в питанні добору кадрів прослідковується в діях окремих малоросійських генерал-губернаторів (свідчення 5,6)?
10. Чи залічили б Ви імперських правителів краю до почесних громадян Полтави? Своє рішення обґрунтуйте.
11. Чи вважаєте Ви за потрібне зберегти пам'ять про перебування в нашому краї царів та інших перших осіб Російської імперії?
12. Чому освічені полтавські дворяни шукали служби передусім у російській столиці? Чим їх приваблював Петербург?
13. Спробуйте визначити ставлення автора свідчення 9 до описуваного явища.
- 14*. На прикладі Полтавщини доведіть, що в останній чверті XVIII — на початку XIX століття російський царизм здійснював колонізаторське приборкання української людності головним чином адміністративними методами.

38

ЗМІНИ У СТАНОВИЩІ НАСЕЛЕННЯ

- 38.1. Чисельність та етнічний склад населення Полтавщини 25
- 38.2. Населені пункти . 26
- 38.3. Трансформація соціальної структури .. 28
- 38.4. Спотворення економічних відносин 37
- 38.5. Вияви народного протесту..... 41

Інтродукція

Одночасно з реформами державного й судового устрою рішучих змін зазнала і соціальна структура колишньої Гетьманщини. В 1783 р. реформовано військовий устрій українського козацтва. Рядові «малоросійські козаки» були визнані окремим станом і зберегли свій легальний статус і право власності на землю. Значну частину козаків було залучено на імперську військову службу. Того ж року селянам заборонено переходити з того місця, на якому їх застала ревізія. Припинення вільних переходів селянства стало фактичним кріпацтвом. Справою часу було поширити права поміщика на особу селянина. В 1785 р., козацька старшина була урівняна в правах з російським дворянством і трансформувалася у привілейований корпоративний шляхетсько-дворянський стан.

Відібрання свободи у значної частини сільського населення і перетворення суспільної верхівки на кріпосників означало консервацію в Україні відсталих феодальних соціальних відносин. Це виглядало особливо парадоксально в той час, коли інституція кріпацтва занепала в самій Росії, не кажучи вже про Західну Європу. Особливо небезпечним було нав'язування суспільству погляду на селянина, як на цілковиту власність володільця. Цьому передусім сприяло законодавство, яке максимально розширило юридичні межі поміщицької влади. Кріпосне право спотворило економічні відносини і негативно відбилося на розумовому і моральному розвитку суспільства.

У намісництвах і Малоросійській губернії проживало приблизно 1300 тис. полтавців.

На час утворення Полтавської губернії (1802 р.) тут мешкало 1343 тис. чол. Серед інших земель України Полтавщина в I пол. XIX ст. була однією з найбільш заселених (25 чол. на 1 кв. км). Населення краю зростало за рахунок природного і міграційного приростів. Однак значним був і відтік полтавської людності в малоосвоені регіони Російської імперії, зумовлений причинами переважно економічного характеру. Політичним переселенням було переведення в 1813 і 1832 рр. на Кубань сформованих на Полтавщині козацьких полків і влиття їх до складу Чорноморського козацького війська. З огляду на нестачу в районі розселення війська жінок, у 1832 р. стався унікальний факт примусового набору на колишній Гетьманщині кількох тисяч дівчат і відрядження їх на Кубань для видання заміж за місцевих козаків, щоб збільшити число родин.

Українці складали 95% населення Полтавщини. Невеликими етнічними групами були росіяни, євреї і рома (цигани). Російський етнічний елемент скла-

дали переважно чиновники, офіцери, купці, поміщики, єврейський — купці, торгівці, ремісники.

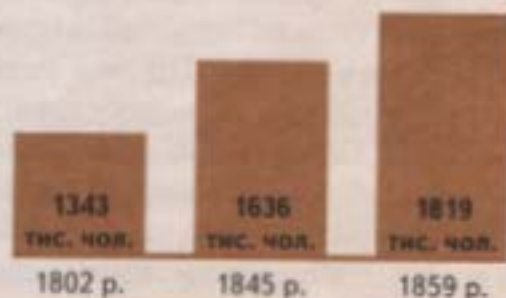
Територія Полтавщини входила до т. зв. «межі осілості», в якій згідно з законом 1796 р. могли проживати євреї. У 1802 р. їхня частка серед населення краю складала 0,4% (2114 осіб чоловічої статі). Найбільша єврейська громада (18 купців і 522 міщан) мешкала в Кременчуці. Тенденція випереджаючого зростання єврейського населення Кременчука зберігалася протягом усього XIX ст. Пояснювалося це вигідним розташуванням міста на Дніпровському торговому шляху, що приваблювало єврейських купців

Селянські дівчата в святковому одязі.
Мал. Білоусова, літографія Лемерськ. 1843.

Схема 38.1

Зростання чисельності населення краю в I пол. XIX ст.

і комерсантів. У Полтаві в 1802 р. мешкало 18 євреїв-купців і 285 міщан. Царським указом 1804 р. євреям заборонялося займатися винокурінням і корчмарством, а також орендувати помістя. Вони підлягали виселенню з поміщицьких, казенних і козацьких сіл в міста і містечка. Однак вирішення цього питання затяглося в часі й трансформувалося у змісті. Закони 1835 і 1840 рр. доз-

волили поміщикам приймати євреїв на проживання, а євреям поселитися в поміщицьких селах, якщо ті знаходилися на віддалі 3 верст від заборонених казенних і козацьких сіл. У 1840 р. єврейське населення Полтавської губернії скла-ло 16455 чол., збільшившись у 3 рази. В 1863 р. в губернії проживало 34220 євреїв, або 2% люд-ності краю.

38.2 Населені пункти

Абсолютна більшість полтавської людності мешкала в сільській місцевості. В 1859 р. тут розташовувалося 4518 насе-лених пунктів (260037 дворів). 17 міст гу-бернії були невеликі й загалом мали сіль-ський вигляд.

Сучасників захоплювало розташу-вання полтавських сіл і хуторів у чудо-вих місцевостях, чисті білі хати в оточен-ні квітучих садків, чепурний вигляд мешканців. Водночас неупереджений по-гляд помічав різкий контраст з розкіш-ною природою, що його творили убогі се-лянські хатини. Впадала в око невпоряд-

кованість міст: забрудненими міськи-ми вулицями вільно блукала худоба, бі-гали собаки, в суху погоду над містом здіймався стовп пилюки, що закривав сонце, а в негоду вулиці перетворювали-ся на непрохідне болото, в якому грузли коні й люди. На вулицях полтавських містечок можна було зустріти переважно гоголівських типів: Коробочку, Собаке-вича, Манілова, Ноздрьова, Плюшкіна, оскільки, за поясненнями сучасника, «вся краща молодь Полтавської губернії в столиці на службі...».

Першим із міських пунктів краю статус губернського міста отримав Кре-менчук. У 1764—1783 рр. Кременчук був центром Новоросійської губернії, а в 1783—1789 рр. — центром Катерино-славського намісництва. Полтава стала губернським містом у 1802 р. і зберігала цей статус до 1925 р.

На поч. XIX ст. зусиллями перших генерал-губернаторів краю в Полтаві бу-ли споруджені будинки для державних установ, які склали чудовий ансамбль нового міського центру. Проте в уяві ук-раїнських патріотів ці новобудови асо-ціювалися з імперською присутністю. Недовго приваблювала Полтава й малоро-сійських генерал-губернаторів: з 1836 р. своїм місцеперебуванням вони вибрали Харків.

Вулиця на селі. Карт. В. Штернберга. 1837—1838.

Свідчення 1. Із «Топографічного опису Полтавської губернії» Ф. Каруновського (1809 р.):

«Все вообще города и села в Полтавской губернии выстроены без всякого плана, порядка, правильности и симметрии. Всякой обыватель по собственному вкусу и по собственной воле, без всякого наблюдения должной и взору приятной прямизны, выстроивал дом свой выездными воротами на угодное ему место, покрывал оный дранью, соломой или тростником и обносил двор свой или забором или плетнем, а для того дворы у иных имеют вид неправильных квадратов, а у других вид полукружий, или безобразных треугольников.

Улицы в иных местах чрезмерно широки, представляющие как бы нарочитые площади, а у других столь узки, что с трудностью одною повозкою проехать можно. Улицы во всех городах и селах чрезвычайно грязны. Сие происходит от того, что здесь принято за правило выбрасывать на оные навоз, который по сгонотии делается совершенною тиною, равно как и самая та земля, на которой лежит он».

Красвид Полтави з Хрестоздвиженським монастирем. Мал. О. Кунавіна. 1804.

нятком 2—3 кам'яниць; вулиці немоцнені, внаслідок чого в дощову погоду майже непрохідні. Посеред міста зберігалася земляна фортеця, оточена ровом і валом, туди можна було дістатися двома спусками-узвозами: Паняньським і Подільським. У градській частині розміщувався ринок, т. зв. Старий базар, де торгували місцевими і привізними — російськими, кримськими, турецькими — товарами. Навпроти ринку посеред вулиці стояв кам'яний стовп-пам'ятник на честь Полтавської битви, споруджений 1778 р. П. Руденком. У місті налічувалося 9 муrowаних і дерев'яних храмів та 1,5 тис. дерев'яних будинків, в яких мешкало 8,5—9,0 тис. населення — переважно козаки, а також купці, ремісники, чиновники.

Свідчення 2. З опису Полтави в «Путешественных записках Василя Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году»:

Місто розділялося на три частини — градську (нагірну), Заполтавську (околиці на схилах Монастирської гори), Подільську (на схилах Іванової гори). Воду брали з Ворскли, а також із криниць. Міська забудова була дерев'яна, за ви-

Табл. 38.1

Чисельність населення деяких повітових міст Полтавської губернії в I пол. XIX ст.

Місто	Кількість жителів (тис.чол.)	
	Початок XIX ст.	Середина XIX ст.
Гадяч	3.8 (1810 р.)	5.1 (1859 р.)
Зіньків	6.7 (1805 р.)	9.8 (1863 р.)
Кобеляки		7.9 (1859 р.)
Кременчук	9.0	19.5 (1859 р.)
Лубни	3.0 (1810 р.)	4.0 (1859 р.)
Миргород	5.8 (1802 р.)	10.0 (1863 р.)
Пирятин	2.6 (1805 р.)	4.3 (1859 р.)
Полтава	8.0 (1802 р.)	20.0 (1848 р.)
Хорол	3.5 (1802 р.)	3.7 (1859 р.)

Свідчення 3. Мандрівники, котрі перебували в Полтаві у I пол. XIX ст., про губерньський центр:

П. Сумароков (1802 р.): «бідне і маленьке містечко («городишко»), де немає ні правильних вулиць, ні порядних споруд».

І. Долгоруков (1817 р.): «...оскільки місто є славним (за історичними спогадами), остільки ж але воно виглядає зовні. Баталії можуть уславити місце, надати йому гучної слави в діпесах, та зробити місто красивим, славнозвісним може одна торгівля, а якій же їй бути тут?»

М. Семеновський (1845 р.): [у Полтаві] «постійно панували тиша і спокій», «здається, судилося цьому місту вічне безгоміння...».

Свідчення 4. Статистик М. Арандаренко про вигляд повітових міст Полтавської губернії (1846 р.):

«Ромни, Прилуки і Лубни складаються з невеликих одноманітних будиночків, почасти дерев'яних із пластин, вкритих тесом і драпкою, а почасти з мазанок під соломомою... У Ромнах кілька дерев'яних будинків обкладено зовні цеглою. Хорол забудовано ще гірше цих трьох міст. Інші міста в переважній більшості складаються з мазанок, вкритих соломомою, а Миргород ніскільки не відрізняється від села».

Вигляд містечка Санжар. Мал. О. Куновіна. 1800-і.
Вигляд Лубен. Мал. О. Куновіна. 1800-і.

38.3 Трансформація соціальної структури

Соціальна структура населення Малоросії наприкінці XVIII ст. (за Топографічним описом Малоросійської губернії 1798—1800 рр.)

Схема 38.2

Всього жителів 1115055+1182581 душ чоловічої й жіночої статі

Платники податків
(1120404+1152758 душ
чоловічої й жіночої статі):

Не платили податків
(30151+29823 душ
чоловічої й жіночої статі):

38.3.1. Перетворення козацької старшини на російське дворянство

Успіх імперських реформ 1780-х рр. забезпечила безумовна підтримка з боку вищої верстви українського суспільства — козацької старшини. Шляхетсько-старшинська верства мала очевидний інтерес у поширенні на Україну загальноросійських порядків. Цей інтерес полягав у закріпаченні селян і наданні козацькій старшині прав російського дворянства.

Прикріплення селян увінчувало давні зусилля, які старшина робила в цьому напрямі, та ще й дозволило зберегти лице, мовляв, це зробила московська влада. Знову ж таки, ще з часів гетьмана Д. Апостола старшина добивалася російських «табельних чинів», ставлячи їх вище за питомі козацькі. В останні роки існування полкової організації на старшинських посадах перебувало все менше представників відомих шляхетських родин, які тепер орієнтувалися не на сотенні уряди, а на столичні лейб-гвардійські полки й чиновницькі структури. Діти козацької верхівки охоче вступали в шлюби з представниками неукраїнських сімей. Врешті соціальні переваги правового об'єднання з повновладним російським дворянством заступили старшині все інше.

Початок перетворенню козацької старшини на загальноросійський стан — «шляхетне російське дворянство» було покладено поширенням на Україну «Грамоти на права вольності і переваги благородного російського дворянства» 1785 р.

Цим законодавчим актом Катерина II довершила справу емансипації російського дворянства, надавши йому корпоративний устрій і закріпивши становище привілейованого стану, наділеного найширшими правами. Дворяни дістали право створювати станові самоврядні організації на повітовому й губерніському рівні — дворянські зібрання і звертатися в своїх потребах до уряду. Їм надавалися особисті права: користування нерухомим майном, включаючи селян, як своєю власністю; передавання свого звання дружині і дітям; неможливість позбавлення цього звання інакше як через суд за певні злочини, причому вирок набував сили лише після затвердження його верховною владою; звільнення від податків, рекрутської повинності й тілесних покарань.

До числа претендентів на дворянство намагалися потрапити не лише старшини,

а й священнослужителі, купці, міщани, козаки, казенні й навіть панські селяни. Без заперечень російським урядом були визнані за шляхетські найвищі з старшинських категорій. Решті пошукувачів довелося доказувати своє шляхетне походження, виставляючи документи або свідків.

Справа була закінчена лише в 1835 р. Нижня межа встановлювалася VIII рангом військового уряду в колишній Гетьманщині, тобто значкові товариші вважалися вже «рядовими» козаками. У підсумку звання російських дворян одержали приблизно 25 тис. родин. Новоспечені дворяни склали трохи більше 1% загальної кількості населення, зате панівну верхівку суспільства. На Полтавщині найбільше цензових дворян було в Переяславському і Кременчуцькому повітах. Заспокоєні своїм новим становищем, дворяни все більше обмежувалися особистими інтересами і втрачали громадську активність. Абсолютна більшість їх пішла прислужувати царським властям у губерніях і повітах, поповнювала ряди столичного чиновництва.

За Миколи I були створені нові привілейовані стани — потомствених і особистих «почесних громадян» (1832 р.). Потомственими почесними громадянами ставали за народженням діти дворян і церковнослужителів, які мали певний освітній ценз, а за особливим клопотанням — підприємці, а також художники і вчені, які мали ступені й дипломи. Особисте почесне громадянство одержували за народженням діти священнослужителів, які не мали встановленого освітнього цензу, за особливим клопотанням — особи, які закінчили вищі навчальні заклади, і за вислугою — власники нижчих службових чинів.

Врешті, старшинсько-дворянська аристократія не утрималася при проводі, відступивши в середині XIX ст. перед новою суспільною групою — інтелігенцією, до якої пристали освічені вихідці з різних станів, в т.ч. й дворянського. В той же час серед нащадків козацької старшини було чимало передових і патріотично настроєних діячів, котрі впроваджували

в своєму господарстві новочасні технічні засоби, провадили історичні дослідження, записували фольклорні пам'ятки, опікувалися освітою і культурою.

Як відзначають сучасні дослідники, формуванню негативного образу представників української соціальної еліти XIX ст. немало прислужилися митці народницько-соціалістичної орієнтації. Перейняті деструктивною критикою ладу, вони всіляко підносили в своїх творах образи трудящих, водночас принижуючи образи експлуаторів із зненавидженого класу дворян. Як результат, українська література і мистецтво не створили реалістичних картин з життя нормальних поміщиків, сформувавши уявлення про весь дворянський стан сценами-картинами: «Танок кріпачок перед поміщиком», «П'яний поміщик», «Привели до пана».

38.3.2. Духівництво

Перехід під московську владу послабив значення і роль українського духівництва. На його становищі негативно відбилася зрівняння в правах з російським духовенством, чий правовий статус був значно нижчим, ніж у гетьманській Україні. Віде духівництво було обставлене державними податками, компетенція духовних судів зменшилася, принцип виборності священика громадою усунутий. Замість обрання вірними єпископа та священики призначалися Синодом і робилися звичайними урядовцями. По чорному духівництву великого удару нанесла секуляризація монастирських земель 1786 р. Частина монастирів була ліквідована, решта, подібно російським, взята на штатне казенне утримання з розділенням на 3 класи.

На Полтавщині були ліквідовані монастирі: чоловічі Миколаївський Красногірський Гадяцький, Троїцький Густинський Прилуцький, Різноположенський Дейманівський скит, Свято-Преображенський Мгарський Лубенський (віднов. 1817 р.), Онуфрійський Сліпородський скит, Св. Архистратига Михайла Красногірський скит, Преображенський Скельський, Михайлівський

Священик з Маячки П.Г. Левицький.
Карт. Д. Левицького «Портрет брата». 1812.

Сорочинський, Красногірська Чорнуска пустинь, Успенський Нехворощанський, Преображенський Сокильський; жіночі Покровський Підгірський Ладинський (віднов. 1817 р.), Полтавський Вознесенський Пушкарівський, Преображенський Красногірський Золотоніський, Успенський Бистрицький, Варваринська Булавівська пустинь, Трьохсвятительська Ольшанська пустинь, Сем'янівська пустинь, Благівіщенський Коробовський Золотоніський.

Штатним монастирям, залежно від класу, належало річно чоловічим: 2317,50 — 1511,90 — 956,30 руб.; жіночим: 2409,80 — 675,80 — 525,60 руб. Із полтавських монастирів Київської єпархії до 2-го класу віднесено Лубенський Преображенський і Вознесенський Переяславський, до 3-го класу — Благівіщенський Золотоніський монастирі. Із монастирів Слов'яно-Херсонської єпархії до 2-го класу віднесено Хрестоозвиженський Полтавський монастир.

Свідчення 5. З указу Катерини II від 10 квітня 1786 р.:
«приобретаем Мы удобность ввести надлежащее единообразие и относительно содержания архиерейских домов и монастырей, ... освобождая духовных властей от несвойственных им управления деревнями забот хозяйственных,

а всего более неприличных духовному сану хождений в судах по тяжбах и ссорам...

Монастирські землі з усіма посполитими відібрано в Економічне відомство директорів домоводства. Подушний податок із монастирських селян збільшено з 0,70 до 1,50 руб., адатні до військової служби призивалися в Малоросійський гренадерський піхотний полк. На вищі духовні й монастирські посади все більше призначалися росіяни. Під їх владою поступово русифікувалося й нижче духовництво, хоча українці тривалий час зберігали чисельну перевагу серед сільських священиків. З родин нижчого православного духовництва вийшло багато діячів українського національного відродження.

38.3.3. Доля рядових козаків

Головна маса козацтва не дістала дворянських прав і утворила окремий стан, який зайняв проміжне місце між дворянством і селянством. Козаки Полтавщини і Чернігівщини склали вільну сільську людність, що мала застережені законом права і привілеї. Чисельність козацького війська в 1783 р. складала 176886 виборних козаків і 198295 підпомічників. Значна частина козаків залишилася на військовій службі.

Замість 10 козацьких полків було зорганізовано 10 карабінерних, по 6 ескадронів у кожному. Цей окремий корпус називався «Малоросійська кіннота». Реформа робилася насплидуруч, тому карабінерні полки зберегли рештки територіальної організації й український рядовий і командний склад. У 1788 р. полки поділено: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський та Глухівський залишено як «важкокінні», Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький та Прилуцький стали «легкокінними». В 1789 і 1791 рр. ці військові одиниці були розкасовані між кірасирськими, кінно-сгерськими, гусарськими і драгунськими полками, комплектування яких відбувалося шляхом звичайних рекрутських наборів. Під час війни з Туреччиною 1787—1791 рр. миргородець В. Капніст подав на розгляд уряду проект під назвою: «Положеніе, на каком может быть набрано и содержано войско охочих козаков». Пропонувалося створення окремого козацького війська з добро-

вольців під командою виборних старшин-українців. Проти проекту виступив інший наш земляк — канцлер О. Безбородько, котрий окремішність українського війська та виборність уважав небезпечними з огляду на можливе відродження сепаратистських настроїв. Зате за проект ухвалився Г. Потьомкін, який переніс його реалізацію на південну Україну; в 1788 р. тут було сформовано «Військо вірних чорноморських козаків», а Г. Потьомкін у 1790 р. дістав титул «Великого гетьмана чорноморського війська». Козаки ж Лівобережної України розчинилися в складі російської армії. Спроби відновити козацтво на Лівобережжі як військову силу робилися ще двічі: під час російсько-французької війни 1812—1814 рр. і під час польського повстання 1830—1831 рр., але в обох випадках мали короткотривале значення — сформовані козацькі полки після закінчення воєнних дій розпускалися.

Більшість козаків залишилася осторонь військової реформи. Втративши свій військово-службовий характер, вони все ж зберегли персональну волю й не змішалися з покріпаченим селянством. Після законодавчого оформлення кріпацтва заможні виборні козаки піднялися до становища дворян, підпомічники ж були зрівняні в правах із державними селянами. Дослідники відзначають характерне побутове явище: козаки не змішувалися з селянами, навіть якщо проживали в спільних селах, а взагалі замешкували в окремих хуторах. Козаки відрізнялися від селян вищою культурою (козацькі сини часто діставали середню й вищу освіту), глибшою національною свідомістю, особливим «козацьким духом». З них формувалися кадри заможних хліборобів: козацькі хутори, як правило, належали до найміцніших господарств.

Чисельність козаків зростала. За ревізією 1816 р. у Малоросійському генерал-губернаторстві козаків налічувалося 450365 душ чоловічої статі (близько 1 млн. осіб обох статей); їхні землі оцінювалися в 60 млн. руб. У 1851 р. козаки становили 43,08% усього чоловічого населення краю.

Козацьке землеволодіння займало особливе місце в системі тогочасних аграрних відносин. На відміну від державних селян, які були тільки землекористувачами, козаки були землевласниками. Козацьке землеволодіння існувало в двох формах: 1) повна («дворянська») власність; 2) общинне землеволодіння.

У 1820-х рр. царський уряд спробував було заперечити право козаків на власність. В дискусію з найвищими царськими чиновниками в особі екс-міністра фінансів графа О.Д. Гур'єва і діючого міністра фінансів Є.Ф. Канкріна вступив малоросійський генерал-губернатор М.Г. Рєпін. В ході дискусії М.Г. Рєпін написав дві «Записки про право малоросійських козаків розпо-

ряджатися своєю власністю», друга з яких була звернена особисто до царя. В цих документах він виявив себе палким поборником козацьких прав, які він уважав рівними дворянським. Князь був головним натхненником позитивного для козаків рішення Державної ради 1823 р.

Свідчення 6. Із затвердженого імператором Олександром I рішення Державної ради (14 квітня 1823 р.):

«Землі малоросійських козаків не залежать від управління міністерства фінансів і належать або власне козакам на праві дворянському, або товариством їх, не мають схожості з землями, що перебувають у володінні кавенних селян, якими завідують казенні палати».

Козаки нарівні з дворянами були звільнені особисто від поборів, постою й підвід, мало право купувати, дарувати і продавати землю, могли закладати свої господарства для одержання позик, причому з боку кредиторів до козаків була довіра як до спроможних економічних партнерів. Козаки мали можливість ріднитися з дворянами та представниками інших вільних станів через одруження і в такий спосіб примножувати свої господарства. При цьому козаки залишалися оподаткованим станом, на якому лежали різні державні повинності, зокрема, військова. Повинності й розміри податків визначалися відповідно до майнового становища козаків, тобто козаки платили не з землі, а з тих промислів, які вони мали.

Становище козацтва значно погіршилося в роки війни 1812 р., коли козаки витратили багатомільйонні суми на утримання численного ополчення. У повосенний період на економічний стан козаків негативно вплинули: часті недороди хліба, особливо неврожай 1820 р., загальний занепад промислів і торгівлі, збільшення на поч. 1820-х рр. грошового податку з 1,20 до 2 руб., конкуренція в сільських місцевостях (до 1822 р.) з боку лихварів і орендарів свреїв. Особливо негативно відбилася на становищі козаків підпорядкування їх волосному поділу. Оскільки у волості існувала крутова порука щодо виплати податків, заможні козаки безперервно витрачалися за бідних.

Свідчення 7. Із «Короткої записки про право малоросійських козаків розпоряджатися своєю власністю», складеної 23 жовтня 1824 р. малоросійським ге-

Портрет українського парубка.

Карт. невід. художника. Полтавщина. 1 пол. XIX ст.

перал-губернатором М.Г. Рєспніним-Волковським на адресу царя:

«В одних волостях коньки мають по кілька сот десятин землі, череди худоби та кінні заводи, а в інших рідко в кого знайдеш і три десятини, й вони годуються єдиною щоденною працюю».

Багато козаків зубожіли і переходили до панів як вільні посполиті, виконували повинності, навіть відбували панщину, але почували себе вільними і могли будь-коли покинути пана.

На цьому ґрунті йшла вперта боротьба, оскільки дідичі вважали козаків за своїх посполитих нарівні з селянами. Справа ускладнювалася тим, що в багатьох селах козацькі та селянські обійстя стояли суміжно. Дістаючи прав російського дворянства, козацька старшина вважала козаків, що жили на поміщицькій землі, за своїх кріпаків. У відповідь козацька маса засилала урядові установи скаргами, а в окремих місцях піднімала повстання.

38.3.4. Міщани

Реформи 1780-х рр. здійснили державне розкріпачення міщанства. Подібно дворянам, міщани теж одержали корпоративне влаштування й особливі права. «Грамотою на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. міському населенню надано право обирати станові органи самоврядування — міські думи. Для цього міщани поділялися на 6 розрядів (див. стор. 22).

З міщан до 1863 р. брався подушний податок: у 1783 р. його сума складала 1,20 руб. з душі чоловічої статі; в 1796 р. — 1,26 руб. асигнаціями; в 1839 р. — 95 коп. сріблом. Гільдійське купецтво звільнялося від подушної податі, яка замінювалася 1%-м збором від «заявленого по совісті» капіталу. Купці звільнялися також від казенних «служб» і «нарядів» по різних казенних зборах. Звільнення від особистої рекрутської повинності можна було викупити за гроші. Купці 1-ї і 2-ї гільдій звільнялися від тілесних покарань. Імениті громадяни могли за певних умов набути дворянство. В 1831 р. євреї-купці 1-ї гільдії одержали право проживання поза межею осілости.

Міщани-євреї з 1839 р. платили особливий коробочний збір, який поділявся на загальний

і допоміжний. Загальний збирався за забій тварини й птиці та продаж кошерного м'яса. Сума збору складала: в 1839 р. — 800 руб., в 1853 р. — 14 698 руб. Допоміжний збір брався за наймання робочої сили, утримання шинків, пошиття національного одягу. На ці кошти утримувалися синагоги, богадельні, школи, сплачувалися податки за бідняків.

Категорія міщан у краї залишалася нечисельною. Справами міщан завідувала Ремісничча управа на чолі з виборним на 3 роки ремісничим головою (старостою). Міщани-ремісники працювали за середньовічною цеховою системою.

У 1836 р. в Полтаві було 10 цехів, які об'єднували 359 ремісників-майстрів, 26 підмайстрів, 446 учнів, 325 робітників.

Порівняно з козацькими часами в містах збільшилося число чужоземців, особливо серед купецтва і ремісників. У міській структурі купці-іноземці, переважно росіяни, посідали вищі місця (1 і 2 гільдії), тоді як купці-українці здобували адебільшого 3 гільдію.

Купців 1-ї гільдії в Полтаві було 3: росіянин П.Г. Ворожейкін, євреї А. Португалов і Д. Зеленський; купців 2-ї гільдії — 42, з них євреїв — 7; купців 3-ї гільдії — 63, з них євреїв — 27.

До рук росіян і євреїв поволі переходила торгівля. На полтавських ярмарках московські та іноземні товари все більше витісняли українські. Євреї-купці уклали угоди на оптові закупки сукна, шовкових і камзольних тканин західного виробництва, голландського полотна, віденської галантереї.

38.3.5. Зміни в становищі селянства

На відміну від емансипації вищих станів суспільства, селянське населення колишньої Гетьманщини підлягало повному закріпаченню. Поширення кріпосництва здійснювалося двома способами: 1) роздачею казенних земель з селянами у приватне володіння; 2) законодавчим припиненням вільних селянських пере-

ходів. За час свого правління Катерина II роздала 400 тис. ревільських душ, з них 100 тис. в Україні, Павло I — 600 тис., у т.ч. 150 тис. в Україні. Роздачі припинилися з воцарінням Олександра I. Після закінчення IV ревіль Катерина II видала закон від 4.V.1783 р., за яким всі посполиті в намісництвах повинні були залишатися на тих місцях і за тими власниками, де їх застала і записала остання ревіль.

Свідчення 8. З іменного її імператорської величності височайшого указу, даного Сенату 3 травня 1783 р., про подушну ревіль в Малій Росії.

«8. Для відкритого й достовірного одержання казенних доходів... і для залюблення всіляких вітч... кожному із поселян залишитися в своєму місці і званні, де він нинішньої останньої ревіль написаний...»

Однак російській владі не вдалося закріпити все селянське населення Гетьманщини. Після козаків найчисельнішу групу сільського населення в краї склали державні селяни — «вільні сільські обивателі». Вони управлялися державними органами, користувалися особистою свободою і казенною землею.

Розміри наділів при нормі 15 дес. фактично коливалися в межах 3—4,6 дес. За користування землею державні селяни сплачували оброчний збір. Окрім цього вони платили подушне і виконували натуральні повинності: перевозили вантажі, доглядали за мостами, переправами, шляхами сполучення. Сума платежів постійно зростала: протягом II пол. XVIII ст. оброчний збір підвищився з 40 коп. до 1 руб., подушне — з 70 коп. до 2 руб. з ревілької души; в середині XIX ст. оброчний збір дорівнював 1,15—2,61 руб., подушне — 3,50—3,70 руб. Свідченням непосильного податкового обкладання була хронічна недоїмка, яка в окремі періоди досягала 40% окладу.

На поч. XIX ст. права державних селян були розширені: вони одержали дозвіл вести роздрібну й оптову торгівлю, відкривати промислові підприємства, купувати землі, ненаселені кріпаками.

У 1837—1841 рр. була проведена реформа державних селян — т.зв. реформа П.Д. Кисельова (за прізвищем ініціатора і керівника). Державні селяни передавалися з відання міністерства фінансів, яке переслідувало винятково фіс-

кальну мету і не було зацікавлено в поліпшенні селянського побуту, в спеціально створене на чолі з П.Д. Кисельовим міністерство державних маєтностей з відповідними органами (палатами) на місцях. Була припинена практика здачі державних маєтностей в оренду приватним особам. Землекористування регламентувалося в бік рівномірного наділення землею. Подушне замінено поземельно-промисловим податком, базованому на точному обліку селянських доходів. Збільшено наділи малоземельних. У казенних селах поширювалися агротехнічні заходи, створювалися шкільна мережа, організувалися лікарні та ветеринарні пункти. Водночас створювалися сільські й волосні органи управління з селянськими виборними, які, однак, перетворилися на слухняне знаряддя дворянської бюрократії. Заохочений успіхом, П.Д. Кисельов планував в 1839—1842 рр. регламентувати наділи і повинності поміщицьких селян, частково підпорядкувавши їх своєму міністерству. Однак спроба «інвентаризувати» поміщицькі маєтки викликала різкий протест з боку дворянства і закінчилася невдачею. Уряд обмежився виданням у 1842 р. указу про «зобов'язаних селян». При добровільній згоді поміщика селяни могли дістати особисті права і стати спадковими держателями поміщицької землі. Дворяни однак не поспішали укладати такі договори. За все царювання Миколи I «зобов'язаними селянами» стали 24 тис. душ.

Поміщицькі селяни ділилися на 2 підгрупи: 1) власне селян, які займалися сільським господарством на поміщицькій землі; 2) дворових, які задовольняли особисті потреби поміщика і були позбавлені будь-яких засобів виробництва.

На відміну від російських губерній, в колишній Гетьманщині не існувало общинного (громадського) землекористування із зрівняльним розподілом землі за ревільськими душами. Тут зберігалася надвірно-ділячкова форма землекористування, а наділення селян землею здійснювалося в залежності від наявності робочої худоби, тобто від ступеня матеріального достатку. За цим показником селяни поділялися на 5 розрядів: 1) тяглових; 2) напівтяглових; 3) піших; 4) городників (халупників); 5) бобилів (кутників). До тяглових належали селяни, які володіли щонайменше однією парою робочої худоби. Цей розряд був найкраще забезпечений землею, причому господарства, які мали кілька пар робочої худоби, одержували відповідно і більший земельний наділ. Меншою кількістю землі наділялись напівтяглові господарства, які володіли одним конем чи волем, і піші, які взагалі не мали робочої худоби.

Середній наділ (у десятинах) у Полтавській губернії складав: для тяглових — 6,26 (окремі наділи досягали 15—20 дес.); для напівтяглових — 3,11; для піших — 2,79. Городники, або халушники, польових наділів не одержували і володіли лише садибою. Вобилі, або кутники, не мали ніякої власності й були в повному розумінні наймитами, які працювали як у поміщиків, так і у тяглових односельців. Найбільшим за чисельністю із перелічених розрядів були піші (близько 50%).

Межі поміщицької кріпосної юрисдикції не були визначені. На практиці прикріплення селянина до землі обернулося на повне рабство. Людина перетворювалася на «інвентар», власність поміщика, причому останній одержував право на життя кріпака і міг робити з ним все, що хотів: перевести на інше місце, продати з землею чи без землі, з родиною чи окремо, обміняти на собак, віддати в робітні або гамівні будинки, запроторити в рекрути чи заслати в Сибір на поселення або на каторгу. Кріпосний селянин не міг володіти нерухомістю, не мав права на гімназичну та університетську освіту. Кріпак прирівнювався до речей, які можна було заставляти в ломбард.

У 1802 р. надвірний радник С.М. Кочубей отримав позичку від Полтавської міської думи, віддавши під заставу селян з усіма угіддями по ціні 70 руб. за душу. На 1859 р. у різних державних кредитних установах Російської імперії полтавськими поміщиками було заставлено 172466 кріпаків.

У I пол. XIX ст. робилися слабкі спроби обмежити сваволю поміщиків, однак не вдалося навіть заборонити продаж селян з торгів. Згідно з царським указом у газетах заборонено вміщувати об'яви про такі угоди. Але повідомлення про продаж стали замінятися пропозиціями про віддачу селян «в услужение».

Свідчення 9.

На початку правління Катерини II кріпацька душа з землею коштувала 30 руб. Після заснування заставного банку (1786 р.) вона виросла до 80 руб., хоча банк приймав дворянські маєтки в заставу по 40 руб. за душу. Наприкінці царювання Катерини II ціна душі складала 100 руб. При продажі вродріб адоровий працівник коштував 120—400 руб.

Поміщик розпоряджався особистими справами кріпака: міг заборонити його шлюб або примусити одружитися за своїм вибором, міг відірвати дітей від батьків, взявши їх для власної обслуги або віддати «в науку» до кухаря, чоботаря, кравця, маляра. Дружини і доньок кріпаків хтиві пани і панічі розглядали як об'єкт задоволення своїх сексуальних домагань. Найстрашнішим для кріпаків було переведення до панського двору в ролі служника (служниці), лакея (покоївки), «артиста» («акторки») театру. Такі кріпаки втрачали своє господарство, землю і жили на утриманні пана в повній від нього залежності. Схильні до садизму поміщики одержували необмежені можливості для знущань над людьми. Широко практикувалося покарання різками (жінок сікли нарівні з чоловіками). При цьому селянам заборонялося скаржитися на мучителів; порушники заборони підлягали побиттю нагаями і засланняю на вічні каторжні роботи.

У 1845 р. уряд затвердив спеціальне «Уложення про покарання кріпаків», згідно з яким будь-яке заворушення проти панів кваліфікувалося як заколот проти законних властей, а винні піддавалися покаранню.

Кріпаків міняють на собак.

Карт. І. Гжакевича. 1939.

Окремі випадки знущань поміщиків над селянами ставали предметом розгляду губернського дворянського зібрання.

За період з 1826 по 1860 рр. депутати розглянули 65 справ про побої і жорстоке поводження, 25 справ про знущання, внаслідок яких настала смерть, 10 випадків самогубств в результаті надмірно тяжких і принизливих покарань, 20 справ про переважанню непосильною роботою, 11 звинувачень у посяганні на дівочу честь.

Однак покарання поміщиків (повчання, догана, взяття маєтку під опіку або виселення власників) були надзвичайно рідкісним явищем, оскільки місцеві адміністрації й суди контролювалися тими ж поміщиками. Загальну картину не міняли поодинокі випадки морального осуду та заперечення кріпацтва. Зокрема, генерал-губернатор М.Г. Рєпнін у зверненнях і промовах переконував поміщиків з власної волі обмежити кріпосне право, закликав до гуманного поводження з селянами, проводив суворі розслідування випадків утисків, стаючи на захист кріпаків.

Свідчення 10. Із звернення М.Г. Рєпніна до поміщиків:

«Сии отеческие попечения ваши да не будут подвержены кратковременности жизни человеческой; осмыслите и на будущее времена благоденствия чад и внучат ваших. По местным познаниям вашим изыщите способы, коими, не нарушая спасительной связи между вами и крестьянами вашими, можно было бы обеспечить их благосостояние и на грядущие времена, определив обязанности их. Через сию единственную меру предохраните вы их навсегда от тех притеснений, которые по несчастью, еще доселе случаются. Избавьте правительство от горестной обязанности преследовать оных и благородное сословие ваше от нареkania, происходящего через поступки людей, недостойных быть сочленами оного. Иные из вас совершенно сие исполнили, другие своими попечениями о подвластных им крестьянах весьма к ним сблизились. Но да будет сие подвигом общим и душою своего народа».

Свідчення 11. Із листа М.Г. Рєпніна до переяславського повітового маршала В. Лукашевича:

«Я не могу по долгу моему и по самой совести ослабить строгости мер, предписанных мною по се-

Кара різками кріпака на конюшні.

Мал. І. Гжалевича. 1938.

му делу [убийство селянами управителя в маєтку поміщика Гриневича], ибо там, где жестокостью и изнурением прихотливых владельцев или послаблением их от управляющего доведены крестьяне до решимости посягнуть хладнокровно на убийство, там оправдание о неведении от помещиков слишком слабо и принято быть не может. Изнуренный вид и состояние крестьян не могли быть сократены, а знав оное, они не отрицали жестокости, то не значит ли сие, что поведение управляющего было с ведома и одобрения их?».

У 1803 р. з ініціативи графа С.П. Румянцова було видано царський указ «Про вільних хліборобів», який дозволяв поміщикам на їх бажання відпускати селян на волю поодинокі або цілими селами з обов'язковим наділенням землею на правах власності за викуп. При цьому поміщик повинен був укласти угоду з селянами, яка йшла на розгляд міністерства внутрішніх справ, а потім царя. Указ мав дуже обмежене застосування: на підставі його за царювання Олександра I було укладено всього 161 угоду і звільнено 47153 душі чоловічої статі (менше 0,5% кріпосного населення імперії). На Полтавщині скористалися указом і відпустили селян на волю лише деякі поміщики-ліберали: поміщик Полтавського повіту Сахновський, поміщик Костянтинградського і Кобеляцького повітів Алишев, вдова генерал-майора І.А. Хорвата, поміщик Золотоніського повіту В. Лукашевич.

Свідчення 12.

За звільнення селян імператор Олександр I нагородив поміщика Сахновського орденом Володимира III ст. Нагороду за височайшим повелінням було вручено в присутності всіх дворян Полтавської губернії малоросійським генерал-губернатором Я.І. Лобановим-Ростовським у 1811 р.

38.4.1. Володіння поміщиків землею та кріпаками

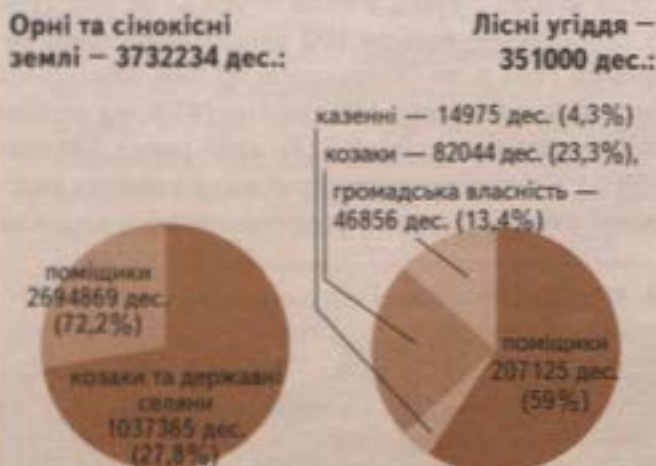
Кріпосне право наклало різкий відбиток на економічні відносини в краї. Вирішальна перевага в сфері економічного життя була надана дворянам-поміщикам. Відомо, що основою економічного життя населення є його земельна власність. Право власності на землю мали поміщики і козаки. Права державних селян обмежувалися землекористуванням. Поміщицькі селяни жодних прав на земельні ділянки не мали. Більша частина орної і сінокісної землі та лісу перебувала в руках поміщиків.

Для Полтавської губернії характерним було співіснування дрібного і найдрібнішого поміщицького землеволодіння з величезними латифундіями з десятками тисяч десятин землі. За числом дрібних маєтків Полтавська губернія посідала перше місце в Російській імперії. На поч. 1860-х рр. вони склали 2/3 загального числа маєтків губернії (5049 з 7300) і 1/8 всіх дрібних маєтків у Росії.

На поміщика припадало пересічно 800 дес. (для порівняння: на Київщині — 460, Херсонщині — 1200, у Таврії — 3500). Поряд існували приблизно 80 латифундій, зокрема, великої княгині

Схема 38.3

Володіння орними, сінокісними та лісними угіддями на Полтавщині в I пол. XIX ст.

Олени Павлівни в Костянтиноградському і Полтавському повітах (понад 58 тис. дес.), поміщиків Вазилевських в Костянтиноградському, Хорольському, Полтавському повітах (20 тис. дес.), князів Кочубеїв у Полтавському повіті (понад 19 тис. дес.), княгині Кантакузен у Золотоніському і Роменському повітах (понад 18 тис. дес.). Зрозуміло, що поміщики самі свою землю не обробляли, а використовували працю кріпаків.

Поряд з розширенням земельних володінь поміщики перебирали до своїх рук все більше кріпацьких душ. Загалом кріпосні селяни розподілялися відповід-

Табл. 38.2

Володіння поміщиків кріпаками на Полтавщині в I пол. XIX ст.

	Безземельні поміщики, що володіли кріпаками	Поміщики, що володіли землею, населеною кріпаками, та кількість душ кріпаків					Всього *Від загальн. кількості в Україні
		до 21	21-100	100-500	500-1000	понад 1000	
Поміщики	261	4788	1551	633	48	33	7322 28%*
Кріпаки	930	30225	69369	125459	31263	69158	326404 13%*

но до землі, що була у власності їхніх володільців. Для поміщиків Полтавської губернії характерним було володіння порівняно невеликим числом кріпаків: пересічно на один маєток припадало 44 душі (найменший показник на Україні).

У 1849 р. з 8139 маєтків у 5982 (73%) налічувалося менше 21 душі (серед них 55% налічували менше 5 душ), у 1469 — від 21 до 100 душ, у 688 (8%) — більше 100 душ. Напередодні реформи 1861 р. на Полтавщині 90,23% поміщиків володіли менше ніж 100 душами (31% від загального числа кріпаків), 9,77% мали понад 100 душ (69%). Окремі латифундисти мали в своєму володінні тисячі кріпаків, зокрема, велика княгиня

Олена Павлівна — понад 15 тис., княгиня Рєпніна — 9,5 тис., княгиня Н. Салтикова-Головнина — 8 тис., поміщики Базилювські, Муравйови-Апостоли, княгиня Голіцина — понад 6 тис., князі Кочубеї, княгиня Кантакузен — близько 5 тис. Показово, що серед великих землевласників було багато росіян. Так, царський сановник В.С. Попов (1745—1822) одержав у подарунок від Катерини II маєток і 1800 кріпаків у Решетилівці.

38.4.2. Експлуатація селянської праці

Незважаючи на вирішальну перевагу в сфері економічного життя, дворянство не стало станом передових сільських господарів. Здавалося, одержавши звільнення від обов'язкової служби, дворянство повинно було ближче зайнятися своїм сільським господарством — у нього з'явилось більше часу для цього, не кажучи про зосередження в руках величезної кількості землі і кріпаків. Однак цього не сталося.

Піклування про землеробську культуру, агрономію, застосування нових технологій і знарядь відступили на другий план порівняно з прийомами експлуатації селянської праці та управління кріпосними душами. Поміщики із землевласників перетворилися на душовласників, із агрономів на поліцейських управителів. Дармова селянська праця не стимулювала бажання нагромаджувати оборотний капітал і сільськогосподарські знання. В свою чергу, селяни позбавлялися вказівок технологічного характеру і достатнього інвентаря. Вони змушені були обробляти землю звичними старими способами або шукати роботу на стороні.

Перехід до «раціонального землеробства» в уяві багатьох поміщиків не простягався далі традиційного обезземелення селян і посилення панщини.

Пильнуючи свою земельну власність, поміщики неухильно скорочували і без того мізерні селянські наділи. Як результат, кількість землі, якою

Жниці. Карт. О. Слєптіана.

користувалися селяни Полтавщини, у 50-х рр. XIX ст. становила лише третину поміщицької ріллі, а кількість землі на ревизьку душу в Полтавській губернії при потребі щонайменше 5 дес. дорівнювала в середньому 2,07 дес. За цим показником Полтавська губернія перебувала на останньому місці серед 27 найродючіших губерній Європейської Росії. Ця кількість землі не могла дати селянинові не тільки засобів для сплати державних податків, а й забезпечити його продуктами для повноцінного харчування. Таким чином, усілякі грошові побори з селян повинні були покриватися побічними заробітками, а коли їх не було, це вело до руйнування селянських господарств.

Законів, які б визначали ступінь обов'язкової селянської праці на землевласника, в Російській імперії не існувало. Офіційно на Лівобережній Україні панщина обмежувалася трьома днями на тиждень (указ Павла I 1797 р.), але поміщики вдавалися до т. зв. урочної системи, тобто давали селянам обтяжливі завдання — «уроки», які не під силу було виконати за три дні. Розширюючи за рахунок селянських наділів свою ріллю, поміщики застосовували цілковитий відрив селянина від землі, переводячи своїх кріпаків у розряд дворових або на примусовий найм за місячний пайок — «місячину». За період 1838—1859 рр. число дворових у губернії зросло до 28044 чол., склавши 12,59%. «Місячина» стала однією з найжорстокіших форм кріпосної експлуатації, перетворившись на безперервну панщину.

Кращим було становище селян, які йшли «на оброк», тобто відкупалися від обов'язку повсякденної праці на власника, сплачуючи поміщикові певну суму грошми. На середину XIX ст. розмір оброку в різних місцевостях складав 12,05—27,56 руб. з тягла (наприкінці XVIII ст. він не перевищував 5 руб.). Але таких селян на Полтавщині було зовсім небагато: у 1859 р. — 1739 чол. (0,6%). Як правило, оброчні селяни шукали роботу в містах, наймаючись готельною обслугою, візниками, служниками тощо. Деякі з них зовсім поривали з селом і власним господарством.

Невизначеність розміру панщини взагалі і обсягу робіт зокрема створювали сприятливий ґрунт для сваволі поміщика. На Полтавщині в багатьох маєтках за один день панщини селяни, зокрема, мали: викосити п'ядесятини; нажати 2–2 ¹/₄ копи озимого або 2 ¹/₂ копи ярого; перевезти 30 кіп хліба. В багатьох маєтках селяни працювали в 4-й день панщини за те, що поміщик сплачував за них податки. Разом з основними польовими роботами селян примушували обробля-

ти поміщицькі сади і городи, стерегти панські маєтки, копати ставки, споруджувати греблі, возити своїми кіньми чи волами хазяйські товари на ярмарок, а також приносити на панський двір різні продукти і вироби. На засоби збільшення панщини перетворювалася видача поміщиком хліба для харчування і посіву, надання робочої худоби для обробітки наділу, грошова позика, видача горілки для весілля, хрестин чи похоронів.

Свідчення 13.

Панщина для поміщика була економічно невигідна: в 1840-х рр. кріпосний селянин коштував поміщику 144 руб. на рік (рахуючи ціну землі, що надавалася кріпосному згідно з тодішньою орендною платою), а найми робітника на рік обходилися в 50 руб. плюс 35 руб. витрат на утримання робочої худоби, амортизацію сільськогосподарського інвентаря тощо.

38.4.3. Рекрутчина та солдатчина

Важким тягарем для податних станів, передусім для селянства, стала рекрутська повинність — система комплектування російської регулярної армії та військового флоту, запроваджена Петром I в 1705 р. і поширена на Україну після ліквідації залишків автономії в 1783 р.

Рекрутській повинності підлягали всі податні стани, насамперед, селяни і міщани. Вільними від повинності були дворяни (служили в армії на інших засадах), пізніше купці, сім'ї церковних служителів, почесні громадяни. Спочатку набори проводили в міру потреби та в різних кількостях (як правило, раз на 5 років 1 рекрут зі 100 ревизьких душ). У 1831 р. введено щорічні набори — звичайні (5–7 чол. з 1000 душ), посилені (7–10 чол.) і надзвичайні (понад 10 чол.). Під час Кримської війни набори досягали 50–70 чол. з 1000 душ, не рахуючи ополчення. Термін служби спочатку був довічним, з 1793 р. — 25 років, з 1834 р. — 20 років з наступним 5-річним перебуванням у безстроковій відпустці. Протягом 1855–1872 рр. встановлено послідовно 12-, 10- та 7-річні строки служби і відповідно перебування у відпустці — 3, 5 і 8 років. У 1856–1862 рр. набори не проводилися. В 1863–1874 рр. щорічні набори складали 4–6 чол. з 1000 душ і давали 140–150 тис. рекрутів. Вік рекрутів був до 1708 р. — 15–20 років, до 1726 р. — 20–30 років, до 1766 р. — «всякого віку», до

Проводи рекрутів. Карт. І. Соколова. 1859.

1855 р. — 17—30 років, до 1874 р. — до 30 років. У 1874 р. рекрутську повинність замінено загальною військовою повинністю, а термін «рекрут» замінено терміном «новобранець».

Кандидатури рекрутів визначалися громадами, але для поміщицьких селян це цілком залежало від волі поміщика. В інших податних станах поступово склався черговий порядок, узаконений Рекрутським статутом 1810 р. Всі сім'ї розбивалися на 3 розряди за кількістю працездатних чоловіків. Кожний наступний розряд призивався, якщо в 1-му не вистачало потрібної кількості рекрутів. Існувала також практика (узаконена в 1840-х рр.) наймання охочих як громадами, так і окремими особами. На кожного найнятого випускалася залікова квитанція вартістю 485 руб., придбання якої звільняло від рекрутської повинності.

Рекрутчину розглядали як тяжку кару. Всяк старався її спекатися всіма способами. Часто той, кого намічали в рекрути, тікав і переховувався, де міг, поки

скінчиться набір. Хто ж потрапляв у рекрути, того виряджали й оплакували як мертвого, бо вертався він назад рідко, та й то як не калікою, то старцем. Поневіряння в солдатах вважалися страшнішими за панщину. За найменшу провину солдатів тяжко карали. Щоденна муштра вбивала у солдатів людину, перетворюючи його на автомат.

Свідчення 14. Із «Дневника» Т. Шевченка (19 червня 1857 р.):

«Какая бесконечная и отвратительная эта пригонка амуниции! Неужели и это еще не в последний раз меня выведут на площадь, как бессловесное животное напоказ? Повор и унижение! Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе всякое человеческое достоинство, стать навывтяжку, слушать команды и двигаться, как бездушная машина. И это единственный, опытом дознанный способ убивать разом тысячу себе подобных».

38.5.1. Турбаївське повстання 1789—1793 рр.

На території Полтавщини наприкінці XVIII ст. відбулося одне з найбільших антифеодальних повстань в Україні — Турбаївське (с. Турбаї тепер Глобинського району Полтавської обл.).

Жителі села Турбаї Миргородського полку здавна були козаками, проте 1711 р. їх було виписано з реєстру і перетворено на залежних селян. Повернутися до козацького стану згодом (1738 р.) вдалося лише 76 турбаївцям. Виписав козаків з реєстру і заволодів селом миргородський полковник, а згодом гетьман Д. Апостол. Потім Турбаї перебували у власності вдови гетьмана Уляни, сина Павла і онуки Катерини Битяговської — остання у 1776 р. продала село поміщику Федору Базилевському. Його спадкоємці — сини Степан та Іван разом з сестрою Мар'яною поведилися з турбаївцями дуже жорстоко. Обурені панською сваволею, селяни почали добиватися повернення у стан козаків. Справа дійшла до Петербурга. У 1788 р. Сенат визнав козацькі права лише за тими 76 родинами, що були 50 років тому записані в реєстр. Таке рішення викликало загальне обурення селян. У січні 1789 р. вони відмовилися виконувати панщину, створили на чолі з Н. Олефіром, Г. Яструбенком і Т. Довженком сільське самоврядування за козацьким зразком: найважливіші справи розв'язувалися на сільській сходці, а виконавчу владу здійснювали виборні отаман, суддя та писар. Місцевим готванським суддям і київським чиновникам на чолі з радником Корбе (село тоді входило до Київського намісництва), які під охороною військового загону у травні прибули в Турбаї для розгляду справи, селяни виявили непокору. Коли чиновники вдалися до арештів, турбаївці в червні 1789 р. підняли збройне повстання. Його очолили А. Бондар, Г. Ракша, С. і Л. Рогачки, М. і М. Пархоменки, Г. Величко та інші. Базилевських було забито, а від переляканих урядовців узято розписку, що всіх селян добровільно переведено в козаки.

За скаргою брата загиблих Петра Базилевського та численних спадкоємців почалося слідст-

во. Але оскільки в цей час йшла російсько-турецька війна 1787—1791 рр., з розглядом турбаївської справи власті не поспішали. Ситуацією вирішив скористатися Г. Потьомкін, у якого виступив план насильного переселення бунтівливих селян у свої таврійські володіння. У 1789 р. Г. Потьомкін добився передачі Градизького повіту з Турбаями до Катеринославського намісництва.

Повністю план князя був реалізований уже після його смерті новим Катеринославським і Таврійським генерал-губернатором П. Зубовим. За його розпорядженням у червні 1793 р. в село вступили регулярні військові частини (батальйон Бузького сферського полку і дві сотні довських козаків під команду секунд-майора Карпова). Були проведені масові арешти. Суд над турбаївцями у Градизьку тривав півроку. Понад 100 повстанців катовано батогами (15 при цьому померли) і заслано на довічну каторгу в Сибір. Решту жителів було відкуплено у спадкоємців (по 45 руб. за душу на загальну суму 50 тис. руб., з якої частину сплачено кримською сіллю) і розселено окремими сім'ями в таврійських степах. На Херсонщині турбаївцями були засновані казенні села: Каланчак (тепер райцентр Херсонської обл.), Чаплинка (тепер райцентр Херсонської обл.), Чорна Долина (тепер село Чаплинського району Херсонської обл.), Буркути (тепер село Голопристанського району Херсонської обл.), Чалбаси (тепер село Виноградове Цюрупинського (Олешківського) району Херсонської обл.). Коли на місці зниклого села знову виникло людське поселення, йому дали назву Скорбне (давня назва відновлена 1919 р.).

Події в Турбаїях мали великий вплив на масову свідомість. Боротьба турбаївців знайшла широке відображення в народних піснях, оповіданнях та легендах, творах художньої літератури. В 1989 р. в селі відкрито пам'ятник учасникам повстання.

Найбільше турбаївців осіло в районі колишнього татарського поселення Чалбаси. 1799 р. тут мешкало 1139 жителів, з них 622 чоловіки і 517 жінок. За селом було закріплено 22,2 тис. дес. землі, у т.ч. 5,3 тис. дес. непридатної. Багато страждань зазнали переселенці. Власті заборонили їм копати колодязі — воду дозволялося брати лише з Дніпра, за 50 верст від села. Тому кухоль

Повстання селян. Карт. С. Крабченка. 1952.

води, незважаючи на голод, цінувався дорожче від шматка хліба. За місцевим звичаєм, народженим жахливою дійсністю, вмираючій людині годилося востаннє дати чистої водиці. За спробу таємно викопати колодязь суворо карали — кілька селян були заслані на каторгу. Через кілька років переселенцям вдалося відшукати в піщаних кучугурах природну криницю, яку й тепер називають «турецькою». На поч. XIX ст. заборону копати колодязі було скасовано, проте води бракувало, тому на вулицях села не росло жодного деревця чи кущика. Лише ціною велюдських зусиль сильні духом турбаївці та їх нащадки обжили дикий степ. На поч. 70-х рр. XX ст. в колишніх Чалбасах (з 1946 р. село носить назву Виноградове) налічувалося 1205 дворів, проживало 4572 чол.

38.5.2. Селянські заворушення I пол. XIX ст.

Причиною більшості заворушень в I пол. XIX ст. були безправність та зростаюча експлуатація. За деякими підрахунками, в цей період на Полтавщині відбулося близько 100 селянських виступів. Протест селян проти кріпосницького гніту виявлявся в різних формах, починаючи поданням скарг і кінчаючи збройними повстаннями. Чимало селян-кріпаків тікали на південь — протягом усього XIX ст. в людській пам'яті зберігалася традиція:

«з півдня видачі немає». У відповідь на насильство селяни вбивали поміщиків і управителів маєтків, палили панські хори.

Свідчення 15.

Полтавський цивільний губернатор П.І. Могилевський, повідомляючи в 1830 р. лехвицького дворянського маршала про вбивство в Хорольському і Зінківському повітах поміщиків, які жорстоко поводилися з кріпаками, вимагав не припускати знущання та жорстокості щодо селян, щоб уникнути ексцесів.

Найбільш тривалою в цей період була боротьба кріпаків сіл Жуки Полтавського повіту і Стаці Диканського повіту та навколишніх хуторів, що переросла в справжнє повстання. З 1815 до 1821 р. тривало заворушення в решетилівському маєтку С.М. Кочубея в зв'язку зі спробою переселення в Таврію проданих кріпаків. Повстання було придушене військовою силою, але переселення припинили. Весною 1842 р. в зв'язку з голодом виступили селяни с. Чутове Полтавського повіту, що входило до складу величезних кочубейських маєтностей.

З'явившись до контори економії, селяни прохали надати їм допомогу. Їхні прохання підтримав писар економії О. Чумак. Це підбадьорило селян. Заарештувавши управителя та конторника, вони взяли по пуду борошна з поміщицьких комор. А коли урядовці, що не змогли заарештувати О. Чумака, заарештували його батька, селяни силою звільнили його. Репресивними заходами рух у Чутовому був придушений. Батька й сина Чумаків було заарештовано й відправлено до Полтави.

Характерною рисою заворушень 1850-х рр. було наростання недовіри селян не тільки до місцевих, а й до центральних органів влади. Носієм справедливості в уяві селян залишався один лише цар. Не припинялися втечі селян.

Із затриманих у 1856 р. в імперії 31800 «бродяг» на Україну прийшлося 10972, на Полтавську губернію — 737 чол.; у 1858 р. — відповідно 21367, 7197, 460 чол.

В той же час не слід переоцінювати масштаби селянських виступів. Перебуваючи під могутнім впливом земле-власників, селяни практично не впливали на політику уряду в аграрному питанні. Селянський рух протягом I пол. XIX ст. демонстрував стійку тенденцію до спаду і, на думку сучасних дослідників, не мав відверто антикріпосницького характеру. Нові потреби суспільства, що назріли на середину XIX ст., вимагали компромісу з віджилим патріархальним ладом, що й виявиться у характері майбутньої селянської реформи 1861 р.

Розгром поміщицької садиби на Україні в 40—50-х рр. XIX ст. *Карт. О. Суда. 1939.*

Запитання і завдання

1. Чому царизм жорстоко розправився з козацькими зверхниками Нової Запорозької Січі й не зачепив старшину ліквідованої Гетьманщини?
2. Порівняйте (за враженнями сучасників) Полтаву часу, кола вона була повітовим містом Новоросійської губернії (свідчення 2) з часами, коли місто одержало статус губернського центру (свідчення 3). Зробіть висновки.
3. Чому, перебуваючи в Полтаві у 1845 р., Т. Шевченко не зацікавився ні новим «петербурзьким» центром, ані пам'ятниками на честь полтавської битви — його увагу привернули Хрестоздвигенський монастир та хата І. Котляревського?
4. Прокоментуйте пункт 8-й царського указу 1783 р. (свідчення 8). Подумайте про наслідки його запровадження.
5. Яким власникам належали землі (а, можливо, й кріпаки) у Вашій місцевості в останній чверті XVIII — першій половині XIX століття? Яка пам'ять про них збереглася в народі?
6. Чому поміщики вперто трималися за панщину, якщо вона була для них економічно не вигідна (свідчення 10)?
7. Чи можна розцінювати заклики М.Г. Рєпніна (свідчення 3) до поміщиків як «голос волаючого в пустелі»?
8. Чому М.Г.Рєпнін не погоджувався звільнити поміщика Гриневича від відповідальності (свідчення 13)?
9. Чим Турбаївське повстання було не схоже на інші селянські виступи?
- 10*. Простежте динаміку соціальних відносин у краї протягом останньої чверті XVIII — першої половини XIX ст. Зробіть висновки.
- 11*. Сформулюйте найголовнішу соціальну проблему того часу. Які були можливі шляхи її розв'язання?

39

ПРОТИРІЧЧЯ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ

39.1. Ситуація в аграрному секторі ... 45
Знаряддя і прийоми сільськогосподарської праці..... 46
39.2. Промисли й ремесла 54
39.3. Промисловість... 61
39.4. Торгівля 64

Інтродукція

Полтавщина наприкінці XVIII — у I пол. XIX ст. залишалася аграрним краєм з натуральним господарством і примітивною промисловістю. Деформовані економічні відносини, про які йшлося вище, стримували господарський розвиток краю. Базована на кріпосництві економічна система виявила свою неспроможність пристосуватися до вимог часу, який настійно диктував необхідність розв'язати господарську ініціативу виробника. Багато землевласників перетворилися на боржників, їх господарства стали занепадати. Спроби окремих поміщиків підняти культуру хліборобства і тваринництва були поодиноким явищем і не робили погоди. Негативно впливала на господарський розвиток краю економічна політика російського уряду, яка йшла врозріз з українськими національними інтересами. Розвиток господарства міщан, селян та козаків гальмувався непомірним оподаткуванням.

У той же час у I пол. XIX ст. економіка краю перебувала у перехідному стані від відсталих до прогресивних форм господарювання. Поміщицькі й селянські господарства повільно, але неухильно втягувалися у товарно-грошові відносини. Це проявилось у збільшенні товарності виробництва, впровадженні технічних культур, поширенні селянських промислів, зростанні кількості промислових підприємств, нарощуванні оборотів внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

39.1.1. Хліборобство

Головним видом господарської діяльності населення краю залишалося хліборобство. Полтавська губернія офіційно визнавалася житницею Російської імперії. На Полтавщині вирощували усі важливі види хлібних рослин: жито (озиме й яре), пшеницю (озиму й яру), ячмінь, овес, гречку, просо, сочевицю, горох.

Свідчення 1. Із «Топографічного опису Полтавської губернії» Ф. Каруновського (1809 р.):

«Хлібопашество в Полтавской губернии весьма важно и составляет первый источник народного богатства. Жители столько производят хлеба, что не только продовольствуются сами, но и отпускают великое количество оного в другие губернии».

Панівними в хліборобстві залишалися недосконалі системи рільництва, оскільки одним із головних чинників цих систем було селянське малоземелля. Найбільш поширеною в краї була трипільна система сівозміни, яка часто застосовувалася без угноєння ґрунту і без правильного чергування озимих, ярих і пару. В поміщицьких маєтках з великою кількістю землі трипільля поєднувалося з переліжною системою.

Свідчення 2. Ф. Каруновський:

«Пашотные поля при каждом селении разделены на три смены или отделения, из коих две засеваются, а одна пущается в толоку для пастбы скота. Смены сии в пойвах и толоке ежегодно переменяются».

Свідчення 3. Із «Записок о Полтавской губернии» М. Арандаренко (1849 р.):

«...взагалі сівозміна тутешніх господарств трипільна, а в деяких місцях сіють хліб на хліб по декілька років, не даючи відпочити землі».

Обробіток ґрунту й способи посіву були дуже примітивні: у мілкий верхній шар чорнозему висівалися одні й ті ж самі збіжжєві рослини, що однібічно виснажувало ґрунт, примушуючи обмежувати його польове використання небагатьма роками.

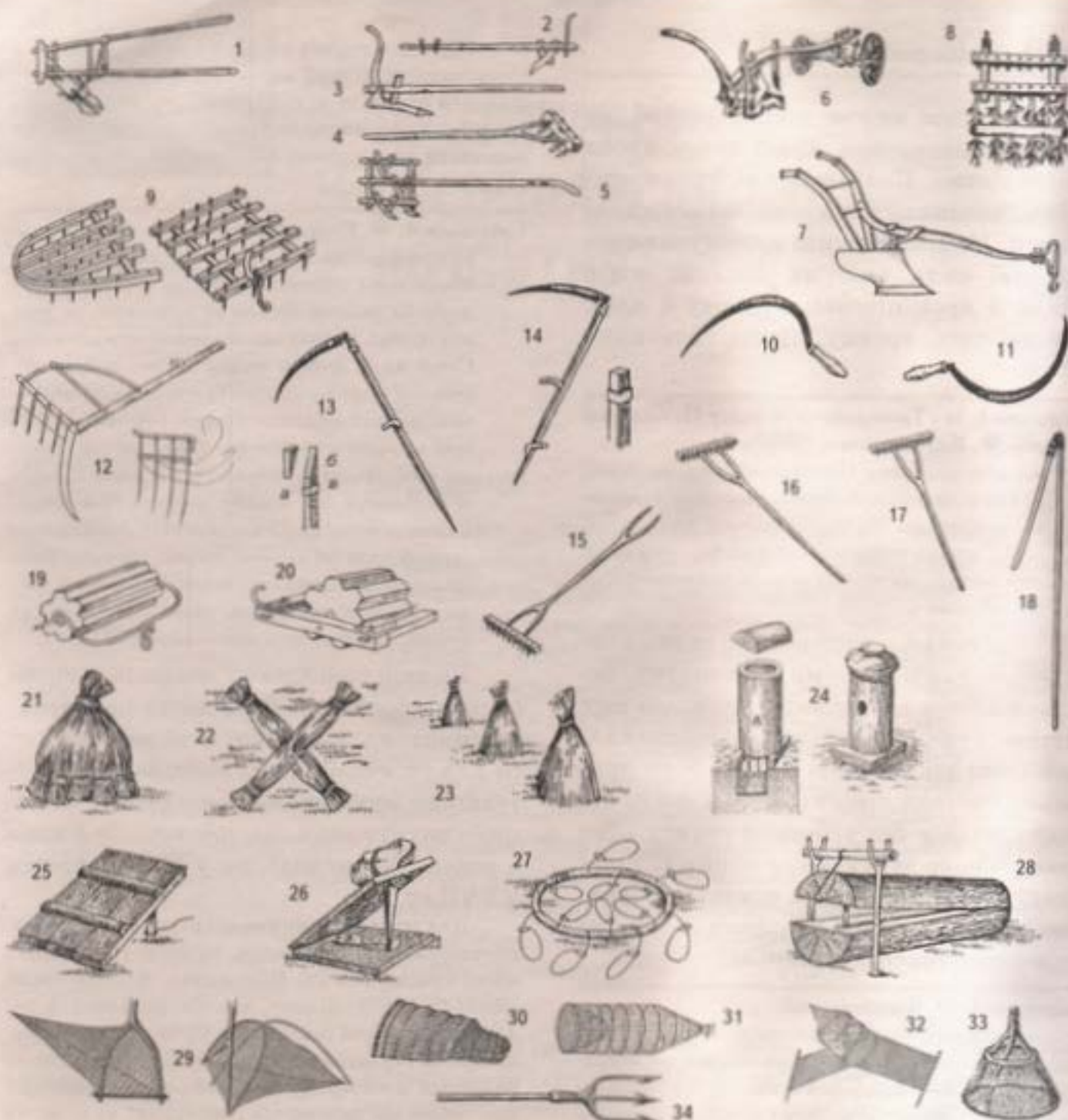
Свідчення 4. Ф. Каруновський:

«Унавоживания земель здесь не знают, а некоторые хотя и унавоживают, но от сего унавоживания никакой пользы не получают, не зная тех правил, на коих оно основано быть должно... Секот здесь вообще весьма часто, и думают, что чем чаще произведен будет посев, тем лучшего урожая ожидать должно. От частого посева адешиные земледельцы, кроме потери семян, никакой пользы не получают. Все хлеба по посеве остаются без всякого за ними присмотра. С начала весны до 23 числа апреля выгоняют из селений скот на хлебные посевы, которые хотя от сего и претерпевают великий вред, но жители установления предков своих переменить не хотят, почитая оное законным».

Як свій наділ, так і землю поміщика селяни обробляли переважно примітивними знаряддями. Протягом майже всього XIX ст. в сільському господарстві Полтавщини переважали знаряддя найдавнішого походження. Застосовувалися вони в такому ж вигляді, як у XVIII і навіть у XVII ст.

Для розпушування землі перед сівою використовували такі знаряддя, як соху, рало і плуг, часто суміщаючи їх. Наприклад, плугом орали важкі ґрунти — цілину, толоки, перелоги, а ралом здійснювали повторний обробіток лану, розпушуючи (культивуючи) рілля. Плуг належав до найбільш досконалих тяглових орних знарядь: при роботі він перевертав шар ґрунту та підрізавав коріння бур'янів. Найпоширенішим був «український» двоколісний плуг, у який впрягалися 3—5 пар волів. Стільки волів мали лише заможні господарі, решта спрягалася з іншими, що зволікало обробіток ґрунту. Оранка йшла повільно — за 3 дні виорювалося не більше 2 дес. Крім «українського» плуга, поширеним землеробським зна-

Знаряддя і прийоми сільськогосподарської праці

Соха-одноконка (1); рала: однозубе безполозове (2), з полозами (3), граблеподібне (4), бороноподібне (5); дерев'яний плуг без передка (6); традиційний український плуг (7); бороня: драпаня (8), валкова (9); серп: гладкий (10), на зублений (11); коси: з грабками (12), з одноручним кіссям (13, а — клин, б — завітка, в — обручка), з дворучним кіссям (14, «п'ятка» кіссяти); граблі: двоєн-

ки (15), стодолія (16), для сіна (17); ціп (18); гарманя: найпростіший (19), з дерев'яною рамою (20); способи укладання сіна: «купи» (21), «крістія» (22), купи льону (23); пні-вулики, видовбані з суцільного кругляка (24); мисливські пастки «язма» (25), капкан (26), петлі (27), ощеп (28); рибальські снасті: підсаки (29), верша (30), ятір (31), ятір з крилами (32), ковбень (33), ості (34).

рядям на Полтавщині було однозубе й п'ятизубе рало; частково вживалася соха. Борони здебільшого мали дерев'яні зуб'я, що швидко стиралися. До того ж, плуг залишав після себе величезні скиби, які борона з дерев'яними зуб'ями просто не могла розпушити.

Свідчення 5. Ф. Каруновський:

«Землю пашут плугами, в которые впрягают от 6 до 10 волов. Плуги сии снабжены железным лемешом, приделанном до чепиз, и череслом приделанным до зряделя, который лежит на колесине, т.е. на обыкновенной простой оси о двух колесах.

Вспаханную плугом землю, когда она несколько времени пролежит, пашут опять попереk ралом, а после посева, дабы покрыть семена землей, раздробить большие комья и уравнисть поверхность пашни, заборонивают землю бороною».

Поля в основному засівалися вручну – з мішка, який вішали через плече; сівалися застосовувала незначна частина поміщиків.

Зернові збирали, як і в давнину, серпами й косами, причому селяни довгий час віддавали перевагу серпу, боячись зайвих втрат зерна під час струсу косою. Жатки з'явилися лише наприкінці 1840-х – на поч. 1850-х рр.

Свідчення 6. Ф. Каруновський:

«Все комья собираются здесь обыкновенными серпами... Собираение хлеба косою употребляется здесь только тогда, когда хлеб бывает чрезвычайно редок».

Схоплені у жмені й зжаті одним помахом серпа стебла клали на землю. 10–15 жмень, перев'язаних скрученим із стебел перевеслом, становили сніп. Снопи вкладали по 5–10 у «п'ятки», «крести». (Сніп служив також платою жінцям, які наймалися жати чуже жито). Нормальним вважався сніп близько 1 м в обхваті. При збиранні збігали та в'язання снопів під час жнив жінки застосовували граблі та цурку – дерев'яний кілок, за допомогою якого сніп стягувався перевеслом. Поставлені вертикально й підсушені кілька днів, снопи складалися потім горизонтально у полукіпки (30 снопів) і копи (60 снопів). Фактично і копи і полукіпки мали на два снопи більше, бо один сніп класся на землі, а другий зверху. За кількістю кіп рахували врожай. Добрим вважався врожай у 15 кіп а десятини ріллі.

Перша борозна. Акв. С. Васильківського.

Технічні культури, а огляду на їх цінність, вибирали руками, вириваючи по декілька стебел з корінням.

Висушені снопи звозили на возах і гарбах на тік, у клуні, двори, гармани і складали в стоги (25–30 кіп) або скирди (50–100 кіп). Для молотби застосовували ціп, кам'яний або чавунний молотильний каток – гарман і молотильну дошку; молотарки були надзвичайно рідкісним явищем. Основними знаряддями для відокремлення зерна від половини і землі залишалися решето, лопата і примітивна віялка – млинок, хоча механічні віялки промисловість уже виробляла з поч. 1830-х рр. Віяли зерно, кидаючи його лопатою або совком проти вітру. Очищене зерно зберігалася у коморах, на горіщі, у діжкоподібних посудинах – солом'яниках, а найчастіше – у зернових ямах. Солому складали в скирди.

Жнива. Карт. В. Орловського, 1882.

Свідчення 7. Ф. Каруновський:

«Скошенний хліб зберігають більшою частію в ямах, которые ... выкапывают в земле. Ямы сии имеют вид кувшинов. Оные выжигаются соломкою, которою после обиваются и внутри. Ямы сии насыпан высушенным хлебом, наполняют горло их глиною, и сверху насыпают землею возвышенно, дабы вода проходить не могла. В ямах сих сохраняется хліб без всякого повреждения, с тою выгодою, что оный от пожаров бывает безопасен».

Зерно на борошно переробляли на вітряках, водяних і наплавних млинах. Вітряки XIX — поч. XX ст. були двох типів: стрижневі (поверталися за вітром всім корпусом) і шатрові (повертався лише дашок з крилами). Коли треба було швидко одержати невелику кількість борошна, використовували ручні млиники — жорна. Просо та пшоно драли на т.зв. топчачах, що приводилися в дію конем, якого водили по колу у спеціально влаштованій споруді. Крупи для домашнього вжитку товкли в ступах. Із зерен конопель, льону, соняшника на маслобійних (спеціальних пресах) били (вижимали) рослинну олію.

При складанні скирт та снопів, розкиданні гною користувалися вилами: однозубими (однорогами, рожнами), тризубими (трійчаками), п'ятизубими.

39.1.2. Тваринництво

Із хліборобством було тісно пов'язане тваринництво. Практично в кожному дворі утримували корів, волів, коней, овець, свиней, курей, гусей, качок. Кіз,

кролів та індиків розводили порівняно мало. Павичів і лебедів утримували лише найбагатші поміщики.

Свідчення 8. Ф. Каруновський:

«Волов приучают к езде так, что они не будучи управляемы вожжами, повинуются одному голосу. Соб, цабе и гей суть три слова, к коим ежжальме воли приучены. Соб означает повеление своротить налево, цабе направо, а гей ускорить ход. Бедные, не будучи в состоянии иметь пары волон, садят одним (бовокун). Некоторые употребляют для езды и коровы.

Поселяне иадревле привыкли к воловой езде, мало пекутся о разведении лошадей. По мнению их, лошади не способны к тяжелым работам, которые воли с великою удобностью переносят, не требуя столь великого присмотра и столь хорошего корма, как первые».

Серед способів утримання худоби переважала вигінна форма випасу в чередах, отарах і табунах найнятими громадою чабанами-табунниками.

Плекання домашніх тварин давало селянинові харчові продукти, шкіру, тягло й органічне добриво (гній). Продукти тваринництва, які збувалися на ринках, часто були підставою домашнього бюджету. Кормова база для домашньої худоби на Полтавщині була загалом добра, тут була достатня кількість самородних лугов і сінокосів, на яких зростали соковиті трави. Відгодівля тварин здійснювалася на пасовиськах або бардою при винокурнях.

Свідчення 9. Ф. Каруновський:

«Весною и летом пасут скот или на выгонах, при каждом селении находящихся, которые из древних времен от общества по согласию заведения, или на том отделении поля, которое ежегодно для сего оставляется. Когда же с полей сберут хліб, а на лугах скосят траву, то в сие время позволяется всякому без изъятия пасти скот свой на местах сих, кому бы они не принадлежали. Каждое селение имеет собственных пастухов, которым жители поручают скот свой, и которые в случае пропажи отвечают собственною уплатою...

Весною, летом и осенью свиньи пасутся здесь на выгонах, а в местах, изобилующих дубовым лесом, чрез весь почти год имеют они пропитание от желудей...

Лошади большею частью пасутся на выгонах без всякого присмотра».

Збирання сіна на Україні. Карт. М. Пимоненко. 1907.

39.1.3. Допоміжні галузі сільського господарства

Значна частина населення краю займалася бджільництвом. Невелике значення у господарстві мало рибальство і мисливство.

Свідчення Ю. Ф. Каруновський:

«Пасеки строят здесь в виде полукружия, или четвероугольника из хвороста или из тростника. Они находятся в садах при жилье, или в отдаленных от дому местах, но обыкновенно, когда гречиха начинает увесть, переносят оные в поля.

Ульи для пчел употребляются здесь деревянные, внутри выдолбленные, из липового, вербового, орехового и осинового дерева. Они имеют вид тупого, круглого конуса, вышиною до пяти четвертей, а шириною внизу до осьми, а вверху до 5 вершков».

«Звериная ловля производится большею частью помещиками, которые держат борзых и гончих собак, единственно для забавы своей, травлят зайцов, лисиц и волков.

Некоторые также и послеяне занимаются травлею зайцов, для лисиц же и волков копают нарочитые ямы, глубиною так, чтоб звери сие упаши не могли выскочить. Некоторые помещики и послеяне занимаются стрельбою зверей сих...

Рыбная ловля в Полтавской губернии весьма маловажна. Жители занимаются оною для собственного только продовольствия, и притом те только, которые живут вблизи рек».

Характерною рисою кожного полтавського господарства було присадибне садівництво і городництво. Великі сади росли в маєтках окремих поміщиків та при монастирях, менші садки вирощували біля кожної хатини не тільки по селах, а й у містах. Вирощувалося багато сортів вишень, черешень, слив, яблук, груш, грецьких горіхів, а також виноград, порічки, чорна смородина, агрус. На городах росли: капуста (біла, червона, зелена, цвітна), салат, буряк, ріпа, морква, пастернак, петрушка, картопля, цибуля, часник, боби, горох, гарбуз, кавун, диня, кріп, гірчиця, кукурудза.

Пасіка. Весняний день. Карт. С.Світославського. 1899.

39.1.4. Криза поміщицького господарювання

В аграрній сфері домінувало поміщицьке господарство. Однак у визначений період воно перебувало в кризовому стані: кількість поміщицьких маєтків скорочувалася, зростала їх заборгованість державі, зменшувалася прибутковість, тривав технологічний застій. Лише в деяких великих поміщицьких господарствах вводилося багатопілля, машинний обробок землі, будувалися підприємства з переробки сільськогосподарської сировини. Окремі освічені поміщики намагалися підняти культуру землеробства добором посівного збіжжя, виробленням наукових правил сівозміни, вдосконаленням реманенту та сільськогосподарської техніки.

Найвідомішим полтавським поміщиком-новатором був уродженець с. Мелюшки на Хорольщині Василь Якович Ломиковський (1777—1848). З 1785 р. він навчався в Петербурзькому сухопутному шляхетському кадетському корпусі; після того недовго служив в армії. Вийшовши у відставку в чині штабс-капітана, повернувся на батьківщину й осів для господарювання на хуторі Трудолюб за 5 км від Лубен. Першим у Росії В. Ломиковський почав заводити лісосмути. В 1837 р. він опублікував працю «Розведення лісу в сільці Трудолюбі»

й був нагороджений за неї золотою медаллю. «Дивака» В. Ломиковського М. Гоголь вивів у другій частині «Мертвих душ» під іменем Костанжоголо.

Свідчення 11. М. Гоголь про поле Костанжоголо [В. Ломиковського]:

«...через все поле сіяний ліс... Ліс у нього, крім того, що для лісу, потрібний для того, щоб у такому-то місці на стільки-то вологи додати полям, на стільки-то угноїти опалим листям, на стільки-то дати тінь. Коли навколо посуха, у нього нема посухи; коли довкола недорід, у нього нема недороду... Його називають ворожбитом».

Однак переважна більшість земле-власників покладала надію на традиційні способи забезпечення прибутковості своїх маєтків: розширення посівних площ за рахунок відібраних селянських наділів або підвищенням норми панщини. Підриваючи економічну спроможність селян, поміщики рубали гілку, на якій сиділи самі, адже їхні господарства трималися на селянській праці. На Полтавщині до середини 1840-х рр. $\frac{3}{4}$ поміщицьких селян зубожіли так, що вже не мали ні робочої худоби, ні реманенту для польових робіт. Відповідно «оскудевали» й поміщицькі господарства. Незважаючи на «оскудення», поміщики до останнього продовжували вести розкішне й марнотратне життя, яке потребувало чималих грошей. Врешті наступав момент, коли гроші закінчувалися. Тоді поміщики вдавалися до кредитних установ за позиками, заставляючи сільськогосподарські продукти, а згодом і маєтки.

Кредити поміщикам надавали: Державний позиковий дворянський банк, т. зв. Охоронні казни при Виховних будинках у Петербурзі й Москві, а також прикази громадського призиріння. У 1856 р. тільки за позики, одержані в кредитних установах під заставу населених маєтків поміщики Полтавської губернії мали сплатити 7295962 руб. 76 коп. (загальна сума боргу поміщиків України склала 77078041 руб. 48 коп.). Крім цього, поміщики повинні були також розраховуватися з боргами за позики, взяті під заставу незаселених маєтків. У 1856 р. в губернії із за-

гальної кількості маєтків 7547 було заставлено і перезаставлено 1192 (15,79%). Не менш важливими для характеристики занепаду поміщицьких маєтків є дані про кількість заставлених ревізьких душ та розмір суми боргу, що припадав на кожну з них. У 1856 р. число ревізьких душ чоловічої статі складало 325296 осіб, з них були заставленими 168249 душ (51,72%), сума боргу на одну ревізьку душу склала 43 руб. 36 коп.

Свідчення 12. Із «Записки о расстроеном состоянии и неоплатных долгах помещика Полтавской губернии действительного статского советника С.М. Кочубея» (13 грудня 1831 р.):

У величезному колісь кочубеївському маєтку з 7 тис. душ кріпаків залишилося всього 1370 душ; усі села заставлені, навіть удруге. На грудень 1831 р. борг маєтку кредитним установам становив 690 тис. руб. (близько 500 руб. на душу). До цього боргу додалися 455 тис. руб. капітальної (без відсотків) суми, взятої поміщиком у різних осіб за кріпосними позичковими листами.

Свідчення 13.

С.М. Кочубей (1778—1835), окрім того, що він розкішне життя, був щедрим благодійником. Він пожертвував 18 тис. руб. на купівлю будинку для приміщення бідних вихованців приказу громадського призиріння і подарував приказу цегельний завод; влаштував пансіон на 8 учнів при Полтавській гімназії; подарував Полтаві міський сад; додав свої кошти для спорудження будинків губернатора і віце-губернатора; під час війни 1812 р. поставив із своїх кріпаків одного ратника з 15 душ, забезпечивши всім необхідним; відступив за півціни свою садибу Полтавському інституту шляхетних панн. Похитнувши свої статки, С.М. Кочубей помер в владнях, потребуючи найнеобхіднішого.

Свідчення 14.

Щоб зміцнити матеріальне становище великого дворянства, закон 1845 р. встановив майорат — заповідні дворянські маєтки (розміром не менше як 400 селянських дворів або 100 тис. дес. землі), які не можна було подрібнювати на частини і відчужувати в сторонні руки: вони повинні були переходити в спадок до старшого сина. Однак цим законом протягом найближчих 22 років скористалися всього 18 власників в імперії.

39.1.5. Деградація селянського хазяйства

Селянське господарство, позбавлене будь-якої підтримки з боку держави і нещадно експлуатоване поміщиками, деградувало. Зубожілі від посилення експлуатації й прогресуючого обезземелення сільські виробники прирікалися на злиденне існування. Чимало їх кидали рідні домівки і стихійно або організовано переселялися на Схід і Південь (лише на Херсонщині переселенцями з Полтавської губернії в I пол. XIX ст. було засновано 25 сіл). Поширилася щорічна практика заробітчанства; у 1840-х рр. на Полтавщині у цей процес було втягнуто близько 90 тис. чол.

Примітивний стан техніки, відстала система землеробства не дозволяли підняти врожайність сільськогосподарських культур. Урожай сам-чотири (тобто з одного засіяного центнера зерна одержували чотири) вважався тоді середнім, а понад сам-чотири — добрим. Урожай повністю залежав від стихійних лих — посух, приморозків тощо. З 1799 по 1856 рр. на Україні було 28 повсюдних і часткових неврожаїв; за цей час неврожай повторювався в Полтавській губернії 13 разів.

39.1.6. Голод 1833—1834 рр.

У 1833—1834 рр. Полтавську губернію спіткав голод, якому передували холера, падіж худоби і трирічний неврожай. Ситуацію ускладнив страшенний ураган, що пронісся над губернією в квітні 1834 р., охопивши відстань у 300 верст, а потім настала посуха, що тривала до кінця липня. Кількість нужденних тоді дорівнювала 219 тис. осіб.

У цій критичній ситуації влада виявила себе з позитивного боку. Генерал-губернатор М.Г. Реп-

нін зробив усе можливе для полегшення становища населення. Він особисто об'їхав уражений голодом край і визначив кількість нужденних, для яких виділив майже 2 млн. руб. з продовольчого капіталу губернії й випрохав більше 3 млн. руб. з казни. На ці гроші був закуплений хліб в урожайних місцях, звідки зерно перевозили на ринки в Лохвицю, Переяслав, Кременчук та Лубни. Поміщики отримали позичку для закупівлі хліба на харчування своїх кріпаків. Хліб, який надходив, розподілявся серед населення для харчування і обнасінення озимого клину. За перевезенням і розподілом зерна стежили повітові комісії народного харчування під наглядом цивільного губернатора П.І. Могилевського. Водночас із допомогою хлібом селяни дістали дозвіл вільно вирушати на заробітки, а ті, кого залишили без прожитку пани, одержували волю. З губернії вивели розквартировані тут війська, населення звільнили від рекрутського набору і сплати податків. На допомогу полтавцям звідусіль надходили грошові і продовольчі пожертви (16 тис. руб. дав особисто імператор). Завдяки всім цим заходам жахи голоду на Полтавщині були значною мірою попереджені, а народний спокій не порушився.

39.1.7. Товаризація поміщицького рільництва

Поміщицьке господарство набуло товарного характеру з кінця XVIII ст. Після опанування Криму і узбережжя Чорного моря перед українськими виробниками відкрилися широкі можливості вивозу за кордон зернових продуктів і сільськогосподарської сировини, чого дуже потребувала Європа. Однак зовнішніми експортерами могли стати лише найбільші поміщики.

Ціни на хлібному ринку не відзначалися стабільністю. В 1820-х рр. вони значно впали: з 5,46 руб. за чверть у 1822 р. до 2,67 руб. у 1828 р. Відповідно знизилися ціни й на внутрішньому ринку. Хлібні ціни зросли наприкінці 1830-х рр.: з 18 до 36 руб. асигнаціями за чверть. Вивіз хліба збільшився, але виникла проблема перевезень: гужовий транспорт не справлявся з товаропотоками.

Ступінь товарності землеробства в поміщицьких маєтках був різний: великі господарства зайняли панівне становище на внутрішньому і зовнішньому ринках; дрібні зберігали натуральний характер і були слабо зв'язані з ринком, більша частина продукovanого збіжжя споживалася сім'єю поміщика і дворовими. Оскільки внутрішній ринок губернії був дуже вузьким, у деяких поміщицьких маєтках нагромаджувалася протягом років велика кількість хліба.

Свідчення 15.

В 1840 р. в маєтку поміщиків Базилевських (Хорольський повіт) нарахувалося приблизно 200 тис. чвертей зерна, значна частина якого зіпсувалася, бо зберігалася з 1825 р.

Свідчення 16. З оголошення в газеті «Полтавские губернские ведомости» (1848 р.):

«Поміщик Блінов (с. Рибці Полтавського повіту) продає оптом 600 пудів озимої і ярої пшениці й 1000 пудів жита врожаю 1843 р.»

Свідчення 17. Сучасник П. Лялін (1844 р.):

«З нашим урожаем сам-п'ять ми не знаємо, куди подіти наші сільськогосподарські вироби, на Лівобережній Україні мало покупців хліба, а взяти в інші губернії по бездоріжжю і без достатніх засобів транспортування немає ніякої змоги. В таких умовах поміщики з нетерпінням чекають неврожаю».

Ніж продавати хліб зерном, набагато вигідніше було переробляти його на горілку, тому в губернії неухильно поширювалася горілчана промисловість. У 1802 р. на горілку перероблено 255 тис. чвертей хліба, в 1846 р. — 600 тис. (з 1 чверті виходило 5 відер горілки).

Згідно з грошовою реформою 1839—1843 рр. основною грошовою одиницею Російської імперії став срібний рубль, до якого прирівняно 3,50 руб. асигнаціями. (Щоб перевести асигнації на срібло, суму треба поділити на 7 і помножити на 2). Курс асигнаційного рубля піднявся до 28,5 коп. сріблом. У 1843 р. асигнації замінено державними кредитними білетами, які могли обмінюватися на срібло і золото. Внаслідок емісії паперових

грошей в період Кримської війни розмір був припинений, а курс паперового рубля упав до 83,5 коп. золотом і 96 коп. сріблом (1859 р.).

39.1.8. Вирощування технічних культур для продажу

Розширюючи рілля, зайняту під посівом хліба, поміщицькі господарства одночасно збільшували посиви сільськогосподарських культур, урожаї яких реалізовувалися на ринках. У Полтавській губернії до таких культур передусім належали коноплі, льон і тютюн. Найбільше славилися розведенням тютюну Роменський і Гадяцький повіти.

Дрібнопомісні поміщики у 1840—1850-х рр. кидали на обробіток тютюнових плантацій майже всю робочу силу: на кожних 10 осіб селян, включаючи 6—7-річних дітей, припадало не менше 1 дес. тютюну. Поряд з простими сортами (махорка, бакун) розводилися й вищі, хоча не набули значного поширення: загальний їх збір складав 4,5—5 тис. пудів, тоді як збір простого тютюну сягав 800 тис. пудів.

Свідчення 18. Ф. Каруновський:

«В Гадяцькому повіті в селі Сарах разводиться отменной доброты табак, имеющий сходство с турецким. Табак сей в торговле известен под именем Сарского».

Із розвитком цукрової промисловості прибутковою статтею для поміщицьких господарств стало вирощування цукрових буряків для продажу. Площі посіву зростали, розподіляючись у таких розмірах: 1848—1849 рр. — посіяно 1452 дес. (5,2% від загальної площі), з поч. 1850-х рр. — 2800 дес. (6,4%).

39.1.9. Розвиток товарного тваринництва

Втягнення в товарно-грошові відносини поміщицьких маєтків, пристосування їх до потреб ринку відбувалося також

і в інших галузях сільського господарства, зокрема, в тваринництві. Розвиток промисловості, зв'язаної з обробкою продуктів тваринництва, зростання попиту на ці продукти з боку внутрішнього і зовнішнього ринків, несприятливі умови збуту хліба — все це штовхало поміщиків до поширення з торговою метою конярства, скотарства і вівчарства. В 1849 р. в губернії налічувалося 419 кінських заводів, кількість коней на яких коливалася від кількох десятків до кількох сотень. На заводах князя Барятинського, Фролової, Багреєвої, Александровича, князя Рєпніна утримувалося більше 200 коней. Заводський кінь коштував 25—200 руб. Коней і велику рогату худобу власники збували на місцевих та віддалених ярмарках. У 1849 р. з Полтавської губернії до Петербурга і Москви відправлено 42562 голів худоби. Багато худоби купували на місці торговці м'ясом і салом.

Перші заводи тонкорунних овець з'явилися в маєтках Сушкової (Кобеляцький повіт) і князя Кочубея (Полтавський повіт). У 1825 р. царський уряд розпорядився організувати шерстяні ярмарки в Полтаві, Ромнах, Кременчуці. Звідси вовна розвозилася купцями в різні місця Росії, а також за кордон. Поміщики почали розвивати тонкорунне вів-

З пасовиська. Карт. С. Васильківського. 1880.

чарство як допоміжну, а іноді й основну галузь торгового землеробства, скорочуючи площі посіву хліба і перетворюючи свої (а частіше селянські) поля на пасовища. В 1846 р. в губернії налічувалося 557964 голови тонкорунних овець.

Великим попитом користувалися одержані з овець чорні решетилівські та сірі сокільські смушки, а також тонка вовна овець мериносів, яких разом з каракульськими стали розводити на Полтавщині з XVIII ст. (тонку вовну мериноских овець відправляли на продаж до зарубіжжя). Основним ринком збуту вовни був Іллінський ярмарок у Ромнах (з 1852 р. — у Полтаві). В 1842—1851 рр. привіз вовни на цей ярмарок складав від 40 до 112 тис. пудів. У 1852 р. було продано 95680 пудів вовни на суму 1122410 руб., у 1858 р. — 199325 пудів на суму 2380829 руб.

39.1.10. Розвиток товарно-грошових відносин у селянському господарстві

Одночасно з товаризацією поміщицьких маєтків ринково-грошові відносини поступово проникали в селянське господарство. Свідченням цьому було зростання кількості вироблених селянами продуктів на внутрішньому ринку, а також розвиток дрібних селянських промислів.

Господарства селян лише виявляли тенденцію до торгового землеробства і могли вивозити на місцевий ринок незначну частину своєї продукції. Товарність хліба, що вироблявся в селянських господарствах, була в значній мірі умовною.

Поміщицькі селяни Полтавської губернії збирали в 1830-х рр. 4334352 четверті озимого та ярого хліба. Після задоволення власних потреб на продаж залишалося 177752 четверті. Більшу кількість хліба могли продати козакі і державні селяни: в 1843 р. вони вивезли на продаж із зібраних 3806441 четвертей 604328. Оскільки хліб мав невисоку ціну, дохід від продажу був дуже малий. Інколи хліб не могли продати й по 8 коп. за мірку (четверик) і змушені були відвозити назад. Кращу нагоду для збуту своєї продукції мали селяни, які жили ближче до ярмарків і річкових пристаней.

Характерним явищем, нерозривно зв'язаним з проникненням товарно-грошових відносин у селянське господарство, була поява і розвиток промислового бджільництва, городництва і садівництва.

Пасіки щорічно давали багато меду і воску; ця продукція у великих кількостях закупалася російськими купцями. У 1808 р. в губернії налічувалося 254252 вулики. Продано меду — 66544, воску — 3634 пудів на загальну суму 540116 руб. 75 коп. Розширюючи посіви городніх культур, селяни постачали навколишнім містам велику кількість овочів, а також збували продукцію торговцям для вивозу в різні місця. Селяни Кобеляцького повіту спеціалізувалися на вирощуванні кавунів і динь, Миргородського — часнику, цибулі, соняшника. Щодо селянського садівницт-

ва, то воно, в порівнянні з поміщицьким, стояло на досить низькому рівні. В основному ним займалися козаки і державні селяни, а поміщицькі або зовсім не мали садів, або в них росло по кілька дерев. Садами відзначалися повіти: Полтавський, Зіньківський, Лубенський, Лохвицький. Жителі містечка Опішні Зіньківського повіту маринували й сушили для продажу особливий сорт слив, продавали також вишні, груші, терен. У 1850-х рр. з Опішні на продаж (головним чином до Харкова й на Дон) вивозилося 5 тис. пудів різних сухих фруктів і до 300 сорокавідерних бочок солених слив. Садівництво Полтавської губернії відігравало велику роль у постачанні свіжими і сухими фруктами обох столиць Росії. Одне лише містечко Калайдинці Лубенського повіту з 1841 р. поставило до Москви й Петербурга майже 50 тис. возів добірних десертних яблук.

39.2 Промисли й ремесла

39.2.1. Домашні заняття

У дореформеному селянському господарстві краю були поширені домашні промисли й ремесла: ними займалися більше 23 тис. чол., переважно козаків і державних селян.

Усталеним заняттям жінок та дівчат залишалось прядіння, ткацтво, вишивка й в'язання.

Основною прядильною сировиною були вовна, конопля й льон. Пряли нитки вручну за допомогою веретена. Механічним ткацьким знаряддям був верстат спочатку вертикального, потім горизонтального типу. Ткацькі верстати були у кожній селянській хаті. Вироблялися тканини для одягу, інтер'єру житла і господарських потреб. Частина виробів виготовлялася на замовлення і на продаж. З розвитком мануфактурного виробництва промислові тканини поступово стали витіснити дмоткані народні.

Важливою галуззю народного ткацтва було килимарство. На Полтавщині виготовляли килими переважно з рослинним орнаментом.

Килими ткали переважно козаки, міщани, а також селяни-кріпаки у поміщицьких майстер-

За прядкою. Мал. І. Приходька.

Єврей-кравець. Ск. М. Антокольського. 1864.

них («коверні» фабрики були у багатьох поміщиків Золотоніського, Кременчуцького, Полтавського, Лохвицького, Роменського повітів). Для панських палаців виготовлялися вишукані дорогі вироби. Ціни килимових виробів, що експонувалися на сільськогосподарській виставці 1837 р. в Полтаві, досягали кількох сот рублів, а килим поміщиці Васильчикової коштував 3000 руб. (для порівняння: сума грошового оброку складала тоді 2 руб. на рік).

Окрім домівок, вишиванням, включаючи гаптування, займалися в поміщицьких та монастирських майстернях. Вишивкою оздоблювали одяг і тканини для обладнання житла. Для полтавських вишивок характерні геомартичні та стилізовані рослинні мотиви. В'язали вручну гачком і спицями.

У домашніх умовах виготовлялися різноманітні шкіряні вироби. Існували такі промисли, як чинбарство, лимарство, шевство, кушнірство.

На базі сировини, яку давало тваринництво, в краї розвинувся смушковий промисел. Особливого поширення він набув у Полтавському, Кобеляцькому, Миргородському повітах. У 1850-х рр.

у 14 населених пунктах оброблялося річно до 264 тис. смушків на суму 204600 руб. Найбільша їх кількість продавалася в Решетилівці (70 тис. руб.), Сокиліці (60 тис. руб.), Кобеляках (20 тис. руб.). Т. зв. «решетилівські смушки» були відомі в Криму, на Дону, Далекому Сході, навіть у Китаї.

Свідчення 19. Ф. Каруновський:

«В Константиноградском, Кобеляцком, Кременчуцком, Миргородском, а особливо в Полтавском поветах режут молоденьких ягненков, начиная с января по май месяц, после рождения через неделю. Овчинки сии по здешнему смушками называющиеся, продают или в каждом повете приезжающим нарочито для покупки оных купцам, или привозят со всех мест Полтавского повета в местечко Решетилловку и здесь продают оные нарочито приезжающим из турецкой границы и полуострова Крыма грекам, евреям и великороссийским купцам».

У Зіньківському, Лохвицькому, Полтавському, Гадяцькому повітах був поширений деревообробний промисел. Сани, вози, колеса, ярма, дерев'яний посуд вивозилися на місцеві та провінційні ринки.

В багатьох місцевостях розповсюджене було плетіння. Виплітали переважно солом'яні брилі та кошики.

Особливого розвитку на Полтавщині набуло гончарство. Найбільш поширеними гончарними виробами були посуд та дитячі іграшки. В I пол. XIX ст. існувало кілька гончарських осередків: у Зіньківському (Опішня, Зіньків), Миргородському (Хомутець), Лохвицькому (Поставмуки), Роменському (Глинськ), Кобеляцькому (Білики, Нові Санжари) повітах, а також у Гадячі, Лубнах, Полтаві.

Поряд із спільними рисами вироби цих гончарних центрів мали локальні особливості. Славновісний опішнянський посуд вирізнявся тонкостінністю, дво-триколовим розписом у вигляді кривульок, рисочок, крапочок. У 1865 р. в краї налічувалося 13 гончарних заводів, а кількість гончарів складала 350—400 осіб. Виготовлені вироби вивозилися на продаж. Майстри роз'їжджали по селах, пропонуючи свій товар, а також виставляли вироби на ярмарках у гончарних рядах. Вартість тієї чи іншої посудини, як правило, визначалася

кількістю зерна, яку вона могла вмістити. Крім місцевих базарів і ярмарків, полтавські гончарі вивозили свій товар в інші губернії України та за її межі. Скрізь їхня продукція мала широку популярність і користувалася значним попиту.

Найважливішим і найпоширенішим ремеслом, пов'язаним із обробкою заліза, було ковальство. Кузні функціонували майже в кожному селі, розташовуючись, як правило, на околиці. Вони були також місцем зібрань чоловіків, своєрідним клубом.

Заняттями євреїв були: продаж бакалійних товарів, закупівля і продаж хліба, полотна, смушки. Багаті міщани займалися розміном грошей. Бідні наймалися торгівцями вином у містах, винокурами у поміщиків, прикажчиками на поштових станціях. Більшість євреїв були ремісниками-одиночками, маючи головним заняттям пошиття одягу. Ремеслом займалася також частина рома (циган).

Свідчення 20. Ф. Каруновський:

«Цыгане ... летом живут под открытым небом в шатрах, кои разбивают в селах или вблизи оных. Многие из них производят кузнечную работу, а другие делают щетки и решета. Все же вообще меняют по ярмаркам лошадыми. Женщины и малые дети снискивают себе пропитание от милости добродетельных дателей, а старыя бабы плутовскими колдовствами и предсказаниями будущих происшествий обманывают элешний простодушный народ. Зимой нанимают цыгане у поселян избы, и таскаются по дворам, испрашивая милостыню...»

Великого поширення в краї набув чумацький промисел. Важливі пункти чумакування існували в Золотоніському, Кременчуцькому, Кобеляцькому, Лубенському повітах, а також уздовж знаменитого чумацького Ромоданівського шляху, що перетинав губернію з півночі на південь. Звідси чумацькі валки йшли в Крим, на Дон, Астрахань по сіль, рибу та інші товари, які потім продавалися

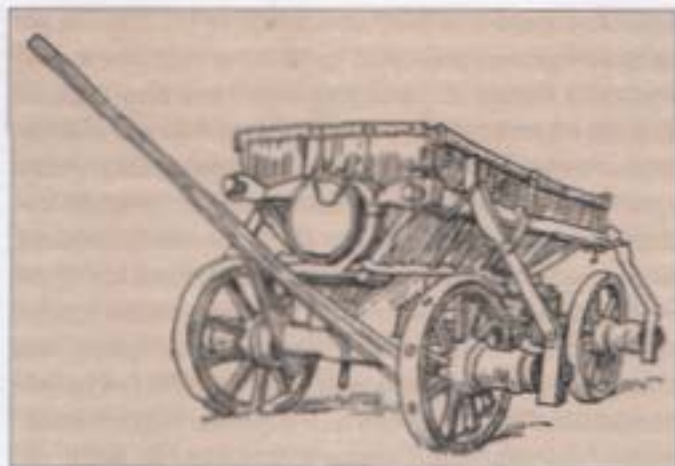
в різних місцях. Перевозячи різноманітну продукцію, полтавські чумаки досягали Уралу і Середньої Азії. Завдяки своїй великій прибутковості, чумацтво стало джерелом нагромадження капіталів. Чумаки-підприємці Жандри, Дарієви, Пошивайли та інші володіли десятками маж і стадами волів, складами товарів і пунктами їх збуту. Біднота служила погоничами.

39.2.2. Чумаччина

На Полтавщині чумацтво належало до найважливіших після землеробства і скотарства занять населення. Наш край вважався центром чумацтва. З півночі на південь територією краю проходив знаменитий чумацький Ромоданівський шлях. Транзитним пунктом для всієї України був Кременчук, де чумаки переправлялися через Дніпро. Далі на південь дорога вела до Перекопу й Сивашу. (Інші найбільші чумацькі магістралі: Шпаковий шлях (частина колишнього Залозного); Волинь — Умань — р. Синюха — Дніпро; Муравський шлях (колишній Солоний); верхів'я Ворскли й Самари — запорозькі паланки — р. Кінські Води — Перекоп — кривеські Солоні озера або південний берег Криму.)

Перші записи про полтавських чумаків датовані 1665—1666 рр., хоча згадки про них зустрічаються з кінця XV ст. Найчастіше чумаки їздили по сіль у Крим і Галичину, а також по рибу на Дон і Запорожжя. З України везли зерно, гончарні й дерев'яні вироби, шкіру, мед, віск, дьоготь, тютюн, горілку. Як правило, за рік робили 2—3 поїдки (сезон чумацького промислу тривав 6 місяців, а часом затягувався й довше). Вантаж возили пароволовими і четвероволовими дерев'яними возами — мажами або хурами.

Воли були основою багатства чумака. Найтяжчі вантажі були під силу лише чумацьким волам сірої української породи — сильним, витривалим і неперемінливим у кормах. Вирощували їх за особливою технологією, відбираючи бичків від найкращих корів. Щоб ці тварини велись у господарстві, послуговувалися народними прикметами. Насамперед, це стосувалося масті — «яка у двір йде». Найкращими вважалися

Чумацький віз-мажа. Мал. М. Самокиша. 1930.

Чумак. Мал. В. Штернберга. 1836.

сіра (полова) і годуба масті. Неабиякого значення надавалося й рогам. Особливо поцінювалися круторогі тварини з товстим хвостом і густими ребрами. Під час переночівок чумаки прив'язували до кінчиків рогів свічки, які мали горіти цілу ніч. Найзаможніші чумаки навіть золотили роги своїм волам.

Пара чумацьких волів у I пол. XVIII ст. коштувала 14–30 крб., чумацький віз — до 5 крб., спорядження — до 10 крб. Крім того, чумак повинен був мати не менше 7 крб. на дорожні витрати і купівлю солі. Таким чином, спорядження паровиці й дорога обходилися щонайменше в 30 крб., що на той час було значною сумою, тому цим промислом займалися переважно багаті козаки і менше — селяни й міщани. В середині XIX ст. паровиця коштувала вже 75 руб. сріблом, а дорожні витрати зросли до 25 руб. Прибуток чумака складала різниця між купівельною і продажною ціною краму. Наприклад, купівля і перевезення пуду солі в I пол. XVIII ст. коштувала 8–12 коп., а продавалася сіль на Україні по 26 і більше копійок за пуд. За три вдалих поїздок чумак протягом року міг одержати до 20 крб. валового зиску. В середині XIX ст. паровиця могла дати 100 руб. чистого прибутку. Деякі ставали справжніми багатіями, наприклад, котелевський чумак Іван Скляр у середині XIX ст. мав валку із 60 паровиць і капітал до 10 тис. руб. Значну частину грошей багаті чумаки вкладали в купівлю землі, ставали кредиторами грішми, збіжжям, продуктами.

Організація чумацтва мала подвійний характер: воєнний і торговельний. Для поїздки чумаки формували одиницю воєнного типу — валку, що складалася з 100–300 возів, і обирали зі свого середовища отамана, котрий пораджував у дорозі й мав значну владу. Обраному керманичу безпосередньо підлягали всі члени артілі; його влада обмежувалася лише чумацькими звичаями і настановами, які він старався докладно виконувати. Отаманом спочатку вибирався найдосвідченіший і найавторитетніший, а згодом — найбагатший чумак. Виділявся отаман шапкою, верх якої був обшитий червоним трикутником; на його возі стояв півень — живий годинник на всю довгу дорогу. Кожен член валки («добрий чумак») мав рушницю, спис і відповідний запас пороху й куль. Військове мистецтво чумаків нагадувало запорозьке: табір, уставлений з возів, зчеплених ланцюгами, являв собою своєрідну фортецю. Водночас валка була торговельною асоціацією (ватагою). Кілька господарів (10–15) виставляли один-два і більше возів. До XIX ст. асоціація мала спільну касу й усі прибутки й втрати ділила порівну. На поч. XIX ст. з'явилися т. зв. «хазийські» валки, де були вози і майно одного господаря.

Кожен чумак мав ще наймита або сина, оскільки далека дорога вимагала важкої, безперервної праці, повсякденного догляду за худобою, зма-

Ромоданівський шлях (Ромодан)

Проходив Лівобережною Україною від Путивля до Кременчука. Характерною особливістю шляху була порівняно невелика кількість переправ через річки; він минав також піщані місця і великі населені пункти. До побудови залізниць у 1850-1880-х рр. був одним з найважливіших чумацьких шляхів. Народні перекази пов'язують назву шляху з ім'ям московського полководця князя Григорія Григоровича Ромоданівського (р. н. невід. — 1682). Вузькі дороги, незручні перевози й мости змусили князя в чигиринських походах 1677 і 1678 рр. вести військо з Путивля до Дніпра навпрямки, степовими місцями мимо Конотопа, Ромен і Хорола. Цей шлях і став відомий під назвою Ромоданівського, або Ромодана.

щування двічі-тричі на день коліс та ін. Мазати вози було важкою роботою: треба було підняти мажу, стягнути колесо на край вісі, замастити вісь, надіти колесо, опустити воза — і так у всіх мажах. Мастило довго не трималося: пісок і пилюка, змішуючись з дьогтем, буквально переїдали дерево. Чумаки ходили всі вимазані в дьоготь. Дехто вважав, що вони вимазувалися спеціально, щоб уберегтися від чуми — звідси й назва. За іншою версією, назва чумаки походить від слова «чум» — дерев'яна скриня, що її вживали для перевезення солі та риби («чумом» називалася також ложка для міряння солі). Є пояснення, що торговців звали чумаками, бо вони часом заносили на Україну чуму з Азова. Їжу готував обраний кашовар (від інших обов'язків звільнявся), на чиему возі знаходилися казан і тагани. Традиційною чумацькою їжею був хліб із сіллю, куліш з гречаної або пшонаної крупи, засмажений салом або олією. В далекій дорозі в холод, спеку і негоду чумакам доводилося зазнати багатьох злигоднів. На них нападали грабіжники-лугарі (тому чумаки мали при собі зброю), чатували всілякі хвороби та епідемії (найстрашнішою була чума), а то й смерть. Під час поїдки, як і козаки в поході, чумаки дотримувалися сухого закону, а після доброго торгу бучно гуляли. (Від початку XIX ст., коли дорога стала безпечнішою, суворих звичаїв дотримувалися менше). Валка йшла через свої й чужі землі, керувана власними законами; впійманих розбійників судила сама й власними силами виконувала навіть присуд смерті.

Устрій чумацького мандрівного купецтва був освячений і устійнений упродовж століть. Чумаки були прив'язані до свого устрою, суворо дотримуючись віками освячених звичаїв. Чумаки повинні були від'їздити з дому «по закону», їхати дорогою «по закону», спинятися в дорозі, щоб пасти воли, теж «по закону». Артіль завжди виявляла незадоволення, коли хтось порушував чумацький «закон». Цей неписаний кодекс склали одвічні народні звичаї, вибрані шляхом буденного історичного досвіду й традицій, які передавалися з роду в рід, з покоління в покоління, від батьків до дітей. Багато в чумацтві важили товариські принципи. Товариші ніколи не зоставляли чумака в нещасті, але зрада товариша вважалася за один з найганебніших злочинів — чумаки, котрий зробив це, вже не знаходили собі валки.

Відхід валки завжди був подією. Провести чумаків приходили родичі, односельці. Проводжання перетворювалося на прощання — знали,

що не всі повернуться з далекої дороги. Перед тим, як рушати в путь, отаман ставав з лівого боку валки, брав з переднього воза сокиру і кидав на дорогу перед волами. Інші чумаки клали поверх сокири нахрест долото та свердло (головні знаряддя при виробленні мажі) і дивилися, як упала сокира: якщо лезом на схід — буде в дорозі удача, на захід — невдача, на південь — повернуться з прибутком, на північ — і своє втратять. Щоб у довгій дорозі чумакам було безпечно, а круторогі не притомлювались, перед від'їздом волів скроплювали йорданською водою, виголошували молитву: «*Молюсь тобі, Власе, й Андрію з Хоною, пощастить бурлаці їти осокою, і назад вернутись із щастям і казною*». Наостанок приказували: «*Перехресна дорого, дай щастя й здоров'я!*».

Найближчі люди проводили чумаків аж за село. Там матері і дружини дарували вишиті сорочки, а дівчата — гантовані хустки. Дароване чумаки носили у великі свята, в ньому хоронили, коли чумак помирає у дорозі.

Смерть чумака від хвороби чи ворожих ран була найбільшою трагедією для всієї валки. У степу при дорозі копали заступами яму, померлого у новій вишиванці загортали в рогожу і клали в яму головою додому. Кожен приносив зі своєї

мажі жменю солі, щоб обсіпати покійника. Шапками насипали високу могилу, читали молитву і сідали за упокійну трапезу. Волам померлого фарбували роги дьогтем у чорний колір; волам загиблого в бою між рогами прикріплювали червону стрічку. В селах, що траплялися на шляху валки, люди проти таких волів ставали на коліна, віддаючи траурні почесті покійному. Повернувшись додому, добро покійного (воли, мажі, заробок) передавали вдові, отаман додатково збирав пожертвування. Наступного року чумаки встановлювали на могилі високий дубовий хрест і прикріплювали до нього вишитий вдовою рушник (червона пов'язка означала, що покійник пролив кров). Проїжджаючи мимо чумацьких могил, скидали шапки й осіяли себе хрестом.

У I пол. XIX ст. чумацький промисел у краї досяг розквіту. Чисельність чумаків на Лівобережній Україні сягнула 210 тис. чол. Чумаки перевозили більше половини всіх вантажів. У середині XIX ст. 2/3 вивозу до чорноморських і азовських портів на суму 40 млн. срібних рублів постачали чумаки; лише до Одеського порту чумацькими валками було доставлено збіжжя на 6 млн. руб. сріблом. У 1830-х рр. чумаки перево-

Чумацький Ромоданівський шлях. Карт. С. Васильківського. 1901—1908.

Відпочинок у степу. Карт. В. Орловського.

Чумацька валка в дорозі.

Гравюра «С.Б.» з мал. М. Микешина «Степ». Серед. XIX ст.

зили щороку від 2,5 до 4 млн. пудів солі і 600—900 тис. пудів риби. Всього чумаки транспортували річно 60—80 млн. пудів різних вантажів, у т. ч. 25—40 млн. пудів хліба. Поступово цей промисел зосередився в руках купців, переважно кремен-

чуцьких, які наймали чумаків — «хурщиків». Свій крам чумаки збували в основному на ярмарках (тільки на Іллінський ярмарок товари щорічно доставляли на 20 тис. возів). У цей час розширився асортимент товарів, що ними торгували чумаки, з'явилися нові маршрути: Полтава — Київ, Полтава — Харків, Полтава — Катеринослав, Лубни — Чернігів, Катеринослав — Кременчук — Золотоноша — Київ. На великих відстанях між природними водопоями чумаки копали в полі три криниці, розташовуючи їх трикутником («Бог любить трійцю»). Між криницями садили калину.

Занепад чумацтва почався наприкінці 60 — початку 70-х рр. XIX ст. у зв'язку з будівництвом залізниць і засиллям купців-чужинців. У середині 80-х рр. традиційне чумацтво зберігалось лише в Золотоніському повіті. На поч. 90-х рр. чумацтво як явище повсюди зникло (на ярмарках ще деякий час зустрічалися поодинокі чумаки).

Чумацтво відіграло велику роль в економічному розвитку краю, позитивно вплинувши на розвиток товарно-грошових відносин. Протягом XVII — I пол. XIX ст. цей промисел був основним джерелом забезпечення населення сіллю та рибою. Припинивши існування, чумацтво заклало ґрунт для розвитку вищих форм асоціативної праці, зокрема, української споживчої та кредитної кооперації. В той же час чумацтво, поряд з хліборобством і козацтвом, стало важливим виявом української духовності. Чумакування потребувало специфічних знань, умінь, вольових якостей, необхідних для подолання багатьох небезпек, вимагало чималих жертв, але й давало свободу — почуття волі й єднання з природою. Безкінечна дорога налаштувала на філософсько-ліричний лад. Назва «чумаки» була znana на всій Україні. В народі вони були шанованими людьми.

Чумаччина широко відображена в українському фольклорі (цикл чумацьких пісень), літературних та мистецьких творах. Чумацька лірика перейнята тугою за доброю долею. Своєю епічністю чумацькі пісні наближаються до українських народних дум, досягаючи досконалості в сюжетах, що розповідають про хворобу і смерть чумака в дорозі.

Для сучасних туристів на Полтавщині розроблено 1700-кілометровий екскурсійний маршрут «Чумацькими шляхами», який закінчується на Сиваші.

39.3.1. Мануфактури та фабрики

На поч. XIX ст. на Полтавщині було 35 промислових підприємств; більшість належала поміщикам. Промислове виробництво мало сільський характер. Промислові фабрики функціонували сезонно, у перервах між сільськогосподарськими роботами. У власності купців і міщан були переважно дрібні підприємства, які виробляли мило, свічки, виправляли шкіри. Промисловість не стала важливим фактором розвитку міського господарства. Полтавська губернія постачала харчі і сировинні матеріали для промислових районів Росії, споживаючи готові промислові товари.

Найбільшим промисловим центром губернії був Кременчук, де працювали: панчішна фабрика, каватний, свічковий, миловарний, цегельний, шкіряний заводи, діяла суднобудівна верф (під час війни з Туреччиною 1787—1791 рр. для російської армії тут було збудовано близько 120 суден), а також пристань. У 1808 р. в Кременчуці з ініціативи малоросійського генерал-губернатора князя В. Куракіна була відкрита перша суконна фабрика, на якій планувалося зайняти євреїв-бідняків. За 5877 руб. казна придбала приміщення, 40 ткацьких станків, найняла майстрів. До роботи було залучено 40 сімей (232 осіб), незабаром число зайнятих зросло до 1084 чол. Однак у 1813 р. залишилося всього 37, решта розбіглися. Фабрику довелося закрити; витрати склали 9516 руб. У 1809 р. в Полтаві, Кременчуці і Костянтинограді з'явилися німецькі колонії ткачів-сукноробів.

У 1859 р. в губернії діяло 575 підприємств: селітроварень, винокурень, цукрових, свічкових, салотопних і цегельних заводів, суконних, тютюнових, вовняних і ткацьких фабрик, чинбарень тощо. На них працювало 15,7 тис. робітни-

ків, переважно кріпаків. Фабрично-заводська промисловість краю виробила продукції на 6,5 млн. руб., але за цим показником Полтавська губернія була на останньому місці в Україні (3% від загальної вартості продукції). Практично всі підприємства належали до двох галузей: харчової і обробки тваринної сировини. Механічний завод був лише один: кременчуцьке підприємство Потьомкіна, де виробляли молотарки, віялки, плуги, соломорізки. Показово, що поміщицьке підприємство, яке в I чв. XIX ст. мало домінуюче становище, на середину століття повсюдно занепало. Панівні позиції в промисловості зайняли підприємці-купці, заможні селяни та міщани, у чю власність перейшли сотні вітряних та водяних млинів, олійниць, цегельень. Поміщикам вдалося зберегти монопольне становище лише в гуральництві та цукроварінні.

Обопільно з мануфактурним та фабрично-заводським виробництвом продовжували діяти ремісничі заклади (кравецькі, шевські, ткацькі), які зосереджувались у містах. На поч. XIX ст. в повітових містах працювало близько 3 тис. ремісників, об'єднаних у цехи. В 1831 р. цехова організація була скасована.

39.3.2. Поміщицькі промислові підприємства

Втягуючись у товарно-грошові відносини, поміщики влаштовували в своїх маєтках промислові підприємства, переважно винокурні, суконні, селітряні, цукрові. В умовах низьких цін на хліб горілка давала в 3—4 рази більше прибутку, ніж зернове господарство. Відходи

Біля корчми. Карт. В. Штернберга. 1837.

Корчма. Мал. Білоусова, літографія Лемерсьє. 1843.

горілчаного виробництва («бурду») використовували для відгодівлі великої рогатої худоби. Спирт та горілку у великих кількостях вивозили до Росії. Полтавська губернія перебувала на одному з перших місць в імперії щодо кількості гуралень і виробленої ними продукції: в 1802 р. — 1086 гуралень, 1 млн. відер горілки; в 1846 р. — 457 гуралень, 3 млн. відер горілки. Техніка виробництва горілки була примітивною, переважали вогньові підприємства, хоча вже існували й парові. Найбільш досконалою вважалася

гуральня князя Рєпніна в с. Андріївці Гадяцького повіту. За вартістю своєї продукції винокурна промисловість у Полтавській губернії посідала перше місце в Україні. В 1861—1862 рр. вона давала 77,4% загальної вартості продукції всіх промислових підприємств. Право торгівлі горілкою належало виключно дворянському стану і козакам.

У 1834 р. в губернії діяло 675 винокурних заводів, з них у Полтаві — 36, у Золотоноші — 64, у Лубнах — 54, у Кременчуку — 39, у Ромнах — 14. Винокурні заводи служили поміщикам ринком, куди збували хліб. Доходи поміщиків від продажу горілки переважали всі інші їхні прибутки. В маєтку поміщиці Галаган (село Гинилиця і хутір Рудівський) дохід від продажу горілки у 1854 р. склав 54% загальної суми прибутку (14009 руб. з 25853 руб.).

Вироблену горілку поміщики збували відкупщикам, а переважно продавали в своїх шинках (змушуючи кріпаків купувати горілку саме там, вони не тільки спювали, а й грабували селян, оскільки в поміщицькому шинку горілка коштувала на 1 руб. дорожче, ніж на вільному ринку). Шинки стояли в кожному містечку, селі, на перехресті шляхів. У Полтаві в 1802 році діяло 20 шинків, продано 4476 відер горілки (більше відра на одну чоловічу душу). В 1859 р. в Полтавській губернії налічувалося 6388 шинків.

У 1774 р. в Російській імперії були введені «шттейні міри», які визначили об'єми: відро = 12,3 л, штоф = $\frac{1}{10}$ відра = 1,23 л, винна пляшка = $\frac{1}{16}$ відра = 0,77 л, горілчана і пивна пляшка = $\frac{1}{20}$ відра = 0,62 л. Відро горілки коштувало 3 руб., 1 л — 24 коп., 1 пляшка — 16 коп.

Першою справжньою капіталістичною формою виробництва в Україні була цукрова промисловість. На середину XIX ст. вона поставила Україну на одне з перших місць у світі. На Полтавщині цукрова промисловість давала працю майже половині всіх найманих робітни-

ків. Бурякові плантації займали дедалі більші площі, витісняючи інші сільсько-господарські культури.

Перші цукрові заводи в Полтавській губернії з'явилися наприкінці 1820-х рр. У 1842 р. їх було 11, у 1845 р. — 13, у 1847 р. — 9. Вартість продукції (тис. руб. сріблом) — відповідно 74,4, 82,4, 223,3. Практично всі заводи належали поміщикам (у 1859 р. з 25 існуючих заводів лише один орендувався купцем), були невеликі (за рік більшість могла переробити від 1000 до 2000 пудів цукру), мали недосконалий технологічний процес (паровим був лише один завод, решта — вогньовими). В 1856 р. виробництво цукру в губернії становило 53300 пудів, у 1860 р. досягло 203921 пудів. Основна кількість продукту споживалася на місці, невелика частина вивозилася в інші губернії. На Іллінському ярмарку в 1849 р. було реалізовано цукру на 117500 руб., у 1857 р. — на 470800 руб. Посівна площа під цукрові буряки в 1848 р. дорівнювала 1452 дес. (5,2% цукрових плантацій України).

Зростанню суконного виробництва сприяли наявність постійного ринку збуту, поставки солдатського сукна в казну, урядові субсидії і протекційна митна політика царського уряду.

В 1814 р. в Полтавській губернії існувало 2 поміщицьких і 1 купецьке суконне підприємство; в 1832 р. — відповідно 15 і 1, у 1848 р. — 16 і 2. Продукцію понад 40 тис. аршинів за рік давали підприємства Розумовської (Карлівка Костянтиноградського повіту), Муравйова (Хомуцький Миргородського повіту), Юсупова (Ряське Прилуцького повіту), Строганової (Берестівка Гадяцького повіту). Однак не минуло й 10 років, як поміщицькі мануфактури, не витримавши конкуренції з боку купців, почали різко скорочувати й припиняти виробництво сукна в своїх маєтках (лишилося тільки 7 поміщицьких підприємств).

Добування селітри було пов'язане з постачанням сировини на порохіві заводи.

В 1812 р. в губернії налічувалося 148 селітроварень, у 1848 р. — 74. Виробництво селітри становило 58425 пудів на суму 292125 руб. сріблом. З інших поміщицьких підприємств у 1861 р. існували: полотняні, килимні, олійні, шкіряні, миловарні.

39.3.3. Німецька колонія в Полтаві

У 1808 р. з ініціативи тодішнього міністра внутрішніх справ князя О.В. Куракіна царський уряд виписав з Німеччини ткачів-сукноробів, які мали виготовляти сукно і фланель для потреб російської армії (необхідність налагодження такого виробництва диктувалася назриваючою війною з наполеонівською Францією). Згідно з царським указом від 20.VI/2.VII.1809 р. прибулих з Богемії, Моравії, Ельзасу, Саксонії та інших німецьких земель сукноробів поселили в Полтавській губернії (у Полтаві, Костянтинограді, Кременчуці), оскільки тут існувала розвинена вівчарська галузь, а значить, і сировинна база для суконного виробництва. (Князю О. Куракіну це було добре відомо, адже за роки генерал-губернаторства в Полтаві він досконало вивчив можливості краю). Німецьким переселенцям гарантувалося вільне віросповідання, звільнення на 10 років від усіх податків і військової служби, вільний продаж своїх виробів по всій імперії, вільний виїзд з колонії і країни за умови виплати боргів та податків державі.

У Полтаві для розташування прибулих (54 родини, 249 душ) на околиці міста відвели окрему ділянку (12 десятин), яка одержала назву німецької колонії. Зараз у цьому районі вулиці Сквороди (колишня Колонійська), Балакіна (Фабрикантська), Крупської (Кірочна) та прилеглі провулки. У 1818 р. ця земля була передана колоністам у власність. Спочатку німці виробляли сукно з казенної вовни, але вже в 1818 р. уряд визнав за вигідніше надати ремісникам право «вільних фабрикантів». Втративши гарантований ринок збуту сукна, колоністи змушені були збувати свою продукцію на ярмарках за вільними, значно нижчими цінами. Це призвело до скорочення виробництва і розшарування сукноробів. Більшість з них розорилися, окремі стали можливими підприємцями. В 1814 р. в колонії почала діяти сукновальня Кірштенена; в 1847 р. вона виробила 910 аршинів сукна (1 аршин — 71,12 см) на суму 525 руб. сріблом. Підприємець Лешке виробляв 700 аршинів сукна з вовни власних овець; підприємець Мельцер, крім сукна, річно виготовляв 250 фланелевих ковдр; підприємець В. Трепке мав фабрику, на якій працювало 12 робітників. Німецькі спеціалісти сприяли налагодженню суконного виробництва на поміщицьких фабриках, навчивши сукнарству майже 2 тис. кріпаків у сусідніх селах.

Колонія в 1810—1867 рр. мала самоврядування, уклад життя був наближений до цехового. Колоністи поділялися на майстрів, підмайстрів та учнів. За всіма справами в колонії наглядав староста (шульд) та два його заступники (байзитцери), які обиралися на 3-річний термін. Староста забов'язаний був наглядати, аби колоністи чесно трудилися, добропорядно себе поводити, відвідували церкву. Тривалий час колоністи-лютерани збиралися для молитви у приватних будинках, потім у старому складському приміщенні після ремонту 1832 р. було відкрито постійну церкву, а у 1877—1881 рр. збудовано лютеранську кірху Петра і Павла в центрі міста. Зауважимо, що в 1810 р. на території колонії на кошти міста споруджено приміщення першого стаціонарного театру в Полтаві.

У 1859 р. колонія налічувала 64 двори, 1098 жителів, у т.ч. 354 — німецької національності, з яких 180 займалися виробленням сукна. 1867 р. особливий стан колоністів було ліквідовано, а вони приписані до міщан або купців. На рубежі XIX—XX ст. територія колонії ввійшла до складу Полтави. Вихідцем з німецьких колоністів був полтавський залізничник більшо-

вик В.І. Шефер. Його дочка Т.В. Шефер стала українською композиторкою.

Свідчення 21.

На будівництво німецьких слобод з казни було відпущено 400 тис. руб. Однак якщо в Кременчуці і Костянтинівграді зведені були добротні дерев'яні будівлі, в Полтаві ткачів разом з верстатами розмістили в карткових будиночках, які нагадували в'язниці. Виконув раб і назажди були вмazanі в стіни і не відкривалися ні в літній ні в зимовий час. Щоб не задихнутися, нещасні німці виламували рами і вибивали скло, впускаючи в такий спосіб повітря. Стіни будівель своєю проворістю нагадували решето; від двитотіння верстатів під час роботи вони дрижали і хиталися, утримуючись лише на кутових стовпах. Причиною того, що нові будинки нагадували руйни, було розтринькання казенних грошей губернатором О.Ф. Козачковським. «Зекономивши» на будівництві, губернатор присвоїв 34800 руб. При цьому О.Ф. Козачковський не був бідним: мав власний будинок у Кременчуці, а також 129 душ селян і 1800 дес. землі у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії.

39.4 Торгівля

Зростання збуту сільськогосподарської та промислової продукції сприяло розвитку торгівлі.

З Полтавщини вивозилися: прядиво, коноплі (в С.-Петербург і Ригу), смоляні ливни (Ригу, Херсон), лляне полотно (Херсон), солонина (С.-Петербург, Кенігсберг), конопляна олія (Кенігсберг), а також жовтий віск, свічки, олія, шкіра, щетина, льон, дьоготь, вапно, залізо, скло.

Торгівля хлібом та іншими продуктами сільського господарства відбувалася на численних ярмарках і торгах. На Полтавщині існувала розвинена мережа ярмарків, торгів і базарів. Множилися також торговельні заклади постійного характеру: крамниці, рундуки, ятки. У 1802 р. в губернії налічувалося 243 ярмарки, а 1862 р. — 526 (загальна кількість ярмарків зросла в 2,2 рази). При

цьому більшість ярмарків обслуговували виключно або майже виключно селянські господарства. 454 ярмарки (86,3% були сільськими, 72 (13,7%) — міськими.

Ярмарок. Мал. В. Штернберга. 1838.

У Полтаві функціонувало 13 ярмарків, Кременчуці — 16, а також річковий порт на Дніпрі, Костянтинограді й Лубнах — по 14, Кобеляках — 15, Ромнах і Золотоноші — по 11, Миргороді — 12, Гадячі — 10. Були ярмарки кількадевні, були й такі, що тривали кілька тижнів, наприклад, Георгіївський ярмарок у Гадячі продовжувався 5 тижнів. Всеросійське значення мав Ілліський ярмарок, переведений 1852 р. з Ромен у Полтаву. В 1854 р. на Ілліський ярмарок завезено товарів на 14151791 руб., продано на 8276936 руб, із них іноземних товарів на 4031701 руб.

Важливі ярмарки відбувалися в Кременчуці, де 1834 р. відкрилася товарна біржа — перша в Україні. По 4—5 ярмарків на рік відбувалося в Гадячі, Зінькові, Кобеляках, Лохвиці, Лубнах, Миргороді, Решетилівці, Ромнах.

Менші за масштабом базари, де торгували у роздріб місцевим крамом, були майже в кожному селі. Кожен ярмарок

Малоросійський ярмарок. Акв. В. Штернберга. 1838.

був не тільки місцем купівлі-продажу, а й народним святом з іграми, розвагами, піснями й танцями.

Запитання і завдання

- 1*. Визначте рівень розвитку економіки Полтавщини протягом останньої чверті XVIII — I половини XIX ст. Свої висновки проілюструйте фактами.
2. Чи не здасться Вам парадоксальним: Полтавська губернія офіційно визнавалася житницею Російської імперії й в той же час ми говоримо про відсталість сільського господарства?
3. Чим пояснити часті неврожаї й голод у такому благодатному краї, як Полтавщина?
4. Чи може становище маєтків С.М. Кочубея бути вдалим прикладом дворянського «оскудення»? (свідчення 12, 13).
5. Чому товаризація поміщицького рільництва набула викривленого характеру?
6. Про що свідчило швидке зростання посівних площ під технічні культури?
7. Яку вигоду давало поміщикам поширення товарного тваринництва?
- 8*. Наведіть факти-докази того, що в I пол. XIX ст. в аграрному секторі губернії почалися суттєві зрушення, пов'язані з прискореним розвитком товарно-грошових відносин. Що стояло на заваді цьому процесу?
9. Що являла собою промислова межа Полтавської губернії в I половині XIX століття? Чому в цей час занепадає поміщицька мануфактура?
10. Чим пояснити особливе поширення на Полтавщині промислів, зокрема чумацького? Яке значення вони мали?
11. Залишіть у зошит зміст хоча б однієї народної пісні про панщину, рекрутчину та чумаччину. Якщо потрібно, додайте свої пояснення.

40

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

40.1. Світоглядна криза кінця XVIII — початку XIX ст.	67
40.2. Участь в обороні імперії	71
40.3. Опозиція царизму	75
40.4. З'явлення Тараса	81

Інтродукція

Політична асиміляція України російським царизмом супроводжувалася ідеологічним тиском. Три імперські постулати XIX ст. — самодержавство, православ'я, народність (один цар, один бог, один народ) — трагічно позначились на українському світогляді, розвинувши комплекси малоросійства і хохлацтва. Проте національна свідомість, що пробуджувалася, зайшла у суперечність з офіційною тріадою. Частина української освіченої верстви (загалом русифікованої) не поділяла ідеї самодержавної й «єдинонеділимої» Росії. У 1840-х рр. в Україні з'явилася національна громадсько-політична організація — Кирило-Мефодіївське братство. Надзвичайно важливий етап у формуванні національної і соціальної свідомості українського народу ознаменувала собою пророча діяльність Т. Шевченка.

Один із важливих потоків українського національного відродження протікав на Лівобережній Україні. Українське відродження, зокрема, літературно-національний рух залочаткувала дворянська верства. Вона ж була представником і носієм цього руху впродовж цілого XIX ст. В народні, передусім селянські маси цей рух на йшов по тій простій причині, що вони опинилися в фактичній неволі, стали поза обсягом впливу школи й просвіти. Полтавщина зробила вагомий внесок у розвиток українського відродження, висунувши численних його піонерів і прихильників.

40.1.1. Вірнопіддані автономісти

Ліквідація царизмом решток української автономії і включення колишньої Гетьманщини до складу Російської імперії викликали світоглядну кризу в українському суспільстві. Перед провідною українською шляхетською верствою постала проблема формування нової ідеології. Метаморфози, що відбулися, вимагали пояснення. Не менш важливо було визначитися у ставленні до імперії.

Позиція української верхівки визначалася міркуваннями прагматичного характеру. Головним своїм завданням представники козацької старшини та їхні нащадки вважали одержання російського дворянства та збереження у повному обсязі своїх давніх прав і привілеїв. Тому старшинська опозиційність не простягалася далі невдоволення діями російських властей, які затягували вирішення питання про надання дворянських титулів. Як тільки це питання вирішувалося позитивно, опозиційні настрої звітрювалися.

Факт імперської присутності негативно вплинув і на самопочуття народних мас. В українському суспільстві розвинувся хворобливий стан самосвідомості, який дістав назву малоросійства і хохляцтва. Більша частина населення перетворилася на «мільон свинопасів», «добропорядних» боязких пристосуванців, «німіїх подліїх рабів, підніжок царськіїх, лакеїв» (Т. Шевченко). Народні маси не виявили жодного зацікавлення обороною автономних установ. Покоління за поколінням цих пристосуванців залишали своїм дітям у спадщину ярмо.

Проте в надрах суспільства продовжував жевріти український регіональний патріотизм і навіть певні автономістичні змагання. Загальне пристосовництво не виключало збереження у частини «малоросійського дворянства» української етнічної самосвідомості й патріотичних почуттів. Саме ця частина «козацько-офіцерської» верстви шляхетства шукала політичної концепції, яка могла б поєднати лояльність до Російської імперії із захистом автономії своєї української батьківщини та власних соціальних привілеїв. Хоча чимало українців з колишньої правлячої верстви пішли служити імперії, в освічених шарах українського суспільства довгий час зберігалася ностальгія за втраченою державою. Ці ностальгічні настрої склали підґрунтя спочатку літературного, а згодом і політичного відродження України.

Відстоювання козацькою верхівкою своїх станових прав об'єктивно означало відстоювання прав автономної України. Вперше це яскраво засвідчили вибори в катерининську Комісію 1767 року. В особі депутата від Лубенського полку Григорія Андрійовича Полетики українські автономісти знайшли свого лідера (*цей матеріал розглянуто в курсі історії Полтавщини 8 класу*). Оборонцями прав лівобережної старшини зарекомендували себе чимало губернських та повітових маршалів. Вищою точкою автономістського руху останньої чверті XVIII ст. була таємна місія наших земляків братів Василя Васильовича та Петра Васильовича Капністів до Прусії в 1791 р.

Одержавши аудієнцію в королівського канцлера Герберга, делегати заявили, що прислані своїми земляками, доведеними до відчаю «ти-

ранією російського уряду і князя Потьомкіна», і запитували, чи можуть вони розраховувати на протекцію Пруссії на випадок, якщо вони спробують збройно скинути з себе «російське ярмо». Канцлер дав ухильну відповідь, а королю поради не входили в зносини з українськими емісарами.

Капніст Василь Васильович
(12/23.II.1758, с. Обухівка Миргородського повіту, тепер Велика Обухівка Миргородського району — 28.X/9.XI.1823, с. Кибинці Миргородського повіту; помер у дорозі, повертаючись з Манюкелії) — поет, драматург, освітній і громадсько-політичний діяч.

Належав до українського шляхетського роду, що вів походження від полковника Венеціанської республіки Петра Капнісці. Батько перебував на російській службі під іменем Василя Петровича Капніста. Від імператриці Єлизавети Петрівни одержав у подарунок миргородські села Обухівку, Зуївці, Попівку, Трубайці. В чині бригадира взяв участь у Семилітній війні і загинув у битві під Грос-Егерсдорфом. Шостий син, котрий народився незабаром після смерті батька, був названий на його честь Василем. З 16-річного віку перебував на військовій службі в престижних лейб-гвардійських полках. Однак на поч. 1780-х рр. відмовився від армійської кар'єри і вийшов у відставку з наміром присвятити себе літературній праці. Повернувшись в рідну Обухівку, брав активну участь в громадсько-політичному житті. Користувався великим авторитетом серед українського шляхетства. Обирався миргородським повітовим маршалом (1782 — 1785 рр.), першим київським губернським маршалом (1785 — 1787 рр.), полтавським губернським маршалом (1820 — 1822 рр.). Призначався наглядачем Київського шовкопрядильного заводу (1787 — 1799 рр.), служив у театральній дирекції в Петербурзі (1799 — 1801 рр.), був директором народних училищ (1802 — 1808 рр.) і генеральним суддею (1808 — 1820 рр.) Полтавської губернії. Залишаючись вірним слугою монарха, невтомно боровся українські інтереси. У 1783 р. написав знамениту «Оду на рабство» (опубл. 1806 р.), в якій виступив проти ліквідації козацьких полків і запровадження кріпацтва. У 1787 р. разом з іншими автономістами підготував проект відновлення козацького війська, який був відхилений російським урядом. У 1791 р., за дорученням українських патріотичних кіл, разом з братом Петром провів таємні переговори в Берліні з пруськими урядовцями про можливість спільних дій проти Росії. В 1798 р. опублікував поему «Ябеда», в якій критикував російську колоніальну політику на українських

землях. Під час набору ополчення у 1812 — 1813 рр. виступав за повернення козаків у військовий стан. Разом з Г. Державініним, І. Хемніцером та Д. Левіцьким входив до петербурзького літературно-мистецького гуртка М. Львова, був знайомий з багатьма культурними діячами того часу. В царині літератури виступав як лірик і перекладач. Відзначаючись вимогливим ставленням до власних поетичних спроб, написав на себе жартівливу епіграму: «Капніста я прочел и сердцем сокрушился, / Зачем читать учился». Родинний масток В. Капніста в Обухівці наприкінці XVIII — на поч. XIX ст. був одним із осередків просвітництва на Україні. Тут збиралися політики, діячі культури і мистецтва, діяв домашній театр.

Портрет роботи В. Бародиківського. Поч. 1790-х.

40.1.2. Шляхетські конформісти

На рубежі XVIII — XIX ст. у світогляді тогочасної української провідної верстви відбувся вирішальний внутрішній переворот. Діставши підтвердження прав на володіння маєтками й кріпацькими душами, переважна більшість українського панства відмовилася від дальшого відстоювання політичної автономії вітчизни і прийняла всеросійську державну ідеологію. Від українського населення відірвалися цілі стани: дворянство, чиновники, купці, взагалі інтелігенція. Прибираючи нового вигляду, ці «росіяни» навіть у побуті цуралися рідної мови, називаючи її «мужичою», бо нею розмовляли селянські маси. Швидкими темпами йшло «обрусіння» міст, особливо губернських і повітових центрів. При цьому русифікацію не можна пояснювати односторонніми діями царського уряду. «Від імперії променював престиж великої держави, і багато українців, осліплених цим сльвом, бажали й собі причаститися до нього. Протиставлятися цьому блиску здавалося скромним і мізерним» (І. Лисяк-Рудницький).

Довгий (і вперто замовчуваний) список відомих у російській історії й культурі імен українського походження вражає уяву. Ставши російсь-

кими світилами, далеко не всі з них повернули своє світло також рідному краю. Але ще більше світил з українського кореня не змогли засяяти під рідним небом і навіки погасли, пропали в імперському мороці.

Для українців XIX ст. набула особливого наповнення і філософської глибини тема блудного сина, трансформувалась в мотив земляків на імперській службі.

Свідчення 1. Євангельська притча про блудного сина:

Батько мав двох синів, і молодший, узявши свою частину спадщини, покинув отчий дім. Вдалині від батьківщини він віддався розгулу і скоро впав у таку бідність, що найнявся свинопасом і харчувався залишками їжі свиней. В цей тяжкий час блудний син згадав про рідну домівку і, розкавшись, повернувся додому, де був з любов'ю прийнятий старим батьком, який простив його.

Свідчення 2. Є. Сверстюк:

«Для одних це була трагедія, драма життя, для інших — комедія і фарс. Але для всіх це — дорога блудного сина, який не взяв на плечі батьківського скарбу, щоб примножити його, а взяв легшу ношу — слуги в чужих панів».

Свідчення 3. В. Шевчук:

Чимало українців стали блудними синами мимоволі — через важкі обставини життя. Тема відходу з рідного краю й повернення до нього стала однією з наскрізних у творчості Т. Шевченка — поет дав величезну кількість трансформацій сюжету про блудного сина, пов'язавши їх з життям і побутом українського народу і своєю особистою долею.

Нащадки козацької старшини, які стали російськими дворянами, вважали себе частиною російської еліти. Вони чесно служили монархові й імперії, не втрачаючи при цьому почуття самоповаги. Такий конформізм відкривав можливість зробити службову кар'єру. Наприкінці XVIII — на поч. XIX ст. «зavidного положення» досягли чимало полтавців. Карколомну кар'єру, зокрема, зробили: онук пирятинського козака Олександр Андрійович Безбородько, представник

Повернення блудного сина.

Мал. В. Шебуєва. 1810-і.

відомого полтавського козацько-старшинського роду Віктор Павлович Кочубей, колишній гадяцький полковий писар Дмитро Прокопович Троцинський. Перебуваючи більший час на службі в імперській столиці, українці все ще вважали «Малоросію» своєю батьківщиною, причому для них не існувало суперечності між «великоросійським» і «малоросійським» патріотизмами.

У XIX ст. вихідці з Полтавської губернії стали своїми людьми в усіх імперських структурах.

Безбородько
Олександр Андрійович

(14/25.III.1747—6/17.IV.1799)
— державний діяч, дипломат, царедворець, дійсний таємний радник, обер-гофмейстер, статс-секретар, державний канцлер, граф (1784 р.), найясніший князь (1797 р.).

Походив із козацько-старшинського роду на Переяславщині.

Батько посідав у Гетьманській державі високі уряди генерального писаря і генерального судді. За сприяння батька О. Безбородько після закінчення Київської академії в 1765 р. став правителем канцелярії малоросійського генерал-губернатора графа П. Румянцева. Під час російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр. разом з шефом перебував на театрі бойових дій, брав участь в дипломатичних переговорах. У 1774 р. одержав звання полковника Київського полку. У 1775 р., за рекомендацією П. Румянцева, став секретарем Катерини II. За словами сучасників, «...з 1776 по 1796 до-

сяг він найперших чинів і набув незліченних скарбів у речах і грошах, не втрачаючи при цьому своєї репутації». На відміну від численних фаворитів, О. Безбородько блискучою кар'єрою завдячував своїм непересяченим здібностям і вражаючій працездатності. Катерина II називала свого секретаря «російським Вольтером». О. Безбородьком складені всі царські маніфести 1776–1792 рр., написані 387 іменних указів, він від листування Катерини II, був її щоденним доповідачем з найважливіших справ. З 1780 р. він фактично керував зовнішньою політикою імперії, хоча офіційно займав місце другого, після віце-канцлера, члена колегії закордонних справ. Він складав важливі дипломатичні документи, супроводжував імператрицю в поїздках, від переговорів з іноземними володарями. Після смерті Катерини II О. Безбородько передав Павлові I документи, що стосувалися задуманого імператрицею плану передачі влади онукові Олександрю. Цим О. Безбородько завоював довіру і благовоління нового імператора, одержав чин канцлера, титул найяснішого князя і величезну матеріальну винагороду. Маючи вплив на імператора, добився відновлення в Україні Генерального військового суду та деяких інших установ Гетьманщини. Деякі історики вважають О. Безбородька одним з гіпотетичних авторів «Історії Русів». Був одним з найбагатших поміщиків Російської імперії: володів 50 тис. десятин землі, 20 тис. селян-кріпаків, нерухомістю на 4 млн. руб. Не маючи своєї сім'ї, був відомий любовними походеньками. Утримував цілий гарем красунь. З танцівницею Оленою Каратигіною прикинув дочку, якій влаштував вигідне заміжжя, давши в посаг будинок у столиці вартістю 300000 руб. та масток із 80000 руб. щорічного прибутку. Захоплювався колекціонуванням предметів мистецтва. Його картинна галерея не мала собі рівних в імперії. Як меценат сприяв багатьом літераторам і художникам. Під його опікою перебували члени гуртка М. Львова Г. Державін, В. Капніст, І. Хемніцер, Д. Левицький.

Після смерті О. Безбородька єдиним спадкоємцем його величезного багатства залишився брат — граф Ілля Андрійович Безбородько (1765–1815), професійний військовий. В пам'ять про брата він профінансував будівництво гімназії вищих наук князя Олександра Безбородька в Ніжині, відкритої у 1820 р. Його син Андрій Ілліч Безбородько (1783–1814), командир 1-го Полтавського козацького полку, помер бездітним, і з цією смертю чоловіча лінія князів Безбородьків припинилася. Донька Іллі Андрійовича Любов Іллінічна Безбородько (1782–1802) в шлюбі була за адміралом графом Григорієм Григоровичем Кушелєвим. Їїньому сину, графу Олександрю Григоровичу Кушелєву (1800–1855) в 1816 р. дозволено прийняти прізвище діда по матері й іменуватися графом Кушелєвм-Безбородьком. Він закінчив Царськосільський лицей, став

доктором етико-політичних наук, дійсним членом Петербурзької Академії наук.

Портрет роботи Д. Левицького.
II пол. 1780-х — 1790-і.

Свідчення 4.

Одній із своїх пасій — італійській шансонетці Даві — О. Безбородько платив щомісяця 2000 руб. золотом. У 1784 р. на «провізію» професорам Києво-Могилянської академії — *alma mater* О. Безбородька — видавалося по 13 — 15 коп. у день, тобто 54 руб. на рік; на утримання студентів-сиріт відпускалося 5 коп. у день, або 18 руб. на рік.

Кочубей Віктор Павлович

(11/21.XI.1768 — 3/15.VI.1834, помер по дорозі в Диканьку) — державний діяч і дипломат, дійсний таємний радник, граф (1799 р.), князь (1831 р.).

Походив з відомого козацько-старшинського роду. Навчався в аристократичному пансіоні в Петербурзі, Упсальському університеті (Швеція), прослухав курс лекцій Лагарпа у Франції. У 1784—1797 рр. перебував на дипломатичній службі в Швеції, Великобританії, Туреччині. Після перевороту 1801 р. входив до Негласного комітету, був одним із ініціаторів реформ Олександра I. Обіймав у Російській імперії високі державні пости віце-канцлера (1798 — 1801 рр.), управляючого Колегії іноземних справ (1801 — 1802 рр.), першого в історії імперії міністра внутрішніх справ (1802 — 1807, 1819 — 1825 рр.), голови Державної ради і комітету міністрів (1827 р.), державного канцлера у справах внутрішнього цивільного управління (1831 р.). Не приховував, що вважає кріпосне право «гігантським злом», але не приховував і своєї боязні «потрясін». В своїй політиці дотримувався принципу: ні в чому не послаблювати існуючого порядку. В. Кочубею належать слова, що стали типовими для «малоросійської ментальності»: «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями» (читай: ідеями української самобутності). У той же час князь любив свою полтавську батьківщину. Збудував у родовому мастку в Диканьці розкішний палац, в якому в 1817 р. приймав імператора. В диканському мастку князя В. Кочубея вперше в Російській імперії були застосовані сільськогосподарські машини. В сім'ї Кочубеїв було 13 дітей. Сини зробили успішну цивільну й військову кар'єри; доньки вдало вийшли заміж. Але найбільшої слави з дітей В. Кочубея зажила в рідному краї

донька Ганна, чіс коротке життя пов'язується з красивою легендою про диканський Бузковий гай.

Свідчення 5. Із «Дневника» О.С. Пушкіна (1834 р.):

«Два тижні як одержано тут звістку про смерть кн. Кочубея. Вона справила сильну дію; госулар був невтішний. Нові міністри повісили голову. Здавалося, смерть такої нікчемної людини не повинна була зробити жодного перевороту в провадженні справ. Але така бідність Росії в державних людях, що й Кочубея ніким замінити! Ось думка про нього: «C'était un esprit éminemment conciliant, nul n'excellait comme lui à trancher une question difficile, à amener les opinions à s'entendre etc...» [Це був равум вищою мірою примирюючий; ніхто не вмів так добре, як він, вирішити якесь питання, привести думки до порозуміння і т. ін. — фр.] Без нього Рада іноді перетворювалася ледве чи не на бійку, так що змушені були посилати за ним хворим, щоби його присутністю втихомирити хвилювання. Справа в тому, що він був людиною гарно вихованою, — і це в нас рідко, і за те спасибі. Про Кочубея сказано: Под каменем сим лежить граф Виктор Кочубей. / Что в жизни доброго он сделал для людей. / Не знаю, черт меня убей. Злодеи; але епіграму припишуть мені, і уряд знову на мене скопильть губу».

Свідчення 6. Із спогадів кн. Долгорукого «Капище моего сердца» (1835 р.):

«По мнению моему, не было министра в России просвещеннее и способнее. Сам он [В.П. Кочубей] обходился с губернаторами благородно и без надменности; холоден от природы, он не допускал ни которого из них ни к какой краткости с собою, но всегда был вежлив и благопристоен...

Он не израл службой, а исправлял ее со всевозможною деятельностью; не кичился своим титулом, но всю тяжесть нес и разделял ношу неослабно, был строг с разборчивостью, никогда злобен или спесив».

Троцинський Дмитро Прокопович

(26.X.1754, с. Яреськи Миргородського полку, тепер Шишацького району — 1829, с. Кибинці Лубенського повіту, тепер Миргородського району) — державний діяч і меценат української культури, дійсний таємний радник.

Походив з старовинного козацького роду. Закінчив Київську академію. Розпочавши кар'єру полковим писарем Миргородського полку, стрімко просувався службовою драбиною: з 1784 р. правитель канцелярії графа О. Безбородька, з 1793 р. — статс-секретар Катерини II, з 1796 р. — сенатор, у 1801—1802 рр. — член Державної ради і головний директор пошт, у 1802—1806 рр. — міністр уділів. Напередодні війни з Францією вийшов у відставку і поселився в своєму кибинському маєтку. У 1812 р. був обраний полтавським губернським маршалом; після двох років служби вийшов до Петербурга, де зайняв пост міністра юстиції і фінансів (1814 — 1817 рр.). Вийшовши вдруге у відставку, остаточно поселився в Кибинцях, де й дожив віку. Належачи до найбагатших поміщиків краю (володів 70 тис. дес. землі і 6 тис. кріпаків), відзначався надзвичайною гостинністю, з готовністю відгукувався на прохання знайомих скласти протекцію в Петербурзі. Утримував своїм коштом виховний заклад для дітей незаможних дворян у Полтаві. Свій маєток перетворив на значний осередок української культури, Кибинці навіть прозивали «малоросійськими Афінами». Тут зберігалася унікальна бібліотека, картинна галерея, утримувався оркестр, діяв домашній театр.

Участь в обороні імперії 40.2

Своєрідним моментом істини для українського суспільства став початок російсько-французької війни 1812 р. Зіткнення між двома імперіями породило в українців надії на відновлення автономії Наполеоном або Олександром. Все ж аб-

солютна більшість підтримала Олександра. Пізніше таку ж підтримку одержав Микола I. При цьому були зроблені неспівміливі кроки у напрямку відновлення козацького ладу. Однак намагання відновити козацтво як військову силу

в 1812 і 1831 рр. мали короткотривале значення і набули характеру грандіозної провокації.

В обороні Російської імперії велику роль відіграли також окремі представники козацького стану Полтавщини. Зокрема, під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. немало прислужився імперії наш земляк Йосип Гладкий.

40.2.1. Полтавське ополчення 1812 р.

Згідно з урядовим маніфестом від 6/18 липня 1812 р. «О сборе внутри государства новых сил» на час війни з Наполеоном у 16 губерніях Росії, на Україні, Дону та Уралі створювалися допоміжні військові формування тимчасового характеру — земське і козацьке ополчення.

У ратники набиралися кріпосні селяни за спеціальною розкладкою (4 чол. з кожних 100 душ населення) і погодженням з поміщиком. Селяни йшли на війну охоче, сподіваючись цим заслужити звільнення від кріпосної залежності. Представники інших станів зараховувалися в ополчення добровільно. Поряд з селянськими формувалися козацькі ополчення. Малоросійському генерал-губернатору було запропоновано замість рекрутського набору (1 рекрут з кожних 100 ревільських душ) закликати козаків на вільну військову службу. При цьому уряд обіцяв у випадку сприятливого закінчення війни відновити українське козацтво як військову силу.

У відповідь на урядовий маніфест в колишній Гетьманщині протягом липня 1812 р. було сформовано Українське ополчення під командуванням генерал-лейтенанта, уродженця Гадяча Михайла Васильовича Гудовича (1784—?). Полтавське ополчення (начальник — генерал-майор П.С. Жевахов) включало 6 піших і 6 кінних полків загальною чисельністю 16116 чол. Чернігівське ополчення (начальник — генерал-лейтенант М.В. Гудович, з поч. 1813 р. — генерал-майор Шемшуков) налічувало 10 піших і 6 кінних полків загальною чисельністю 25786 чол.

Жевахов Пилип Семенович

(рр. н. і см. невід.) — князь, генерал-майор, начальник Полтавського земського ополчення 1812 р.

Належав до знатного князівського роду грузинського походження. В 1766 — 1791 рр. (з перервою) служив у кавалерійських полках. Брав участь в російсько-турецьких війнах 1768 — 1774 і 1787 — 1791 рр. Вийшовши у відставку в чині полковника, поселився в містечку Білки Кобеляцького повіту. На кандидатурі П.С. Жевахова як досвідченого воїна і зупинилося дворянство Полтавської губернії, обравши його у 1812 р. начальником земського ополчення. Чесно відвоювавши два роки, П.С. Жевахов після розпуску ополчення повернувся в Білки. Жив на половинку пенсії, яку одержував по чину генерал-майора. В 1817 р. він подав генерал-губернатору князю М.Г. Рєпніну супліку про збільшення пенсії в зв'язку з матеріальною скрутою. Чи було вдоволено його прохання, невідомо.

Козацьке ополчення складалося з 14 підрозділів загальною чисельністю 66228 чол., в т.ч. Полтавське налічувало 9 кінних полків (10800 козаків), Чернігівське — 6 полків (7200 козаків), ще 2210 чол. увійшло до складу дрібних кінних підрозділів. За ініціативою козачого населення, набір проводився з розрахунку 4 чол. з кожних 100 ревільських душ. До формування полків були

Маніфест про створення ополчення від 6 липня 1812 р.

звучені відставні офіцери, серед них — І.П. Котляревський, який набрав 5-й козацький полк у с. Горошині Хорольського повіту (тепер — с. Горошино Семенівського району). Цей полк був сформований раніше встановленого терміну і повністю забезпечений командним складом. Народ, за свідченням І.П. Котляревського, «вступав в козаки з задоволенням, охоче і без найменшого суму», чого не було ніколи при проведенні звичайних рекрутських наборів. Число тих, хто побажав вступити в козацькі полки, і тих, хто вступив до них, як свідчать архівні документи, вп'ятеро перевищило найбільший рекрутський набір.

Свідчення 7. Малоросійський генерал-губернатор Я.І. Лобанов-Ростовський про патріотизм українських козаків:

«Вместо 4500 человек, коих только ожидают от них можно было, обязались теперь вооружить 18000, а по востребованию быть и всю массою готовы, говорят единогласно наречием своим: «нехай тогда и батько йде». «450000 народа... оживляются новым... усердием до той степени, что каждого легче убить, нежели победить».

Сформовані в Полтавській і Чернігівській губерніях козацькі полки в середині вересня вирушили в Калугу й Тулу, звідки були розподілені на різні ділянки безпосередньої боротьби з ворогом. Комплектуванням українських козацьких полків особисто цікавився М.І. Кутузов. Коли йо-

му стало відомо про нестачу командного складу в полтавських полках, він запропонував малоросійському генерал-губернатору призвати на службу місцевих відставних унтер-офіцерів. Зауважимо, що тодішніми діями кращої частини військового дворянства керувала любов до батьківщини, одні з них самі вступали в полки, інші надавали всіляку підтримку в їх формуванні. Для багатьох поміщиків спорядження ополченців, окрім доброї нагоди показати себе патріотами, було дійовим засобом реально допомогти захисту своїх маєтків. Але були факти, коли дворяни, які повинні були командувати військовими з'єднаннями ополченців (з тих, які не перебували в регулярній армії), уникали участі у війні, послаючись на хворобу, наявність малих дітей, старість батьків та інші причини.

Кожен козак повинен був бути озброєний пікою, шаблею і пістолетом. Крім того, в кожному ескадроні наказувалося мати 16 штуцерів або рушниць. Все це постачало в основному саме українське населення. З цією метою лише в Полтавській і Чернігівській губерніях було зібрано майже 160 тис. руб. Купецтво Полтавщини зібрало на утримання козацьких частин 7500 руб. Козацтво Полтавщини і Чернігівщини, яке виставило на фронт 15 полків, піклувалося про їх матеріальне забезпечення протягом усієї війни (вираджаючи до війська воїна, односельці зобов'язані були утримувати його протягом тривалого часу — півроку до відправлення в похід та півтора року після повернення з нього). Уже коли полки перебували на фронті, козацьке населення Полтавської і Чернігівської губерній, продовжуючи посылати людей для поповнення втрат у живій силі, збрало 514850 руб., які були розподілені між 4 чернігівськими і 8 полтавськими полками. Ще більшими були пожертвування полтавського і чернігівського населення на потреби земського ополчення. Грошові витрати в Полтавській губернії склали 2400000 руб. Для екіпіровки й постачання ополченців населення краю пожертвувало 30 тис. чвертей борошна, 3 тис. чвертей різних круп, 21 тис. чвертей сухарів, 25 тис. чвертей вівса. Ці та інші витрати, пов'язані з війною 1812 р., значно погіршили становище людності краю, зокрема, козаків.

Свідчення 8. Із «Краткой записки о малороссийских казаках» князя М.Г. Рєпніна:

«В последнюю, Отечественную войну казаки, как владельцы, выставили на своем иждивении многочисленные конные ополчения и для защиты

Отечества... жертвовали добровольно достоинством и жизнью. Но в сих последних годах, нельзя не сознаться, что благосостояние малороссийских казаков несколько поколебалось: порыв их усердия на защиту Отечества был несоизмерен их силе и возможности. Поставив из 25 ревизских душ, следовательно из 10 работников, кормящих семейства, одного воина, снабдив оного лошадей и конной сбруей, содержав его, прежде отправления полгода и по возвращении около полутора, до весны 1816 года, т. е. близ двух лет, провиантом и фуражом, пополняя убыль в людях и вещах, малороссийские казаки истощили все денежные у себя капиталы, ибо употребили на сии предметы многие миллионы».

Полтавські козацькі полки відіграли важливу роль у здійсненні контрнаступу російської армії. За розпорядженням М.І. Кутузова, 9 полтавських козацьких полків наприкінці вересня — на початку жовтня 1812 р. разом з донськими козаками вели активну розвідку і прикривали Калузьку дорогу. Частина полтавських козаків звідси була відкомандирована на охорону лінії зв'язку між військовими частинами, розташованими по кордонах Мінської, Могильовської і Київської губерній. 6-й Полтавський козацький полк, яким командував М. Свічка, був призначений у розвідувальні пікети на Малоаярославську дорогу. З частин регулярної російської армії і з полтавських та донських козаків був створений під командуванням генерал-майора генерал-ад'ютанта графа А.П. Ожеровського літучий корпус «для дії прямо на Смоленськ». До складу корпусу А.П. Ожеровського ввійшли 3-й і 9-й полтавські козацькі

І.П. Котляревський формус 5-й козацький полк.

Карт. В. Банала, 1951.

полки. Інші полтавські козацькі полки за наказом М.І. Кутузова були направлені в Білорусію. Полтавські полки, які входили в корпус А.П. Ожеровського, билися з ворогом біля сіл Хмара і Красне. 9-й Полтавський полк, яким командував майор Товбич, в одному з боїв у Смоленській губернії захопив у полон близько 1000 французів без великих втрат з свого боку. 13 листопада 1812 р. корпус А.П. Ожеровського раптовим ударом оволодів Могильовим. Під час звільнення Південної Білорусії ратники і партизани знищили і полонили близько 10 тис. французьких солдатів і офіцерів. У лютому 1813 р. українські козацькі полки розмістилися на Волині і Поділлі. Для несення бойової служби з їх складу були виділені окремі кінні бригади (генерал-майора Кудашева-Уракова, підполковника Сергієнка та ін.), які ввійшли в регулярну російську армію.

Полтавське земське ополчення в грудні 1812 р. вступило на територію герцогства Варшавського. На початку липня 1813 р. за наказом командування російської армії князь П.С. Жеванов влився зі своїм ополченням у корпус генерал-лейтенанта С. Рота, який блокував фортеці Нове Замостя і Глягау. Полтавські ополченці взяли активну участь в операції по взяттю Замостя, що тривала кілька місяців і закінчилася перемогою російських військ.

Свідчення 9. Із донесення генерала С. Рота:

«Малороссийское ополчение показало под стенами Замостья мужество и неустранимость сверх того, которые бы можно было ожидать от людей, необыкших обращаться с оружием. Четыре недели перед сим они отражали всеглашние неприятельские нападения лучших польских войск, из коих составлен был гарнизон крепости Замостье. Священной обязанностью поставляю отдать искреннюю похвалу, заслуженную всеми офицерами, а особенно начальниками полков».

Після цього ополчення було переформоване між 4 піхотними і 7 кінними полками. Окремі українські козацькі і ополченські полки брали участь у переслідуванні ворога за межами Росії, несли гарнізонну службу на території Польщі, Німеччини, Франції.

Полки зазнали чималих втрат, але по війні їх чекало ще гірше: у серпні 1814 р. українські військові з'єднання були розформовані. Свою обіцянку залишити козаків як постійне військо царський уряд не виконав.

Ситуація в точності повторилася під час польського повстання 1831 р., коли українських козаків знову закликали до війська на тих самих умовах, що й у 1812 р. Малоросійський генерал-губернатор В.Г. Рєпнін сформував 8 козацьких полків. Але російський уряд знову не виконав своєї обіцянки. Після придушення повстання 6 полків перетворено на регулярні в складі російської армії а 2 переведено на Кавказ. Князь М.Г. Рєпнін, що домагався поновлення козацтва на Україні, в 1834 р. був звільнений з посади генерал-губернатора. Через рік було скасовано і саме малоросійське генерал-губернаторство, щоб не нагадувати про колишню окремішність краю.

40.2.2. Отаман Йосип Гладкий

Гладкий Йосип Михайлович

(1789, с. Мельники Городиського повіту Київського намісництва, згодом Золотоніського повіту Полтавської губ. — 10.VII.1866, Олександрівськ, тепер Запоріжжя) — кошовий отаман задунайських запорожців (1827—1828 рр.), пізніше отаман Азовського козацького війська (1832—1864 рр.).

Народився в заможній селянській сім'ї. Після смерті батька успадкував землю й господарство, але бути хліборобом не захотів. Деякий час перебивався випадковими заробітками, потім покинув дім, дружину й чотирьох дітей і подався на південь. Незабаром він об'явився в Задунайській Січі. Назвавшись нежонатим, записався до козацького товариства під прізвиськом Бондаря. За короткий час перебування на Січі зумів завоювати довіру на Коші й на селах. За підтрим-

ки т. зв. «молодого» козацтва 1 січня 1827 р. був обраний кошовим отаманом Задунайської Січі. Після початку російсько-турецької війни 1828—1829 рр. перейшов на бік Росії. Одержав аудієнцію в імператора Миколи I, що перебував у діючій армії. Чудово знаючи місцевість, вказав місце, де росіяни змогли непомітно переправитись на турецький берег, і особисто керував переправою, перевізши самого царя. За це був нагороджений чином полковника і георгіївським хрестом. Перекичники-задунайці (500 чол.) влилися до складу російської армії. Доля тих, хто залишився, була жахлива. Мобілізованих до турецької армії (2 тис. чол.) заарештували й відправили на каторгу; Січ була вщент зруйнована, а всі, хто там знаходився, вирізані. Загибель тисяч невинних побратимів лягла важким тягарем на душу Й. Гладкого. Може через це колишній кошовий ніколи не згадував і нікому не розповідав про задунайське життя.

По війні Й. Гладкий вніс прохання у царя урядження із задунайців окремого козацького війська під своєю булавою. Для поселення козакам була виділена територія в Приазов'ї. 9 травня 1832 р. відбулося освячення прапора Азовського козацького війська. Ніби спокутуючи свій гріх перед загубленими з його вини козацькими душами, отаман у ранзі генерала доклав чимало зусиль, аби зберегти Азовське козацтво як самостійну військову одиницю. Однак протягом 1862—1864 рр. азовців переведено на Північний Кавказ і приєднано до Кубанського козацького війська. Незадовго до цього отаман вийшов у відставку. Жив у Олександрівську разом з дружиною, дітьми та онуками. В 1866 р. під час поїздки до Катеринослава на ярмарок заразився холерою і незабаром помер.

Опозиція царизму 40.3

40.3.1. Дворянські опозиціонери

Царизм, природно, не захоплював ідейно-політичні дискусії. Проте в Росії їх легально вели т. зв. «західники» і «слов'янофіли». Російське слов'янофільство було позначене ідеєю особливого поступу Росії, тому уряд навіть симпатизу-

вав цій течії. В Україні ж будь-які порухи ідейного характеру заборонялися, що ставило українську політичну думку в несприятливі умови.

У вищих шарах українського суспільства залишалися патріоти, які негативно ставилися до політики царизму в Україні. Зберігаючи в пам'яті держав-

ницькі традиції, вони намагалися залишатися вірними національно-політичному ідеалу, який хитався між державною самостійністю і автономією в межах сусідніх держав. Опозиційні дворянські акції до 1818 р. велися переважно легально на офіційних зібраннях у губерньському центрі або під час неофіційних зустрічей у місцевих резиденціях — маєтках Капністів в Обухівці, Рєпніних в Яготині, Муравйових-Апостолів у Хомутці, Троцинських у Кибинцях, Тарновських у Качанівці. Ці резиденції на поч. XIX ст. були своєрідними малими політичними і культурними столицями України.

Після 1818 р., коли додому повернулися з Європи російські окупаційні сили, в діяльності опозиції настав період таємних товариств: масонських, патріотичних, політичних. В цих організаціях українські діячі фактично розчинилися в інонаціональному середовищі. Видатним ідеологом масонського руху був наш земляк Семен Іванович Гамалія. З масонських організацій найбільше значення мала полтавська ложа «Любов до істини». Першою патріотичною організацією, що існувала на території Полтавщини в I пол. XIX ст., було Малоросійське таємне товариство, очолюване Василем Лукичем Лукашевичем. З Полтавщиною тісно пов'язана діяльність таємних політичних організацій декабристів.

40.3.2. Семен Гамалія

Гамалія Семен Іванович (1743, м-ко Китайгород Полтавського полку — 1822, с. Тихвінське-Аадог'їне Коломенського, пізніше Бронницького повіту Московської губ.) — філософ-ідеаліст, видатний діяч та ідеолог масонського руху.

Належав до відомого козацько-старшинського роду. Народився в сім'ї священика. В 1755 —

1765 рр. навчався в Київській академії. Володів латиною, німецькою, кількома східними мовами. З 1765 р. працював викладачем у Морському кадетському корпусі в Петербурзі. У II пол. 70-х рр. XVIII ст. посів важливий пост управителя канцелярії графа З.Г. Чернишова, намісника Білорусії, а в 1782—1784 рр. московського головнокомандуючого (генерал-губернатора). В Москві С. Гамалія спізнався з відомим масоном, просвітителем, письменником, журналістом і видавцем М.І. Новиковим (1744 — 1818) і став йому найближчим другом, співробітником і радником. М. Новиков залучив С. Гамалію до масонської ложі «Гармонія», якою керував професор Московського університету і водночас канцлер провінційного капітулу ордену розенкрейцерів Йоганн-Георг Шварц (сам М. Новиков був президентом директорії). Під «дахом» заснованого масонами легального «Дружеского Ученого общества» з 1784 р. діяла «Типографська компанія», яка об'єднувала 4 друкарні, включаючи таємну. «Закликаючи» С. Гамалію, масони відводили йому важливу роль в організації як високопоставленому чиновнику з великими зв'язками. Поряд з прагматичними міркуваннями бралися до уваги його неординарні особисті якості: незвичайна доброта й безкорисливість, поєднані з глибокою релігійністю і аскетизмом. Критикуючи усі «зовнішні» блага і принади світу, С. Гамалія, як і Г.С. Сковорода, плекав у собі «внутрішню» людину, прагнув одержувати духовними подвигами перемоги над собою і своїми пристрастями. Кожну переможену звичку називав «кроком до світла».

Свідчення 10.

Коли за зразкове виконання своїх службових обов'язків в Білорусії С. Гамалія запропонували звичайну в ті часи нагороду кріпосними «душами», він відмовився, заявивши, що не знає як владнати зі своєю власною душею, не те що опікуватися 300-ма чужими. Демонструючи своє негативне ставлення до володіння людьми, С. Гамалія писав одному з своїх кореспондентів: «по содержанию письма Вашего от 31 января честь имею донести, что я не отправлял никакого человека в Москву, ибо я не имею никого, кроме себя».

Свідчення 11.

Якось, проаналізувавши власні щорічні витрати, С. Гамалія виявив, що 15 руб. пішло на купівлю тютюну. Зусиллям волі він переміг «алочинну» звичку нюхати тютюн, а зекономлені гроші обернув на пожертву бідним. Слугу, який

украє у нього 500 руб. і був спійманий на гарячому, він відпустив без покарання, подарувавши ці гроші.

Після смерті патрона С. Гамалія полишив службу і цілковито віддався масонській діяльності. Сам бідняк, він віддавав «Дружескому обществу» свою працю і свою моральну силу. За свідченнями сучасників, С. Гамалія був головним «робочим елементом» серед масонів, а після смерті Й.-Г. Шварца у 1784 р. фактично перебрав на себе керівництво організацією. Він входив до складу головного капітулу ложі «Гармонія», водночас керував ложею «Девкаліон», а також виступав у ролі засновника і «великого майстра» кількох провінційних лож. Як знавець мов, особисто робив переклади містичних творів, які друкувалися в таємних типографіях. За свідченнями сучасників він переклав «невероятное множество мистических сочинений, по большей части не напечатанных, в том числе все творения Якова Бема в двадцати двух томах». Без С. Гамалії М. Новиков не брався за жодну справу. Найважливіші папери і повідомлення він обговорював спочатку з С. Гамалією, а вже потім зі «старшою братією». С. Гамалія єдиний в організації був утаємничений в секретні переговори, що велися М. Новиковим з цесаревичем Павлом щодо зайняття останнім посади Великого Провінційного майстра.

Після розгрому новиковського «гуртка» у 1792 р. його номінальний керівник був суворо покараний ув'язненням в Шліссельбурзькій фортеці, декого з масонів вислано в родові маєтки. Подиву гідне, що С. Гамалія був підданий легкому допиту, після чого не був навіть притягнений до слідства. Дослідники пояснюють цей парадокс по-різному: небажанням уряду розширювати контингент підслідних, зовнішньою бідністю й сумірністю «жертви новиковського обману». С. Гамалія поселився у підмосковному маєтку М. Новикова Тихвінське-Авдотїно, де прожив аскетом безвиїзно майже 30 років. Листи до друзів та «учнів», опубліковані посмертно в 1836 р., засвідчують, що його, як і раніше, захоплювала містика і думки про необхідність морального удосконалення. В повсякденному житті був мовчазним і суворим. Мешкав у холодній і вогкій кімнаті, роздавав милостиню і навчав тих, хто до нього звертався. На схилі літ у сільському самотніцтві, як і в минулі роки кипучої діяльності в Москві, С. Гамалія наполегливо розробляв релігійно-моральні засади масонського руху. Стоїцизм філософа і ті високі ідеали, які він втілював у житті, приваблювали до нього людей. Зберегли-

ся свідчення про те, як він у найкоротший час навертав до віри, здавалося, непохитних скептиків. Сучасники називали С.І. Гамалію «божою людиною», пізніші історики порівнювали його з праведниками перших століть християнства.

40.3.3. Масонська ложа

«Любов до істини»

Полтава приваблювала масонів передусім як центр генерал-губернаторства. Заснування тут масонської ложі було тісно пов'язано з декабристським рухом і переслідувало мету готувати членів для «Союзу благоденства», а також залучити місцеве дворянство до політичної роботи. Українців масонська організація приваблювала з точки зору поширення вільнодумства й конспірації опозиційного руху проти пануючого ладу.

Масонська ложа «Любов до істини» діяла в Полтаві з весни 1818 до березня 1819 р. Її діяльність підпорядковувалася петербурзькій ложі «Астрея». З Петербурга прибув і засновник ложі, небіж духовного батька російського масонства М.І. Новикова, надвірний радник Михайло Миколайович Новиков (1777 — 1824), член таємної організації «Орден руських рицарів».

У Полтаві у 1816 — 1820 рр. він посідав важливий пост правителя канцелярії малоросійського генерал-губернатора князя М.Г. Рєпніна. Сам князь, як підозрюють, теж був масоном. В усякому разі він знав про діяльність ложі і не перешкодив їй. Посада М.М. Новикова надавала йому широкі можливості для ведення організаційної роботи. В той же час вона створювала умови для власного збагачення. Невипадково керівника полтавських масонів підозрювали у корисливості. Як уже відзначалося, полтавська ложа мала поставляти кадри для декабристського «Союзу благоденства». Однак дослідники не виключають, що на базі ложі честолюбний М.М. Новиков планував утворити таємне товариство.

Засідання ложі відбувалися в Полтаві у будинку, спеціально спорудженому коштом одного

з фундаторів організації, намісника майстра ложі Семена Михайловича Кочубей. За іншими даними, засідання проходили неподалік від міста в мастку В.В. Тарновського (сучасна Тернівщина). До складу ложі входило понад 30 осіб, у т. ч. чиновники з оточення генерал-губернатора (чиновник з особливих доручень О.Й. Імберг, ад'ютант генерал-губернатора А.Є. Панін, чиновник міністерства фінансів О.П. Величко, чиновник Г.О. Шафонський); дворянські маршали (С.М. Кочубей, В.В. Тарновський, В.Л. Лукашевич, В.І. Чарниш, С.Ф. Война, Я.А. Горленко, С.Ф. Левенець, брати Д.Л. і С.Л. Алексєєви); офіцери розквартированих на Полтавщині полків (полковник І.М. Карпов, підполковник В.А. Глинка, ротмістр І.М. Бібіков); діячі культури (В.В. Капніст, І.П. Котляревський, В.І. Григорович, П.Є. Барсов). Входження до масонської організації розглядалося як ознака належності до вибраного кола людей. Усього відбулося 21 засідання ложі. Тематика їх невідома, оскільки документація ложі у 1825 р. була знищена синами покійного М.М. Новикова. Ті ж папери, що були вилучені, не мали компрометуючого значення. За деякими свідченнями, на засіданнях обговорювалися питання, що стосувалися політики російського уряду на Україні. «Сепаратистська» тематика бесід викликала занепокоєння у Петербурзі, і за наказом царя ложа «Любов до істини» була закрита. Ніяких репресивних акцій щодо її членів учинено не було.

40.3.4. Малоросійське товариство

За деякими даними, на території Полтавщини в I пол. 1820-х рр. існувала ще одна таємна організація, створена переяславським повітовим маршалом Василем Лукичем Лукашевичем (1783 — 1866). В історичній науці за цією організацією закріпилася назва Малоросійське товариство. Можливо, ідея утворення товариства виникла ще під час перебування В. Лукашевича в масонській ложі «Любов до істини». Організаційне оформлення товариства тривало з 1819 до 1825 р. і не було завершено. Його осередки існували в Полтаві, Ні-

жині та інших містах. Докладних відомостей про Малоросійське товариство не збереглося, але із наявних свідчень припускають, що головною метою цієї організації була політична незалежність України.

До складу товариства належали переважно полтавські дворяни (Семен Михайлович Кочубей, Володимир Васильович Тарновський, Петро Васильович Капніст), а також деякі професори Ніжинської гімназії вищих наук (С.М. Андрущенко, К.В. Шапалинський, М.Г. Білоусов). Члени товариства налагодили зв'язки з польськими таємними організаціями, але уникали близьких контактів з російським декабристським рухом (у свою чергу, декабристів відлякували сепаратистські цілі Малоросійського товариства). Розгорнути діяльність українські патріоти не встигли, потрапивши під слідство в справі декабристів. На допитах В. Лукашевичу вдалося заперечити існування Малоросійського товариства; підозрюваних у справі після нетривалого ув'язнення було звільнено. Слідчі зафіксували лише намір створення організації, яка виношувала плани автономії України, але якоїсь конкретної роботи в цьому напрямі виявити не змогли.

Лукашевич Василь Лукич

(1783 — 16.X.1866) — громадсько-політичний діяч, організатор і керівник Малоросійського таємного товариства, ідеолог патріотичного руху.

Походив з козацько-старшинського роду на Переяславщині. З 1798 р. виховувався у Пажеському корпусі в Петербурзі, у 1803 — 1804 рр. служив перекладачем у Колегії закордонних справ, з 1805 р. — у міністерстві внутрішніх справ. У 1809 р. вийшов у відставку і оселився в родовому мастку у Борисполі (тепер Київської обл.). Користувався великим авторитетом серед полтавського шляхетства. Протягом шести трьохліть поспіль (1809 — 1826 рр.) обирався переяславським повітовим маршалом, вислужив чин статського радника. В 1818 р. входив до полтавської масонської ложі «Любов до істини», одночасно був членом київської масонської ложі «З'єднані Слов'яни». Виявивши себе активним поборником національної ідеї, організував Малоросійське таємне товариство — першу організацію, що поставила за мету політичну незалежність України. Написав «Катехізис автономіста», який на запит: «Де зійшло сонце?» — відповідав: «У Чигирині». В лютому 1826 р. був заарештований і ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Під час слідства рішуче заперечував існування Малоросійського товариства, а свою участь у масонській діяльності пояснював захопленням місти-

кою. За відсутністю доказів був незабаром звільнений, але назавжди конфінований (поселений під наглядом) у своєму маєтку в Борисполі, де й помер. Деякі історики називають В. Лукашевича серед гіпотетичних авторів «Історії Русів».

40.3.5. Декабристи на Полтавщині

Полтавщина стала одним із осередків руху декабристів на його ранньому етапі. У 1818 р. юнкери дислокованої на Полтавщині 26-ї артилерійської бригади брати Борисови — Андрій Іванович (1798 — 30.IX.1854) та Петро Іванович (1800 — 30.IX.1854) організували у Решетилівці Товариство першої згоди, невдовзі перейменоване на Товариство друзів природи. Створена Борисовими організація стала основою для утворення в 1823 р. Товариства З'єднаних Слов'ян.

Брати Борисови

Брати Борисови були дітьми відставного майора Чорноморського флоту, дрібнопомісного дворянина Слобідсько-Української губернії. Виховувалися і служили разом: з 1820 р. — прапорщики 8-ї артилерійської бригади. Метою створеного в Решетилівці гуртка проголошувалося «удосконалення в науках і мистецтві» і «очищення моральних і релігійних уявлень від забобонів». У 1823 р. старший брат звільнився зі служби за домашніми обставинами в чині підпоручика. Молодший продовжував служити, піднявшись у чині до поручика артилерії. Прекрасний організатор, він у 1823 р. став одним із засновників і керівників Товариства З'єднаних Слов'ян.

Петро Борисов належав до найвизначніших людей свого часу. Незважаючи на відсутність систематичної освіти, він був глибоким мислителем, самостійно переробивши засади просвітницької філософії XVIII ст. Перекопаний атеїст, вважав християнство «рабською релігією». Був людиною надзвичайних моральних добротностей. Усі відзначали його чуйність, смиренність, чарівливість.

У 1826 р. обидва Борисови були заарештовані і засуджені на довічні каторжні роботи (термін скорочено до 20 років). Через 13 років вийшли на поселення в с. Велика Розводна Іркутської губернії. На каторзі старший Борисов занепав духом, невдовзі меланхолія перейшла в божевілля. Молодший Борисов був душею колонії засланих революціонерів, які вірили кожному його слову. Він жив зі своїм божевільним братом, заробляючи на хліб уроками і малюванням (мав чудовий мистецький хист). Помер раптово від розриву серця. Того ж дня старший брат покінчив життя самогубством.

Ряд дослідників вважає, що під прикриттям масонської ложі «Любов до істини» в Полтаві у 1818 — 1820 рр. діяла управа петербурзького Союзу благоденства (1818 — 1821 рр.). Дослідники не виключають, що засновник і керівник ложі М.М. Новиков мав намір створити в Полтаві окреме таємне товариство. Тісні зв'язки з полтавськими масонами мав відомий декабрист, брат малоросійського генерал-губернатора М.Г. Рєпніна С.Г. Волконський, котрий неодноразово приїжджав у Полтаву. З полтавською масонською організацією була зв'язана діяльність відомих діячів декабристського руху братів Муравйових-Апостолів. Однак закриття ложі в 1819 р. і відставка у 1820 р. самого М.М. Новикова призвели до затухання політичної діяльності в Полтаві. Коли в 1821 р. лідер щойно створеного Південного товариства П.І. Пестель, маючи намір розширити діяльність таємної організації, приїхав до Полтави, вступати в переговори вже було ні з ким.

Користуючись з того, що в дислокованій на Полтавщині 7-й піхотній дивізії 3-го піхотного корпусу 1-ї армії служило багато декабристів, а також солдатів і офіцерів бунтівливого колишнього лейб-гвардійського Семенівського полку, окрему управу в нашому краї пробували створити керівники Південного товариства С.І. Муравйов-Апостол, котрий з цією метою в 1824 р. побував в Лубнах, і М.П. Бєстужев-Рюмін, котрий у 1825 р. відвідав

Лубни і Лохвицю. Своєрідним осередком декабристського руху був Хомутець Миргородського повіту, де знаходився родовий маєток Муравйових-Апостолів.

Муравйов-Апостол Іван Матвійович

(1.XI.1768, Москва — 12/24.III.1851, Петербург) — письменник-просвітитель, перекладач, дипломат, член Російської академії (1811 р.), таємний радник, сенатор.

Народився в сім'ї військового. Мати була донькою гетьмана Д. Апостола. З 1784 р. служив у Колегії іноземних справ, у 1796 — 1805 рр. перебував на дипломатичній службі за кордоном. Після відставки (1806 р.) жив у своєму хомутецькому маєтку, де за ним числилося 3478 душ. Займався науковою і літературною діяльністю, перекладав твори зарубіжних авторів, написав одну з перших наукових праць з історії та географії Криму «Путешествие по Тавриде» (СПБ, 1823 р.). Був людиною прогресивних поглядів, підтримував зв'язки з передовими діячами культури. В його господі відбувалися зустрічі членів таємних товариств. Троє його синів — Матвій, Сергій та Іполит — стали видатними діячами декабристського руху і загинули в боротьбі. На їхню честь посадив у Хомутецькій садибі дуб-трійцю, якому з кореня радощів і надій судилося стати деревом скорботи. Переживши трагічну розв'язку, в 1826 р. виїхав за кордон, де перебував до кінця 1840-х рр., після чого доживав віку в Петербурзі.

Свідчення 12. З листа власника хомутецького маєтку відставного дипломата І.М. Муравйова-Апостола до російського поета і державного діяча Г.Р. Державіна 10 вересня 1814 р.:

«Я народився з полум'яною любов'ю до Вітчизни, ... але Вітчизна не закликає мене, отже, невідомість, скромні сімейні добродетності — ось моя доля. Та й у ній не зовсім буду некорисним Вітчизні: зростю дітей, гідних бути росіянами, гідних умерти за Росію».

Муравйов-Апостол Матвій Іванович

(18/25.IV.1793, Петербург — 21.II.1886, Москва) — відставний підполковник, декабрист. До 1802 р. виховувався разом з братом Сергієм у приватному пансіоні в Парижі, пізніше навчався у Петербурзькому корпусі інженерів шляхів сполучення. З 1811 р. перебував на

військовій службі. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів 1813 — 1814 рр. У 1823 р. виїшов у відставку і поселився в батьківському маєтку в

Хомутці. Масон, член ложі «Об'єднаних друзів» і «Трьох добродетелей» (1816 — 1820 рр.). Один із засновників Союзу порятунку, член Союзу благоденства і Південного товариства, взяв участь у повстанні Чернігівського полку (присєднався до брата, дізнавшись про смерть царя). Заарештований у Трилісах уранці 19 грудня 1825 р., звільнений офіцерами Чернігівського полку. Вдруге заарештований на полі бою, між селами Ковалівкою і Королівкою 3 січня 1826 р. Був засуджений до смертної кари, яку замінили на 20-річну сибірську каторгу (пізніше термін скорочено до 15 років). Амністований і поновлений у правах в 1856 р. Повернувшись у Європейську Росію, мешкав у Москві, де й помер.

Муравйов-Апостол Сергій Іванович

(23.X.1795, Петербург — 13.VII.1826, там же) — підполковник Чернігівського полку, декабрист.

Дитинство провів у Гамбурзі, потім виховувався в приватному пансіоні в Парижі, вчився в Паризькій політехнічній школі. Військову службу розпочав у 1810 р. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів 1813 — 1814 рр. У 1820 р. в чині підполковника призначений у Полтавський піхотний полк, звідки 1822 р. переведений у Чернігівський піхотний полк командиром 2-го батальйону. Масон, член і обрядоначальник (з 1817 р.) ложі «Трьох добродетелей» (вийшов з ложі в 1818 р.). Один із організаторів Союзу порятунку і Союзу благоденства, член Південного товариства (один із директорів, голова Васильківської управи). Заарештований 29 грудня 1825 р. в Трилісах, був звільнений офіцерами-спільниками і разом з підпоручником М.П. Бестужевим-Рюміним очолив повстання Чернігівського полку 29.XII.1825 — 3.I.1826 рр. У бою з урядовими військами був тяжко поранений картечню і взятий у полон. Засуджений до страти через повішення на кронверку Петропавлівської фортеці. Вирок виконано 13 липня 1826 р. Похований разом з іншими страченими декабристами на острові Голодаї.

Муравйов-Апостол Іполит Іванович

(1806, Петербург — 3 /15.I.1826, с. Ковалівка, тепер Васильківського району Київської обл.) — пралорщик квартирмейстерської частини в Петербурзі, декабрист.

Член Північного товариства. Виїхавши в грудні 1825 р. до нового місця служби в Тульчин, прибув до братів і взяв участь у повстанні Чернігівського полку. Будучи пораненим у руку і не бажаючи здаватися у полон, застрелився. Похований у спільній могилі на полі бою.

Садиба Муравйових-Апостолів в Хомуці.

У справі декабристів проходило 579 чоловік, у т. ч. 21 померлих до суду чи вбитих під час повстання. Із процесу вийшло «чистими від підозрін» 290 осіб, із решти 289 чоловік було визнано винними 131 особу (46%). З цієї кількості засуджених 5 було страчено, 88 зіслано на каторгу, 18 — на поселення, 1 — на життя в Сибіру, 4 — в кріпосні роботи, 15 — розжалувано в солдати, 124 — переведено в інші полки чи місця служби та віддано під нагляд поліції.

Серед 579 чоловік, притягнутих до слідства в справі декабристів, близько 20 були уродженцями Полтавського краю: Андрієвичі — брати Гордій Максимович (р. н. і см. невід.) і Яків Максимович (III.1801 — 18.IV.1840) — уродженці с. Яремки Переяславського повіту, члени Товариства з'єднаних слов'ян; Апостол-Кегич Єгор Іванович (бл. 1803 — після 1850) — учасник повстання Чернігівського полку; Воєхович Петро Пантелеймонович (1805 — 15.X.1830) — член Товариства військових друзів; Вольховський Володимир Дмитрович (1798 — 7.III.1841) — член Союзу порятунку і Союзу благоденства; Горленко Петро Іванович (1790 — 1851) — ймовірно, член Південного товариства; Драгоманов Яків Якимович (1802 ? — бл. 1840) — народився в с. Монастирські Будища Гадацького повіту, член Товариства з'єднаних слов'ян; Капністи — брати Олексій Васильович (1796 — 1867) і Семен Васильович (1791 — 1843) — члени Союзу благоденства; Лісовський Микола Федорович (V.1802 — 6.I.1844) — уродженець Кременчука, член Товариства об'єднаних слов'ян; Лорер Микола Іванович (1797 — V.1873) — член Північного і Південного товариств; Угричич-Требинський Ананій Максимович (1795 — 11.VI.1840) — член Товариства військових друзів; Усовський Олексій Васильович (р. н. і см. невід.) — член Товариства з'єднаних слов'ян; Устимович (Сахно-Устимович) Петро Максимович (р. н. невід. — після 1865) — член Союзу благоденства; Шимков Іван Федорович (1803 — 23.VIII.1836) — народився в с. Михнівці Кобеляцького повіту (тепер Решетилівського району), член Товариства з'єднаних слов'ян.

З'явлення Тараса 40.4

40.4.1. Феномен Т. Шевченка і Полтавщина

Після суворої розправи з дворянськими революціонерами налякані полтавські дворяни звернулися до царя з проханням підтвердити їхні права і привілеї. Прохання було задоволене спеціальною жалуваною грамотою 1829 р. Після цього нащадки козацької старшини у сво-

ій більшості остаточно перейшли на позиції цілковитої «преданності престолу и отечеству», виродившись у своїй основній масі на «суєсловів і лицемірів, господом проклятих» (Т. Шевченко). Майже повністю зрусифіковане місцеве панство дедалі більше обмежувалось особистими чи класовими інтересами, намагаючись якнайсильніше зазначити свою окремішність від народу. Давній шляхетсь-

кий конформізм вилився у злочинне по-турання злу, пристосування до беззакон-ня і сваволі сильних світу сього. -

Свідчення 13. Із спогадів флігель-ад'ютанта С.А. Юр'євича, котрий супроводжував спадкоємця престолу великого князя Олександра Миколайовича під час відвідин Полтави в 1837 р.:

«Між іншими місцями, які ми відвідали в Полтаві, вирізняється інститут шляхетних панн, прекрасний благодійний заклад, в якому близько 200 чарівних хохляночок навчаються, як у Петербурзі, в Смольному. ... Тут одна з чарівненьких і розумненьких хохляночок зустріла Велико-го Князя віршами, промовленими розумно, мило і чисто по-російськи, без малоросійської вимови, — що тут також рідкість. У Полтаві був також, як і всюди, для нас бал і треба сказати — непоганий. Зала чудова, велика, спеціально побудована дворянством уже кілька років тому. Товариство дам на вигляд освіченіше, ніж кате-ринославське, хоча невелике, і убрання на них ошатніші; чоловіків, удатних до танців, бага-то, навіть не військових. Степової оригіналь-ності мало і в дамах, і в кавалерах, хоча ми чека-ли цього — бо тут зібрань ніколи не буває, і всі живуть, закупорившись на своїх хуторах, раху-ючи курей і овець, гонячи вино і лічачи свої при-бутки. Між закоренілими хохлами ми знайшли багато освічених і навіть одного поета, який підніс Великому Князю дуже чудові... вірші з на-годи прибуття Великого Князя в Полтаву».

Однак аж до початку 40-х рр. XIX ст. дворя-ни все ще виконували роль лідера українського національно-визвольного руху. Зазнавши пораз-ки в політичній сфері, вони зосередили свою ува-гу на інтелектуальній діяльності. Серед дворян було чимало таких, хто віддавав власну думку і працю для добробуту народу, його освіти і куль-тури, національної волі та державної незалеж-ності. Поряд з переможеними «вірними слугами — холопами й підніжками» були жертвені непо-борні борці, які не дали ворогам цілковито зни-щити Україну.

Свідчення 14. Історик О. Прідак:

«Національне відродження у XIX ст. було б не-можливе, якщо б наші вищі верстви були в дійс-ності цілковито денационалізованими «відрод-ками».

Кладучи нові й нові підвалини під новочасне українське життя, кращі репрезентанти дво-

Т.Г. Шевченко. Фото. 1859.

рянського класу творили нову українську куль-туру, випередивши представників інших станів, зокрема, духовного, котрі переважали в культурі XVII — XVIII ст. Успіхи українського національ-ного відродження XIX ст. великою мірою залежа-ли від тих культурних здобутків, що їх нагрома-дили українські аристократи. Нині доведено, що соціальне походження українських письменни-ків XIX ст. було переважно дворянським: із 59 лі-тераторів 10 вийшло з духовного стану, 30 — з дворянського, за решту немає біографічних відомостей. При цьому літературні діячі XIX ст. походять переважно з Полтавщини (21 особа), далі з Чернігівщини і Харківщини (13 осіб), тоб-то вони були прямими нащадками Гетьманщини.

Важливо, що ту саму козацьку на-ціонально-культурну традицію продов-жували діячі, котрі, не належачи особис-то до родовитого дворянства старшинсь-кого походження, завдяки сприятливим для них обставинам значно поширили

коло української еліти. До цього кола в 1840-х рр. увійшов — ні, увірвався кріпацький син Тарас Шевченко. За походженням, становищем та популярністю Т. Шевченко — виняткове явище в українській і світовій історії.

Особливу роль у житті Т. Шевченка відіграли Полтавський край і його люди. Пирятинці Аполлон Миколайович Мокрицький (1810 — 1870) та Василь Іванович Григорович (1786 — 1865) взяли діяльну участь у визволенні Тараса з кріпацької неволі у квітні 1838 р. Перший «Кобзар» Т. Шевченка вийшов у Санкт-Петербурзі в 1840 р. коштом полтавського поміщика Петра Івановича Мартоса (1809 — близько 1880); редактором збірки був пирятинець Євген Павлович Гребінка (1812 — 1848). Одним з перших ілюстраторів творів Т. Шевченка став уродженець Полтавської губернії Яків Петрович де Бальмен (1813 — 1845). На території Полтавської губернії Т. Шевченко перебував тричі: у 1843 — 1844, 1845 — 1846, 1859 рр., відвідавши загалом понад 50 населених пунктів (деякі — неодноразово) і зав'язавши десятки знайомств. На Полтавщині Кобзар знайшов щірих друзів, котрі поділяли його погляди й настрої. Тут він написав ключові твори збірки «Три літа». На Полтавщині Т. Шевченко відкрив своє особливе призначення і був упізнаний сучасниками як пророк українського народу.

40.4.2. Визволення та визволителі

Викуп молодого Т. Шевченка з кріпацчини став можливим завдяки небайдужості багатьох людей: українців І. Сошенка, А. Мокрицького, В. Григоровича, росіян К. Брюллова, В. Жуковського, О. Венеціанова, М. Віельгорського та ін.

Діловий поштовх справі звільнення дав пирятинець А. Мокрицький, учень К. Брюллова. Познайомившись з Тарасом через І. Сошенка, він загорівся бажанням допомогти землякові. Розу-

Вручення відпускної Т. Шевченкові.

Карт. П. Суліменка, 1949.

Відпускна була видана поміщиком П. Енгельгардтом у зв'язку з викупом Т. Шевченка. Її засвідчили В. Жуковський, К. Брюллов і М. Віельгорський. Вручення цього документа Тарасу відбулося в майстерні К. Брюллова 25 квітня 1838 р. 20 травня 1838 р. відпускну засвідчили в цивільній палаті, а з наступного дня Т. Шевченко почав відвідувати класи Академії мистецтв.

міючи, що ця справа могла бути зрушена лише енергією «великого Карла», А. Мокрицький з березня 1837 р. настирливо пропонував тому зробити добре діло — визволити талановитого юнака від «темних ненависних ланцюгів рабства». Для підсилення враження А. Мокрицький 31 березня приніс і показав К. Брюллову в присутності В. Григоровича Шевченків вірш (вірогідно, «Причину»). К. Брюллов залишився надзвичайно задоволеним почутими поетичними рядками. Після цієї зустрічі він почав діяти. Однак перший захід майстра в «справі Шевченка» — поїздка до П. Енгельгардта — закінчився невдачею. Справу залагодив О. Венеціанов: «свinya в торжковських черевиках» забажала за свою «спадкову власність» 2500 руб. Тоді 2 квітня К. Брюллов заходився малювати портрет В. Жуковського для лотереї. Розіграна в колі імператорської родини лотерея зібрала 1000 руб. (внесок цариці Олександри Федорівни, якій дістався портрет, склав 400 руб.). Більшу частину суми внесли К. Брюллов, В. Жуковський, М. Віельгорський та інші Шевченкові друзі. 22 квітня 1838 р. поміщик П. Енгельгардт, одержавши гроші, підписав відпускну Т. Шевчен-

кові. 25 квітня цей документ був вручений Тарасу В. Жуковським у присутності К. Брюллова, М. Віельгорського, А. Мокрицького.

Свідчення 15. Із «Щоденника» А. Мокрицького:

«Часа в два поїхав як Брюллову, застав его в рабочей комнате... Скоро пришел Жуковский с графом Вильгорским. Пришел Шевченко, и Василий Андреевич вручил ему бумагу, заключающую в себе его свободу и обеспечение прав гражданства. Приятно было видеть эту сцену».

40.4.3. Видавець першого «Кобзаря»

Мартос Петро Іванович

(18.II.1794 — 5.X.1856; за іншими даними: 1809 — бл. 1880) — поміщик Лохвицького й Лубенського повітів Полтавської губ., штабс-ротмістр.

Належав до лубенської галузі відомого козацько-старшинського роду. В 1822 — 1827 рр. навчався в Ніжинській гімназії. За поширення вільнодумних поезій К. Рилєєва й О. Пушкіна був покараний та взятий під особливий нагляд. Після цього покинув гімназію і вступив на військову службу унтер-офіцером у 2-й Український уланський полк. У 1838 р. одержав чин штабс-ротмістра. В 1839 р. познайомився в Петербурзі з Т. Шевченком. У 1840 р. своїм коштом видав перший «Кобзар». Написав спогади про поета (вважаються мало-вірогідними); був також автором спогадів про М. Гоголя. Т. Шевченко намалював портрет П. Мартоса (не зберігся) і присвятив йому поему «Тарасова ніч».

Свідчення 16. Уривок із спогадів П. Мартоса про історію видання «Кобзаря»:

«Шевченка я знав близько. Я познайомився з ним наприкінці 1839 року в Петербурзі, у милого, доброго земляка Є.П. Гребінки, котрий рекомендував його як талановитого учня К.П. Брюллова... Я просив Шевченка намалювати мій портрет аквареллю, і для цього мені треба було їздити до нього. Квартира його була на Васильєвському острові, недалеко від Академії мистецтва, десь під небесами, і складалася з передпокою, зовсім порожнього, й невеликої, з напівкруглим зверху вікном, кімнати, де ледве могли вміститися ліжка, щось подібне до столу, на якому безладно було розкидане малярське приладдя господаря, всілякі пошматовані списані папери й ескізи, мольберт і один напівзламаний стілець: не можна сказати, що кімната була охайна: скрізь лежала товстим шаром пилка, на під-

Титульна сторінка «Кобзаря» Т.Г. Шевченка. 1840. Перший «Кобзар» Т. Шевченка був видрукований у Санкт-Петербурзькій типографії В. Фішера у 1840 р. Тираж видання склав 1000 примірників, кожний вартістю 1 руб. сріблом. Більшість екземплярів — цензуровані «Кобзарі» — мали 114 сторінок, безцензурні — 115 сторінок. На синього кольору обкладинці значилося: «Издание П. М-са». Єдину ілюстрацію до всього видання — зображення сліпого кобзаря з хлопчиком-поводирем — виконав художник В. Штернберг. «Кобзар» включав 8 творів: «Думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «До Основ'яненка» («Б'ють пороги; місяць сходить»), «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Майже всі вони мали присвяти: «Катерина» присвячувалася В. Жуковському на пам'ять про 22 квітня 1838 р., «Перебендя» — Є. Гребінці, «Тарасова ніч» — П. Мартосу. Книга стала раритетом ще за життя Т. Шевченка, а після арешту поета в 1847 р. її заборонили. На сьогодні відомі лише кілька примірників цього видання. Нинішнє повне видання «Кобзаря» вміщує понад 200 поетичних творів, написаних Т. Шевченком протягом усього життя. Ця книжечка видається мільйонними тиражами українською мовою та в перекладі більш як на сто мов світу.

лові теж ваялися шматки списаного паперу, під стінами стояли обтягнуті в рамках полотна; на деяких було розпочато портрети й різні малюнки.

Якось, закінчивши сеанс, я підняв з підлоги шматок списаного олівцем паперу і ледь міг розібрати чотиривірш:

*Червоною гадюкою
Несе Альта вісті,
Щоб летіли кроки в поля
Ляшків-панків їсти.*

«Що се таке, Тарасе Григоровичу?» — запитав я господаря. «Та се, добродію, не вам кажучи, як

іноді нападуть ацидні, то я пачкаю папірець», — відповідав він. «Так що ж? Це ваше сочинення?» — «Еге ж!» — «А базато у вас такого?» — «Та є чималенько», — «А де ж воно?» — «Та отам, під ліжком у коробці», — «А покажіть!» Шевченко витяг з-під ліжка дуб'яний ящик, наповнений клаптиками паперу, і подав мені. Я сів на ліжко й почав розбирати їх, але ніяк не міг дати ради.

«Дайте мені оці бумажки додому, — сказав я, — я їх прочитаю», — «Цур йому, добродію! Воно не варто праці», — «Ні, варто — тут є щось дуже добре», — «Йод? Чи ви ж не смієтесь із мене?» — «Та кажу ж, ні», — «Сількось, візьміть, коли хочете, тільки, будьте ласкаві, нікому не показуйте й не говоріть», — «Та добре ж, добре!»

Узявши папери, я одразу ж пішов до Гребінки, і ми з великими труднощами як-так дали їм лад і, що могли, прочитали.

Під час наступного сеансу я нічого не говорив Шевченкові про його вірші, чекаючи, чи не запитав він сам про них, та він уперто мовчав; нарешті я сказав: «Знаєте що, Тарасе Григоровичу? Я прочитав ваші стихи — дуже, дуже добре! Хотите — напечатаю?» — «Ой ні, добродію! Не хочу, не хочу, далебі, що не хочу! Щоб іще побили! Цур йому!»

Я доклав базато зусиль, щоб умовити Шевченка: нарешті він погодився, і я в 1840 році надрукував «Кобзаря».

Ілюстрації Я. де Бальмена до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки», 1844.

ілюстрацій: заставок, кінцівок і заголовних літер. Цю збірку 20 липня 1844 р. де Бальмен переслав В. Закревському для передачі Т. Шевченкові. Поет висловив задоволення ілюстраціями.

Автопортрет.

Свідчення 17. З листа Я. де Бальмена до В. Закревського від 20 липня 1844 р.:

«Надсилаю тобі, милий Вікторе, наслідки нашої праці — моєї і Михайла Башилова. Всі головні творіння Тараса з віньєтками. Вони написані латинськими буквами для того, щоб в разі фантазії Тараса видати це за кордоном, всі могли б читати, — особливо поляки. Це тобі не подарунок, а тільки надсилається для збереження, на випадок приїзду самого Тараса, якому ця праця присвячується...»

Я. де Бальмен був автором альбому малюнків «Гоголівський час» (вид. 1909 р.) та щоденника подорожі до Криму (1842 р.) з 300 малюнками в тексті. Офіцер царської армії Я. де Бальмен трагічно загинув у 1845 р. під час атаки резиденції Шаміля — міста Дарго. Під враженням від смерті друга Т. Шевченко присвятив йому поему «Кавказ».

*І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката, довелося пролити
Кров добру, не чорну. Довелося запити
З московської чаші московську отруту!
О друже мій добрий! Друже незабутий!
Живою душею в Україні витай...*

Т. Шевченко. Кавказ. 1845.

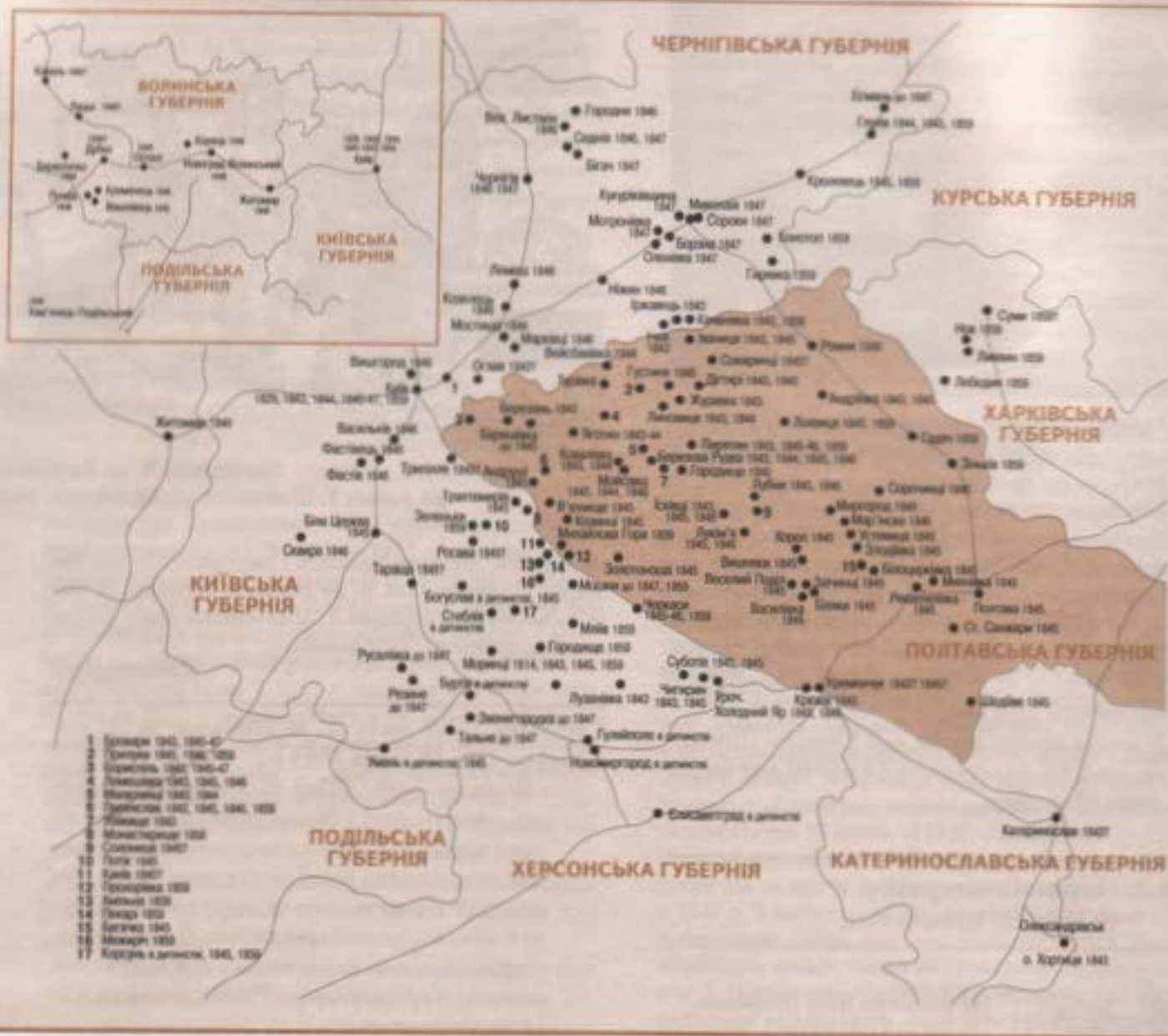
40.4.4. Першоїлюстратор творів Т. Шевченка

Де Бальмен Яків Петрович
(29.VII/10.VIII.1813, с. Линовиця Пирятинського повіту, тепер Прилуцького району Чернігівської обл. — 14/26.VII.1845, Кавказ) — граф, офіцер, художник-аматор, друг Т. Шевченка, один з перших ілюстраторів його творів.

Належав до шотландського шляхетного роду. Закінчив у 1832 р. Ніжинську гімназію вищих наук. За відгукami сучасників, був надзвичайно симпатичною, талановитою і красивою людиною. Заприятелював з Т. Шевченком після знайомства в 1843 р. в Мойсіівці. У 1844 р. проілюстрував (разом з художником М. Башилоним) рукописний «Кобзарь», поеми «Гайдамаки» та «Гамалія». До «Кобзаря» кожен з художників виконав по 39

Місця перебування Т. Шевченка на Україні та Полтавщині.

Андріївка Гадяцького повіту (тепер Роменського району Сумської обл.) — осінь 1843 р., ймовірно, літо 1845 р.; **Андруші** Переяславського повіту (тепер у складі м. Переяслава-Хмельницького) — серпень — жовтень 1845 р.; **Багачка** Миргородського повіту (тепер райцентр Велика Багачка) — червень, жовтень 1845 р.; **Баришівка** Переяславського повіту (тепер райцентр Київської обл.) — до 1847 р.; **Березань** Переяславського повіту (тепер Баршівського району Київської обл.) — липень — серпень, жовтень 1843 р.; **Березова Рудка** Пирятинського повіту — липень, грудень 1843 р., січень 1844 р., травень, жовтень 1845 р., січень 1846 р.; **Білоцерківка** Хорольського повіту (тепер В. — Багачанського району) — червень 1845 р.; **Борнспіль** Переяславського повіту (тепер райцентр Київської обл.) — 1843, 1845 — 1847 рр.; **Васкльівка** Миргородського повіту (тепер Гоголеве Шиншацького району); деякі дослідники вважають, що Т. Шевченко відвідав село с. Васкльівку Хорольського повіту (тепер Семенівського району) — літо,

осінь 1845 р.; **Вейсбахівка** Прилуцького повіту (тепер с. Білоріччя Прилуцького району Чернігівської обл.) — січень 1844 р.; **Веселий Поділ** Хорольського повіту (тепер Семенівського району) — липень 1845 р.; **Вишняки** Хорольського повіту — липень 1845 р.; **В'юнище** Переяславського повіту (1975 р. село поховане на дні Канівського штучного моря) — серпень — грудень 1845 р.; **Гадяч** — червень 1859 р.; **Городище** Пирятинського повіту (тепер у складі м. Гребінки) — 1845 р.; **Густиня** Прилуцького повіту (тепер Чернігівської обл.) — червень 1845 р.; **Дігтярі** Прилуцького повіту (тепер Срібнянського району Чернігівської обл.) — травень (?) — поч. червня 1843 р., кінець травня 1845 р.; **Журавка** Пирятинського повіту (тепер Варвинського району Чернігівської обл.) — 1843 р.; **Заїчниця** Хорольського повіту (тепер Семенівського району) — ймовірно, липень 1845 р.; **Зіньків** — червень 1859 р.; **Злодіївка** Миргородського повіту (тепер Псільське В.-Багачанського району) — червень 1845 р.; **Золотоноша** (тепер райцентр Черкаської обл.) — ймовірно, 1845 р.; **Іванниця** Прилуцького повіту (тепер Ічнянського району Чернігівської обл.) — ймовірно, 1843, 1845 рр.; **Іржавець** Прилуцького повіту (тепер Ічнянського району Чернігівської обл.) — травень 1843 р.; **Ісківці** Лубенського повіту — липень 1843 р., жовтень 1845 р., лютий 1846 р.; **Ковалівка** Пирятинського повіту (тепер Драбівського району Черкаської обл.) — червень (липень) 1843 р., січень 1844 р.; **Козинці** Переяславського повіту (тепер на дні Канівського штучного моря) — червень 1859 р.; **Кременчук** — червень 1843 р., червень 1845 р.; **Крюків** — червень 1843 р.; **Лемешівка** Пирятинського повіту (тепер Яготинського району Київської обл.) — 1843 р., січень 1846 р.; **Линовиця** Пирятинського повіту (тепер Прилуцького району Чернігівської обл.) — червень (липень) 1843 р., 1844 р.; **Лохвиця** — 1845 р., червень 1859 р.; **Лубни** — червень (липень), серпень, жовтень 1845 р., лютий 1846 р.; **Лукім'я** Лубенського повіту (тепер Оржицького району) — 1845 — 1846 рр.; **Малютинці** Пирятинського повіту — червень 1843 р., січень 1844 р.; **Мар'їнське** Миргородського повіту (тепер Мар'янське В.-Багачанського району) — червень, жовтень 1845 р.; **Миргород** — липень, серпень, жовтень 1845 р.; **Михнівка** (тепер Решетилівського району) — липень 1845 р.; **Мойсівка** Пирятинського повіту (тепер Мосівка Драбівського району Черкаської обл.) — червень 1843 р., січень 1844 р., січень 1846 р.; **Переяслав** — червень, серпень 1843 р., жовтень 1845 — січень 1846 р., 1859 р.; **Пирятин** — червень, грудень 1843 р., жовтень 1845 р., червень 1859 р.; **Полтава** — кінець червня — поч. липня 1845 р.; **Прилуки** (тепер Чернігівської обл.) — червень 1845 р., лютий 1846 р., серпень 1859 р.; **Прохорівка** Золотоніського повіту (тепер Канівського району Черкаської обл.) — червень (?) — поч. липня 1859 р.; **Решетилівка** Полтавського повіту — червень 1845 р.; **Ромни** (тепер Сумської обл.) — липень 1845 р.; **Сокиринці** Прилуцького повіту (тепер Срібнянського району Чернігівської обл.) — кінець травня — червень (?) 1843 р., 1845 р.; **Солониця** Лубенського повіту — ймовірно, зима 1846 р.; **Сорочинці** Миргородського повіту (тепер В.-Сорочинці) — 1845 р.; **Старі Санжари** — липень 1845 р.; хутір **Убіжище** Пирятинського повіту (тепер с. Мар'янівка Гребінківського району) — червень 1843 р.; **Устивиця** Миргородського повіту (тепер В.-Багачанського району) — червень, осінь (?) 1845 р.; **Хорол** — жовтень 1845 р.; **Шедісьве** Кобеляцького повіту (тепер Н.-Санжарського району) — червень-липень 1845 р.; **Яготин** Прилуцького повіту (тепер Київської обл.) — червень — липень 1843 р., жовтень 1843 — січень 1844 р.

У В'юнищі (1).
 Вознесенський собор у Переяславі (2).
 Церква Покрови в Переяславі (3).
 У Решетилівці (4-5).
 Малюнки Т. Шевченка. 1845.

40.4.5. Жінки-полтавки в долі Шевченка

На Полтавщині доля звела Т. Шевченка з двома жінками, які залишили глибокий слід у його серці — Ганною Іванівною Закревською (1822–1857) і княжною Варварою Миколаївною Рєпніною (1808–1891).

Дружина пирятинського поміщика Платона Олексійовича Закревського Ганна була таємним коханням Т. Шевченка. Вони познайомилися у червні 1843 р. в с. Мойсівці на балу у місцевої поміщиці Тетяни Густавівни Волховської (1763 — 1853); її кількадевні бали, куди збиралося до 200 людей із трьох губерній, були свого роду «Версалием для Малоросії». Автора «Кобзаря», чис ім'я на той час облетіло всю Україну, привіз на цей бал Є. Гребінка. Т. Шевченко всерйоз захопився молодою жінкою (на час зустрічі її виповнився 21 рік, вона була молодша від свого чоловіка на 17 років, у неї вже були син і донька); він не відходив від неї протягом усього балу, а прощаючись, відірвав на пам'ять одну з голубих квіток, якими була оздоблена її сукня, і довго зберігав цю реліквію.

Потім вони зустрічалися кілька разів у маєтку Закревських у Березовій Рудці. Ганні Закревській адресовані вірші Т. Шевченка, написані 1848 р. в Кос-Аралі: «Г.З.» і «Якби зустрілися ми знову».

Через усе своє життя Т. Шевченко проніс симпатію до родини Рєпніних, особливо до княжни Варвари Миколаївни. Вони познайомились у жовтні 1843 р., коли Т. Шевченка запросили в Яготин виготовити дві копії з портрета князя М.Г. Рєпніна. Маючи намір прожити в Рєпніних два тижні, Т. Шевченко затримався тут на три місяці. Йому було тоді 29, а їй — 35 років. Відверта сповідь про страдницьке кріпацьке життя і незвичайний талант Т. Шевченка справили велике враження на вразливу натуру В. Рєпніної — жінки освіченої, серйозної, доброї, релігійної. Вона захопилася поетом, це захоплення перейшло в кохання, яке княжна відверто висловлювала.

Свідчення 18. Із листа В.М. Рєпніної до її духівника швейцарця Шарля Ейнара:

«...Звати його Шевченко. Запам'ятайте це ім'я... воно належить до мого зоряного неба...»

Т. Шевченко. Автопортрет. 1843.

Шевченко посів місце в моєму серці, я часто думаю про нього, я зичу йому добра й хотіла б сама прислужитися йому на добро... Шевченко мені не чужий... Я кохаю його і цілковито довіряюся йому».

Але Т. Шевченко, хоч і розумів почуття Варвари Миколаївни, не міг їх розділити. В його серці жила Ганна Закревська, до того ж, змушуючи княжну ревнувати, він захопився красунею маляркою Глафірою Псьол та її сестрою поеткою Олександрою, що жили в родині Рєпніних. Зближення між Т. Шевченком і В. Рєпніною все ж відбувалося, свідченням небайдужості до княжни стала віршова посвята їй поеми «Тризна». Ця присвята являла собою вірш на 13 рядків, підписаний «На пам'ять про 9-те листопада».

Розказують, що в цей день Т. Шевченко у присутності княжни та сестер Псьол багато жартував і взагалі був балакучим. Варвара Миколаївна зауважила, що було б краще, коли б він не порушував своєї самотності (княжну, яка добре усвідомлювала історичну велич поета, дратувало, коли Т. Шевченко починав говорити звичайні жарти і ніби знижувався до пересічної людини,

вона хотіла, «щоб він завжди був святий і променистий, щоб сіяв істину силою свого незвичайного таланту»). Після цього зауваження настала мовчанка, а тоді Т. Шевченко сказав: «Тихий ангел пролетів». «Ви умієте розмовляти з ангелами, — промовила княжна, — то розкажіть, що вони вам говорять». Т. Шевченко тут же написав на аркуші паперу слова про «душу з призначенням чудовим», зізнавшись, що вона пробудила в ньому «мрії про рай»:

*Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать,
И дар господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать.
Для вас понятно это слово! —
Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Самценнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил...*

Княжна щодень тяжче переживала своє кохання, цей стан привертав увагу її батьків, а та-

Г.І. Закревська. Портрет роботи Т. Шевченка. 1843.

кож друзів поета. Врешті один з них, О.В. Капніст, натякнув Т. Шевченку, що буде краще, якщо той покине Яготин. 10 січня 1844 р. Т. Шевченко залишив маєток Рєпніних. Прощання було тяжким: княжна Варвара зі слізьми кинулась Тарасу на шию, і він вибіг з кімнати. Відчувши і впізнавши в Т. Шевченкові рідну душу, В. Рєпніна називала себе сестрою закованого поета. На відміну від багатьох «друзів», вона не відвернулася від Тараса, коли він опинився на засланні. Відомо, що В. Рєпніна письмово зверталась до шефа жандармів графа О.Ф. Орлова з проханням виявити до Т. Шевченка милосердя, зокрема, просила дозволити йому малювати. У відповідь вона одержала офіційного листа, в якому її дії кваліфікувались як співучасть у злочині. Налякана попередженням, у 1850 р. княжна перервала листування з репресованим. Вони зустрілися аж у 1858 р. в Москві під час повернення Т. Шевченка із заслання. Відстані і події, що віддаляли їх, змінили обох, породивши протиріччя життєвих прагнень. Далі по життю вони пішли різними шляхами.

В.М. Рєпніна. Портрет роботи Г. Псьол. 1839.

40.4.6. Шевченкове об'явлення Україні

Серед компонентів, які у своїй цілісності створили українського національного пророка Т.Г. Шевченка, дослідники відзначають: багатогранний природний талант; бажання і вміння вчитися; перебування у висококультурній (тоді ще правдиво інтернаціональній) столичній атмосфері, де молодий автор «Кобзаря» одразу став літературною сенсацією і окрасою салонів. Але, здобувши славу в Петербурзі, Т. Шевченко не залишився там, як Є. Гребінка, М. Гоголь та інші талановиті українці, а повернувся на Батьківщину, причому, з готовими думками про волю України.

Своє майбутнє перспективний випускник Петербурзької Академії мистецтв пов'язував з працею художника, проте не здобув більш-менш забезпеченого становища. Змушений перебиватися випадковими заробітками, він переїжджав з місця на місце, зупиняючись у різних знайомих. Спочатку ці переїзди мали безсистемний характер, потім, за сприяння свого друга М. Максимовича, Т. Шевченко став збирати археографічні матеріали для Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів: записував народні пісні, перекази, оповідання, описував і замальовував старі церкви, могили, укріплення та інші пам'ятки матеріальної культури. Поселившись у Києві, він здійснював тривалі поїздки в Полтавську і Чернігівську губернії. Всюди його зустрічали як бажаного гостя.

Важливо, що в колишній Гетьманщині митець знайшов підготовлений ґрунт і здобув собі конгеніальну аудиторію в особі високоосвічених представників аристократичних та дворянських родин. Дослідники наголошують, що, власне, це діалектичне спілкування зі своєю читацькою аудиторією доповнило вистражданий раніше досвід і обумовило відкриття Т. Шевченком свого особливого призначення: вступити у боротьбу з людською неправдою на ґрунті пісні, своєї справжньої стихії (малювання

ж було до часу лише нейтральним ґрунтом).

Це освідомлення сталося на Полтавщині, де спалахнула творча енергія Т. Шевченка і у всій величі розкрився його геній. Доказом цього є написання протягом трьох неповних місяців 1845 р. вершинних творів, що склали ядро циклу «Трьох літ»: «Не завидуй багатому», «Не женися на багатій» (обидва — 4 жовтня, Миргород), «Єретик»/«Кругом неправда і неволя» (10 жовтня, Мар'їнське), «Сліпий» (16 жовтня, Мар'їнське), «Великий льох» (Миргород), «Стоїть в селі Суботіві» (21 жовтня, Мар'їнське), «Наймичка» (13 листопада, Переяслав), «Кавказ» (18 листопада, Переяслав), «І мертвим, і живим, і ненарожденним» (14 грудня, В'юнища), «Маленькій Мар'яні» (20 грудня, В'юнища), «Минають дні, минають ночі» (21 грудня, В'юнища), «Три літа» (22 грудня, В'юнища), «Як умру, то поховайте» / «Заповіт» (25 грудня, Переяслав). Через їхній яскраво протирежимний характер нові поетичні твори Т. Шевченка не могли бути надруковані, тому розповсюджувалися в рукописних списках. Сам Тарас переписав їх для себе у спеціальний зошит-альбом, якому дав назву «Три літа».

Всього до збірки «Три літа» увійшло 33 твори. Дослідники відзначають, що це високий числовий символ — вік смерті Ісуса Христа. Помічено, що Т. Шевченко переписав до чистового рукопису 1843 — 1845 рр. твори не за хронологією, а зважаючи на символіку чисел. Найліричніший вірш циклу «Маленькій Мар'яні» записав 12-м, сатиру «Сон» — 13-ю, «Заповіт» — 33-м. До збірки не увійшла поема «Тризна» (1843 р.), а вірш «Лілея», баладу «Русалка» (1846 р.) записано до іншого рукописного зошитку. І так само не випадково Т. Шевченко вибрав для альбому титульний портрет пророка Єремії та епіграф із п'ятої глави його «плачу». Пророк Єремія (близько 630 р. до н.е.) пов'язував кінець старого світу з новим, який буде накреслений уже не на кам'яних скри-

Титульна сторінка рукописного збірника Т. Шевченка «Три літа».

Кін. 1845 — поч. 1847.

Фрагмент (центральна частина) авантитулу альбому «Три літа» із зображенням пророка Єремії.

Кін. 1845 — поч. 1847.

жалях, а в душах людей. Український пророк Шевченко звернувся до свого зацікавленого народу, щоб розбудити його з невольничого сну і надихнути до визвольної дії.

Ці найбільш творчі «Три літа» (1843 — 1845 рр.) освідомили Т. Шевченка, що він має особливе завдання, — стати не тільки поетом, що віродив літературу свого народу, а й пророком України. Подібно біблійному Єремії, Тарас заговорив як той, хто має владу і силу, хто стоїть над усім. Прозорливі сучасники, які розуміли біблійну символіку, одразу впізнали в Шевченкові пророка українського народу. Але для того, щоб піднятися над часом, треба було прийняти за правду муки Христа, освятивши слово офірою (Є. Сверстюк). Тож цілком закономірно, що в тридцятитрьохрічному віці Т. Шевченкові судилося пережити власне розп'яття, а потім 10-річну солдатську каторгу. Після цього його особа і його натхненні поезії вирости до вселенських масштабів у масовій свідомості.

Свідчення 19. Із статті І. Лисяка-Рудницького «Інтелектуальні початки нової України» (1958 р.):

«...своїм історичним значенням Шевченко переростає звичайну роллю талановитого та впли-

вового літератора. Це був великий духовний провідник свого народу, що його можна порівняти з древніми єврейськими пророками».

Свідчення 20. Біограф та популяризатор шевченкової творчості В.І. Яковенко (1859—1915):

«Талант не розвивається по годинам і дням, і для того, щоб судити про його поступовий розвиток, нам достатньо знати, до якого із періодів життя відноситься той чи інший твір. Що ж стосується зв'язку кожного даного твору з життям поета, то у нашому випадку це не має серйозного значення, оскільки майже весь зміст поезії Шевченка лежить поза тією сферою життя, в якій йому довелося перебувати у зрілому віці, і тут точні дати можна вільно замінити періодами».

40.4.7. Полтавці — члени Кирило-Мефодіївського братства

Своєю поетичною творчістю й політичною діяльністю Т. Шевченко оформив новітнє українство. Відновивши традиції самостійності, він поставив перед сучасниками і нащадками історичне завдання — здійснення державної незалежності України. Особа Т. Шевченка, його поезії справляли величезне вра-

ження, викликали національне піднесення, збуджували думки про вільну Україну. Серед тих, хто зазнав сильного впливу поезій і особистості Т. Шевченка, були учасники Кирило-Мефодіївського братства, що утворилося у Києві наприкінці 1845 р. Хоча Т. Шевченко, не був безпосереднім учасником організації, його заклики до національного та соціального визволення лягли в основу програмних документів кирило-мефодіївців і спонукали братчиків до активної роботи.

Серед 11 членів Кирило-Мефодіївського братства семеро — М.І. Гулак, О.В. Маркович, М.І. Савич, І.Я. Пасяда, О.О. Навроцький, О.Д. Тулуб, Г.Л. Андрузький — були нашими земляками, іще двоє — В.М. Білозерський, Д.П. Пильчиков — пов'язані життям і діяльністю з нашим краєм. Поза колом полтавського земляцтва залишаються лише М.І. Костомаров і П.О. Куліш.

У самій Полтаві братчики намагалися створити відділення організації. Зокрема, цього прагнув один із засновників

братства — Василь Михайлович Білозерський (1825 — 1899), який після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету в 1846 р. приїхав працювати в Полтаву вчителем історії й географії Петровського кадетського корпусу. Він став учасником літературного салону українофілів, який вела донька В.В. Капіста — О.С. Скалон, намагався вести активне громадське життя, але, наштохнувшись на пасивність місцевої інтелігенції, на початку січня 1847 р. переїхав до Варшави, де й був заарештований. У 1846 — 1864 рр. викладав історію в Петровському Полтавському кадетському корпусі один з братчиків — Дмитро Павлович Пильчиков (1821 — 1893).

Гулак Микола Іванович

(1822, Золотоніський повіт — 26.V./7.VI.1899, Єлисаветполь) — громадсько-політичний діяч, педагог, учений, один із організаторів Кирило-Мефодіївського братства.

Народився в небагатій дворянській сім'ї. 1843 р. закінчив юридичний факультет Дерптського університету, через рік

здобув учений ступінь кандидата права. В 1845 — 1847 рр. служив у канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Разом з М. Костомаровим і В. Білозерським заснував Кирило-Мефодіївське братство. На його квартирі найчастіше відбувалися зустрічі братчиків. Разом з М. Костомаровим був ініціатором введення особливої символіки — перснів із написами: «Св. Кирило і Мефодій», а також печатки з девізом: «І зрозумієте істину, і істина визволить вас». М. Гулак належав до радикального крила організації, відстоював національно-демократичні ідеї. 18 березня 1847 р. був заарештований у Петербурзі. Під час слідства тримався особливо твердо, відмовився давати свідчення проти інших, узявши відповідальність на себе: заявив, що саме він є автором програмних документів братства. Після трирічного ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці (1847 — 1850 рр.) був висланий під нагляд поліції в Перм із забороною займатися літературною працею. Пізніше працював викладачем математики, природничих наук та історії в навчальних закладах Одеси (1859 — 1861 рр.), Керчі, Ставрополя (1862 — 1863 рр.), Кутаїсі, Тбілісі

Т. Шевченко серед членів Кирило-Мефодіївського братства. Карт. Л. Хадченка. 1951.

(1863 — 1887 рр.). Написав кілька наукових праць з математики, історії, філософії, філології. Автор ряду розвідок і перекладів із грузинської та азербайджанської літератур.

Савич Микола Іванович

(1808, с. Середняки Гадяцького повіту — 20.V/1.VI.1892, Одеса) — громадсько-політичний діяч, член Кирило-Мефодіївського братства, однодумець Т. Шевченка.

Народився в сім'ї багатого поміщика. Закінчив філософський факультет Харківського університету. В 1827 — 1831 рр. служив у драгунському полку, брав участь у турецькій кампанії 1828 — 1829 рр. Після війни вийшов у відставку і поселився в батьківському маєтку. Перечитавши цілу бібліотеку французьких письменників, перейнявся просвітницькими ідеями, заслуживши в близьких людей прізвисько «останнього вольтер'янца». З метою поповнення знань і застосування європейських досягнень у своєму господарстві на поч. 1830-х рр. виїхав за кордон. У 1831 — 1834 рр. прослухав курс лекцій у Коллеж де Франс у Парижі. Повернувшись на батьківщину, жив і працював у рідному селі, зрідка виїжджаючи до Києва і Полтави. Увійшовши до Кирило-Мефодіївського братства, належав до його радикального крила, обстоюючи скасування кріпацтва і повалення монархії. Скориставшись своїм знайомством з А. Міцкевичем, на поч. січня 1847 р. передав тому рукописну копію поеми Т. Шевченка «Кавказ». Після викриття товариства був відкликаний з-за кордону в Росію і заарештований. Після звільнення з-під арешту висланий на батьківщину під нагляд поліції. У 1858 р. переселився в Одесу, зблизився з передовими вченими і літераторами, став членом Одеського історичного товариства, співробітничав у газеті «Одесский вестник», де вміщував статті на політичну і економічну тематику. Завдяки гострому розуму й критичному погляду «на все і всіх», заслужив у сучасників характеристику «одного з останніх могокан старих європейців».

Пасяда Іван Якович

(Пасяда, Посяденко; 28.III/9.IV.1823, Зіньків — 12/24.X.1894, Коростишів) — громадсько-політичний і культурний діяч, педагог, член Кирило-Мефодіївського братства.

Народився в сім'ї зіньківського міщанина. Середню освіту здобув у Полтавській гімназії. З 1843 р. вчився на філософському факультеті Київського університету (в 1845 — 1846 рр. одночасно був слухачем педагогічного інституту). Студентом написав першу наукову працю «Про

суть мислення взагалі». Належав до радикального крила братства. Обстоював федерацію слов'янських народів, в якій чільне місце мала посісти Україна, виступав за знесення кріпацтва, скасування дворянських привілеїв і введення станової рівності. У 1847 р. заарештований і висланий під нагляд поліції в Казань, де продовжив навчання в місцевому університеті. Написав кандидатську дисертацію на тему: «Значення перших творів Гоголя в російській літературі і їх заслуги для народності». В 1849 — 1856 рр. служив у державних установах — канцелярії губернатора Рязані й чиновником Департаменту уділів у Петербурзі. В 1856 р. залишив службу і на тривалий час виїхав за кордон з метою «вчених занять». Студював національне питання і політичний устрій ряду європейських країн, знайомився з їхніми навчально-виховними системами. Серйозні знання, опановані нашим земляком у Йєнському, Лейпцігському, Галльському університетах дають підстави говорити про нього як про одного з найосвіченіших людей свого часу. В 1865 р. повернувся в Росію. Вчителював у Петербурзі й Полоцьку. Був директором Південно-Західної учительської семінарії у Києві (1869 — 1873 рр.) і Коростишеві (1873 — 1880 рр.); директором народних училищ у Воронежі (1880 — 1885 рр.) і Оренбурзькій губернії (1885 — 1891 рр.). Відомо, що педагог клопотався про місце директора Полтавської гімназії, але безуспішно — адміністративна влада не бажала повернення колишнього кирило-мефодіївця на батьківщину. Вийшовши у відставку, повернувся до Коростишева, де й помер.

Навроцький

Олександр Олександрович

(28.VII/9.VIII.1823, с. Антипівка Золотоніського повіту — 10/22.X.1892, Темір-Хан-Шура, Дагестан) — громадсько-політичний і культурний діяч, поет і перекладач, член Кирило-Мефодіївського братства.

Народився в сім'ї безмастних дворян. Навчався в Золотоніському повітовому училищі і Полтавській гімназії. У 1847 р.

закінчив філософський факультет Київського університету. Під впливом свого двоюрідного брата М. Гулака став кирило-мефодіївцем. Належав до радикального крила братства. Після закінчення університету в 1847 р. приїхав до Полтави шукати служби. Під час відвідин батьків у рідному селі був заарештований і відправлений до Петербурга. Відбувши піврічне ув'язнення у В'ятській тюрмі, був висланий до Єлабуги, працював писарем у земському суді. Після зняття поліційного нагляду з 1853 р. служив у державних установах у різних містах Російської імперії. Перекладав українською мовою світові класики. Писав поетичні твори,

переважно на історичну тематику. Публікувався в журналах «Основа», «Зоря», «Киевская старина», альманасі «Складка».

Тулуб Олександр Данилович

(1824—1872) — громадський діяч, історик і педагог, член Кирило-Мефодіївського братства.

Народився на Полтавщині в сім'ї дрібного поміщика. В 1847 р. закінчив філософський факультет Київського університету. Належав до поміркованого крила братства. 1847 р. був заарештований. Після нетривалого ув'язнення працював учителем у різних містах України. В 1864—1865 рр. завідував редакцією неофіційної частини «Киевских губернских ведомостей».

Маркович Опанас Васильович

(27.I/8.II.1822, с. Кулажинці Пирятинського повіту (тепер Гребінківського району) — 20.VIII/1.IX.1867, Чернігів) — громадський діяч, фольклорист і етнограф, член Кирило-Мефодіївського братства.

Походив з давнього козацько-старшинського роду. В 1846 р. закінчив Київський університет.

Належав до поміркованого крила братства. 1847 р. заарештований і висланий під нагляд поліції до Орла. Служив там у губернській канцелярії. В 1851 р. після одруження з М. Вілінською (згодом українська письменниця Марко Вовчок) повернувся в Україну. Неодовзі сім'я розпалась. Брав участь у виданні журналу «Основа», займався фольклористичними та етнографічними дослідженнями, зібрав, зокрема, близько 30000 прислів'їв і приповідок. Матеріали публікувалися в різних виданнях, у т.ч. етнографічних збірках В. Антоновича, М. Драгоманова, А. Метлинського. Останні роки життя провів у Чернігові.

Андрузький Георгій/Юрій Львович

(26.V/8.VI.1827 — р. см. невід.) — громадсько-політичний діяч, учений-юрист, поет, наймолодший член Кирило-Мефодіївського братства.

Народився в с. Вечірки Пирятинського повіту в багатодітній сім'ї відставного майора. Після навчання у шляхетному пансіоні Першої Київської гімназії у 1845 р. вступив на юридичний факультет Київського університету. Належав до радикального крила братства, ідейним лідером визнавав Т. Шевченка. Серйозно займався політико-правовими пошуками. Написав у 1846 — 1847 рр. два проекти Конституції: «Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов'янських землях)» та «Ідеал держави». Погляди автора еволюціонували від обмеження до за-

міни монархічної форми влади. Під час арешту 30 березня 1847 р. обидва проекти, а також зошит віршів були вилучені й притягнуті до справи. На допитах Г. Андрузький мимоволі дав свідчення, які були використані проти інших членів братства, від чого потім дуже страждав. Висланий під нагляд поліції в Казань, закінчив курс у місцевому університеті. Служив канцеляристом у Петрозаводську. Під час несподіваного обшуку на квартирі жандарми знайшли 14 зошитів з крамольними записами. Серед них був останній варіант Конституції — «Начерки Конституції Республіки», де пропонувалося створити федерацію слов'янських народів — Слов'янські Сполучені Штати без Росії. Слов'янська республіка рівноправних штатів з центром у Києві мала включати 7 автономій зі своїми президентами: 1) Україна з Галичиною, Чорномор'ям та Кримом; 2) Польща з Познанню, Литвою і Жмуддю; 3) Бесарабія з Молдавією і Валахією; 4) Остзея; 5) Сербія; 6) Болгарія; 7) Дон. Це була оригінальна і смілива думка: відновлення Гетьманщини, якщо можна — окремо, якщо ні — в Слов'янщині. Серед записів був такий: «Щоб створити Україну, необхідно зруйнувати Росію». Таким чином, Г. Андрузькому належить пріоритет у конституційному оформленні самостійницької ідеї. На жаль, твори нашого земляка знаходилися в архівах жандармського управління, тому були невідомі широкому загалу і не змогли вплинути на розвиток української політичної думки.

Політичні розробки Г. Андрузького були кваліфіковані властями як злісне порушення режиму заслання. Він знову був заарештований і ув'язнений у Соловецькому монастирі (1850 — 1854 рр.). Вийти на волю йому допомогли події Кримської війни: під час відбиття нападу на монастир англо-французької ескадри у липні 1854 р. Г. Андрузький відзначився хоробрістю і в нагороду був звільнений з випробувальним терміном. Служив чиновником в Архангельську (1854 — 1857 рр.), а потім сестра виклопотала дозвіл повернутися на батьківщину. Працював дрібним урядовцем у полтавській судовій палаті. У 1864 р. його ім'я згадувалося в зв'язку з порушенням питання про зняття нагляду поліції. Як прожив останні роки і коли помер — невідомо.

Після розгрому першої української політичної організації — Кирило-Мефодіївського братства — національно-культурне життя в Україні завмерло майже на 10 років. Певний відгомін у краї знаходили загальноросійські опозиційні рухи. В середині 1850-х рр. група антирежимно налаштованої різночинної інтелігенції утворила Харківсько-Київське та-

емне товариство (1856—1863 рр.). Серед чотирьох засновників і найактивніших діячів організації двоє — Яків Михайлович Бекман (1836—1863) і Петро Василь-

ович Завадський (1838—1894) — були нашими земляками. Активним діячем товариства був полтавець Веніамін Йосипович Португалов (1835—1896).

Запитання і завдання

1. Які події європейської історії останньої чверті XVIII — I половини XIX століття одержали найбільший відгомін у нашому краї? Наведіть факти.
- 2*. Чому різні верстви українського суспільства загалом байдуже поставилися до втрати своєї державності?
- 3*. Чому перші прояви українського національного руху появились на Лівобережній Україні?
4. Сюжет про блудного сина (свідчення 1) належить до т. зв. «мандрівних». На чому базується його популярність? Чому в українській традиції притча розробилася на мотиви, з яких постає не один, а кілька образів блудного сина (свідчення 2,3)?
- 5*. Чому в XIX ст. перед українцями постала серйозна дилема: асимілюватися з всеросійською нацією або утвердити власну окрему національну індивідуальність?
6. Чим прославився В.В. Капніст у царині громадсько-політичного руху?
7. Прочитайте оцінки діяльності В.П. Кочубея (свідчення 5, 6)? Що, на Вашу думку, має включати талант адміністратора найвищого рангу?
8. Якими мотивами керувалися дворяни, козаки й селяни Полтавщини, коли брали участь в обороні Російської імперії у 1812 та 1831 роках? Чи справдили їхні надії?
9. Чи зацікавила вас постать С.І. Гамалії? Які риси характеру та життєві ідеали цієї людини можуть бути взірцевими?
10. Поміркуйте, що могло не влаштовувати полтавських масонів в політиці російського уряду в Україні?
- 11*. Чи випадковим було виникнення Малоросійського товариства саме на Полтавщині? Відповідь обґрунтуйте. Який внесок у боротьбу за українську ідею міг зробити В. Лукашевич, якби втілював у життя свої політичні ідеї?
12. Чим пояснюється підвищена увага декабристського керівництва до полтавського краю?
13. Прочитайте свідчення 12. Чому в уявленні онука українського гетьмана Вітчизна асоціюється з Росією? Чи могли сини І.М. Муравйова-Апостола — майбутні декабристи — мати українську національну самосвідомість?
14. Коли і чому нащадки козацької старшини втратили провідне становище в суспільстві? Кому вони поступилися? Чи є в історії нашого краю факти, які це засвідчують?
15. Як особисто Ви ставитеся до метаморфози, що відбулася з нащадками козацько-старшинської провідної верстви?
16. Прочитайте свідчення 13. Чого в характеристиці місцевого панства, що її дав царедворець з Петербурга, більше: зневаги, іронії чи захоплення? Чому автор документа наголошує на питанні мови?
17. Чи вважаєте Ви важливим факт Шевченкового об'явлення Україні саме на Полтавщині?
18. Поцікавтеся, чи перебував Т. Шевченко у Вашій місцевості. Якщо так, як увічнена ця подія? Чи є у Вашому населеному пункті пам'ятник Т. Шевченкові? Якщо так, поцікавтеся історією його створення.
19. Прочитайте свідчення 16. Якби не П. Мартос, чи були б опубліковані твори Т. Шевченка? Скільки видань своїх творів побачив Т. Шевченко за свого життя?
20. Чи можна назвати Я. де Бальмена справжнім другом і односторонцем Т. Шевченка?
- 21*. Як Ви вважаєте, чи став би Т. Шевченко національним пророком, якби був одруженою людиною?
22. Прочитайте свідчення 20. Яке значення в творчості Т. Шевченка мали «полтавські періоди»?
23. Чи випадково більшість кирило-мефодіївців були вихідцями з Полтавщини?
24. Прочитайте біографії членів Кирило-мефодіївського братства. Зверніть увагу на те, як склалися їхні долі після арешту і відбуття покарання. Який висновок можна зробити стосовно сили духу та патріотичної налаштованості цих людей?

41

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

41.1. Стан освіти	97
41.2. Полтавські імена в науці та військовому мистецтві	101
41.3. Історики та етнографи	105
41.4. Полтавці в українській та російській літературах	108
41.5. Образотворче, музичне та театральне мистецтво	114
Ансамбль Олександрівського майдану в Полтаві. 1803—1840 рр.	116
Садиба Кочубеїв у Диканці.	120
41.6. Релігія і церква .	129
41.7. Побутова культура.	131

Інтродукція

Перебування в складі інонаціональної держави негативно впливало на розвиток питомої культури. Чужа влада всіляко перешкождала українському культурному рухові. Урядова політика в краї здійснювалася чужою мовою; значна частина місцевого населення асимілювалася. В російськомовних навчальних закладах, де здобували освіту переважно діти з привілейованих станів, формувалася консервативна, віддана царизму інтелігенція. В цей час зникли цілі види української культури: освіта, наука, право, філософія. Незліченна кількість українських діячів була включена до російської культури; усіх їх почали вважати за росіян.

Цензура пильно стежила, щоб у літературних творах і університетських лекціях не допускалися «переваги любові до якоїсь батьківщини, відокремленої перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни». Усіх, хто виявляв посиленний інтерес до українських старожитностей, історії, літератури, царська охрнка охоплювала таємним наглядом. При цьому репресивні заходи здійснювалися обережно, без явних переслідувань.

Загроза втрати культурної самобутності стимулювала процес українського національного відродження. Головним сферами, в яких виявила себе його енергія, були: просвіта на засадах української мови, художня література, фольклористика, етнографія, історіографія, філологія, драматургія.

Полтавці особливо горді з того, що новітня українська культура була започаткована у 1798 р. «Енеїдою» І.П. Котляревського.

41.1.1. Політика царизму в галузі освіти

Необхідність розвитку освіти на підвладних Російській імперії територіях диктувалася економічними та культурними потребами метрополії. Імперська політика базувалася на централізації освітньої галузі. Усі навчальні заклади на території Російської імперії мали поширювати «общерусскую» культуру. Осередки освіти, які залишилися в краї з часів Гетьманщини, були знищені централістською політикою російського уряду. Передусім це стосується народної нижчої школи. Замість традиційних українських від початку XIX ст. заводяться урядові школи з одноманітною організацією, однаковими програмами та вимогами в напрямі русифікації місцевої людності. «Освічена» в цих школах українська молодь нічого не знала про історію й культуру свого народу. Проте навіть такі школи російський уряд не квапився відкривати, засуджуючи українців на темряву і культурну відсталість.

З 1802 р. державне керівництво школою покладалося на міністерство народної освіти. Територія Полтавщини входила до підпорядкованої міністерству Київської шкільної округи; всі типи шкіл підлягали контролю урядовців. За «Статутом навчальних закладів» 1804 р. встановлювалася така структура освіти: початкова (парафіяльні й повітові училища) — середня (гімназії) — вища (університети). Привілейованими навчальними закладами, що поєднували курс середніх і вищих шкіл, були ліцеї. Одночасно існували станові навчальні заклади — жіночі інститути шляхетних пань і чоловічі кадетські корпуси, а також приватні школи-пансіони. Без особливих змін ця мережа існувала протягом усього XIX ст. Поряд зі світськими існували духовні навчальні заклади — училища (бурси), семінарії та акаде-

мії, які готували служителів культу та вищих православних ієрархів. Урядовими розпорядженнями 1813 і 1827 рр. дітям селян і кріпаків заборонялося навчатися в середніх та вищих навчальних закладах. Вихідці з народу могли навчатися в професійних училищах: ремісничих, технічних, сільськогосподарських, промислових, фельдшерських тощо. Проте більшість дітей не мала змоги вчитися, а українська людність переважно була неписьменною. Наприкінці 1850-х рр. з ініціативи студентів Київського університету був розпочатий просвітницький рух — т. зв. «недільні школи для народу», проте невдовзі вони були заборонені царизмом.

Протягом усього часу російського панування на Полтавщині розвивалися лише початкова й середня освіта. Вищу освіту здібна молодь здобувала за межами губернії — в Ніжині, Харкові, Києві, Москві, Петербурзі та інших університетських містах.

41.1.2. Початкова освіта

Мережу початкових шкіл на Полтавщині складали: в селах — приходські (парафіяльні) школи, в містах — народні, згодом повітові училища. Поряд з ними в губернському та деяких повітових центрах існували приватні школи та пансіони. На поч. XIX ст. окремі школи були відкриті для дітей німецьких колоністів. Діти євреїв навчалися в релігійних школах-хедерах, які розміщувалися на квартирах вчителів або в молитовних будинках. Унікальним навчальним закладом в усій імперії була Полтавська школа краснопису. Для дворянських дітей велике значення мало домашнє навчання, проваджуване своїми й чужоземними вчителями.

Наприкінці XVIII ст. практично зникли старі дяківські школи, що існували майже в кожному населеному пункті. Запровадження в 1786 р. церковних штатів, якими встановлювалася певна кількість учительських посад, вивело значну кількість дяків-учителів за штат, а поширення кріпосництва унеможливило попередню свободу пересування дяків від школи до школи. За штатних дяків відправили на військову службу, а школи переробили на московський лад. Поруч з ними в колишній Гетьманщині протягом 1780—1790-х рр. створено мережу загальноросійських початкових навчальних закладів — однорічних приходських (парафіяльних) шкіл та дворічних (малих) народних училищ.

Приходські (парафіяльні) школи засновувалися переважно в сільській місцевості: в казенних селах коштом сільських громад і Міністерства державних маєностей, в панських селах школи мали відкривати самі поміщики. Останні, за невеликим винятком, робили це неохоче — усього за участю місцевих дідичів було відкрито близько 20 шкіл, у т. ч. синами В.В. Капніста Семеном, Олексієм та Іваном — у селах Пузиківому, Трубайцях (1832 р.) і Обухівці (1836 р.), М.А. Цертелєвим та Г.П. Галаганом — в Андріївці й Сокиринцях (1838 р.), Є.П. Гребінкою — у Рудці (1847 р.). На середину XIX ст. налічувалося близько 100 приходських шкіл, в яких навчалось 5 тис. дітей обох статей. Викладалися предмети: закон божий, читання, письмо, початки арифметики та природознавства. У сільських школах навчання тривало 4—6 місяців, у міських — 1 рік.

Народні училища відкривалися в містах: у Кобеляках (1787 р.), Прилуках і Полтаві (1789 р.), Ромнах (1799 р.). Загальне керівництво училищами покладалося на генерал-губернаторів та губернаторів, а матеріальне забезпечення — на прикази громадського піклування. Курс навчання тривав 2 роки. Вивчалися: катехізіс, історія релігії, арифметика, російська граматика, історія Росії, географія, геометрія, механіка, фізика, природознавство, архітектура. Для бажаючих вступати до гімназій викладалася також латина. В Полтаві училище знаходилося в дерев'яному будинку біля Вознесенської церкви. Кількість учнів: 1799 р. — 56, 1800 — 78. Контингент складала переважно діти дворян і чиновників (67 %), решта — купців і міщан. У 1804 р. перетворене на 2-класне повітове училище.

Повітові училища були відкриті протягом 15 років в усіх повітових містах (звідки й назва): у Полтаві (1804 р.), Кременчуці й Ромнах (1806 р.),

Кобеляках (1808 р.), Прилуках (1812 р.), Хоролі, Миргороді й Лохвиці (1813 р.), Пирятині й Лубнах (1814 р.), Гадячі й Зінькові (1815 р.), Костянтинівграді й Переяславі (1816 р.), Золотоноші (1820 р.). Учнівський контингент складали діти купців, ремісників, дрібних чиновників. До дворічного курсу навчання входили: закон божий, граматика, історія, географія, арифметика, початкова геометрія, фізика, природознавство, малювання, правопис. З 1833 р. введений трирічний курс навчання. Метою мали підготовку випускників до вступу в гімназію та надання дітям різного походження необхідних знань, що відповідали їхньому стану. Кількість учнів у кожному училищі дорівнювала 27—75 чол. У 1846 р. в 15 училищах навчалось 740 чол. Утримувалися коштом держави і міст. Вартість утримання одного училища в середньому становила 1250 руб. на рік. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. були перетворені на міські училища.

Школа краснопису належала до рідкісних (існували тільки в Полтаві та Ярославлі) навчальних закладів. Відкрита в 1823 р. в приміщенні колишнього будинку П.Я. Руденка. Мала завдання підготувати до канцелярської служби незаконнонароджених дітей (до цього вони виховувалися в будинках громадської опіки і направлялись переважно в аптекарські та садівничі школи). Чіткої програми навчання в школі не було, головне — всі займалися писанням, виробляючи гарний почерк. Зразки писання випускників направлялися в Міністерство внутрішніх справ, яке призначало їх на службу в різні місцевості імперії. За отриману освіту необхідно було відслужити 8—10 років. У 1851 р. школу перетворено на училище для дітей бідних канцелярських службовців (проіснувало до поч. 1860-х рр.).

У 1778—1810 рр. в Полтаві діяв жіночий пансіон німця Менгеса, у 1798 р. — французький жіночий пансіон Жаке. Ученицями були виключно діти дворян. Вивчалися російська, французька, німецька мови, історія, географія, арифметика, малювання.

Свідчення І. Професор Київського університету М.І. Костомаров:

«Судячи з екзаменів, як вступних, так і перевірних, я мав нагоду зробити висновок, що поляки вступали до університету з кращою підготовкою, ніж руські, і це залежало вже не від шкільного навчання, а від початкового домашнього виховання. Малоросійське юнацтво, уродженці лівого боку Дніпра, за винятком небагатьох, на-

ділених особливими видатними талантами, вирізнялися тупуватістю, лінощами і апатією до розумової праці».

41.1.3. Середня освіта

Тривалий час після ліквідації Гетьманської держави єдиним освітнім центром Полтавщини, який давав середню освіту, залишалася Переяславська духовна семінарія, що діяла з 1738 р. Ще одна семінарія – Слов'янська – існувала в Полтаві в 1779–1798 рр. Обидві школи були організовані за зразком Київської академії і готували в основному служителів культури, однак чимало випускників обирали собі інший шлях, із семінарських стін вийшло багато вчених і діячів культури. Централістська політика російського уряду завдала відчутного удару і цим осередкам освіти. Наприкінці XVIII ст. обидві семінарії втратили загальноосвітній характер і перетворилися в суто богословські навчальні заклади.

У I пол. XIX ст. в губернському центрі відкрито перші світські середні навчальні заклади: Першу чоловічу гімназію імператора Олександра I Благословенного (1808 р.), Полтавський інститут шляхетних панн (1818 р.), Петровський Полтавський кадетський корпус (1840 р.).

У 1840-х рр. в Полтавській губернії навчалася 7025 чол., у т. ч. в гімназії 470, кадетському корпусі — 396, інституті шляхетних панн — 168 осіб. За урядовими даними за 1856 р., на цілу губернію було 160 шкіл усіх типів, в яких навчалася 8766 учнів, або 0,44 учня на 100 душ населення.

Переяславсько-Полтавська духовна семінарія (заснована 1738 р., до 80-х рр. XVIII ст. називалася також латинською школою, слов'яно-латинським училищем, семінарією, колегіумом) — найстаріший на території Полтавщини середній духовний заклад. Засновник — перший єпископ

Переяславський і Бориспільський Арсеній (Андрій Іванович Берло; р. н. невід. — 1744). Початково мала статус духовного училища. Складалася з трьох класів: граматики, риторики, піітики. Після того, як у 1773 р. додався клас філософії, а у 1781 р. богословський клас, стала повною семінарією. Навчалися діти не лише священників, а й козаків, міщан, селян. Курс навчання тривав 6 років. В 1739 р. налічувалося 110 учнів, у 1797 р. — 237. Утримувалася семінарія за рахунок кафедри Переяславських архієреїв. Мала винятково багату бібліотеку. Після закриття єпархії (1785 р.) семінарія була перетворена на неповну духовну школу, підпорядковану Київській академії. У 1799—1800 рр. семінарія відновилася як повна, але втратила колишнє всестанове освітнє значення, готуючи відтепер виключно священнослужителів.

Після утворення в 1803 р. Полтавсько-Переяславської єпархії семінарія була перейменована на Полтавську і введена в штат із виділенням на утримання 6500 руб. на рік. Через відсутність відповідного приміщення до Полтави була переведена лише в 1862 р.

Після встановлення радянської влади в Полтаві семінарія в 1918 р. припинила свою діяльність.

Полтавська Слов'янська семінарія (заснована 1779 р. під назвою Полтавське духовне училище) була демократичним навчальним закладом, до якого приймали поряд з дітьми духовництва і знаті хлопців з сімей чиновників, міщан, козаків («всякого звання до навчання здібних»). При семінарії існував сирітський дім. Курс навчання був розрахований на 10 років. Поряд із традиційними духовними в семінарії існували класи з мов (грецької, латинської, французької, німецької), історії, математики, малювання. Кількість учнів: 1789 р. — 271, 1790 р. — 292, 1793 р. — 309, 1797 р. — 319. Засновником семінарії був грек Євгеній Булгарис (1716—1806), призначений в 1775 р. архієпископом новоствореної Слов'янсько-Херсонської єпархії з місцем перебування в Хрестоазвиженському монастирі в Полтаві. Тут він влаштував школу для півчих, до якої набрали 10 хлопчиків. Неадової школа була переведена до міста і реорганізована в училище. Першим інспектором-наглядачем (ректором) семінарії став земляк Є. Булгариса Никифор Феотокі (в миру Николай; 1731—1800). На його прохання Катерина II звеліла видавати щорічно на утримання навчального закладу 2 тис. руб. Урочисте відкриття семінарії відбулося в 1780 р. У 1786 р. після перейменування Слов'я-

Полтавська Перша класична чоловіча гімназія імператора Олександра I Благословенного.
Дореволюційна листівка.

но-Херсонської єпархії на Катеринославську і Таврійську Полтавська Словоїнська семінарія офіційно стала називатися Катеринославською. В 1788—1798 рр. ректором семінарії був Гавриїл Ванулеско (Бодоні). Більшість викладачів семінарії були випускниками Київської академії й Харківського колегіуму. Вихованці семінарії поповнювали ряди духовенства не тільки Полтавщини, а й Півдня України. Чимало колишніх семінаристів посіли згодом державні посади. В 1798 р. семінарія була виведена з Полтави.

Полтавська Перша класична чоловіча гімназія імператора Олександра I Благословенного — середній загальноосвітній навчальний заклад, де вчилися переважно діти дворян. Приймали як тих, хто пройшов курс повітових училищ, так і тих, хто мав домашню підготовку. Відкрита 1808 р. Першим директором гімназії був Іван Дмитрович Огнев (1776—1852) — відомий в краї педагог, котрий 25 років (1806—1831 рр.) беззмінно прослужив директором народних училищ Полтавської губернії. Гімназія містилася спочатку в дерев'яному будинку на Олександрівській вулиці, а з 1822 р. — в приміщенні колишньої Полтавської губернської поштової контори. Там же розмістився Будинок для виховання дітей незаможних дворян (заснований у I чв. XIX ст., існував до 1841 р.). Фактично це був інтернат при гімназії, де вихованці жили, а вчитися ходили до повітового училища або до гімназії. Багато років наглядачем цього закладу працював І.П. Котляревський. У Полтавській Першій гімназії навчалася спершу 49 чоловік. У 1864 р. було 470 учнів. За період 1831—1865 рр. середньорічна кількість випускників не перевищувала 30 чоловік. Причиною того, що повний курс гімназії закінчувала

незначна частина учнів, була недооцінка цивільної освіти — більшість юнаків з панівних класів віддавали перевагу почесній військовій кар'єрі. Відкрита спочатку в складі двох класів, гімназія в 1831 р. стала семикласною. Вивчалися класичні мови (грецька і латинська), закон божий, російська, французька, німецька мови, математика, фізика, історія, географія, малювання, спів, гімнастика, військова справа. Річний розмір плати за навчання складав 10 руб. при державних витратах на учня 49 руб., на гімназію — 29924 руб. 57 коп. на рік (1864 р.). Державні асигнування не вирішували фінансових проблем, тому велику роль відігравала матеріальна допомога з боку численних благодійників: граф В.П. Кочубей подарував гімназії мінералогічний кабінет; полтавський губернський маршал С.М. Кочубей — колекцію мінералів; поет і перекладач М.І. Гнідич — книги з своєї бібліотеки; наглядач Немирівської гімназії, полтавець П. Чепіга — 10 тис. руб. на утримання одного бідного учня-сироти.

Полтавський інститут шляхетних панів — закритий навчальний заклад для дівчат дворянського походження віком від 6 до 18 років. Створений 1818 р. за ініціативою дружини малоросійського генерал-губернатора княгині В.О. Рєпніної. Засновником закладу виступило полтавське дворянство. Спочатку розміщувався в садибі С.М. Кочубея, а з 1832 р. — у спеціально спорудженому будинку. Курс навчання спочатку тривав 9, а з 1828 р. — 6 років. Упродовж усього курсу навчання дівчата не мали відпусток додому, а з рідними бачились у визначені дні. Крім загальноосвітніх дисциплін (закону божого, російської, французької, німецької мов та літератур, історії, географії, арифметики, природничої історії, малювання), вивчалися танці, спів, музика, рукоділля. Мета виховання дівчат полягала в підготовці їх до виконання обов'язків добрих дружин, турботливих матерів, зразкових господарок. Випускниці інституту діставали право на посаду виховательок дворянських дітей. Плата за навчання становила 150—400 руб. на рік. Перші 10 років інститут утримувався коштом полтавського дворянства, але коли утворились недоїмки (понад 100 тис. руб.), заклад був переданий у відомство імператриці Марії Федорівни і став урядовим. Першими вихованками інституту були 25 учениць: 15 утримувались дворянством (по одній від повіту); 9 були утриманками княгині В. Рєпніної, одна навчалася за власний рахунок. У 1864 р. виховувалося 170 учениць — казеннокоштных, пансіонерок і своєкоштных.

Петровський Полтавський кадетський корпус — військовий навчальний заклад. Створений з ініціативи малоросійського генерал-губернатора М.Г. Рєпніна. В організації закладу взяло участь дворянство чотирьох губерній: Полтавської, Катеринославської, Харківської та Чернігівської. Відкритий 1840 р. Перший директор — генерал-майор В.Ф. Святловський. На навчання приймалися хлопці з 10-річного віку. В 1844 р. налічувалося 400 кадетів. Це були переважно дворянські діти із сімей військовослужбовців, яких готували до вступу (без екзаменів) до військових училищ. Корпус мав 7 класів, організованих на військовий зразок. Із військових дисциплін вивчалися: стройова підготовка,

стрільба та воєнізовані експедиції; із загально-освітніх — закон божий, російська мова і словесність, французька та німецька мови, початкова природнича історія, основи законодавства, чистописання і малювання; з позакласних — стройове навчання, фізична культура, фехтування, плавання, музика, співи і танці. Виховували кадетів офіцери, педагоги і священники.

Рішенням більшовицького уряду України в лютому 1919 р. корпус було закрито (коротко відновлював роботу в липні 1919 р. під час захоплення Полтави денікінцями). Остаточо припинив діяльність у листопаді 1919 р. у зв'язку з евакуацією у Сербію, де на його базі була створена російська школа.

Полтавські імена в науці та військовому мистецтві 41.2

Імперська централізація тяжко позначилася на становищі української науки. Після закриття в 1817 р. Києво-Могилянської академії головні наукові центри в ХІХ ст. знаходилися за межами України; вчені-українці працювали здебільшого на інтереси чужих держав. І все ж, порівняно з освітою, атмосфера для розвитку науки, особливо природничої і технічної, була більш сприятливою. Цього вимагав швидкий розвиток продуктивних сил. Осередками науково-дослідної діяльності в Україні стали університети, політехнічні та інші спеціалізовані вищі навчальні заклади, а також державні установи і громадські фахові товариства.

На Полтавщині університетська наука через відсутність вищих навчальних закладів розвиватися не могла. Проте в галузі технічних і природничих наук в останній чверті ХVІІІ—І пол. ХІХ ст. плідно працювали чимало наших земляків.

У с. Лютенька Гадяцького полку (тепер Гадяцького району) народився пер-

ший у світі конструктор бойових ракет Олександр Дмитрович Засядько (1779—1837). У с. Пашенна Кобеляцького повіту (тепер с. Пашенівка Козельщинського району) народився всесвітньо відомий вчений математик Михайло Васильович **Остроградський** (1801—1861). На хуторі Тимківщина поблизу повітового міста Полтавської губернії Золотоноші (тепер с. Богуславець Золотоніського району Черкаської обл.) народився видатний вчений-енциклопедист, автор понад 100 наукових праць, перший ректор Київського університету Михайло Олександрович **Максимович** (1804—1873). Вийшовши в 1841 р. у відставку, поселився на власному хуторі Михайлова Гора поблизу с. Прохорівка Золотоніського повіту (тепер Канівського району Черкаської обл.), де й провів у науково-літературних заняттях решту (32 роки) свого життя. В с. Білоцерківці Лубенського полку (тепер Пирятинського району) народився освітній і церковний діяч, автор 92-томного рукописного зібрання творів Іван

Якимович Фальковський (у чернецтві Іриней; 1762—1823). Дійсним членом Російської Академії наук став уродженець с. Малютинці Лубенського полку, тепер Пирятинського району, капітан-командор Платон Якович Гамалія (1766—1817), автор підручників з морської справи, на яких вчилися кілька поколінь російських моряків. Уродженцями с. Івахники Лохвицького повіту були професори Київського університету математики брати Дяченки: Микита Андрійович (1809—1877) та Андрій Андрійович (1814—1852). В с. Хомуць Миргородського повіту народився вчений у галузі ветеринарії, заслужений професор і академік Московської медико-хірургічної академії Артем Іванович Петров (1799—1849). В Лохвиці народився фармаколог, перший професор терапії та фармакології ветеринарного відділення Петербурзької медико-хірургічної академії Яків Кузьмич Кайданов (1779—1849). В с. Малі Будища Полтавського полку народився професор хірургії, перший декан медичного факультету Харківського університету Павло Михайлович Шумлянський (1752—1821). В с. Яківці Полтавського полку народився його брат, професор терапії, засновник гістологічної науки в Росії Олександр Михайлович Шумлянський (1748—1795). В с. Надежда Полтавського полку народився вчений лікар, професор Іван Петрович Каменський (1773—1819). В Лубнах народився анатом і хірург, укладач першої в Росії фармакопеї Н.К. Карпінський (1745—1810). В с. Круподеринці (тепер Оржицького району) народився видатний український лікар, автор першої російської монографії про сибірку (1792 р.) Михайло Леонтійович Гамалія (1749—1830). Уродженцем Полтави був відомий вчений, ректор і професор Пе-

тербузької медико-хірургічної академії С.Ф. Гасвський (1778—1862). Полтавський статистик Микола Іванович Арандаренко (1795—1867) залишив цінні «Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 г.» (Полтава, 1848—1852).

З Полтавщини вийшли чимало діячів військового мистецтва. В Полтаві народився видатний полководець генерал-фельдмаршал Іван Федорович Паскевич (1782—1856). Уродженцем с. Прохорівка Переяславського полку був військовий діяч, герой Вітчизняної війни 1812 р. генерал-майор Дмитро Петрович Нсверовський (1771—1813). В Переяславі Полтавської губернії народилися воєначальник, генерал-фельдмаршал Петро Христіанович Вітгенштейн (1768—1843) і генерал від інфантерії Петро Михайлович Капцевич (1772—1840). Уродженцем Полтави був генерал-майор Володимир Дмитрович Вольховський (1798—1841). У Хоролі народився генерал-майор Микола Петрович Родзянко (1788—1828). На Полтавщині провела дитячі роки героїня війни 1812 р., перша в Росії жінка-офіцер Надія Андріївна Дурова (1783—1866).

**Засядько
Олександр Дмитрович**

(1779, с. Лютенька Гадяцького повіту, тепер Гадяцького району — 27.V/8.VI.1837, Харків) — учений у галузі ракетної справи, конструктор бойових ракет, генерал-лейтенант (1829 р.).

Народився у козацькій сім'ї потомствених гармашів. Закінчивши кадетський корпус, став військовим артилеристом, був учасником всіх кампаній російських військ у 1799—1829 рр., досяг чину генерал-лейтенанта. Розпочавши в 1815 р. самостійно і на свій кошт роботи по створенню бойових ракет, після дворічних експериментів виготовив перші зразки запалювальних і гранатних ракет, сконструював пускові станки для залпового ракетного вогню, винайшов оригінальну

ракету розривної дії (1818 р.), розробив тактику застосування ракетної зброї, на практиці, під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр., довів ефективність ракетних ударів. Своїми відкриттями наш земляк наблизив день польоту в космос. На відзнаку цього ім'я О. Засядька присвоєно одному з природних утворень на зворотному боці Місяця.

**Остроградський
Михайло Васильович**

(12/24.IX.1801, с. Пашенна Кобеляцького повіту (тепер Пашенівка Козельщинського району) — 20.XII.1861/1.I.1862, Полтава, похований в рідному селі) — вчений математик, член Петербурзької (1830 р.), Паризької (1856 р.), Римської, Туринської, Нью-Йоркської Академії наук.

Нащадок козацько-старшинського роду на Полтавщині, відомого з середини XVII ст. Мав у своїй вдані багато рис, які засвідчували його козацьке походження: завзяття, силу, гордість, незалежність. Сучасники часто порівнювали його з Тарасом Бульбою. Навчався у Полтавській гімназії, Харківському університеті, удосконалював знання в навчальних закладах Франції. З 1828 р. професор вищих шкіл у Петербурзі. Автор близько 40 праць з математичної фізики, математичного аналізу, теоретичної механіки, написаних переважно французькою мовою. В 1828 р. встановив формулу зв'язку інтеграла по об'єму з інтегралом по поверхні (формула Остроградського). В 1844 р. запропонував метод інтегрування раціональних функцій (метод Остроградського). Як учений користувався величезним авторитетом у суспільстві — кожному, хто ступав на стежку науки, бажали: «Стань Остроградським!». Був свідомим українцем, щирим приятелем Т. Шевченка.

**Максимович
Михайло Олександрович**

(3/15.IX.1894, хутір Тимківщина поблизу Золотоноші, тепер с. Богуславець Золотоніського району Черкаської обл. — 10/22.XI.1873, хутір Михайлова Гора, поблизу с. Прохорівка Золотоніського повіту, тепер Канівського району Черкаської обл.) — вчений-енциклопедист, історик, філолог, етнограф, ботаник, поет, філософ.

Походив із старшинського роду на Полтавщині. В 1826 р. закінчив Московський університет (словесний і природничий відділи філософського факультету, згодом ще й медичний факультет). Був залишений при

університеті для науково-академічної праці; одержав учений ступінь доктора й був іменований ординарним професором на кафедрі ботаніки. В 1834 р. дістав професуру російської словесності в щойно відкритому Київському університеті св. Володимира і тоді ж був обраний першим ректором університету. Перебував на цьому посту до кінця 1835 р., після чого був деканом філософського факультету. В 1841 р. за станом здоров'я вийшов у відставку. Поселившись на власному хуторі Михайлова Гора, решту (32 роки) свого життя присвятив виключно науково-літературній діяльності. Написав силу-силенну розвідок, статей, критичних заміток. Діпазон ученого простягався від ботаніки до історії. Створив етимологічний правопис — «максимовичку». Відкинутий в підросійській Україні, цей правопис вживався в школах Галичини, Буковини й Закарпаття до 1885 р. Підтримував особисті та творчі зв'язки з багатьма культурними діячами того часу, зокрема, Т. Шевченком. Неодноразові намагання повернутися на штатну посаду кожного разу відхилялися міністерством освіти — царські власті не були зацікавлені в діяльності прогресивного науковця. Лише наприкінці життя вченого зі світовим ім'ям було обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук (1871 р.) та почесним членом кількох університетів і наукових установ.

Гамалія Платон Якович

(18/XI.1766, с. Малютинці Лубенського полку, тепер Пирятинського району — 9.VII.1817, маєток Лисогор Борзенського повіту Чернігівської губернії) — військово-морський теоретик і педагог, капітан-командор (1804 р.), почесний член Петербурзької академії наук (1801 р.), дійсний член Російської академії (1808 р.).

Походив із старовинного козацького роду. Закінчив Київську академію і Морський шляхетський кадетський корпус у Петербурзі (1784 р.). Служив на Балтійському флоті. Відзначився в морських битвах під час російсько-шведської війни (1788—1790 рр.). З 1791 р. викладав у Морському корпусі, читаючи гардемаринам курси теорії морського мистецтва і морської практики. В 1802—1811 рр. — інспектор Морського корпусу, постійний член Адміралтейського департаменту міністерства морських сил Росії (з 1805 р.). Виявив себе чудовим педагогом, підготував великий контингент моряків. Автор праць: «Вышняя теория морского искусства» (ч.1—4, 1801—1804 рр.), «Опыт морской практики» (ч.1—2, 1804 р.), «Теория и практика кораблевождения» (ч.1—3, 1806—1808 рр.), «Сокращенная история астрономии» (1809 р.).

Паскевич-Задунайський**Іван Федорович**

(8/19.V.1782, Полтава — 20.I.1856, Варшава) — військовий діяч, полководець, генерал-фельдмаршал (1829 р.), генерал-ад'ютант (1825 р.), граф Єриванський (1828 р.), найясніший князь Варшавський (1831 р.), намісник на Кавказі (1827—1831 рр.), намісник Царства

Польського з особливими повноваженнями (1832—1856 рр.), фельдмаршал пруської і австрійської армій. Походив з козацько-старшинського роду на Полтавщині, що вів свій початок від XVII ст. Закінчив Пажевський корпус. Протягом 50 років, починаючи з 1805 р., брав участь у всіх воєнних кампаніях російської армії. Виявив зразки героїзму і самовідданості у Вітчизняній війні 1812 р., заслуживши прізвисько Хороброго. Малою кров'ю триумфально перемагав багатотисячні армії персів і турків у війнах на Кавказі 1826—1828 і 1828—1829 рр., завоювавши для імперії Єриванське і Нахічеванське ханства, а також Ахалцхський пашалик і кавказьке узбережжя Чорного моря. Сучасники порівнювали нашого земляка з римським полководцем Помпеем (106—48 рр. до н. е.), який прославився переможними битвами в Азії в 60-х рр. до н. е. За взяття фортеці Ерзерум, яка підкорилася іноземним завойовникам уперше з часів римського панування, І. Паскевич першим з українців був нагороджений орденом Георгія 1-го ступеня (до нього з 1769 р. цю найвищу військову відзнаку одержало всього 16 чол.). У 47-річному віці четвертим і останнім з українців одержав найвищий в Російській імперії чин генерала-фельдмаршала, який за всі роки існування (1699—1917 рр.) мали 64 воєначальники. Користувався особливою довірою і прихильністю Миколи І. Призначений в 1831 р. головнокомандуючим армією, що діяла проти повсталих поляків, провів блискавичну переможну кампанію, словивши царя про перемогу лаконічним донесенням: «Варшава біля ніг Вашої Імператорської величності». На прохання австрійського імператора здійснив успішну інтервенцію проти революційної Угорщини. В Кримській (Східній) війні 1853—1856 рр., був головнокомандуючим російськими військами південного і західного кордону. Ця війна в кар'єрі полководця виявилася останньою — він помер, навіть не дізнавшись про її фінал.

Невровський (Невіровський)**Дмитро Петрович**

(21.X/1.XI.1771, с. Прохорівка Переяславського полку, тепер Канівського району Черкаської обл. — 21.X/2.XI.1813, Галле, Німеччина) — військовий діяч, герой Вітчизняної війни 1812 р., генерал-лейтенант (1812 р.).

Народився в сім'ї козацького сотника. На військовій службі перебував з 15-річного віку. В 1787—1791 і 1792—1794 рр. воював на турецькому і польському фронтах. Особливо відзначився у війні з французами. В серпні 1812 р., командуючи 27-ю піхотною дивізією, вчинив героїчний опір кінноті І. Мюрата під Красним і під час відходу до Смоленська. Ця рідкісна в історії воєн успішна битва відступаючої піхоти з переважаючою кіннотою увійшла в підручники військового мистецтва. Протягом п'ятигодинного довшою в дванадцять верст переходу дивізія відбила 40 шалених атак, але не здалася. Під час Бородінської битви 24 серпня/5 вересня 1812 р. героїчно обороняв зі своєю дивізією Шевардінський редут, а 26 червня захищав Семенівські (Баграціонові) флеші — укріплення, що виявилися ключовими для всього поєдинку. Під час закордонного походу російської армії у Лейпцігській битві 1813 р. дістав тяжке поранення і незабаром помер. Був похований у німецькому містечку Галле. В 1912 р. прах героя перевезли в Росію і поховали на Бородінському полі, на одній із флеш.

Вітгенштейн**Петро Христіанович**

(25.XII.1768, Переяслав, згодом Полтавської губ. — 30.V.1843, Львів) — воєначальник, генерал-фельдмаршал (1826 р.), найясніший князь (1834 р.).

Походив із німецького графського роду. Служив у лейб-гвардійських полках. Брав участь у Польській кампанії 1794 р., Перському поході 1796 р., війнах з Францією 1805 і 1806—1807 рр., російсько-турецькій війні 1806—1812 рр., російсько-шведській війні 1808—1809 рр. У Вітчизняній війні 1812 р. командував 1-м піхотним корпусом, який прикривав петербурзький напрям. Під час відступу наполеонівської армії завдав поразки корпусам Г. Сен-Сіра і В.П. Віктора в Білорусії. Однак у битві на Березині допустив прорахунок, не зумівши разом з 3-ю армією оточити війська противника. Після вступу російської армії на територію Німеччини здобув перемогу над військами Е. Богарне біля Меккерна і під Магдебургом. Після смерті М.І. Кутузова в квітні 1813 р. призначений головнокомандуючим російсько-прусською армією, але після поразки в битвах під Лютценом і Баутценом замінений генералом М.Б. Баркласом-де-Толлі. Командуючи корпусом, оволодів Кенігсбергом і Берліном, відзначився в Дрезденській і Лейпцігській битвах. З 1818 р. член Державної ради, головою 2-ї армії. В російсько-турецькій війні 1828—1829 рр. вважався головнокомандуючим діючої армії, але фактично перебував поза подіями і за власним проханням був звільнений у відставку.

Вольховський Володимир Дмитрович (1798, Полтава — 7.III.1841, с. Кам'янка Ізюмського повіту Харківської губ., похований в с. Стратилатівка) — генерал-майор (1831 р.), учасник руху декабристів.

Народився в багатодітній сім'ї гусарського офіцера. Виховувався в Московському університетському пансіоні, звідки як зразковий учень у 1811 р. переведений до Царськосельського ліцею. За цілеспрямованість, величезну волю, принциповість і почуття справедливості прозваний товаришами Суворочкою. Ліцеїст першого випуску, нагороджений першою золотою медаллю. В 1817 р. затверджений офіцером гвардійського Генерального штабу. Тривалий час служив в Окремих Оренбурзькому та Кавказькому корпусах. Виконував важливі дипломатичні доручення в Середній Азії й на Кавказі, брав участь у воєнних діях проти Персії й Туреччини, а також Польщі. Як член Союзу порятунку і Союзу благоденства притягувався у справі декабристів, але уник покарання. Загалом взяв участь у 6 штурмах, 80 боях і перестрілках, 55 походах і 3 експедиціях. У 1839 р. вийшов у відставку. Одержані за час служби 50 тис. руб. пенсії й оренди витратив на покриття боргів батька і влаштування справ своїх рідних.

Дурова Надія Андріївна (17.IX.1783, Київ — 23.III /2.IV.1866, Елабуга, Татарія) — героїня Вітчизняної війни 1812 р., перша в Росії жінка-офіцер («кавалерист-дівця»), письменниця.

Народилася у сім'ї гусарського ротмістра і доньки пирятинського козака Александровича, власника хутора у Великій Кру-

чі. Подружжя повинчалось таємно, без батьківського дозволу. Коли на світ замість очікуваного сина з'явилася донька, мати її незлюбила. Одного разу, роздратована криком дитини, вона викинула 4-місячне немовля з вікна карети. Після цього випадку батько довірив доньку догляду старого гусара Астахова. Той розвинув у дівчини войовничі нахили: садив на коня, давав гратися пістолетом і шаблею, вивчив командним словам. Невдовзі по народженню онуки старий Александрович пробачив доньці, благословивши її шлюб і народжене дитя. В 1787—1789 р. Надія з матір'ю жила у Великій Кручі, а потім сім'я переїхала до батькового Саралула. Деспотична мати не дозволяла доньці жодної дитячої радості. При цьому втовкмачувала дитині, що жінка є найнещасніше і найнікчемніше створіння на світі. Батько, навпаки, любив і панькав дочку, однак теж жалкував, що Надія не народилася хлопцем. Таке виховання викликало у Н. Дурової відразу до своєї статі. В 1795 р. мати спровадила дочку до баби на Полтавщині. Тут Надія провела 5 кращих років свого життя. Опинившись серед чудової природи, позбавившись постійного нагляду і страху бути покараною за найменшу провинку, дівчинка потроху стала забувати гусарські замашки. Призначення жінки вже не здавалося їй таким страшним. Однак незабаром батьки забрали дочку, і все почалося спочатку. Причину своїх нещастій Надія вбачала у сексуальному роздвоєнні особистості, тому твердо вирішила «стати воїном і назавжди спекатися статі своєї». Перевадягнувшись у чоловіче вбрання, Н. Дурова в 1806 р. втекла з дому. Завербувавшись в кавалерійський полк, взяла участь у війні з французами. Ознайомившись з послужним списком Н. Дурової, імператор у 1807 р. власноруч нагородив її Георгіївським хрестом (уперше після заснування ця нагорода була вручена жінці) і дозволив залишитися в армії під іменем Олександра Андрійовича Александрова. Після 10-річної служби Н. Дурова вийшла у відставку в чині штабс-ротмістра. Військового мундиру однак не зняла і продовжувала поводитись як чоловік. Жила в Саратові, а потім у Елабугі. За допомогою О. Пушкіна видала автобіографічні «Записки кавалерист-девицы».

Історики та етнографи 41.3

Спочатку інтерес до історії серед української еліти з кінця XVIII ст. підігривався цілком прозаїчними причинами. Претендуючи на затвердження у стані російського дворянства, козацька старшина збирала історичні документи: державні акти, грамоти, літописи, хроніки. Окремі маєтки стали справжніми архівосховищами першоджерел з історії України. Поступово приватний інте-

рес переріс у суспільний. На основі приватних архівних зібрань їхні власники стали складати різного роду твори на історичні теми, поширювати їх рукописними списками та друком. Прикметною рисою цих творів є туга за втраченою державною незалежністю.

На межі XVIII—XIX ст. дослідників української старовини захопила потужна течія роман-

тизму й народності. Серед освічених кіл поширюються думки про «природне право» на народну суверенність. Щоб виправдати це право, потрібно було довести окремішність українського народу, його мови й культури. В Україні зароджується новий рух — збирання скарбів народної творчості. Одночасно з історичними розгортаються етнографічні студії й видання етнографічних матеріалів. Народну творчість стали розглядати як важливе джерело формування історичних знань і літературної мови.

В галузі історичних наук та народознавства плідно працювали чимало наших земляків. Їхня діяльність позитивно впливала на формування національної самосвідомості.

В той же час більшість освіченого панства байдуже ставилась до минулого рідного краю.

Свідчення 2.

Перебуваючи в 1840 р. в Лубках, Є. Гребінка переповів своєму знайомому почуту від старого козака легенду про Герасію Вишневецького. Діалог із співрозмовником, який перебував під своїм праженням проїзду через місто губернатора, склався так: «Серед простолюдю багато ходить подібної маячні. А мені ось що дивно, чому він був у сірих штанях! — Вишневецький? — Який Вишневецький! Хто займається цими нісенітницями! Губернатор був у сірих штанях, а між тим у відмурдирі! Мені здається, не по формі?»

Початок українській фольклористиці поклав уродженець Хорола князь грузинського походження Микола Андрійович Цертелєв (Церетелі; 1790—1869). Він записав на Полтавщині від кобзарів дев'ять дум та одну пісню і 1819 р. видав у Петербурзі «Опыт собрания старинных малороссийских песен». У передмові до виданої збірки автор заявив, що українську народну пісню ставить вище найталановитіших романів і поем, бо в ній відображений світогляд, давні звичаї і чиста моральність, «якою завжди відзначалися українці». Великий вплив на становлення української фольклористики мали видані М. Максимовичем збірки «Малороссийские песни» (1827 р.), «Ук-

раинские народные песни» (1834 р.), «Сборник украинских песен» (1849 р.). Уродженець с. Мелюшки Хорольського повіту історик і етнограф Василь Якович Ломиковський (1777—1845) протягом тривалого часу збирав документальні матеріали з історії України («припасы для малороссийской истории»), сподіваючись, що хтось колись займеться їх обробкою. Водночас він складав «Словарь малорусской старины», де пояснював прикметні речі традиційного побуту українців. Одним із перших дослідників уклад рукописну збірку «Запись малороссийских дум» (1803—1805 рр., опубл. 1893 р.). Відомим українським фольклористом і етнографом був уродженець с. Кулажинці Пирятинського повіту Опанас Васильович Маркович (1822—1867). Поміщик Переяславського повіту Платон Якимович Лукашевич (1809—1888) упорядкував збірку української народної поезії («Малорусские и червоннорусские думы и песни», 1836 р.), де вперше було вміщено фольклорні записи, зроблені як у Східній, так і в Західній Україні. Українську народну творчість досліджували також іноземці. Фольклорні матеріали, зібрані у Полтаві, Диканьці та інших місцях Полтавщини німецьким етнографом Йоганом Коєм (1808—1878), були вміщені в його 6-томній праці «Подорож до Південної Росії». У Штутгарті в 1845 р. було видано німецькою мовою антологію українських пісень «Поетична Україна», підготовлену частково на полтавських матеріалах німецьким письменником, ученим і перекладачем Ф. Боденштедтом (1819—1892).

Свідчення 3. Ф. Боденштедт:

«У жодній країні дерево народної поезії не дало таких пишних плодів, ніде дух народу не відбився так живо й правдиво у його піснях, як в українців. Яка пориваюча сила туги, які глибокі, сутю людські почуття висловлюються в них... Можна допустити, що народ, який співав такі

писні, любувався ними, не міг стояти на низькому культурному рівні».

Одним з найбільших ентузіастів збирання писемних пам'яток з історії України був пирятинець Адріан (Андрій) Іванович Чена (бл. 1760 — бл. 1820). Патріот свого краю мріяв про видання української «Вівліюфіки», для якої підготував 14 великих збірок надзвичайно цінних документів. Ці збірники, передані Я. Маркевичу, який заходився складати багатотомну історію України, були ним втрачені, за винятком двох, що увійшли до першого тому під назвою «Записки о Малой России». Цими матеріалами користувався Д. Бантиш-Каменський. Уродженець Роменщини Василь Григорович Рубан (1742—1795) видав у 1777 р. «Краткую летопись Малыя России с 1506 по 1776 г.», складену невідомим автором і доповнену О. Безбородьком. Одночасно він видав «Землеписание Малыя России» — коротку географію гетьманської України. Інший наш земляк — Федір Туманський (1757—1810) опублікував деякі документи з історії козаччини й видав у 1793 р. літопис Г. Граб'янки. Як історик уславився представник козацько-старшинського роду Мартосів, що мав відгалуження на Чернігівщині й Полтавщині, Олексій Іванович Мартос (1790—1842). Він створив перший систематичний огляд історії України, однак його праця — 5-томна «История Украины» («История запорожских казаков») — залишилася ненадрукованою через побоювання конкуренції з твором Д. Бантиша-Каменського, а її рукопис загубився (в 1822—1823 рр. опубліковано лише два уривки). З м. Варва Лохвицького повіту (тепер райцентр Чернігівської області) вийшли дослідники української минушини брати Осип Максимович Бодянський (1808—1877) і Федір Максимович Бодянський (1822—1867). Вчений-сла-

віст, професор О.М. Бодянський у 1846—1848 рр. редагував видання наукових «Чтений в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете». На сторінках цього видання побачили світ «История Русів», «Літопис Самовидця», «Реестр усього Війська Запорозького», «Літописна розповідь про Малу Росію» О. Рігельмана та інші праці з історії України. Видавнича діяльність О. Бодянського була важливим внеском не лише в історичну науку, а й у розвиток громадської думки, яка утверджувала масову українську національну свідомість.

Видана в 1846 р. О. Бодянським «История Русів» вважається швидше політичним памфлетом, ніж науковим історичним твором. Однак вона справила величезний вплив на розвиток української історіографії. Подаючи картину історичного розвитку України від найдавніших часів до II пол. XVIII ст., невідомий автор доводив природне, моральне та історичне право українського народу на самостійний державно-політичний розвиток, оспівував боротьбу українців-русів проти чужоземних поневолювачів.

Серед імовірних авторів «Исторії Русів» називають полтавців: Григорія Полетику, Василя Полетику (припускається також спільне авторство обох Полетиків), Олександра Безбородька, Василя Лукашевича, а також чернігівців Опаваса Лобисевича, Архипа Худорбу.

Уродженець Переяславщини Павло Львович Бодянський (1809—1867) був одним із перших дослідників і колекціонерів полтавської старовини. Його перу належать «Достопримечательности Полтавы» (1849 р.) та енциклопедичне видання «Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год». Як редактор неофіційної частини «Полтавских губернских ведомостей», сприяв публікації на сторінках газети українознавчих матеріалів. У Гадячі народився історик Дмитро Романович Пащенко (1759—1809), який опрацював опис Чернігівського намісництва (1779—1781 рр.). Із с. Великі

Будища Зінківського повіту (тепер Диканського району) вийшов церковний історик І.В. Крамаренко (1801—1883).

На поч. XIX ст. в Полтаві Дмитром Миколайовичем Бантиш-Каменським (1788—1850) була написана перша наукова історія України.

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович

(5/16.XI.1788, Москва — 25.I/6.II.1850, там же) — історик і археограф, державний діяч. Народився в сім'ї відомого археографа Миколи Миколайовича Бантиша-Каменського (1737—1814). В 1800 р. почав службу в Московському архіві колегії закордонних справ, яким завідував батько.

Вперше звернув на себе увагу книгою біографій «Деяння знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого» (1813 р.). Після смерті батька перебрався до Петербурга, де служив у колегії закордонних справ. Звідси в 1816 р. перейшов у канцелярію малоросійського генерал-губернатора М.Г. Рєспіна-Волконського і переїхав до Полтави, де прожив 5 років. Тут за дорученням і за безпосередньої участі М.Г. Рєспіна написав першу узагальнену історію України під назвою «История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первообытного состояния сего края». За короткий час книга дочекалася трьох видань: 1822, 1830, 1842 рр. У 1903 р. вийшло 4-е видання; через 90 років з'явився його репринт. Написана на солідній історіографічній основі, праця принесла автору широку популярність і наукове визнання. Хоча автор не протестував проти зверхності Російської імперії над Україною, книгу відрізняв невідомий український патріотизм; вона ніби оживила в суспільній пам'яті часи політичної автономії і козацьких привілеїв. Після Полтави Д. Бантиш-

ИСТОРИЯ МАЛОЙ РОССИИ

свъ царствованія Свѣдѣнъ оъ оной отъ оубогаго Дмитрія Бантиса Каменскаго.

въ 1-мъ числѣ.

Оъ дополненіи истребленъ, нова редакція, додана карта, переизданъ въ Москвѣ въ 1903 году. Изданъ въ Петербургѣ въ 1842 году. Изданъ въ Москвѣ въ 1822 году.

ИЗДАНИЕ ЧЕТВЕРТОЕ.

Печатно въ типографіи Имперіи Великаго Князя.

1842

Южно-Русское Книгоиздательство
Ф. А. Юганова.

1903. С. ПЕТЕРБУРГЪ, КИЕВЪ, ХАРЬКОВЪ. 1908

Титульний аркуш 4-го видання
«Истории Малой России».

Каменський був губернатором у Тобольську і Вільно, займав високі державні посади, дослужившись до чину таємного радника (1841 р.). Найбільш значними досягненнями в творчій діяльності стали: «Словарь достопамятных людей Русской земли» (ч. 1—5, 1836 р.; додатки 1847 р.), «Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов» (ч. 1—4, 1840—1841 рр.), «Источники малороссийской истории» (видані О. Бодянським у 1858—1859 рр.).

41.4 Полтавці в українській та російській літературах

Важко переоцінити вклад наших земляків у розвиток нової української літератури. В Полтаві в 90-х рр. XVIII ст. був написаний перший твір цієї літератури — «Енеїда»; на полтавській землі зросли

двоє з чотирьох перших українських класиків — уродженець Полтави Іван Петрович Котляревський (1769—1838) і уродженець хутора Убіжище Пирятинського повіту (тепер у складі с. Мар'янівки)

Євген Павлович Гребінка (1812—1848), а також майже всі письменники т. зв. «другого ешелону»: уродженець Прилук Павло Павлович Білецький-Носенко (1774—1856); уродженець Полтави Костянтин Пузина (1790—1850); уродженець Золотоноші Костянтин Данилович Думитрашко (1814—1886).

Твір І. Котляревського став виявом об'єктивної потреби революційних змін у духовному та суспільному житті пригнобленої нації. У специфічній жартівливо-трагедійній формі І. Котляревський, по-перше: нагадав про самотутнє й героїчне минуле свого народу; по-друге: розширив потенційні можливості його найдорожчого скарбу — розмовної мови; по-третє: показав, як належить на основі народно-культурних елементів творити високе професійне мистецтво. Поза впливом «Енеїди» не залишилось жодне видатне явище української культури I пол. XIX ст. Після І. Котляревського українська література виявила дивовижну активність. Поряд із традиційними з'явилися нові ускладнені форми: лірична мініатюра, балада, сонет, поема, роман. Протягом століття в літературі змінювали один одного і поєднувались такі напрями і стилі як бурлеск, сентименталізм, романтизм, реалізм. Літератори розробляли сюжети з далекого минулого й сучасного життя народу, орієнтуючись як на фольклор, так і на досягнення слов'янської і західноєвропейської літератур. Українські письменники прагнули виокремитися із загальноросійського літературного процесу, намагалися творити власну національну літературу.

Полтавщина дала половину українських поетів-романтиків дошевченківської доби, у т. ч. піонера українського романтизму, уродженця с. Мелюшки Хорольського повіту Левка Івановича Боровиковського (1808—1888). Яскравим поетом-романтиком був уродженець с. Сарри Гадяцького повіту Амвросій Лук'янович Метлиньський (1814—1870). Серед плеяди романтиків 30—40-х рр. XIX ст. були полтавці: Опанас Григорович Шнигоцький (рр. н. і см. невід.); уродженець м. Варва Прилуцького повіту Осип Максимович Бодяньський (1808—1877); уродженець Гадяча Михайло Михайлович Макаровський (1783—1846); уродже-

нець с. Ісківці Лубенського повіту Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (1816—1875). З Полтавщини вийшла чи не єдина українська поетеса I пол. XIX ст. Олександра Іванівна Псьол (1817—1887), що народилася в с. Павлівка Миргородського повіту (тепер с. Псільське Великобагачанського району).

Романтики захоплювалися українською етнографією й українською історією. Ця тематика й визначала головний зміст їх поетичних творів. Історичне минуле романтики сприймали й оспівували переважно з позицій ідеалізованої козацької самотутності. В козацьких порядках вони вбачали ідеал суспільно-політичного устрою і соціальної справедливості. Один з центральних образів поезії романтиків — образ «воскресіння» «матері-України». Не менш важливо, що романтики творили українською мовою, намагалися створити «повну» літературу, яка б задовольняла потреби всіх верств народу.

Славу російської літератури побільшили наші земляки: уродженець Переволочної Полтавського полку поет Іполит Федорович Богданович (1743—1802); уродженець с. Обухівка Миргородського повіту Василь Васильович Капніст (1758—1823); уродженець с. Устивиця Миргородського повіту Василь Трохимович Наріжний (1780—1825); уродженці Полтави Іван Опанасович Кованько (1764—1830) та Микола Іванович Гнідич (1784—1833); уродженець однойменного села Хорольського повіту Аркадій Гаврилович Родзянко (1793—1846); уродженець с. Сорочинці Миргородського повіту Микола Васильович Гоголь (1809—1852).

У 1820 і 1824 р. Полтавщину відвідав видатний російський поет О.С. Пушкін (1799—1837). Події історичного минулого краю він відтворив у поемі «Полтава» (1828 р.). «Першим предметом кохання Пушкіна» була Наталія Вікторівна Кочубей (в заміжжі Строганова; 1800—1854), втілена в образі Тетяни у романі «Євгеній Онегин». Лубенчанка Ганна Петрівна Керн (уродж. Полторацька; 1800—1879/1880) надихнула поета на створення шедевр «Я помню чудное мгновенье». Полтавкам поет присвятив кілька віршів.

Першим із євреїв став російським письменником уродженець Кобеляк Йосиф Ааронович Рабинович (1818—1869).

Котляревський Іван Петрович (29.VIII/9.IX.1769, Полтава — 29.X/10.XI.1838, там же) — письменник, перший класик нової української літератури.

Дворянин за походженням. Вчився у Полтавській Слов'янській семінарії. Не скінчивши курсу, в 1789 р. залишив навчання. Працював канцеляристом, домашнім учителем. У 1796—1808 рр. перебував на військовій службі, брав участь у бойових діях на початку російсько-турецької війни 1806—1812 рр., вів «Журнал военных действий 2-го корпуса...».

В 1808 р. в чині штабс-капітана вийшов у відставку і поселився в Полтаві. В 1810—1835 рр. працював наглядачем Будинку виховання дітей незаможних дворян, водночас з 1827 р. був попечителем Полтавського благодійного закладу. Нагородою за 25-річну службу був чин майора, діамантовий перстень і 500 руб. пенсії. Під час війни 1812 р. брав участь у формуванні козацьких полків. У 1818—1819 рр. входив до масонської ложі «Любов до істини». Слідчий комітет у справі декабристів залишив це поза увагою. В 1818—1821 рр. був одним з директорів полтавського театру, для якого написав п'єси «Наталка-Полтавка» і «Москаль-чарівник». Помер нежонатим, відпустивши на волю два сімейства своїх кріпаків, а 60 дес. землі роздав родичам і друзям. Головним твором І. Котляревського, над яким він працював

близько тридцяти років, так і не побачивши виданим повний текст, була «Енеїда». Вперше поема (3 частини) була видана в Петербурзі у 1798 р. коштом конопського поміщика М.Й. Парпури без відома автора. В 1809 р. на кошти полтавця С.М. Кочубея здійснене авторське видання (4 частини). Всі 6 частин твору були видрукувані в 1842 р. харківським видавцем О.А. Волохіновим, якому автор продав поему незадовго до смерті. «Енеїда» І. Котляревського відкрила нову добу в українській літературі, а написані ним п'єси стали основоположними для розвитку українського театру. Другорядне значення мають інші твори письменника: «Пісня на Новий 1805 год...» до князя О. Куракіна, «Ода Сафо», «Размышление о расположении, с каким должно приступать к чтению и размышлению о св. Евангелии Луки».

Гребінка Євген Павлович

(21.I/2.II.1812, хутір Убіжище Пирятинського повіту, тепер у складі с. Мар'янівка Гребінківського району — 3/15.XII.1848, Петербург, похований в Убіжищі) — письменник, класик нової української літератури.

Народився в сім'ї дворянина на родовому хуторі, перейменованому з Гребінчиного Яру

на Убіжище. Освіту здобув у Ніжинській гімназії. З 1834 р. жив у Петербурзі, де викладав літературу у військових навчальних закладах. Службу поєднував з літературною і видавничою діяльністю. В 1834 р. видав збірку байок «Малороссийские приказки», яка зробила його знаменитим. Окрім байок, писав поетичні і прозові твори — всього створив більше 50 оповідань, повістей і романів; з 1847 р. друкував зведене видання своїх творів, яке обірвалося на 8-му томі. Ліричні вірші «Українська мелодія», «Очи черные» стали популярними піснями. Здійснив перший переклад українською мовою поеми О. Пушкіна «Полтава» (1836 р.). Найбільш відомі російськомовні прозові твори з українською тематикою: збірка оповідань «Рассказы пирятинца» (1837 р.); історичні поеми «Гетман Свирговский» (1839 р.) і «Богдан» (1843 р.), повість «Нежинский полковник Золотаренко» (1842 р.), роман «Чайковский» (1843 р.). Залишив кілька театральних рецензій і статей: «Путевые и театральные впечатления. Лубны» (1840 р.), «Провинциальные театры» (1840 р.), «Опера в Лубнах» (1845 р.). Відзначився як організатор літературних сил. Підготував і видав один з перших українських альманахів «Ластівка» (1841 р.). Нашому землякові українська культура завдячує відкриттям поетичного генія Т. Шевченка і першими публікаціями його творів, насамперед, «Кобзаря».

Портрет роботи Т. Шевченка. 1837.

Титульний аркуш першого видання «Енеїди», 1798, С.-Петербург.

**Боровиковський
Левко Іванович**

(10/22.II.1808, с. Мелюшки Хорольського повіту — 14/26.XII.1889, там же) — поет, піонер українського романтизму. Походив з того ж козацького роду, що й видатний художник Володимир Боровиковський (класик живопису доводився йому дядьком). Виріс усебічно

обдарованою людиною, але нещасливою долі. Вчився у Хорольському повітовому училищі (1819—1822 рр.), Першій полтавській гімназії (1822—1826 рр.), Харківському університеті (1826—1830 рр.). Створив літературні твори, які стали окрасою української романтичної поезії. До Т. Шевченка був найвідомішим на Україні автором романтичних балад. Талановитий лірик виконав в українській поезії реформаторську функцію, довівши, що не лише «смільне й низьке», а й «високе» можна передавати українською мовою. Упродовж свого життя написав 24 балади і думи, 20 пісень, 26 п'єс, понад 500 байок, зібрав близько 1200 зразків народної творчості. Кращими в доробку поета вважаються ліричні твори кінця 1820-х — поч. 1830-х рр.: балада «Маруся» (1829 р.), поезії «Бандурист» (1830 р.), «Ледащо» (1830 р.), «Чарівниця» (1831 р.), «Козак» (1831 р.), «Вивідка» (1834 р.). Друкувався переважно в часописах і альманахах. Єдиною книгою, що вийшла за життя автора, була збірка «Байки і прибаютки», видана А. Метлинським у 1852 р. Деякі балади і думи досі не розшукано. Після закінчення університету працював викладачем в навчальних закладах Росії. В 1838 р. переїхав до Полтави, де викладав у гімназії й інституті шляхетних панн. У зв'язку з психічним захворюванням на поч. 1850-х рр. був змушений вийти у відставку, потім усамітнівся в рідному селі. Сучасники вважали, що поета вже немає серед живих. Він же, забутий усіма, помер глибоким старцем.

**Метлинський
Амвросій Лук'янович**

(літ. псевд. Амвросій Могила, Земляк; 1814, с. Сарн, Гадяцького повіту — 17/29.VI.1870, Ялта) — поет, фольклорист, перекладач, видавець.

Народився в сім'ї здрібнілого поміщика. Освіту одержав у Гадяцькому повітовому училищі, Харківській гімназії і Харківському університеті. З віршами виступив наприкінці

30-х рр. Друкувався в альманахах «Молодик», «Сніп». Окремим виданням вийшла збірка 30 оригінальних поезій і перекладів із чеської, словацької, сербської,

польської та німецької літератур «Думки і пісні та ще дещо» (1839 р.). Провідними мотивами творчості були любов до України, захоплення її історією, сум з приводу втрати державності, бажання відновити козацьку славу. Найвідоміші твори: «Бандура», «Підземна церква», «Сирітка», «Старець», «Смерть бандуриста», «Зрадник», «Козак і буря», «Козачі поминки», «Козача смерть», «Гетьман», «Ще день життя минувся». В 1843 р. захистив магістерську дисертацію «Речь об истинном значении поэзии». Викладав російську словесність в Харківському (1843—1849, 1854—1858 рр.) і Київському (1849—1854 рр.) університетах. Користувався великою популярністю в молодіжному середовищі. Одночасно займався збиранням і виданням фольклорних матеріалів. Видав за своєю редакцією «Южный русский сборник» (кн. 1—5, 1848 р.), до якого включив вірші поетів-романтиків, супроводивши твори біографічними довідками, які досі зберігають велику цінність. Видав «Байки і прибаютки» Л. Боровиковського (1852 р.) та фольклорну збірку «Народные южнорусские песни» (1854 р.). У 1858 р. вийшов у відставку, мотивуючи це рішення хворобою. Лікувався за кордоном, у Криму. В нападі меланхолії перерізає собі вени. Похований у Ялті.

Брат Семен Лук'янович Метлинський (літ. псевд. Семен Родина, рр. н. і см. невід.) — поет і етнограф. Випустив збірку поезій «Мова з України» (ч. 1—2, 1858—1864 рр.). Склав у Сарах «Етнографічні відомості» (1851 р.), де описав зовнішність, одяг, мову своїх земляків.

**Афанасьєв-Чужбинський
Олександр Степанович**

(28.II/11.III.1816, с. Ісківці Лубенського повіту — 6/18.IX.1875, Петербург) — письменник, історик, мовознавець, етнограф.

Народився в сім'ї дрібного поміщика. Батько був росіянином, мати — українкою. Освіту здобув у Ніжинській гімназії

вищих наук. У 1836—1843 рр. служив у Білгородському уланському полку. Вийшовши у відставку в чині поручика, повернувся на батьківщину. В 1843 р. познайомився і заприятелював з Т. Шевченком. У 1847—1849 рр. служив у канцелярії воронезького губернатора. В 1856 р. брав участь в етнографічній експедиції морського міністерства для вивчення прирічкових районів Дніпра і Дністра. З 1860-х рр. мешкав у Петербурзі. Перші твори підписував псевдонімом Чужбинський, з 1853 р. підписувався прізвищем й псевдонімом. У 1855 р. видав анонімну книжку лірики українською мовою «Що було на серці». Кращі вірші перейняті щирим почуттям і дуже схожі з народними піснями («Скажи мені правду, мій доб-

рий козаچه», Ой у полі на роздоллі»). За власним зізнанням, любов до рідного слова викликала поява «Кобзаря». Віршем «Шевченкові» (1841 р.) започаткував літературну Шевченкіану. Дослідницькі праці — «Очерки охоты в Малороссии», «Поездка в Южную Россию», «Поездка на Днепровские пороги и на Запорожье», «Быт малороссийского крестьянина» — започаткували розвиток української етнографії як науки. У літературно-критичних виступах та філологічних студіях відстоював право самостійного розвитку української літератури, наголошував, що українська мова належить до найдавніших у світі і що саме вона лягла в основу інших слов'янських мов. Уклав «Словарь малорусского наречия» (1855 р., надруковано тільки його початок).

**Гнідич (Гнедич)
Микола Іванович**

(2/13.II.1784, Полтава — 3/15.VI.1833, Петербург) — поет, перекладач, громадський і театральний діяч, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1826 р.).

Народився в Полтаві в родині збіднілого українського шляхтича. Дід — козацький старшина Гніденко — під час переходу в російське дворянство змінив прізвище на Гнедич. Хлопчик рано залишився без матері. В дитинстві сліткався з тяжкою хворобою — чорною віспою, внаслідок чого осліп на одне око. Навчався у Полтавській слов'янській семінарії (1793—1795 рр.), Харківському колегіумі (1795—1800 рр.), Московському університеті (1800—1803 рр.).

Не закінчивши студій, переїхав до Петербурга, де за допомогою В. Капніста влаштувався на роботу в петербурзькій Публічній бібліотеці. Літературні твори М. Гнедича перейняті опозиційністю і волелюбністю (поезії: «Общежитие» (1804 р.), «Перуанец к испанцу» (1805 р.); повість «Мориц, или Жертва мщения» (1802 р.); роман «Дон Коррадо де Геррера, или Дух мщения и варварства гишпанцев» (1803 р.), переклади «Военного гимна греков» грецького поета-революціонера Ф.В. Рігаса (1821 р.). Відіграв помітну роль в історії російського театру як перекладач драматичних творів Ф. Шіллера, Ф. Вольтера, В. Шекспіра. Добре знав мову, історію і культуру українського народу. Є відомості, що М. Гнедич працював над історією України-Малоросії. Основна праця — переклад на російську мову «Іліади» Гомера (опубл. 1829 р.). Над перекладом працював більше 20 років. За оцінкою О. Пушкіна це був «перший класичний європейський подвиг у нашій вітчизні». До деяких рис гнедичівського перекладу О. Пушкін

поставився критично — відомий його епіграматичний жарт 1830 р. «К переводу Илиады»: *Крив был Гнедич поэт, преложитель слепого Гомера, / Бокком одним с образцом схож и его перевод.* Однак ці строчки були густо закреслені автором, а незабаром він написав захоплену урочисту епіграму «На перевод Илиады»: *Слышу умолкнувший звук божественной эллинской речи, / Старца великого тень чую смущенной душой.* Посьогодні в російськомовному світі «Іліаду» читають у перекладі нашого земляка. Величезне враження переклад «Іліади» справив на іншого російського поета — В. Жуковського. Він досконало вивчив давньогрецьку мову і на схилі літ здійснив переклад іншої поеми Гомера — «Одіссеї». У Петербурзі М. Гнедич жив усамітно, цураючись модних культурних товариств. Його вважали «диваком і провінціалом». У 1832 р. видав збірку власних творів «Стихотворения», яка включала 77 віршів, написаних в останні роки життя. М. Гнедичем був задуманий також великий коментар до «Іліади». Він зібрав багато історичного матеріалу для нього, прагнучи зробити свій переклад справжньою науковою працею. Але важка хвороба і смерть перешкодили здійснити задумане. Рідному місту він заповів свою велику і цінну бібліотеку. В 1834 р. її було перевезено до Полтави й розміщено в гімназії. Через байдужість нащадків із 1,5 тис. книг різними мовами збереглася мізерна частина.

Наріжний Василь Трохимович

(1780, с. Устивиця Миргородського повіту, тепер — В.-Багачанського району — 21.VI/3.VII.1825, Петербург) — письменник.

Народився в збідній дворянській сім'ї. Виховувався в гімназії й пансіоні при Московському університеті, потім вчився на філологічному факультеті університету.

Уже в студентські роки виступив як письменник-драматург і поет, уміщуючи свої твори в періодичних виданнях. Не закінчивши студій, у 1801 р. поступив у канцелярію щойно відкритого управління Грузією і виїхав на Кавказ. Там зіткнувся з обурливими «порядками», розкраданням, хабарництвом, самоправством як російських чиновників, так і місцевих князів-феодалів. Ці картини згодом він описав у романі «Черный год, или Горские князья» (спроби провести роман через цензуру не вдалися, він був надрукований лише після смерті автора). Через два роки повернувся в Петербург, де вступив на канцелярську службу в міністерстві внутрішніх справ, і відтоді все життя тягнув чиновницьку лямку. Помер у цілковитому убозтві. В російську літературу В. Наріжний увійшов як зачина-

тель побутового, моральноописового роману. Найбільш значний твір — роман «Российский Жилблаз, или Похождения князя Гаврилы Симоновича Чистякова» (ч. 1—3, 1814 р., повністю опубл. 1938 р.). Твір був сприйнятий як сатира на дворян-кріпосників; останні три частини були заборонені цензурою. В 1822 р. видав роман «Аристион, или Перевоспитание», в якому показав здичавіння поміщиків, розбещених неробством і невіглаством. Одним з перших у російській літературі звернувся до української тематики. В романах «Бурсак» (1824 р.), «Два Івана, или Страсть к тяжбам» (1825 р.), «Запорожец» дав колоритні картини українського побуту, змалював героїчне минуле України та свого волелюбного народу. Незакінчений роман «Гаркуша, малороссийский разбойник» (1825 р.) був заборонений цензурою (опубл. 1956 р.).

Гоголь Микола Васильович

(20.III/1.IV.1809, с. Сорочинці Миргородського повіту (тепер с. Великі Сорочинці Миргородського району) — 21.II/4.III.1852, Москва) — письменник, класик російської літератури.

Народився в заможній поміщицькій сім'ї, яка володіла понад 400 душами кріпосних селян і близько 1100 дес. землі в с. Василівка. В сім'ї було 12 дітей, з яких вижили чотири доньки і один син. З дитинства був дуже хворобливим, що наклало відбиток на подальшу життєдіяльність. Навчався в Полтавському повітовому училищі (1818—1819 рр.) і Ніжинській гімназії вищих наук (1819—1828 рр.). Гімназистом почав вести своєрідний щоденник — «Книгу всякої всячини, или Подручную энциклопедию», куди записував пісні, легенди, оповіді, цитати з книг. Тоді ж написав перші власні літературні твори (не збереглися). Після закінчення курсу подався до Петербурга, де зайнявся літературною творчістю. У 1829 р. опублікував під псевдонімом поему «Ганс Кюхельгартен», але після негативної оцінки твору критикою зібрав усі непродані екземпляри і спалив їх. Зробив спробу влаштуватися актором, але його гру забракували на першій репетиції. В 1830—1831 рр. служив переписувачем у департаменті уділів. Потім дістав посаду старшого вчителя історії в жіночому Патріотичному інституті. Незважаючи на першу літературну невдачу, продовжував писати. Цього разу звернувся до добре знаного українського життя і фольклору. На прохання сина мати надсилала йому численні матеріали про народні повір'я, звичаї, побут, усілякі старожитності. Цикл повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» (ч. 1—2, 1831—1832 рр.) приніс М. Гоголю літературну славу. У 1834 р. посів посаду ад'юнкт-професора на кафедрі загальної історії Петербурзького університету, однак

його професура зазнала фіаско, і вже через рік він подав у відставку. Знудившись за творчою роботою, з піднесенням узявся за літературні сюжети: в 1835 р. побачили світ збірки «Миргород» і «Арабески», повість-епопея «Тарас Бульба», в 1836 р. — повість «Ніс» і комедія «Ревізор», де зазвучав знаменитий гоголівський «сміх крізь сльози». Критика оголосила, що в особі М. Гоголя російське суспільство має великого письменника. В 1836 р. виїхав за кордон, де перебував, з перервами, до 1848 р. За кордоном написав поему-роман «Мертві душі» (ч. I, 1842 р.), яка стала вершиною творчості письменника. В 1847 р. опублікував книгу «Вибрані місця з листування з друзями», яка дістала неоднозначну оцінку в суспільстві. Після повернення до Росії з одержимістю працював над другою частиною «Мертвих душ», але після 10 років праці спалив рукопис. М. Гоголь взагалі був дуже вимогливим до себе. Письменництво було для нього великою «душевною справою». Зважаючи на хронічну недугу і постійний тяжкий душевний стан, він ніколи не міг дозволити собі розкоші чекати натхнення. Говорив, що якщо в якийсь день не працюється, то все одно треба брати в руки перо і виводити хоч би «Микола Васильович Гоголь, Микола Васильович Гоголь...» і так до тих пір, поки не проснеться думка, розбуджена рукою. Для здійснення свого письменницького покликання жертвував своїм особистим життям. Був відлюдькуватий, цурався незнайомого товариства і, як це не парадоксально, зовсім не знав реальної російської дійсності. Дослідники підраховували, що за три переїзди з Петербурга в Полтавську губернію і в зворотному напрямку він бачив Росію на власні очі протягом 27 днів їзди і 7 днів вимушеної зупинки в Курську — до появи «Ревізора» і протягом 20 днів їзди — в проміжку між «Ревізором» і від'їздом за кордон, де були написані «Мертві душі». Прототипами героїв М. Гоголя були переважно його земляки: миргородські поміщики, чиновники та міські обивателі. Може, через це на батьківщині М. Гоголя не любили. Навіть через півстоліття по смерті про письменника в рідних краях згадували неохоче. Зате тут існувала легенда, ніби він не спалив другий том «Мертвих душ», а закопав його разом з незліченим багатством у кургані, насипаному на березі ставка в рідній Василівці. Цей пагорб кілька разів намагалися розкопувати, проте «гоголівських скарбів» копачі не знайшли. З дитинства М. Гоголь був суб'єктом з природженою невротичною конституцією. Першу половину свого життя він був неврастеніком, другу — іпохондриком. У свої останні роки письменник перебував у пригніченому стані, відчував страх смерті. Він усамітнювався, молився, перебував у нервовому розладі, який набув характеру релігійного затьмарення. Лікарі не знаходили в нього якоїсь небезпечної хвороби, але він не вірив медикам, відмовлявся від ліків. Друзі намагалися зрадити його, але він уникав зустрічей або відмовчався. Навіявши собі, що постіль буде для нього смерт-

ним одром, постійно сидів у кріслах, але врешті зліг, щоб уже не встати. До останнього вірив у чудодійне втручання Бога. Помер від нападу т. зв. періодичної меланхолії, ускладненої виснаженням і малокрів'ям мозку. Був похований у Свято-Даниловому монастирі. Незвичайні обставини смерті породили чутки, ніби його поховали живим. У радянські часи, після облашту-

вання в монастирських приміщеннях колонії для малолітніх злочинців цвинтар знесли, а прах М. Гоголя в 1931 р. перенесено на кладовище Ново-Давидового монастиря. Під час перелоховання останків з'ясувалося, що кістяк лежав у труні долілиць і був без черепа; останній недовзі знайшли неподалік, але сумніви щодо його належності М. Гоголю залишаються до цього часу.

41.5 Образотворче, музичне та театральне мистецтво

41.5.1. Пам'ятки архітектури класицизму

Утвердження класицизму в архітектурі й скульптурі України було зумовлено передусім політичними причинами. Після адміністративно-територіальних переділів, проведених з метою пристосування місцевого устрою до загальноросійського, уряд змінював і зовнішній вигляд населених пунктів України-Малоросії. Петербург у наказовому порядку насаджував концепцію типових проєктів як у цивільній, так і в культовій архітектурі.

Для України були розроблені типові проєкти забудови нових міст на Півдні та реконструкції старих. Проєкти передбачали як планування цілих кварталів, площ, вулиць, так і окремих будинків, фасадів, навіть огорож і воріт. Розробляли і втілювали «зразкові» проєкти російські та іноземні спеціалісти; деякі з них навіть не були на Україні. Творчість місцевих архітекторів підлягала інструкціям Комісії кам'яного будівництва Санкт-Петербурга і Москви. В таких умовах розраховувати на шедеври не доводилося. Все ж ті майстри, котрі хоча б у мінімальних масштабах

прагнули врахувати місцеві традиції і особливості ландшафту, створили пам'ятки, варті уваги.

В архітектурі і скульптурі краю декоративна пишність українського бароко на поч. XIX ст. поступилася суворій чіткості і простоті класичного стилю. Старі традиції збереглися лише в народній архітектурі, частково в культових спорудах і декоративному оздобленні світських будівель.

Найціннішою пам'яткою архітектурної спадщини того часу і водночас найвизначнішим українським архітектурним ансамблем доби класицизму став центральний міський майдан Полтави — Олександрівський (тепер Круглий), створений протягом 1803—1840 рр. Унікальність цього ансамблю полягає в дуже вдалому узгодженні типових («зразкових») проєктів, загальноновживаних по всій імперії, з особливостями місцевого ландшафту і природи, органічному включен-

Полтава. Олександрівський майдан. Гравюра К. Чеського за карт. Ф. Алексєєва. 1809.

Мистецькі стилі кінця XVIII—I пол. XIX ст.

Протягом майже всього XIX ст. мистецьке життя в підросійській Україні розвивалося не вільно. Культурна експансія Росії завадила українському національному мистецтву стати невід'ємною частиною європейського. З кінця XVIII ст. живописні, різьбярські й графічні майстерні при монастирях і резиденціях церковних ієрархів почали втрачати своє значення, а жодного вищого мистецького закладу в Україні не було. Тому обдарована молодь змушена була вчитися передусім у Петербурзькій академії мистецтв (її випускники їздили на спеціалізацію до Італії), а також навчальних закладах інших міст Росії та Європи. Тала-

новиті вихідці з України ставали діячами російської та інших культур. Власна художня школа в Україні за таких умов не могла скластися.

Кінець XVIII—поч. XIX ст. для всіх галузей національного мистецтва був невиразним і тьмяним «перехідним» періодом. В українському мистецтві цього часу домінували два стилі: класицизм (в архітектурі й скульптурі) і романтизм (у живопису й графіці). До того ж класицизм, мода на який на Заході вже минала, Україні був нав'язаний у гіршому російському варіанті: панування узагальненого, однаковість до дрібниць, казарменний порядок.

ні нових архітектурних форм в історично сформоване середовище. Автором планувального рішення Олександрівської площі був архітектор Полтавської і Чернігівської губерній Михайло Андрійович Амвросимов (1776—1825). Ряд будівельно-планувальних робіт в Полтавській губернії здійснив наступник М.А. Амвросимова Антип Карташевський (рр. н. і см. невід.), під керівництвом якого споруджувалися адміністративні будівлі, благодійні і навчальні заклади, зокрема, магістрат і богадільня в Кременчуці.

**Амвросимов
Михайло Андрійович**

(бл. 1776, Петербург — 1825) — архітектор, автор планувального рішення Олександрівської площі в Полтаві.

Переїхав до Полтави з Петербурга у 1803 р. Майстерно опрацювавши «зразкові» проекти А.Д. Захарова і Є.Т. Соколова (генеральний план 1803 р., відкоректований 1805 р.), створив новий центр Полтави. Окрім цього, у 23 містах Полтавської і Чернігівської губерній збудував повітові присутственні місця; в 105 містах — поштові станції, шпиталі, військові казарми, ярмаркові комплекси, готелі, особняки і прибуткові помешкання.

Тома де Томон Жан

(1/12.IV.1760, Берн, Швейцарія — 23.VIII/4.IX.1813, Петербург) — архітектор-аматор.

Приїхав до Росії у 1799 р. після роботи в Італії і Австрії. В Петербурзі спорудив будинок Біржі на Васильєвському острові (1805—1810 рр.). Звів багато споруд у царських приміських резиденціях, зокрема, мавзолей Павла I в парку Павловська (1805—1808 рр.). За його проектами споруджено театр (1804—1809 рр., не зберігся) і госпіталь (1806—1821 рр.) в Одесі. Був відомий також як чудовий рисувальник. Переважно зображував античні споруди в оточенні збурених стихій природи.

Крім ансамблю Круглого майдану, в Полтаві збереглося ще кілька пам'яток архітектури класицизму: колишній будинок В.В. Капніста (1805 р.), колишній будинок пожежної команди (1811 р.), колишній будинок благодійно-лікувальних установ (1820—1823 рр., арх. М.А. Амвросимов), колишній будинок школи садівництва (1830-і рр.), колишній будинок інституту шляхетних панн (1828—1832 рр., арх. Л.І. Шарлемань, А. Штауберт), колишній будинок Таранушенка (1838 р.), колишній будинок ремісничої управи (1844 р.). У с. Вороньки Чорнухинського району зберігся будинок провіантського складу (поч. XIX ст.); у Кременчуці — будинок для нагляду за рухом суден по Дніпру (1809 р., арх. Л. Карлоні).

План Полтави. 1802.

У Полтаві досить успішно було реалізоване нове розуміння містобудівних завдань, яке ламало уявлення про місто як про замкнуту систему вулиць в оточенні кріпосних стін. Заново пробіті вулиці утворили єдину сітку, пов'язану з новим центром міста — Олександрівським майданом, забудова якого об'єднувалася в єдиний симетричний ордерний ансамбль. Від великої (645 м у діаметрі) площі правильною геометричною зіркою розходилися 8 вулиць, що з'єднали розрізнені райони міста. Вулиці виходили на високі культові споруди — 45-метрову дзвіницю Хрестоздвиженського собору, 44-метрову дзвіницю Свято-Успенського собору, численні бані міських та приміських церков, утворюючи кругову панораму вертикальних доміант, що контрастували з помірною (до 13 м заввишки) цивільною забудовою центру і загальним «садибним» виглядом міста. Композицію ансамблю увінчав монумент Слави (1805—1811 рр., арх. Ж.Тома де Томон), встановлений у геометричному центрі площі на місці перетину осей 8 радіальних вулиць і головних осей симетрії всіх розташованих по периметру споруд. У пам'ятнику з особливою наочністю продемонстровано синтез архітектури і скульптури класицизму. Усього в новому центрі Полтави було розбито 8 кварталів — 7 з них були забудовані протягом 1806—1811 рр., останній — у 1835—1840 рр. Масштаб і ансамблевий характер забудови визначили адміністративні споруди. Всі вони зводилися за «зразковими» проектами «казених споруд» для губернських і повітових міст,

розробленими петербурзькими зодчими: Андріаном Дмитровичем Захаровим (1761—1811), Єгором Тимофійовичем Соколовим (1750—1824), Василем Петровичем Стасовим (1769—1848).

Усім спорудам притаманні: простий, чіткий план, базований на повторі груп приміщень; суворий одноманітний ритм довгих фасадів; колонні галереї, укрупнені деталі, лаконічні і прості ордерні форми, що контрастували з гладдю стін. Смісл ансамблю — в гармонійному співвідношенні будівель з простором площі і монументом. Ансамбль набув урочистої театральності: триповерхові палаци з білосніжними колонами сприймаються як сценічні куліси. Цілісний ансамбль Олександрівського (Круглого) майдану не втратив свого естетичного значення посьогодні.

Інколи в краєзнавчій літературі можна зустріти твердження, ніби ансамбль Круглого майдану в Полтаві являє собою зменшену копію ансамблю Двірцевої площі в Петербурзі, який за своєю архітектурою вважається одним з найкращих у світі. Це твердження не відповідає дійсності. Ансамбль Двірцевої площі створювався протягом майже 100 років (1754—1852 рр.), причому його головні споруди належать до різних стилів.

Будинок Малоросійського генерал-губернатора (1). 1808-1811, арх. А. Захаров. Перебуд. у 1840-х. Зруйнов. 1943. Відбудов. з переплануванням у 1959-1960.

Будинок Полтавського цивільного губернатора (2). 1806-1811, арх. А. Захаров. Пошкодж. 1820. Зруйнов. 1943. Відбудов. з переплануванням у 1954-1956.

Будинок Полтавського віце-губернатора (3). 1808-1811, арх. А. Захаров. Згорів 1943. Відбудов. 1956.

Будинок Малоросійського поштамту (4). 1809, арх. Є. Соколов. Перебудов. 1877. Згорів 1943. Відбудов. 1960-1963 у формах, близьких до первісних.

Будинок Полтавського Дворянського зібрання (5). 1810, арх. Є. Соколов. Спалений 1943. Відбудов. 1945-1947 з пристосуванням під кінотеатр.

Будинок Полтавських губернських присутствених місць (6). 1811, арх. А. Захаров. Добудов. 1866. Згорів 1943. Відбудов. 1948-1952.

Будинок Полтавських повітових присутствених місць (7). 1811, арх. А. Захаров. Упродовж XIX ст. комплекс неодноразово перебудовувався. В 1911-1913 на місці розібраного бічного флігеля було зведено у стилі модерн корпус Полтавської жіночої промислової школи ім. С.С. Хрульова. Поруйнов. 1943. Відбудов. 1953-1958 у стилізованих формах класицизму для Полтавського будинку зв'язку.

Будинок Петровського Полтавського кадетського корпусу (8). 1835-1840, арх. В. Стасов.

Монумент Слави (9). 1805-1811, арх. Ж. Тома де Томон.

майдану у Полтаві. 1803—1840 рр.

41.5.2. Садибно-палацові комплекси

Значного поширення в архітектурі краю кінця XVIII—I пол. XIX ст. набуло палацо-паркове будівництво, де класицизм зблизився з народною творчістю. Найвизначнішим палацо-парковим ансамблем того часу була садиба Кочубеїв у Диканьці. Окрасою ансамблю був 100-кімнатний палац у класичному стилі (1800—1810 рр., арх. Дж. Кваренгі; знищений 1917 р.). Чудовий парк і палац нітрохи не поступалися столичним. У 1817 р. В.П. Кочубей приймав у своїй диканській резиденції імператора Олександра I. На відзнаку цієї події споруджено тріумфальну браму (1820 р., арх. Л.І. Руска). Від ансамблю збереглися: брама, Троїцька церква (1780 р., дзвіниця 1781 р.), Миколаївська церква-ротонда (1794 р., арх. М.О. Львов) із дзвіницею (1810 р.), а також чотири дуби.

Характерними класицистичними архітектурними комплексами на Полтавщині були садиби: Ґалаганів у с. Сокиринці Прилуцького повіту (тепер Срібнянського району Чернігівської обл.), Попових у Решетилівці, Трощинських у с. Кибинці Миргородського повіту, Муравйових-Апостолів у с. Хомуць у Миргородського повіту, Закревських у с. Березова Рудка Пирятинського повіту, Котляревських-Родзянок у с. Вишняки Хорольського повіту, Зіньківських у с. Крутий Берег Полтавського повіту, Гоголів-Яновських у с. Василівка Миргородського повіту (тепер с. Гоголеве Шишацького району), Григоровичів у Пирятині. За невеликим винятком, від них збереглися лише окремі зразки садибно-палацової архітектури (палаці, будинки, деталі інтер'єру і обладнання).

Ставок у парку (1). *Карт. Е. Лазарєва, 1805.*
Палац Трощинських у Кибінцях (2). *Кінець XVIII ст.*
Садибний будинок Зінківських у Крутому Березі (3).
Садибний будинок Котляревських-Родзянок у Вишняках (4). *1805.*
Садибний будинок С.П. Масюкова в Бобріку (5). *1805—1807.*

Кочубеївський двоповерховий мурований білостінний палац із флігелями був справжньою перлиною архітектури. Головний фасад центральної частини прикрашав шестиколонний портик з трикутним фронтоном, в якому вміщено родовий герб власників: на червоному полі — золотий півмісяць, зірка і два хрести, на блакитному полі — кривава-полум'яне серце і два хрести, а також девіз латиною «Піднімаюся, коли загинув». Двоповерхові флігелі мали чотириколонні портики й увінчувалися декоративними банями; з центром сполучалися одноповерховими галереями. Всередині палац мав понад 100 приміщень, наповнених картинами, скульптурами, килимами, гобеленами, фаянсом, фарфором, давньою бронзою і склом, різьбленими меблевими гарнітурами різних стилів із цінних порід дерева. Так само різьбленими були стелі й каміни. Окрему кімнату займала цінна бібліотека, в якій були книги XVII—XVIII ст. Старовинна зброя прикрашала стіни т. зв. «татаро-турецької» («мавританської») вітальні. Парковий фасад палацу оздоблювала перекрита банею напівротонда, від якої сходи вели до квіткового партеру, що переходив у пейзажний парк. Алеї прикрашали численні мармурові статуї, вази, скіфські «кам'яні баби», альтанки, гроти; гребля, по якій проходила дорога до села, утворювала став. До складу парадної частини входили також будинки для гостей, двоповерховий мурований будинок пошти, кінний двір з манежем. Окремо групувалися господарські та виробничі будівлі.

Усе це було вщент зруйновано, пограбовано й знищено після більшовицької революції 1917 р. Палац і суміжні капітальні споруди — пивний і цегельний заводи, оранжереї, теплиці, столярні, ковальські, ливарні майстерні — були стерті з лиця землі. Багатющий родинний архів, який нараховував десятки тисяч унікальних документів, загинув під час Другої світової війни,

оскільки був безвідповідально залишений в окупованій Полтаві.

Тріумфальна брама — єдиний уцілілий на Полтавщині зразок архітектури класицизму подібного типу. Зведена як парадний в'їзд до садиби Кочубеїв від дороги Полтава—Гадяч на честь перебування 1817 р. в Диканьці імператора Олександра I. Вирішена на зразок римських тріумфальних арок. У нішах бічних прогонів знаходилися бронзові барельєфи, присвячені подіям війни 1812 р. (не збереглися). Від Тріумфальної брами тяглася довга лісова дорога до князівського палацу і закінчувалася каштановою алеєю, що вела до подвір'я. Тепер ліс біля брами зійшов нанівець, від алеї зостався лише легкий спомин, а Тріумфальні ворота стоять, як у пустці, і вже нікуди не ведуть...

Мовчазними свідками трагедії Кочубеївського роду залишаються могутні дуби, чий вік, за твердженнями фахівців, сягає 400 років. Щодо їх появи на садибі Кочубеїв існує кілька версій. Одні твердять, що дуби росли, як і нинішній Диканський ліс, з незапам'ятних часів; Кочубеї лише прорубали рівні просіки для проїзду по обидва боки дерев, унаслідок чого вони вже не тяглися вгору, як їхні лісові побратими, а розросталися вшир, ставши справжніми велетнями. Інші ж висловлюють думку, що дуби посаджено рукою людини, оскільки розміщені вони на бездоганно прямій лінії, та ще й на однаковій відстані один від одного.

Палац Кочубеїв у Диканьці. Мал. О. Кунавіна.
Поч. XIX ст.

Тріумфальна брама в Диканьці. 1820, арх. Л. Руска.

у Диканьці

Маєток Кочубеїв у Диканьці. Парк біля палацу (1). Фото. Поч. ХХ ст.

Маєток Кочубеїв у Диканьці. Квітник біля палацу (2). Фото. Поч. ХХ ст.

Палац Кочубеїв в Диканьці. Іконостас домової церкви (3).

Палац Кочубеїв у Диканьці. Вітальня у східному стилі (4).

Кочубеївські дуби в Диканьці (5).

Садиба Кочубеїв у Диканьці

Миколаївська церква в Диканьці (1794 р., арх. М.О. Львов, перебудована і вдруге освячена в 1851—1852 рр.; дзвіниця 1810 р., арх. Л. Руска). Споруджена на території кочубеївської садиби. За типом — мурована однобанна ротонда. Головний вхід оздоблено чотириколонним портиком доричного ордера з трикутним фронтоном. Після перебудови під церквою влаштовано родинний склеп Кочубеїв, зроблено терасу, встановлено різьблений дубовий іконостас роботи майстрів-кріпаків, які спеціально надсилалися на навчання до Італії. В 1810 р. (за іншими даними — в 1827 р.) збудовано відокремлену дзвіницю.

Миколаївська церква в Диканьці.

1794, арх. М. Львов.

Дзвіниця Миколаївської церкви. 1810.

Інтер'єр Миколаївської церкви.

Кочубеївська усипальня в Миколаївській церкві.

41.5.3. Культурні будівлі

Протягом останньої чверті XVIII — I пол. XIX ст. в губернії було збудовано близько 70 церков. Після указу Синоду 1801 р. про заборону будівництва церков у «малоросійському стилі» різко скоротилося будівництво дерев'яних храмів. Унікальною пам'яткою доби класицизму стала церква Різдва Іоанна Предтечі у с. Марківка Кобеляцького повіту (1814 р., одночасно із дзвіницею). Кращими культовими будівлями в стилі класицизму були: Миколаївська церква в Диканьці (арх. М. Львов, 1794 р., дзвіниця 1810 р.), Успенський собор у Кременчуці (1804—1816 рр., арх. Дж. Кваренгі; не зберігся). В 1832 р. на території німецької колонії в Полтаві була освячена перша дерев'яна лютеранська церква (кірха Петра), перебудована зі старого складського приміщення (не збереглася). На замовлення католицької громади в 1859 р. в Полтаві зведено Хрестоздвиженський костіол (не зберігся). Ряд архітектурних споруд — культових, громадських і цивільних — було зведено єврейською громадою.

Успенський собор у Кременчуці. 1806—1816, арх. Дж. Кваренгі. Зруйнов. 1943.

Успенський собор у Кременчуці (1816 р., арх. Л. Карлоні за проектом арх. Дж. Кваренгі). Мурований, однобанний. Західний, південний і північний фасади було оздоблено шестиколонними портиками коринфського ордера з трикутними фронтонами (західний портик головного входу мав подвійний ряд колон). Центральний кубічний об'єм увінчував великий півсферичний купол на круглому світловому барабані. Загальна висота споруди перевищувала 30 сажнів. У 1858—1863 рр. перед головним входом звели відокремлену муровану дзвіницю. Будівництво не було завершено через появу тріщин у стінах середнього яруса. На 2-му поверсі дзвіниці містилася церква Олександра Невського. Було 8 дзвонів, найбільший важив понад 210 пудів. Собор Зруйновано у вересні 1943 р.

Церква Різдва Іоанна Предтечі в Марківці. 1814

Церква Різдва Іоанна Предтечі (1814 р.) у Марківці Кобеляцького повіту. Унікальна пам'ятка церковного будівництва доби класицизму, що не має аналогів на Полтавщині. Збудована одночасно з дзвіницею на замовлення поміщика В.І. Маркова. Мурована, на поч. ХХ ст. обнесена тесом. Нагадує споруди тетраконхового типу: до масивного центрального четверика з чотирьох боків прилягають прямокутні в плані об'єми, які сполучаються з центральною частиною за допомогою арок. Кубічна центральна дільниця перекрита масивним восьмигранним куполом з глухим ліхтариком. Головний, південний і північний входи оздоблено чотирьохколонними портиками (нині заховані за обшивкою). В інтер'єрі збереглися сюжетні розписи. Із західного боку церкви — відокремлена двох'ярусна дзвіниця, яка була увінчана шпилем (не зберігся).

41.5.4. Живопис

З кінця XVIII ст. в Україні відбувалася швидка еволюція живопису, насамперед іконописного й портретного. Православна церква протягом XIX ст. залишалася одним із найбільших і найвпливовіших замовників художніх творів. Поряд з іконописцями-професіоналами мистецтвом ікон описання займалися відомі портретисти і майстри історичного жанру; багато українських художників починали свій шлях із творів релігійного характеру. Але тепер не релігійне мистецтво визначало характер світського, а навпаки.

В епоху романтизму посилилась увага до індивідуальних особливостей людини, її духовно-інтелектуального світу. Емоційно-романтичні портрети I пол. XIX ст. декларували право людини на свободу і пошанування гідності. Вищим досягненням українського портретного мистецтва була творчість наших земляків — художників світового рівня Дмитра Григоровича Левицького (1735—1822), сина визначного українського гравера з Маячки Полтавського полку, і Володимира Лукича Боровиковського (1757—1825), виходця з козацької рідні миргородських іконописців. Обидва жили й творили в Петербурзі, який став основним мистецьким центром у Російській імперії. В тому ж Петербурзі академі-

Велика Хоральна синагога в Полтаві. 1856.

Велика Хоральна синагога в Полтаві (1856 р.). Двоповерхова мурована будівля, вирішена з використанням архітектурних форм класицизму. Фасади лаконічні, площини стін прорізані прямокутними і арочними вікнами. Центральний молитовний зал перекривав великий купол сферичної форми. Обабіч розташовувалися два одноповерхових будинки: синагога для бідних євреїв і відділення училища Талмуд-Тори. Спалена зловмисниками в 1911 р., незабаром була відбудована. Попіл згорілих 80 свитків Тори поховали в 25 ящиках на єврейському кладовищі. Функціонувала до 1934 р. Після закриття пристосована під робітничий клуб. Нині приміщення використовується обласною філармонією.

ками живопису стали: пирятинець Аполлон Миколайович Мокрицький (1810—1870), полтавці Андрій Миколайович Горонович (1818—1867), Іван Петрович Бугаєвський-Благодарний (1773—1859). З Кременчука вийшов відомий живописець широкого діапазону (портретист, пейзажист, жанрист) Євграф Федорович Крейдовський (1810—1853). В Петровському Полтавському кадетському корпусі майже 40 років викладав малювання випускник Петербурзької Академії мистецтв Іван Кіндратович Зайцев (1805—1890), який працював у портретному і пейзажному жанрах. Портретисткою була Глафіра Іванівна Псьол (в заміжжі — Дуніна-Борковська, 1823—1886), уродженка с. Павлівка Миргородського повіту. Серію акварельних краєвидів Лівобережжя створив у 1803—1809 рр. російський пейзажист Олександр Михайлович Кунавін (1780—1814), запрошений канцелярією малоросійського генерал-губернатора для «списування перспективних видів». Кілька полтавських краєвидів змалював у 40-х рр. XIX ст. Т.Г. Шевченко.

У Пирятині народився професор Петербурзької Академії мистецтв і член Російської Академії наук Василь Іванович Григорович (1786—1865) — історик мистецтва, що видав перший у Росії художній часопис «Журнал изящных искусств» (1823 р.).

Левицький Дмитро Григорович
(бл. 1735, Україна — 4/16.IV.1822, Петербург) — художник-портретист, академік Петербурзької Академії мистецтв (1770 р.).

Один з найвидатніших художників-портретистів II пол. XVIII ст. у цілій Європі. Лише два англійця — Д. Рейнолдс і Т. Гейнсборо — дорівнювали Д. Левицькому

віртуозністю техніки, але в передачі інтимного, невольного чару обличчя він не мав собі рівних. Перші 35 років життя художника практично невідомі. На світ він з'явився у сім'ї нашого земляка з Маячки визначного гравера Г. Левицького-Носа, який і став першим учителем свого сина. Роботи, виконані Д. Левицьким на початку творчого шляху, не збереглися. На поч. 1760-х рр. він уже був модним портретистом аристократичних кіл Петербурга. З 1771 р. протягом 17 років Д. Левицький вів портретний клас в Академії мистецтв, у 1776—1788 і 1807—1822 рр. призначився радником Академії. В 1770—1780-і рр. художник був буквально закиданий офіційними і приватними замовленнями; ціни за портрет його пензля досягали 1 тис. руб. Інтенсивно працюючи над державними і приватними замовленнями, митець оволодів усіма формами портрета — від парадного до камерного, і міг знайти підхід до різних моделей. Серед його шедеврів — портрет багатія, дивака і філантропа П. Демидова (1773 р.), філософа Д. Дідро (1773—1774 рр.), серія із семи портретів вихованок Смольного інституту (1773—1776 рр.), портрети друзів — поета і архітектора М. Львова (1774, 1789 рр.) та його нареченої, а згодом дружини М. Дьякової (1778, 1781 рр.), портрет священника /батька/ (1779 р.), графині Урсули Мнішек (1782 р.), імператриці Катерини II (1770—1780-і рр.). Художник належав до людей, котрі вірили в просвітницькі ідеї і готові були обернути свої здібності на досягнення «царства загального братерства і добра». Майстра, який поділяв передові погляди свого часу і був зв'язаний з масонами, запідозрили в політичній неблагонадійності. Тінь підозріння відтоді стала тавром відторгнення. Останні 20 років життя художника теж перебувають «за кадром». Прийнято вважати, що Д. Левицький у цей час відійшов від мистецтва через релігійний містицизм і сліпоту, що прогресувала. Насправді старіючий і хворий художник продовжував працювати. В 1812 р. він зобразив молодшого брата, котрий, продовживши сімейну традицію, став священником у рідній Маячці. Останній відомий портрет пензля Д. Левицького датується 1818 р. Покинув цей світ Д. Левицький глибоким старцем. Смерть його пройшла непоміченою.

Автопортрет. 1783 ?

Боровиковський Володимир Лукич

(24.VII/4.VIII.1757, Миргород — 6/18.IV.1825, Петербург) — живописець-портретист, автор картин на алегоричні та релігійні сюжети, академік Петербурзької Академії мистецтв (1795 р.)

Походив зі старої козацької рідні, в якій малярство було деякою мірою родовим заняттям. Самостійне життя почав з армії (відслужив 10 років у Миргородському полку). Рання творчість була пов'язана з традиціями українського живопису XVIII ст. (портрет бурмістра Полтави П. Руденка, 1778 р.). Написав багато ікон для сільських церков на Полтавщині (майже всі роботи були знищені в радянський час). У 1787 р. розписав «подорожній» палац Катерини II у Кременчуці. Розписи імператриці сподобались, і провінційному іконописцю відкрився шлях до кар'єри. У 1788 р. 31-річний художник, якому трохи згодом «лідрправили» прізвище, перебрався до Петербурга. Покровителем миргородця став один з найосвіченіших людей того часу М. Львов.

М.І. Лопухіна. Портрет роботи В. Боровиковського. 1797.

У 1795 р. В. Боровиковський отримав звання академіка — випадок, майже безпрецедентний для художника, який не пройшов академічної виучки. Через 7 років В. Боровиковський став радником Академії мистецтв, але підступи заздрисників позбавили його можливості викладати в портретних класах. Митець мав приватну школу. Незважаючи на переслідування інтриганів, жив по совісті, піклувався про своїх учнів, допомагав землякам і родичам (своїї сім'ї у нього не було). В пошуках життєвого ідеалу в 1802 р. вступив до масонської ложі «Вмираючий сфінкс», у 1819 р. став членом містичного гуртка Н. Татаринової. Із збереженої переписки митця із земляками (1795—1819 рр.) довідуємося, що В. Боровиковський до кінця своїх днів залишився типовим «полтавцем», дотримуючись на чужині українських звичаїв і традицій, та все мріяв повернутися на Батьківщину. За своє життя митець створив близько 500 живописних полотен, абсолютну більшість з яких складають портрети. Шедевром В. Боровиковського є портрет М. Лопухіної (1797 р.). До кращих творів майстра належать портрети Катерини II (1794 р.), В. Арсенєвої (1795 р.), Г. Державіна (1795 р.), Ф. Боровського (1799 р.), Павла I (1800 р.), О. Куракіна (1801—1802 рр.), О. Безбородько з доньками (1803 р.), М. Долгорукової (1811 р.).

Портрет роботи І. Бугаєвського-Благодарного. 1800-і.

Свідчення 4. Історик мистецтва О.М. Бегун 1870—1960):

«Кожен його твір дає величезну насолоду чудовою ... замою сіро-зелених, білих, блідо-жовтих барв... Коли порівняти малювання Боровиковського із сучасним йому західноєвропейським, то можна знайти тієї в англійців щось подібне нашому майстрові, і то з погляду чисто технічної досконалості...»

**Мокрицький
Аполлон Миколайович**

(12/28.VIII.1810, Пирятин — 26.II/9.III.1870, Москва) — живописець, академік Петербурзької Академії мистецтв (1849 р.), педагог.

Народився в небагатій родині пирятинського поштмейстера. Виховувався в Полтавському будинку дітей незаможних дворян (1818—1824 рр.) і Ніжинському ліцеї. В 1830 р. виїхав до Петербурга, де став вільнослухачем Академії мистецтв. Узяв активну участь у визволенні з кріпацтва Т. Шевченка. В 1839 р. повернувся в рідні місця, малював портрети на замовлення, красвиди. З 1841 р. перебував в Італії, куди поїхав на власні кошти завершувати освіту. З 1851 рр. до кінця днів працював професором Московського училища живопису, скульптури

та архітектури, виховавши кілька поколінь художників. Залишив цінні мемуари — «Дневник художника А.Н. Мокрицького». Мистецька спадщина А. Мокрицького розпорошена, багато творів, особливо полтавського періоду, не збереглися. Як митець-романтик поетизував передових людей своєї доби: парний портрет лікаря П. Пузино та його дружини (1835 р.), портрети М. Гоголя, Є. Гребінки (1840 р.), О. Кольцова, «Портрет дружини» (1835 р.), «Автопортрет» (1840 р.).

Автопортрет. 1840.

Зайцев Іван Кіндратович

(1805—1890) — живописець. Був сином селянина з Пензенської губернії. Звільнений з кріпацтва, в 1831—1837 рр. навчався в Петербурзькій академії мистецтв, по закінченні якої здобув звання некласного художника. З 1848 р. назавжди пов'язав своє життя з Полтавою, де викладав малювання в Петровському кадетському корпусі. Працював у різних жанрах живопису. Залишив кілька зображень старої Полтави.

Автопортрет. 1835.

**Портрет дружини художника.
Карт. А. Мокрицького. 1835.**

Крендовський Євграф Федорович

(1810, Кременчук — після 1853 р. там же) — живописець.

Про дитинство і юність відомості скупі. З 1830 по 1835 р. навчався в Петербурзі у О.Г. Венеціанова, відвідуючи також класи Академії мистецтв. Здо-

бувши звання «вільного художника» портретного живопису (1839 р.), Є. Крендовський повернувся на батьківщину, де влаштувався вчителем малювання дітей поміщиці В.М. Остроградської в її маєтку в с. Мануйлівка Кременчуцького повіту (тепер Козельщинського району). Тут художником були створені кілька десятків портретів, написаних просто й щиро. В 1840-х рр. перебрався до рідного Кременчука, де відкрив свою художню школу. В цей час він створив один з найкращих своїх творів — «Площа провінційного міста».

Автопортрет. 1853.

Григорович Василь Іванович

(31.XII.1786, Пирятин — 15.III.1865, Санкт-Петербург) — мистецтвознавець, професор (1828 р.), академік (1839 р.).

У 1803 р. закінчив Київську академію. Перебравшись до Петербурга, з 1824 р. брав активну участь у роботі Товариства заохочення художників (у 1829—1854 рр. — його секретар). У 1829—1859 рр. — конференц-секретар Петербурзької Академії мистецтв, з 1839 р. — дійсний член Російської Академії, з 1841 р. — почесний член Академії наук. Видавав перший в Росії художньо-науковий часопис — «Журнал изящных искусств» (1823, 1835 рр.). Сприяв розвиткові мистецької освіти на Україні, гуртував і підтримував українців у Петербурзі, допоміг визволити з кріпацтва Т. Шевченка.

Портрет роботи О. Варнека. 1818.

41.5.5. Музичне і театральне мистецтво

Музично-пісенна творчість наприкінці XVIII — у I пол. XIX ст. розвивалася передусім у народному середовищі. В цей час масово творяться пісні чумацькі, рекрутські, кріпацькі. Багато авторських пісень, поширюючись серед народу, згодом ставали безіменними. Музич-

Площа провінційного міста.
Карт. Є. Крендовського. 1840-і.

Перед глядачем ніби розгортається панорама українського повітового міста (в якому легко впізнати Кременчук) з характерними будівлями і незабудкованою широкою площею, яка живе розміреним провінційним життям. На тлі цієї панорами художник зобразив кілька характерних груп населення того часу.

не життя вирувало під час проведення ярмарків. З полтавського краю вийшли талановиті співці — кобзарі і лірники: уродженець с. Калюжинці Прилуцького повіту (тепер Срібнянського району Чернігівської обл.) Остап Микитович Вересай (1803—1890); уродженець Лохвиці Іван Григорович Кравченко-Крюковський (1820—1885); уродженець с. Оржиця Лубенського повіту Архип Никоненко (р. н. невід. — 1855); Федір Грищенко-Холодний (1814—1886). Осередками розвитку музичної культури були навчальні заклади. Високу професійну підготовку музиканти діставали в церковних хорах. Партесні (багатоголосі) співи досягли в цей час вершин майстерності. Хор Переяславської семінарії виступав із великими концертними програмами.

В останній чверті XVIII — I пол. XIX ст. відбулися великі зміни в розвитку театального мистецтва. Театр став світським і постійним (зберігаючи при цьому мандрівний характер); з'явилися професійні актори, включаючи жінок; відвідування вистав увійшло у звичку

широких кіл громадськості. Важливим джерелом професійного театру були кріпацькі театральні трупи та оркестри, поширені згідно з тодішньою модою у поміщицьких садибах. Будучи забавою замкненого кола людей, панською примхою, кріпацький театр торував шлях для професійного театру, готуючи кадри діячів та виконавців, привчаючи глядацьку аудиторію до публічних вистав.

Поміщик М.В. Абаза тримав у своєму маєтку Єлизаветине (тепер — Абазівка Полтавського району) кріпацьку театральну трупу і оркестр із італійських музикантів. «Музичну капелю» із 40 кріпаків-артистів утримував у своєму решетлівському маєтку савонник В.С. Попов. Кобеляцький маршал дворянства Гавриленко в своєму маєтку Озерки мав кам'яний будинок для театру з трьома ложами й партером. Оперно-балетна і театральна трупи виступали в домашньому театрі Д.П. Трощинського в Кибинцях Миргородського повіту. Кріпацький театр діяв у маєтку Капністів в Обухівці. Глядацьку аудиторію складали переважно поміщицькі сім'ї прилеглої округи.

Репертуар кріпацького театру складали запозичені з російських та французьких театрів драматичні твори, опери й балети. Рівень вистав був невисокий, оскільки виконавцями у більшості були неосвічені селяни й селянки, які працювали в театрі з примусу. Вбрання і декорації виготовляли домашні майстри. Музику до вистав писали теж кріпаки. Режисером, як правило, виступав сам дідич. Важкий для виконання чужоземний репертуар підштовхував театральних працівників писати п'єси з народного життя. Так з'явилися дві українські п'єси «Собака-віця» (не збереглася) та «Простак, або Хитрощі жінки, перехитреної солдатом», автором яких був управитель маєтку і за сумісництвом директор і головний актор домашнього театру Д. Трощинського Василь Панасович Гоголь-Яновський (1777—1825), батько М.В. Гоголя. Уродженцем Переяславського повіту був поет Роман Павлович Андрієвич (рр. нар. і см. невід.), чия п'єса «Побут Малоросії в I половині XVIII століття» була анонімно опублікована в 1831 р.

Іншим джерелом професійного театру були світські аматорські вистави, початок яких відноситься до останньої чверті XVIII ст. в Харкові. В 1810-х рр. там грали професійні трупи Й. Калинов-

ського та І. Штейна. Ставши на поч. XIX ст. осідком правителів Малоросії, Полтава перетворилася на театральний центр тодішньої України.

41.5.6. Полтавський вільний театр

Вперше в місті домашній театр постав у генерал-губернатора кн. Я.І. Лобанова-Ростовського. У виставах комедійні ролі виконував І. Котляревський. Незабаром під театр перебудували казенний будинок. У 1808 р. в Полтавському вільному театрі пройшли перші вистави. До 1812 рр. тут виступала трупа Й. Калиновського; потім вона переїхала до Харкова і в театральному житті міста настанала 5-річна перерва.

Наступник Я. Лобанова-Ростовського на посту малоросійського генерал-губернатора кн. М.Г. Рєпнін-Волконський вирішив заснувати в Полтаві постійний театр. Для цього з Харкова повернуто частину трупи Й. Калиновського на чолі з антрепренером І. Штейном. Режисером трупи був П. Барсов. У складі трупи були драматичні актори М. Щепкін, М. Павлов, І. Угаров, П. Медведєв, С. Нальотов, Д. Климов, Т. Пряженковська, М. Сорокіна, В. Медведєва, Н. Алексєєва, К. Нальотова, співачки Н. Бистрова, Т. Постникова, диригент Ф. Данильченко. Вистави розпочалися в 1818 р. Офіційно директором театру вважався музичний теоретик і диригент М. Гауптман, але фактичним керівником був його заступник І. Котляревський.

Репертуар театру складався переважно з творів російських драматургів. Гралися також п'єси зарубіжних авторів. Незадоволений репертуаром, І. Котляревський написав для Полтавського театру українські п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». Виставле-

І. Котляревський і М. Щепкін на репетиції в Полтавському театрі. Карт. В. Сазненка.

ні з великим успіхом у 1819 р., ці твори відкрили історію українського професійного театру. Виконавець ролей Виборного Макогоненка і Михайла Чупруна видатний актор і реформатор сцени Михайло Семенович Щепкін (1788—1863) у 1821 р. був викуплений з кріпацтва передовою полтавською громадськістю. Після Полтави М. Щепкін мав власну трупу у Києві, а переїхавши в 1822 р. до Москви, назавжди залишився українським актором. Окрім Полтави, трупа І. Штейна в 1818—1820 рр. виступала в Харкові, Кременчуці, Ромнах, Чернігові та інших містах. Наприкінці 1821 р. Полтавський вільний театр потрапив у скрутне матеріальне становище і припинив діяльність.

Релігія і церква 41.6

41.6.1. Релігійна мораль

Невід'ємною частиною культури того часу залишалися культові обряди і релігійна мораль. Справляючи в цілому позитивний вплив на духовне життя народу, головна маса якого була віруючою, церква водночас гальмувала розвиток національної свідомості, сприяла русифікації населення.

Релігійний характер світогляду народу виявлявся в життєвих настановах: «Без Бога – ні до порога», «Кому Бог може, той все перемаже», «Чоловік мислить, а Бог рядить». В той же час церковна мораль пропагувала мінімалізацію життя: «За терпіння дасть Бог спасіння», «Треба бідувати до гробової дошки», «Яке Бог уродив, таке жну». Ці настанови породжували завищені сподівання без

власних дій. Водночас формувалася світогляд, відірваний від рідного коріння. Народ переконували, що найбільшими його ворогами є борці за свободу України. Гетьман Іван Мазепа щороку проклинався в православних церквах.

Єврейська релігія, на відміну від інших, менш усього переймалася загробним життям. Її більше хвилювало виживання і могутність єврейського народу. За традицією, всі євреї вважалися відповідальними один за одного. Багаті полтавські євреї допомагали бідним сородичам, вносили кошти на установи культу, лікарні, навчальні заклади, благодійні цілі. Євреї, які дотримувалися національних побутових традицій, обов'язково носили маленьку круглу шапочку, яка щільно прилягала до голови.

41.6.2. Церковна організація

Українська церква стала частиною Всеросійської Православної Церкви, якою правив святійший Синод. Центральне духовне відомство призначало єпископів на українські єпархії та викладачів у духовні семінарії й бурси. Духовні консисторії при єпископських кафедрах призначали священників на сільські парафії. Проповіді українською мовою заборонялися.

З 1775 р. церкви і монастирі основної території Полтавщини підпорядковувалися Слов'яно-Херсонській єпархії з місцеперебуванням єпископів в Полтавському Хрестоавшенинському монастирі. Першим архієпископом Слов'янським і Херсонським був уродженець грецького острова Корфу, церковний діяч, вчений-енциклопедист і перший педагог епохи Грецького Відродження Євгеній Булгаріс (в миру Єлевферій; 1716—1806), котрий прибув до Полтави в 1776 р. В 1779 р. він вийшов на пенсію, а за його рекомендацією архієпископом Слов'янським і Херсонським був призначений теж грек і теж уродженець Корфу Никифор Феотокі (в миру Миколай; 1731—1800) — церковний діяч, учений і педагог. З 1786 р. архієпископом Слов'янським і Херсонським був Амвросій Серебренников. Того ж року єпархія була перейменована на Катеринославсько-Херсонську, але до 1798 р. кафедра залишалася в Полтаві. З 1793 р. її очолював архієпископ Гавриїл Бонулеско (Бодоні).

У 1799 р. церкви і монастирі Полтавщини підпорядковано Малоросійсько-Переяславській єпархії з центром у Переяславі; правлячий архієрей став носити титул Малоросійський і Переяславський. Указом Синоду від 17 грудня 1803 р. єпархія була реорганізована і перейменована на Полтавсько-Переяславську; правлячі архієреї до 1937 р. носили титул Полтавських і Переяславських. Через відсутність у Полтаві належного приміщення резиденція ієрархів залишилася в Переяславі, на приміській дачі Андруші. В 1847 р. місцеперебування ієрархів перенесено до Полтави, а єпархія стала називатися Полтавською. З вісімнадцяти єпископів, правлячих у 1776—1917 рр., лише троє були місцевими уродженцями. Багато урядовців

«духовного відомства» на свої полтавські кафедри дивилися як на тимчасові, прагнучи посісти вищі в Росії.

Коли після російсько-турецької війни 1778—1774 рр. до Росії емігрувало чимало грецьких православних священників, деякі з них оселилися на території Полтавщини. Зокрема, в Лубенському Мгарському Преображенському монастирі доживав віку колишній Константинопольський патріарх Серафим II (Анів).

Архієпископи й єпископи Слов'янські й Херсонські (1775—1786 рр.), Катеринославсько-Херсонські (1786—1799 рр.), Малоросійські і Переяславські (1799—1803 рр.), Полтавські і Переяславські (1803—1937 рр.):

Євгеній Булгаріс (в миру Єлевферій; 1776—1779 рр.); Никифор Феотокі (в миру Миколай; 1779—1786 рр.); Амвросій Серебренников (1786—1793 рр.); Гавриїл Бонулеско (Бодоні; 1793—1799 рр.); Сильвестр II (в миру Симеон /Петро/ Іванович Лебединський; 1799—1807 рр.); Феофан (в миру Федір Григорович Шиянов-Чернявський; 1807—1812 рр.), уродженець Китайгородського повіту; Анатолій (Андрій Максимович; 1812—1816 рр.), уродженець с. Усівка Переяславського повіту; Мефодій (Михайло Пшнничевський; 1816—1824 рр.), уродженець с. Остролуччя Переяславського повіту; Георгій (Ящуржинський; 1824—1830 рр.); Нафанаїл I (Василь Павловський; 1830—1834 рр.); Гедеон (Єгор Іванович Вишневецький; 1834—1849 рр.); Ієремія (в миру Іродіон Іванович Соловйов; 1849—1850 рр.); Нафанаїл II (в миру Микола Іванович Савченко; 1850—1860 рр.); Іоанн (в миру Олексій Олексійович Петін; 1862—1887 рр.); Іларіон (в миру Іван Юхимович Юшенков; 1887—1904 рр.); Іоанн (в миру Іван Кеєнофонтівич Смирнов; 1904—1910 рр.); Назарій (в миру Микола Кирилов; 1910—1913 рр.); Феофан (в миру Василь Бистров; 1913—1917 рр.).

Єврейське населення гуртувалося в громади (кагали) прихожан певного молитовного будинку або синагоги. Прихожани обирали на 3 роки вченого равина, старосту (губу), скарбника (нейвова). Євреї складали окрему групу населення, яка мала право скликати збори для вирішення своїх справ. Власністю єврейської громади були гроші коробочного збору.

Народ, основу якого становило селянство, творив і далі традиційно-обрядову культуру й масове декоративно-ужиткове мистецтво. Як уже відзначалося, гостей краю вражали полтавські села з чепурними хатами, майстерно «вписаними» у природне середовище.

Свідчення 5. Російський історик М. Погодін (1842 р.):
«Я люблю малоросійські села. Яка це принада — білі хати у затінку зелених розкішних дерев, розсипаних на схилах гори. Видно з першого погляду, що мешканець приятелює з природою, що він любить свій дім».

Основою забудови сіл і міст була хата з садибою. Будувалася причілком до вулиці, чолом на південь. З чільного боку до хати прилягав чистий двір, з тилу — город, огорожений тиню. Найважливішими спорудами в садибі були: клуна, хлів, комора, повітка. Всі будівлі об'єднувалися в ансамбль за допомогою огорожі. Прохід забезпечувався через ворота. Свої хати жителі краю оздоблювали як зовні, так і всередині. Хатніми настінними розписами займалися виключно жінки. Фарби виготовлялися самотужки із природних барвників. Стіни і піч розписувалися орнаментами, найчастіше квітковими. Головне місце в хаті займала піч. До печі ставилися побожно як до живої істоти, яка дарувала родині тепло, затишок, добробут. За піччю клали піл — місце для відпочинку і сну. Почесним місцем у хаті був красний кут («покуть»). На покуті ставили ікони, прикрашені рушниками. Двері, віконні рами, скрині, в яких зберігали одяг, прикрашалися художнім різьбленням, мальованими зображеннями козаків на конях. Прикрасою оселі був мисник —

настінна відкрита шафа з керамічним посудом.

Свідчення 6. Із урядової записки (I пол. XIX ст.):
«Життя селянина ледве нагадує людське.... часто ним користуються спільно з худобою. Ні в хатньому начинні, ані в одязі, ані в страві, ані в рільництві, ані в засобах для переїзду, ані в чому іншому не видно таких речей, які виробляють мануфактурні заклади. Нема в нашого селянина ні ліжка, ні стільця, ні ножа, ні виделки, ні скла, ні фаянсу...».

Неодмінною прикрасою речей домашнього вжитку та одягу була вишив-

Хата на Полтавщині.
 Баби печуть хліб. Карт. П. Мартиновича, 1877-1880.

Весільний викуп. Карт. В. Трутовського. 1881.

ка. Селяни, як і раніше, носили одяг з домотканого лляного чи конопляного полотна; заможніші купували фабричні тканини: китайку, нанку, шовк. Дворянство вирізнялося від селянської маси, запозичуючи позанаціональну моду — російську та іноземну. В містах поволі зникали міщанські типи в характерних старосвітських строях. На їхнє місце приходили чужоземні західні убрання.

Національний чоловічий стрій складала: вишита біла сорочка, заправлена в широкі штани, біла або коричнева свита, кобеняк (кирея), чемерка, каптанка, куртка-куцина, кожух, шапка із смуха, солом'яний бриль, чоботи. Жіночий стрій складала: сорочка, плахта, запаска, корсетка, спідниця, юпка, свита, кожух, кожушанка, очіпок, намітка, хустка, чоботи, прикраси (коралі, дукачі, гранати, бурштини, перстені, ковтки). Розрізнялося вбрання буденне, святкове, обрядове.

Суспільна сутність людини в селянському середовищі вимірювалася насамперед її ставленням до праці. Трудове виховання становило основу народної педагогіки. Вплив на дорослих здійснювали, керуючись нормами звичаєвого права.

Свідчення 7. Ф. Каруновський:

«Образ живни малороссиянцов ... прост. Они ведут себя без всяких пышностей, и на таковых правилах нравственности и детей своих содержат.»

Гостепреимство, патриотизм и набожность суть отличительные характеры народа сего.

Леность и пьянство суть два порока, к коим наиболее оне склонны. Леность есть главная причина худой промышленности их. Имея ежедневное пропитание, они мало пекутся о улучшении своего состояния посредством разных торговых оборотов. Они пользуются всегда и смотрят на настоящее, нимало не заботясь о будущем.

Малороссияне весьма суеверны. Басни о ведьмах и домовых суть такие истинны, о которых никто из них не сомневается.

Все вообще малороссияне имеют хорошие способности. Они добронравны, простодушны, горды, почтительны, распутство и другие противные чести пороки, мерзостию у них почитаются, и при том многие честностью столько гордятся, что всякое укорительное слово не оставляют без должного иску».

Надівають вінок. Карт. В. Трутовського. 1887.

У народному характері переважали риси індивідуалізму («моя хата скраю, нічого не знаю», «своя сорочка ближче до тіла»), але поряд існували традиції взаємодопомоги (толока, супряга, чумацька валка).

Календарні релігійні свята супроводжувалися традиційними народними обрядами з піснями, музикою, танцями. Популярними були вечорниці та ігри на вулиці. В дворянському й купецькому середовищі в моду входили звані обіди та вечори з бальними танцями зарубіжного походження.

Їжа за часом уживання та престижністю поділялася на щоденну й святкову. В щоденному харчуванні селян чільне місце посідав хліб та варені страви з борошна. Найпоширенішою овочевою стравою був борщ. У скромні дні споживали переважно молочні продукти. Святкова їжа відрізнялася вищою калорійністю, кращими смаковими якостями. Лише на свята основна маса селян споживала м'ясо, яйця та масло. Кращу їжу зазвичай подавали подорожньому, прошеному чи непрошеному гостю.

Запитання і завдання

- 1*. Покажіть на полтавських прикладах, як Російська імперія використовувала український розумовий і культурний потенціал, висотуючи місцеві інтелектуальні сили. Подумайте над наслідками такої політики.
- 2*. На прикладі Полтавщини покажіть, як розгортався процес українського національно-культурного відродження та в яких сферах найповніше проявилася його енергія?
- 3*. Доведіть, що наші краяни відіграли велику роль у становленні новітньої української культури.
4. Підготуйте розповідь про одного з полтавців — діяча національної культури останньої чверті XVIII — I половини XIX століття.
5. Чим пояснюється підвищена увага українських діячів культури до історії й етнографії?
6. Який внесок зробили наші земляки у розвиток російської культури? Чи була їхня праця на чужому культурному полі зрадою своєї Батьківщини?
7. Прочитайте біографії воєначальників. Чи розкрився б їхній військовий талант в умовах збереження козацької держави?
8. Дайте власну оцінку життєдіяльності І. Паскевича.
9. Як змінився рівень освітнього і культурного розвитку жителів краю порівняно з Гетьманськими часами?
10. Назвіть головні освітньо-культурні заклади на території краю та охарактеризуйте їх діяльність.
11. Відвідайте батьківщину літературних класиків І. Котляревського та М. Гоголя. Чому така увага приділена увічненню пам'яті саме цих наших земляків?
12. Чим пояснити, що праця Д. Бантиша-Каменського «История Малой России» протягом 20 років після написання видавалася тричі, а наступні перевидання чекали відповідно 60 і 90 років?
13. Дайте оцінку спорудам доби класицизму, що збереглися в краї до наших днів. Чи є серед них шедеври архітектурного мистецтва?
14. Які пам'ятки архітектури кінця XVIII — I половини XIX століття є у Вашому місті (селі)? Що Ви про них знаєте?
15. Що нового внесли в портретний живопис наші геніальні земляки Д. Левицький і В. Боровиковський? Чому їхні творчі здобутки, як правило, порівнюються з англійськими, а самі вони включені до російської культури?
16. Які почуття викликають у Вас полтавські краєвиди, намальовані художниками I половини XIX століття?
17. Використавши статті й рецензії Є. Гребінки «Путевые и театральные впечатления. Лубны», «Провинциальные театры», «Опера в Лубнах», підготуйте реферат на тему: «Культурне життя полтавської провінції в 40-х рр. XIX століття».
18. Чи сприяла релігія моральному вихованню народу?
19. Які якості — позитивні чи негативні — переважали в характері наших земляків у XIX ст.
- 20*. Визначте найважливіші, на Вашу думку, події в історичному і культурному розвитку Полтавщини в останній чверті XVIII — I половини XIX століття. Спробуйте вписати їх в контекст європейської й світової історії.

X

НАРОСТАННЯ ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Друга половина XIX –
початок XX століття

42

Великі реформи
138

43

Соціально-економічні
наслідки реформ
158

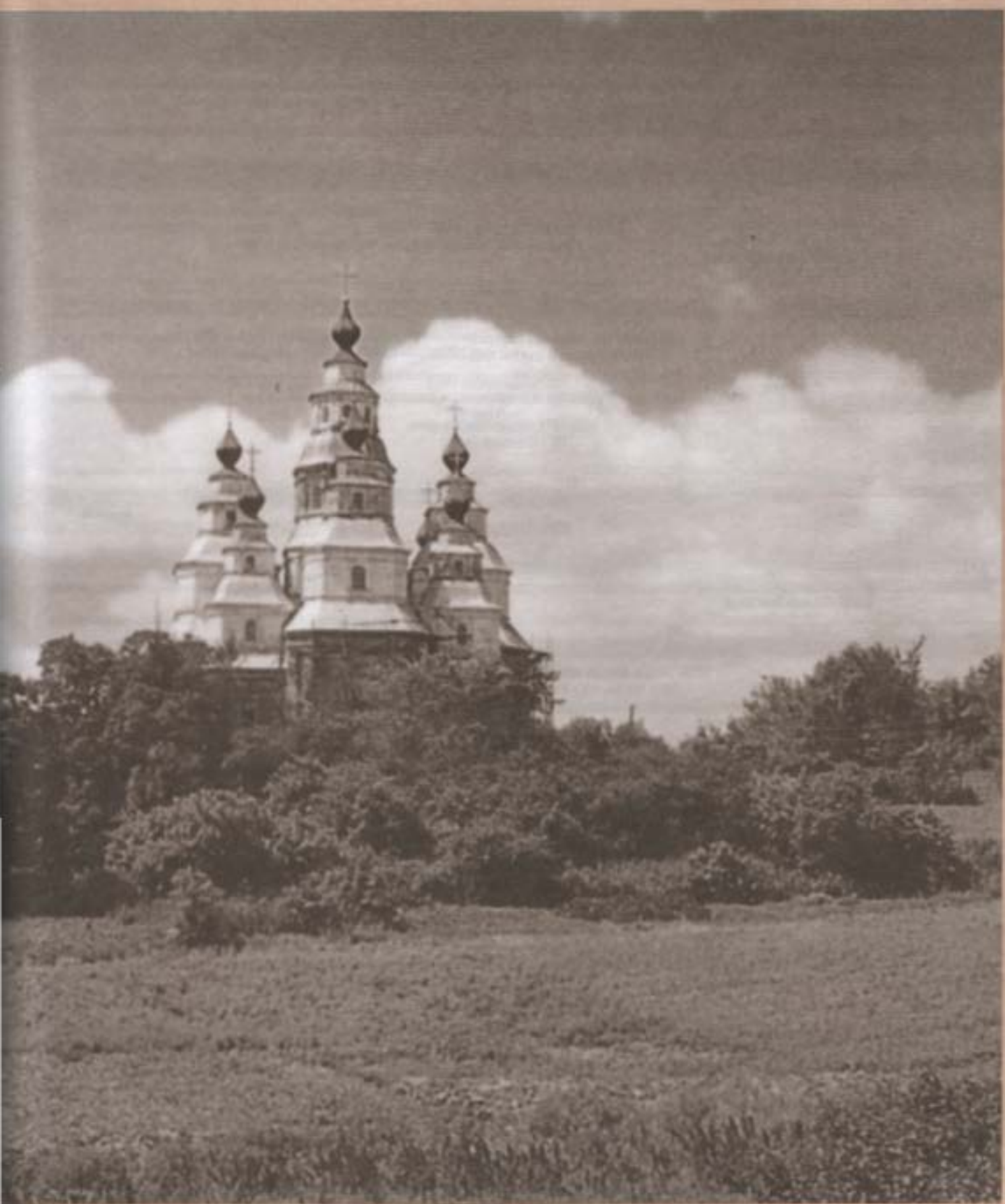
44

Суспільно-політичне життя
180

45

Нові тенденції
в розвитку культури
158

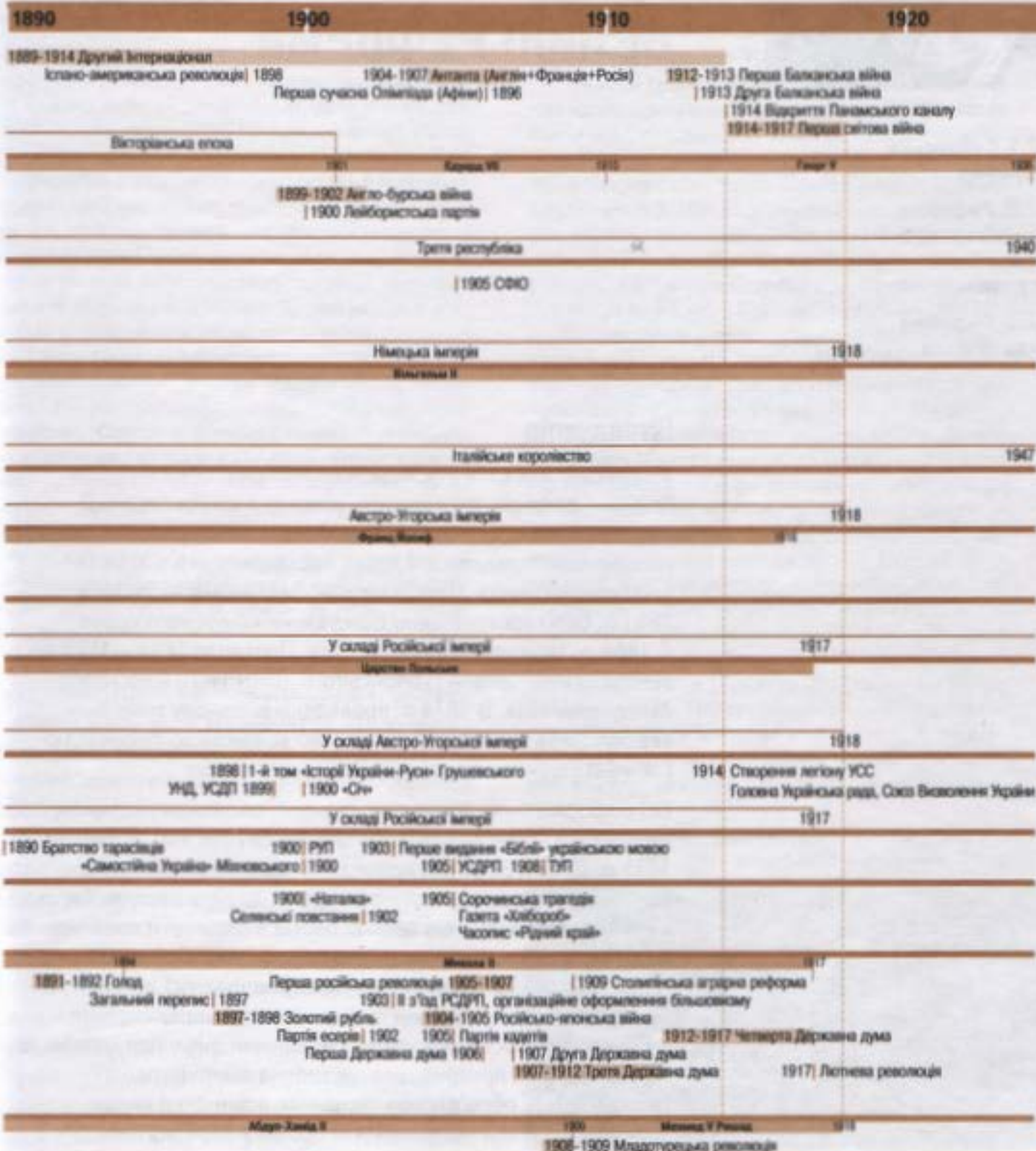
ІСТОРІЯ ПОЛТАВЩИНИ

Полтавщина в контексті української та світової

Північна Америка	1861-1865 Громадянська війна			Розстріл демонстрації в Чикаго, АФП 1886
Падіння Америки	1865-1877 Реконструкція Півдня			
	1860	1870	1880	1890
		1864-1876 Перший Інтернаціонал	[1878 Берлінський конгрес	
		[1869 Відкриття Суецького каналу	Тройський союзу (Німеччина+Астро-Угорщина+Італія) 1882	
Англія	1837		Вікторіанська епоха	
			Вікторія	
		[1867 Друга парламентська реформа	Захоплення Египту 1882	1885 [Захоплення Бірми
		[1868 Британський конгрес тред-юніонів	Третя парламентська реформа 1884	
Франція	1852	Друга імперія	1870	Третя республіка
	1852	Наполеон III	1870	
			1870-1871 Франко-пруська війна	
			[1871 Паризька комуна	
Німеччина	1859/1861	Об'єднання	1871	Німеччина імперія
			[1871	Вільгельм I
			1871-1890 Ера Бісмарка	1890
			[1875 СДПН	Фрідріх III
Італія	1859	Об'єднання	1870	Італійське королівство
			[1860 «Тисяча» Гарібальді	
Австрія	1804	Імперія	1867	Астро-Угорська імперія
	1804		Франц Йозеф	
			[1866 Астро-пруська війна	
			[1867 Уніа Австрії з Угорщиною	
Угорщина				
Польща	1795		У складі Російської імперії	
	1795		Царство Польське	
		Повстання проти Росії 1863	1869 [Варшавський університет	
Західна Україна	1772/1774		У складі Австрійської/Астро-Угорської імперії	
		1868 [«Просвіта»	1873 [Літературне товариство ім. Шевченка (з 1892 – НТШ)	[1885 Народна рада
			[1875 Чернівецький університет	Радикальна партія 1890]
Східна Україна	1762/1793		У складі Російської імперії	
		[1863 Валуваський циркуляр, еміграція Драгоманова	[1876 Емський указ	
	Ген «Ще не вмерла України» 1863	[1865 Новоросійський університет в Одесі		
Полтавщина		[1861 Перший пам'ятник Шевченку	[1874 «Уніа»	
Росія	1801	Олександр II	1881	Олександр III
		1861-1874 Великі реформи	1876-1879 «Земля і воля»	[1883 Група «Визволення праці»
		[1861 Скасування кріпосного права	1874-1875 «Ходяча в народ»	
		1864-1885 Законодавство Середньої Азії		
	1857-1867 «Колокол» Герцена	[1867 Втрата Аляски	[1879 «Народна воля»	Томський університет 1886
			1877-1878 Російсько-турецька війна	
Туреччина	1839 Абдул Меджид I	1857	1876	1878 [Утворення Болгарської держави
		Абдул-Азіз	1876	Абдул-Хамід II

історії II пол. XIX – поч. XX ст.

1910-1917 Революції в Мексиці

42

ВЕЛИКІ РЕФОРМИ

- 42.1. Селянська реформа 139
- 42.2. Реформа адміністративно-політичного управління 149
- 42.3. Реформа судочинства 155

Інтродукція

У середині XIX ст. в Російській імперії розпочався період Великих реформ, які відкрили шлях для капіталістичної індустріалізації, сприяли лібералізації самодержавної влади, розширили громадянські права населення, активізували національне життя. Царським маніфестом від 19 лютого 1861 р. було проголошено скасування кріпосного права. В 1864 р. здійснено реформу суду. Протягом 1864—1870 рр. утворено нові органи губернського, повітового й міського самоуправління. В 1874 р. проведено військову реформу, яка замінила рекрутство загальною військовою повинністю і значно скоротила терміни військової служби.

Всі реформи були проведені «згори», вольовим рішенням імператора Олександра II, що зійшов на престол 19 лютого 1855 р. Досвід реформ, проведених самодержавством, хоч і не вселяє особливого оптимізму, але показує, як багато важить активна позиція першої особи в державі й владних структур взагалі. Коли владі знадобилися нові рішення і нові люди, такі знайшлися, причому в коридорах тієї ж влади — бракує не людей, а вміння їх знаходити. При радикальних змінах у суспільстві рух уперед можливий лише при імпульсах з боку влади, а прогресивно настроєна демократична громадськість обов'язково підтримає починання влади, повіривши в її здатність сприяти процесу перетворень.

42.1.1. Підготовка селянської реформи: Полтавський слід

Головною подією XIX ст., яка змінила хід історичного розвитку краю і на довгі роки визначила напрям найрізноманітніших сфер життя, стала селянська реформа 1861 р. (реалізувалася в кілька етапів протягом 20 років). Незважаючи на те, що реформа готувалася і проводилася в життя поміщиками і царськими чиновниками, які зробили все, щоб забезпечити свої інтереси, вона все ж відкрила перед найчисельнішою селянською верствою широкі можливості активізації господарської й соціальної діяльності, утвердила в суспільстві прогресивні ринкові відносини.

Внаслідок особливостей політичної системи Російської імперії рушієм реформ могла виступати тільки верховна влада, уособлена самодержцем. Спосіб вирішення нагальних проблем, за традицією, обирався таємний. Проте сталося так, що питання про селянську реформу чи не вперше було винесено на розгляд громадськості. В результаті відбулася дивовижна метаморфоза: дозвіл публічно обговорювати селянське питання розбудив суспільну думку, а можливість висловитися прогресивній меншості дала обнадійливі результати.

«Для обговорення заходів щодо влаштування побуту поміщицьких селян» 3 січня 1857 р. в Петербурзі під головуванням самодержця було відкрито Секретний комітет, перетворений 16 лютого 1858 р. на Головний комітет у селянській справі. Водночас государ дозволив створити місцеві дворянські комітети, які мали розробити проекти реформи кожний для своєї губернії. Ці комітети очолювалися губернськими предводителями дворянства; до їх складу входили депутати від повітових дворян, а також досвідчені поміщики, рекомендовані губернатором. (Щоб контролювати діяльність дворянства, в кожний комітет призначалися два «члени від уряду»). Полтавсь-

кий губернський комітет для визволення селян створено в 1858 р. під головуванням дійсного таємного радника князя Лева Вікторовича Кочубея.

Члени Полтавського губернського комітету для визволення селян (п. — поміщик): Алексеев Олександр Степанович, п. Хорольського повіту, місцевий предводитель дворянства; Бакланов Пров Петрович, п. Хорольського повіту; Белуха-Кохановський Михайло Андрійович, від уряду; Богданович Олександр Васильович (1820—1890), таємний радник, Полтавський віце-губернатор; Вутовський Дмитро Петрович, п. Кременчуцького повіту; Висоцький Степан Степанович (*1815), п. Лохвицького повіту, місцевий предводитель дворянства; Гамалія Василь Федорович, п. Переяславського повіту; Гинц Василь Іванович, п. Золотоніського повіту; Гриневич Іван Кузьмич, п. Костянтинівградського повіту; Гудим-Левкович Павло Максимович, п. Полтавського повіту; Гудим-Левкович Устим Максимович, від уряду; Данилевський Іван Семенович, п. Миргородського повіту; Даниленко Василь Григорович, п. Кобеляцького повіту; Джунковський Петро Степанович, п. Костянтинівградського повіту, місцевий предводитель дворянства (1883—1885 рр.); Захаров Микола Олександрович, п. Кобеляцького повіту; Ілляшенко Петро Сергійович, п. Переяславського повіту (кандидат); Ілляшенко Петро Степанович, п. Переяславського повіту (кандидат); Кавкасідає Володимир Семенович, князь, п. Роменського повіту; Капніст Василь Семенович (1798—1844), п. Кременчуцького повіту

Група членів Полтавського губернського комітету для визволення селян. Фото. 1858.

(кандидат); Катеринич Кирило Осипович (1814—1862), п. Пирятинського повіту, місцевий предводитель дворянства (1850—1862 рр.); Кир'яков Григорій Степанович, п. Лубенського повіту; Кочубей Лев Вікторович (1810—1890), князь, губернський предводитель дворянства; Лейбін Григорій Степанович, п. Зіньківського повіту; Лейбін Петро Васильович, п. Зіньківського повіту; Лук'янович Андрій Васильович, п. Золотоніського повіту; Милорадович Лев Григорович (*1809), від уряду (замість М.А. Белухи-Кохановського); Маркевич Михайло Андрійович (1808—1885), п. Прилуцького повіту; Миркалов Микола Григорович, п. Кобеляцького повіту; Оліфер Максим Семенович, п. Роменського повіту; Остроградський Олександр Олександрович (1823—1880), п. Кременчуцького повіту, місцевий предводитель дворянства; О'Рурк Моріц Єгорович (1796—1878), граф, п. Миргородського повіту, місцевий предводитель дворянства; Позен Михайло Павлович (1798—1871), таємний радник, п. Хорольського повіту; Рейзер Олексій Степанович, п. Лубенського повіту, місцевий предводитель дворянства (1882 р.); Ріхтер Федір Олександрович, п. Роменського повіту; Россоловський (секретар), чиновник міністерства внутрішніх справ; Скоропадський Петро Іванович, п. Прилуцького повіту; Ставицький Петро Васильович, п. Гадяцького повіту; Сулима Петро Михайлович, п. Полтавського повіту; Тарновський Василь Петрович (*1807), п. Прилуцького повіту; Трипольський Павло Олексійович, п. Зіньківського повіту; Туманський Василь Іванович, дійсний статський радник, п. Гадяцького повіту; Ушаков Микола Іванович, генерал-лейтенант, п. Лубенського повіту; Чарниш Василь Григорович, п. Миргородського повіту; Щербак Андрій Олександрович, п. Пирятинського повіту.

Період підготовки реформи (1856—1861 рр.) був часом пробудження духовних сил суспільства, коли в умовах щойно народженої гласності розлився справжній потік рукописних записок і проектів перетворень. Тон задавали прогресивно мислячі міністерські чиновники, об'єднані подібністю поглядів, програм майбутніх перетворень та методів їх виконання — т.зв. ліберальна бюрократія.

Основні засади майбутньої реформи сформулював міністр внутрішніх справ граф С.С. Ланської. Запропонований ним варіант передбачав безземельне звільнення селян. Однак моделлю реформи послужила записка 1856 р. лідера ліберальних бюрократів, чиновника міністерства внутрішніх справ Миколи Олексійовича Мілютіна про звільнення селян в Карлівці Полтавської губернії — макету тітки царя Олександра II великої княгині Олени Павлівни. Кінцева мета реформи формулювалася як викуп селянами землі у власність і одержання ними громадянських прав. Відмова Олександра II схвалити попередній план цього проекту (жовтень 1856 р.) не зупинила М.О. Мілютіна. Робота була продовжена за участю відомого ліберала, професора Петербурзького університету К.Д. Кавеліна. Наприкінці 1858 р. готовий проект був обговорений в Головному комітеті в селянській справі й підписаний царем 1 лютого 1859 р. Локальна модель, базована на полтавських реаліях, була внесена в загальне законодавство і втілена в життя.

В той же час полтавські реалії викликали до життя парадоксально протилежну думку щодо майбутньої реформи, висловлену місцевими дворянами. Слід зауважити, що серед дворян прихильники ліберальних перетворень повсюдно склали абсолютну меншість: на відміну від ліберальної бюрократії, що підтримувала «державну необхідність», поміщицький загаль захищав насамперед свої класові інтереси. Особливо консервативно, навіть реакційно настроєним було полтавське дворянство, яке послідовно виступало проти викупу землі селянами і знищення вотчинної влади поміщиків. Дворянство Полтавської губернії продемонструвало помітну активність в період підготовки реформи, виробивши проект, який став

уособленням прагнень поміщицтва чорноземної смуги. Автором цього проекту був хорольський поміщик Михайло Павлович Позен (1798—1871). Згідно з проектом, селяни мали «повернути» поміщику всю землю, а самі перейти в розряд його поденників або наймитів. Таким чином поміщик діставав змогу вести відробіткове або мішане відробітково-капіталістичне господарство, зберігаючи в своїх руках максимальну кількість дорогоцінної землі. Якщо взяти до уваги, що в руках землевласника залишалася вотчинна влада над селянами, останні опинилися в цілковитій економічній і адміністративно-поліцейській залежності від поміщиків.

Поміщицький загаль виявився напрочуд погано підготовленим до участі у визвольній реформі. Переконалих прибічників звільнення селян в дворянському середовищі фактично не було. Коли з висоти престолу дворянам було сказано, що краще скасувати кріпосне право згори, не очікуючи, поки воно само собою почне скасовуватися знизу, догадливі поміщики, змислили, що справа полягає не в звільненні селян, а в умовах звільнення, і намагалися вторгуватися для себе найбільше. При цьому переломі в панських міаках губернські комітети продемонстрували унікальне в російській історії видовище боротьби дворянства з дворянським урядом. Кріпосники в комітетах повинні були крок за кроком відступати перед вимогами уряду, але кожний крок цього відступу давався обом сторонам дуже важко. В цілому губернські комітети не виявили в дворянстві ні ясних розумових сил, ні високого громадянського почуття. Недарма віддані справі визволення селян ліберали називали ці комітети мертвеччиною і підкреслювали їх повну безплідність. Проте накинутий дворянству згори через ці комітети почин справи надав поступкам вигляду добровільних жертв. Водночас сам факт діяльності комітетів вплинув на поведінку селян, до деякої міри заспокоївши їх і попередивши повстанський вибух. Від моменту відкриття комітетів і до проголошення реформи селяни леліали думку: «Земля наша», а коли переконалися, що їх у черговий раз обдурили й спробували виступити, було вже пізно.

42.1.2. Скасування кріпосного права. Загальне та місцеві «Положення...»

19 лютого 1861 р. — в день вступу на престол — Олександр II затвердив «Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності». В той же день був підписаний царський «Маніфест» про скасування кріпосного права.

«Положення...» склалися із 17 законодавчих актів. «Загальне положення...» для 44 губерній Європейської Росії

Портрет Олександра II на тлі «Маніфесту» про скасування кріпосного права.

оголошувало кріпосних селян особисто вільними без викупу. Вихід на свободу супроводжувався влаштуванням вчорашніх кріпаків в особливі сільські «общества», які з'єднувалися у волості — адміністративно-територіальні одиниці з селянським становим управлінням. За поміщиками зберігалось право власності на всі належні їм землі. Одночасно поміщики надавали своїм селянам земельний наділ в постійне користування. За цей наділ селяни платили землевласнику оброк або відробляли панщину. Користуючись поміщицькою землею на таких умовах, селяни складали стан «тимчасово зобов'язаних». За власним бажанням вони могли викупити у землевласника свої садиби, а за взаємною згодою з поміщиком — і польові угіддя. З моменту викупу землі вони виходили із тимчасово зобов'язаних і вступали в стан селян-власників.

Поряд із «Загальним положенням...» видавалися чотири «Місцеві положення...». Дія одного з них — «Малоросійського місцевого положення» — поширювалася на Лівобережну Україну: Чернігівську, Полтавську і частину Харківської губернії. Необхідність видання окремого «Положення» для цієї частини України диктувалася відсутністю тут общини і надвірним землеволодінням. Цим «Положенням...» визначалися питання про розміри земельних наділів, а також про платежі й повинності селян.

42.1.3. Воля

Згідно з «Положенням...» селяни одержали права «вільних сільських обивателів, як особисті, так і за майном». Але зачислялися вони в розряд т.зв. податних станів, які, на відміну від привілейованих, мали платити подушне, не-

сти рекрутську повинність. Селяни залишалися в залежності від місцевого дворянства, а тимчасово зобов'язані — і від своїх попередніх власників.

Свідчення 1. Голова Кабінету міністрів (1905—1906) граф С.Ю. Вітте:

«Селянин з юридичної точки зору розглядався не як персона, а напівперсона. Він перестав бути кріпаком у поміщика, але став кріпаком селянського управління, яке знаходилося під суворим наглядом земського начальства».

Найбільш яскраво беззахисність селянина перед владою виявлялась у період збору податків. Тиск на нього здійснювався по всіх лініях: поліції, цивільної адміністрації, церкви. Для збирання податків уряд вдавався до каральних засобів: штрафів, тілесних покарань, тюремного ув'язнення.

Свідчення 2. Із «Сільського щоденника» письменника Г.І. Успенського:

«Необхідно вести облогу з непохитною наполегливістю. Потрібно день і ніч доводити циркулярами і телеграмами справників, необхідно шарапати станових, необхідно не давати опам'ятатись ні старшинам, ні старостам, щоб уся ця зграя фінансистів стояла на ногах...»

Свідчення 3. Опис процесу «вибивання» податків в газеті «Русские ведомости» (6 липня 1883 р.):

«Кали кулачні аргументи не діють, боржника відправляють у волость і саджають у «кутузку». Були випадки, і неодноразово, що туди саджали людину, працею якої жила вся сім'я... Коли ж і після всього цього биття, голоду і холоду в «кутузці» податки все ж таки не заплачені, тоді начальство відправляється по хатах боржників і забирає всі цінні речі, оголошуючи одночасно, що при несплаті за такий-то час зрошей захоплене майно буде продано з аукціону».

Стягування подушного припинено в 1887 р. Подушне замінено поземельним податком (від 0,25 до 17 коп.), яким обкладалися, залежно від цінності, всі угіддя й ліси, крім казенних. (До речі, це був єдиний податок, який сплачували дворяни-поміщики). Для селян залишалися повинності: шляхова, гужова, пожежна. В 1906 р.

на кожну десятину селянської землі припадало 84,3 коп. різних зборів, тоді як на поміщицьку — 25,6 коп.

42.1.4. Наділи

Згідно з «Малоросійським місцевим положенням» селяни наділялися землею на основі принципу спадково-сімейного землекористування. В основу визначення кількості землі, що закріплювалася за конкретним сільським товариством («обществом») було покладено розмір подушного наділу. Кожна з губерній поділялася на кілька місцевостей (від 2 до 4), в яких встановлювався певний вищий розмір цього наділу. Для Полтавської губернії він складав від $2\frac{3}{4}$ до $3\frac{1}{2}$ дес. Нижчий розмір подушного наділу дорівнював половині вищого. Кількість землі, що відводилася тому чи іншому «обществу», складала величину подушного наділу, помноженого на число ревізьких душ.

Поміщикам надавалося право зменшувати селянські наділи, якщо у них залишалось після наділення менше $\frac{1}{3}$ угідь. Якщо селянський наділ виявлявся меншим за нижчий розмір, поміщик був зобов'язаний прирізати необхідну кількість землі, за винятком тих випадків, коли у нього залишалось менше $\frac{1}{3}$ угідь, і, навпаки, якщо пореформений наділ селян перевищував норму, відрізати надлишок.

Розподіл всередині «общества» здійснювався шляхом виділення спадкових сімейних «пішних» ділянок, які складалися з садиби і польового наділу, або лише з садиби. Вища норма польового наділу складала в різних місцевостях від 4 до 7 дес.

У випадку, коли розмір польової сімейної ділянки виявлявся більшим за вищу норму пішого наділу, зайва його частина визнавалася «додатковою ділянкою». Сімейні ділянки, як правило, зберігалися в дореформених розмірах, зменшуючись пропорційно відрізням. Подібний розподіл землі відповідав фактичному стану речей, що визначався наявністю різних категорій селян, хоча різниця між тягловими і пішними юридично скасовувалася.

Безземельні селяни одержували наділи в тому випадку, якщо здійснювалася прирізка землі. Поміщик також мав право зменшувати селянський наділ до $\frac{1}{4}$ вищого, якщо за взаємною згодою передавав його селянам безплатно. На цей т.зв. четвертний, або дарчий наділ селяни погоджувалися в місцевостях, де земля була дуже дорогою, помилково вважаючи, що вигідніше одержати невеликий наділ, зате без викупу.

42.1.5. Повинності

Повинності за користування землею поділялися на грошові (оброк) й іздольщину (панщину). На Україні, де основний прибуток поміщик одержував від землі, а не від особи селянина, сума оброку була порівняно невисокою: в Полтавській губернії — від 2,00 до 2,50 руб. за десятину наділу.

Величина оброку могла бути збільшена чи зменшена на суму не більше 10% за рішенням губернського в селянських справах присутствія. Щорічний оброк за десятину присадибної землі визначався в 5,10 руб., що складало 5% від суми її оцінки за викупом в 102 руб. Якщо оцінка присадибної землі підвищувалася, відповідно зростає і оброк.

Панщина встановлювалася з розрахунку чоловічих пішних днів. Для Полтавської губернії вона складала від 16 до 21 дня за десятину ріллі й відбувалася частинами літом ($\frac{3}{5}$) і зимою ($\frac{2}{5}$). Відповідальність за сплату оброку і відбування панщини ніс персонально кожний домогосподар.

Розміри оброку не лише повністю забезпечували збереження дореформених доходів поміщиків, але й збільшували їх, якщо брати до уваги зменшення селянських наділів. Панщина порівняно з дореформеним періодом була суттєво скорочена, але поміщики зберігали широкі можливості для використання праці селян у вигляді різноманітних форм відробітків за користування відрізаною у них землею.

42.1.6. Викуп

Селяни зобов'язані були викупити садибу, викуп же польового наділу залежав виключно від волі поміщика. Умови викупу викладалися в спеціальному «Положенні про викуп селянами, що вийшли з кріпосної залежності, їхньої садибної осілості й про сприяння уряду у придбанні цими селянами у власність польових угідь». Викуп садиби дозволявся у будь-який час за умови відсутності недоїмки. Викуп наділу здійснювався за добровільною згодою поміщиків з селянами, або за односторонньою вимогою поміщика наперекір бажанню селян (у цьому випадку наділ не підлягав зменшенню). Вартість польового наділу, включаючи садибу, визначався не фактичною вартістю землі, а сумою капіталізованого із 6% оброку, встановленого для конкретної місцевості.

Розмір оброку збільшився на $16 \frac{2}{3}$, це й була капіталізована сума, поклавши яку в банк, власник одержував суму оброку у вигляді відсотків на капітал; кожен рубль оброку відповідав 16 руб. 67 коп. капіталу.

Селяни не мали права відмовлятися від польового наділу протягом перших 9 років.

Свідчення 4.

У відповідності з викупною угодою від 1 вересня 1863 р., укладеною з селянами найбільшим поміщиком Великих Сорочинців графом А.К. Гудовичем, його колишні 1092 кріпаків одержували у своє розпорядження 3003 дес. землі із розрахунку вищого душового наділу. За статутною грамотою селянин Д.М. Муха одержував 5 дес., за які зобов'язувався заплатити поміщикові 70,79 руб., а також відпрацювати чоловічих п'ятих днів в економії в літній час 64, у зимовий — 39. Селянин Ф.А. Муха, який відмовився від частини наділу, одержав 1,5 дес., за які зобов'язувався заплатити 62,54 руб. трішми і відпрацювати влітку 23, взимку 13 днів.

Оскільки селяни в переважній більшості не могли внести одночасно суму

капіталізованого оброку (тоді як поміщики, навпаки, були зацікавлені одержати викуп відразу), організацію викупної операції брав на себе уряд. Селяни отримували викупну позичку, яку держава без затримки віддавала поміщику, а селяни мали її поступово погашати.

Позичка надавалася в розмірі 80% вартості капіталізованого оброку за умови відповідності наділу його розмірам за статутною грамотою і в розмірі 75% у випадку зменшення наділу порівняно з статутною грамотою. Ця сума, за вирахуванням боргу поміщика кредитним установам (у випадку, якщо масток був закладений), видавалася йому п'ятипроцентними державними банківськими білетами і викупним свідоцтвом (строковим державним зобов'язанням, що приймалося до сплати казначейством). Крім цього, селяни повинні були внести попередньо в касу повітового казначейства додаткову плату, що додавалася до викупної суми, в розмірі $\frac{1}{5}$ викупної позички, якщо купувався весь наділ, і $\frac{1}{4}$, якщо купувалася його частина. (Якщо викуп здійснювався на односторонню вимогу поміщика, додаткова оплата не вимагалася).

Одержану від держави викупну позичку селяни були зобов'язані погашати протягом 49 років по 6% щорічно.

42.1.7. «Положення» стосовно дворових

Особливе «Положення» було видане стосовно дворових селян (такими вважалися записані в цей розряд по 10-й ревізії 1858 р.). На Полтавщині їх було 20044 особи. Дворові не одержували ні польового наділу, ні садиби. Формально вони набували всіх прав — особистих, сімейних, майнових, але протягом двох років залишалися в повній залежності від своїх власників (поміщик, втім, міг надати дворовому волю в будь-який момент). Після закінчення 2-річного терміну дворові відпускалися поміщиком на волю, не одержуючи жодного винагородження, незалежно від вислуги років, таким чином, пристарілі, хворі й малолітні сирот-

ти залишалися без будь-яких засобів для існування. Для них передбачалося створення спеціального фонду шляхом обкладання рубльовим збором працездатних дворівих.

Свідчення 5.

Сорочинський поміщик І.В. Чарним не надав землі 10 своїм дворівим селянам, більше того, «приєднав» до них 20 осіб потомствених хліборобів.

Сорочинська поміщиця Н.В. Баранова звільнила без землі 25 своїх селян, зобов'язавши їх заплатити «за волю» 96,53 руб.

42.1.8. «Додаткові правила» щодо селян дрібнопомісних власників та посесійних і кріпосних робітників

Особливі «Додаткові правила» встановлювалися для влаштування селян дрібнопомісних власників (такими вважалися ті, хто за 10-ю ревізією мав менше 21 чоловічої душі і обмежену кількість землі — на Лівобережжі менше 60 душових наділів вищого розміру). На Полтавщині таких «панічів» було особливо багато. Цим поміщикам надавалося право зовсім не наділяти селян землею, якщо на момент опублікування «Положень» вони нею не користувалися. Ці поміщики не зобов'язані були прирізати селянам землю.

Безземельні селяни могли переходити на казенні землі з відповідною допомогою на заведення господарства. Поміщик міг дозволити такий перехід і малоземельним (в такому випадку їхня земля поверталася власнику), або й цілком передати селян з польовими наділами в казенне відомство за одноразову винагороду в сумі капіталізованого річного оброку. Особливо нужденним дрібнопомісним дворянам надавалася допомога.

Особливі «Додаткові правила» були видані також стосовно різних категорій посесійних і кріпосних робітників. Вони одержували садибу і польовий наділ ли-

ше в тому випадку, якщо користувалися ними до реформи. На поміщицьких фабриках панщина негайно ліквідувалася, а селяни переводилися на оброк.

42.1.9. Обнародування «Положення»

Обнародування «Положення» в Україні було здійснено під час великого посту в різні дні з 9 березня до 2 квітня 1861 р. Оголошення про «даровану волю» здійснювалося шляхом читання «Маніфеста», в якому викладався основний зміст реформи.

Автором «Маніфесту» був митрополит Московський Філарет Дроздов. Завдання цього документу полягало в доказі того, що звільнення селян є актом «величезної справедливості», задля досягнення якої дворянство пішло на «серйозні жертви» в ім'я «блага селян».

За свідченням сучасників, селяни зустріли Маніфест нерадісно, з почуттям загального розчарування. Найбільше незадоволення викликала необхідність ще два роки залишатися у становищі кріпосних. Селяни відмовлялися вірити в істинність «Маніфеста» і «Положень», запевняючи, що цар дав «справжню волю», а дворянство і чиновники її підмінили.

Критичним моментом справи був період з березня до червня 1861 р., тобто проміжок часу між обнародуванням «Положень» і уведенням в дію інституту мирових посередників. Проте в Полтавській губернії селянський рух практично не виявився: кількість селян, що відмовлялися виконувати панщину і платити оброк, складала по відношенню до решти не більше 0,5%.

Один із виступів проти реформи відбувся в 1862 р. в с. Пустовійтове Кременчуцького повіту. Селяни відмовилися платити викупні платежі й виконувати відробітки. Їх підтримали селяни с. Пузикове. Викликані війська придушили заворушення.

Активну роль в попередженні народних виступів відіграла церква. Маючи на увазі поміщицьку землю, священники переконували селян, що згідно з християнським законом не можна віднімати чужого майна і навіть бажати його. Віра в царя і бога дозволила уряду доволі легко справитися з окремими виразами селянської непокори.

42.1.10. Реалізація «Положень»:

1-й етап

Проведення селянської реформи починалося із складання статутних грамот — актів, які визначали відносини між селянами й поміщиками: фіксували кількість землі, що виділялася в користування селянам, розмір повинностей та порядок їх виконання. Складання статутних грамот доручалося землевласникам, а перевірка і впровадження в дію — мировим посередникам. Цей інститут складали посадові особи, призначені Сенатом на подання губернської адміністрації з місцевих дворян.

Полтавська губернія була на першому місці в Російській імперії за кількістю укладених статутних грамот.

Слід зауважити, що підписана грамота ще не означала, що вона укладена на основі справді добровільної згоди селян з поміщиком; іноді статутні грамоти підписувалися під тиском, навіть за допомогою військ. Так, в маєтку княгині В. Рєпніної селі Лозовий Яр Пирятинського повіту запровадження статутних грамот забезпечувалося розквартируванням Глухівського драгунського полку.

В період масового переходу селян з панщини на оброк під час складання статутних грамот відбувалося різке падіння орендних цін. Це пояснювалося тим, що поміщики, не маючи змоги відразу перебудувати своє господарство на нових капіталістичних засадах, почали масово здавати землю в оренду.

Свідчення 6. З листа міністра внутрішніх справ А.Є. Тимашова в Головний комітет по влаштуванню сільського стану щодо становища в Полтавській губернії (1878 р.):

«...самі поміщики, змушені одночасно перемінити спосіб господарства відповідно до нових умов землеволодіння..., віддавали свої землі вільним знімачам за ціну більш помірну порівняно з тією, що була визначена «Місцевим положенням» за селянські наділи. Відповідно в перші роки після видання «Положень 19 лютого» селяни, відмовившись від своїх наділів, були поставлені в порівняно краще економічне становище, ніж їхні односельці, котрі утримували за собою землі».

Селяни Полтавської губернії прагнули одержати якомога менше землі, маючи на оці можливість купити чи орендувати її за нижчими цінами. Саме цим обумовлювалося бажання селян мати четвертний дарчий наділ. Одержання селянами дарчого наділу та їх відмова від додаткових ділянок визначали високий відсоток зменшення наділів: 37,4%. Саме це було головною причиною втрати селянами землі, а не відрізки, як про це писалося в радянській історичній літературі. Зрозуміло, що під час надання селянам землі в дар у кінцевому підсумку виграла поміщики, які зберігали в своїх руках землю, ціна якої з кожним роком зростала. Проте в період проведення реформи поміщики вважали за вигід-

Табл. 42.1

Підписання селянами статутних грамот у Полтавській губернії на 1 січня 1863 р.

підписаних грамот	число душ	непідписаних	число душ	% селян, що підписали грамоти
1825	153138	313	39314	79,59%

Табл. 42.2

Кількість селян у Полтавській губернії, що одержали дарчий наділ (за обстеженням 1907 р.).

число ревільських душ	одержали землі в дар	%	землі на одну ревільську душу (дес.)
15019	14052	93,56	0,8

**Наділи колишніх поміщицьких селян Полтавської губернії
за даними 1877–1878 рр. (за кількістю ревізьких душ)**

землі на одну ревізьку душу									
десятин:	до 1 включно	від 1 до 2	від 2 до 3	від 3 до 4	від 4 до 6	від 6 до 8	від 8 до 10	від 10 до 15	більше 15
душ:	56867	154691	78424	3201	8126	85	3		

Разом: 301397

ніше для себе продати землю за викупною ціною, яка вдвічі-втричі перевищувала її дійсну (ринкову) вартість, ніж зберігати її в своїх руках. Надати четвертинний наділ у цей період могли лише багаті поміщики, які мали вільні капітали. Так само одержання дарчого наділу було вигідне можливим селянам, які мали досить коштів для купівлі землі у власність за існуючими дешевими цінами. В той же час розрахунок основної маси селян на тривалість в часі дешевої оренди виявлявся помилковим: орендні ціни на землю з кожним роком зростали, внаслідок чого переважна частина «даровиків» перетворилася на найбільш знедолену групу селянства.

У цілому внаслідок реформи 1861 р. 99,7% всіх поміщицьких селян Полтавщини одержали наділ менше 6 дес.

Свідчення 7. Із записки керуючого полтавським відділенням Дворянського банку Д.К. Квітки на ім'я міністра фінансів (1903 р.):

«Численними дослідженнями, проведеними для Полтавської губернії, з'ясовано, що для пересічної землеробської сім'ї [з двох осіб, не рахуючи дітей] на прогодування людей і худоби необхідно при наших середніх врожаях 50 пудів на дес. — 3 дес. посівної землі, 1 1/2 дес. парю і 1 1/2 дес. сінокошу, всього 6 дес. Лише за такої кількості землі економічно якщо не вигідно, то можливе сільське господарство; за меншої кількості вже доводиться докуповувати або орендувати землю».

42.1.11. Реалізація «Положень»: 2-й етап

Новий етап реалізації селянської реформи розпочався 19 лютого 1870 р., коли селянам було надано право відмовля-

тися від наділів. Проте в масі своїй вони цим правом не скористалися. Протягом 1870-х рр. продовжувався викуп селянами своїх наділів.

У результаті абсолютна більшість сільського населення перейшла в розряд селян-власників. Спадкове індивідуальне землеволодіння (в 1865 р. 82,1% селянських господарств на Полтавщині були приватними і передавалися у спадок) сприяло формуванню власницьких настроїв серед селянства.

28 грудня 1881 р. Олександр III затвердив думку більшості членів Державної ради про зниження викупних платежів. У Полтавській, Чернігівській і частині Харківської губернії це зниження дорівнювало 16 коп. з кожного рубля.

Карикатура на селянську реформу 1861 р. в українському сатиричному журналі «Шершень». 1906.

Табл. 42.4

Кількість викупних угод, укладених у Полтавській губернії на 1 січня 1870 р.

за згодою з селянами	за вимогою поміщика
1267	185

Але й після цього викупні платежі не відповідали вартості землі, значно перевищуючи її в чорноземних губерніях. Того ж 28 грудня 1881 р. було видано закон, згідно з яким з 1 січня 1883 р. всі тимчасово зобов'язані селяни в обов'язковому порядку переводилися на викуп (перехід завершився в 1895 р.).

У процесі переходу селяни втратили такі важливі угіддя, як ліси, пасовища, водопої та ін. Поміщики одержували за землю суму в розмірі капіталізованого оброку, зменшеного на 20%. Через півтора року в зв'язку з коронацією Олександра III дворянство добилося збільшення цієї суми. За царським указом 15 травня 1883 р. поміщиками при переведенні селян на викуп додатково видавалося $1/12$ капіталізованого оброку. Таким чином, сума капіталізованого оброку зросла до 88%. Виданням закону про обов'язковий викуп по суті завершилася реалізація «Положень 19 лютого 1861 р.»

42.1.12. Реформа державних селян

Реформа державних селян здійснювалася протягом 1866—1886 рр. Законами від 18 січня й від 24 листопада 1866 р. та від 12 червня 1886 р. в 36 губерніях

Росії за державними селянами закріплювалися земельні наділи, що перебували в їхньому користуванні. Там же, де вони не були розмежовані з казенними, розміри наділів встановлювалися у відповідності з існуючим користуванням, але не більше 8 дес. на душу в малоземельних губерніях і 15 дес. у багатоземельних. Право володіння фіксувалося в особливих «володінних записах». За користування землею селяни повинні були сплачувати щорічний державний оброчний податок, для 9 губерній його розміри відповідали існуючим оброчним платежам; для решти 27 губерній, включаючи Полтавську, де не проводилася оцінка землі, оброчний податок складався з існуючих оброчних платежів та додаткового збору, що встановлювався з 1 січня 1867 р. Сума цього збору для різних губерній коливалася від 10743 руб. до 292456 руб., причому міністру держмайна дозволялося підвищувати або знижувати податковий збір в межах 15%. Розмір оброчного податку не підлягав перегляду протягом 20 років. Окрім цього, селяни повинні були платити особливий податок за користування лісовими ділянками, якщо вони входили до наділу.

Право користування землею обмежувалося рядом правил, зокрема, не дозволявся продаж земельних ділянок стороннім особам протягом 3 років, після чого їх можна було відчужувати за умови, що одержана за землю сума буде внесена до казни. При цьому оброчний податок зменшувався

Табл. 42.5

Наділи колишніх державних селян Полтавської губернії за даними 1877-1878 рр. (за кількістю рев'язьких душ)

		землі на одну рев'язьку душу							
десятина:	до 1 включно	від 1 до 2	від 2 до 3	від 3 до 4	від 4 до 6	від 6 до 8	від 8 до 10	від 10 до 15	більше 15
душ:	10521	65560	175102	146796	58502	7765	1961	93	26
									Разом: 466326

на суму, що дорівнювала $\frac{1}{20}$ внесених коштів. Питання про викуп земельних наділів у повну власність як сільськими «обществами», так і власниками надвірних ділянок вирішувалося шляхом одноразового внеску в повітове казначейство такого капіталу, відсотки з якого дорівнювали сумі оброчного податку, тобто сумі, що дорівнювала капіталізованому оброчному податку. Складання володінних записів доручалося чиновникам міністерства державного майна. Термін видачі документів залежав від проведених межувальних робіт. Для Чернігівської й Полтавської губерній, де проводилося генеральне межування, визначеного терміну не встановлювалося. Видача володінних записів почалася тут лише з 1873 р. і то лише в тих повітах, де роботи по генеральному і спеціальному межуванню закінчилися. На 1886 р. володінні записи в деяких повітах були видані повністю, в інших — частково, а в деяких до складання їх навіть не приступили.

Закон по суті не змінював становища державних селян. Вони наділялися землею майже на таких самих умовах, що й тимчасово зобов'язані. Придбати землю у власність, хоча для нього й не потрібно було згоди іншої сторони, було майже не-

можливо, оскільки одноразово внести капіталізований оброчний податок могли лише заможні господарі. Незважаючи на те, що забезпеченість державних селян землею була вищою, ніж поміщицьких, все ж у значній частині вона була недостатньою для задоволення навіть мінімальних потреб. У середньому по 36 губерніях відсоток селян, які одержали наділ менше 4 дес., складав 13%, по Полтавській губернії — 84%.

На підставі Закону 12 червня 1886 р. державні селяни одержували право на земельну власність за викуп. Оброчний податок трансформувався на викупні платежі, при цьому останні зростали порівняно з податком на 45% (селяни фактично покривали дефіцит бюджету, пов'язаний із скасуванням подушного податку). Згідно з цим законом селяни були зобов'язані вносити викупні платежі до 1931 р., після чого вони повинні були стати власниками землі.

Реформа адміністративно-політичного управління 42.2

42.2.1. Перетворення в галузі управління

Своєрідним побічним продуктом селянської реформи стали перетворення в галузі управління країною, проведені в 1860-х — 1870-х рр. Їх спільною метою було пристосування самодержавного ладу Російської імперії до потреб буржуазного розвитку. Бралось до уваги й те, що до справи запровадження прогресивних реформ залучаються радикальні елементи демократичної громадськості, а це відверне їх від антиімперської боротьби.

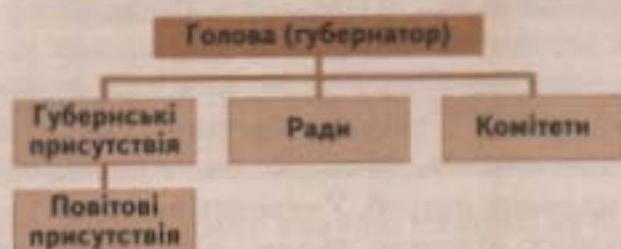
Система державної адміністрації змінам не підлягала. Всі її урядові органи

зберігалися в попередньому вигляді, однак у своїй більшості законом від 22 липня 1866 р. підпорядковувалися нагляду губернатора. В II пол. XIX — поч. XX ст. майже з усіх питань місцевого управління в губерніях і повітах діяли особливі колегіальні присутствія, а також різноманітні ради і комітети, які, з одного боку, значно розширили межі місцевої влади, а з другого — внесли елементи єдності в губернську й повітову адміністрацію.

Повітові установи, які будувалися за зразком губернських, поступово (крім дворянських опік) були закриті, або реформовані, або відсунуті на задній план новими. В II пол. XIX — поч. XX ст. у по-

Схема 42.1

Губернська адміністрація

Головні губернські присутствія: в селянських справах, у військових справах, литейні, у земських і міських справах, фабричні, про під'їзні шляхи. Склад присутствій, а також рад і комітетів був приблизно однаковий: губернатор в якості голови, губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, керуючий казенною палатою, голова суду (або прокурор), голова губернської земської управи, міський голова губернського міста. Постанови губернських присутствій мали остаточний характер і загалом посилювали владу губернатора і місцевої бюрократії.

вітах функціонувало 4 системи установ, більш-менш узгоджених між собою: 1) повітове земство; 2) повітова поліція; 3) повітовий суд; 4) повітові присутствія.

Згідно із земською (1 січня 1864 р., переглянута 12 червня 1890 р.) й міською (16 червня 1870 р., переглянута 11 червня 1892 р.) реформами загальне завідування місцевими господарськими справами ввірено виборному земському (повітовому чи губернському) зібранню і міській думі, виконавчими органами яких були обрані відповідним зібранням чи думою управи — земські (повітові й губернські) й міські. Виборче право було обумовлене майновим цензом. У земстві вибори будувалися на станових засадах; звільнення селян дозволило надати земським установам не вузькодворянський, як це було раніше, а всестановий характер. Земські й міські установи не підпорядковувалися місцевій адміністрації, але їхня діяльність з погляду законності була поставлена під досить владний контроль бюрократії в особі міністра внутрішніх справ і губернатора,

Схема 42.2

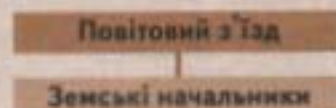
Повітова поліція

До поліційної реформи 1862 р. справники, а також засідателі земського суду служили за вибором від дворянства; тепер вони призначалися губернатором. У поліцейському відношенні повіт поділявся на стани, очолювані становими приставами. На допомогу їм у 1878 р. додано урядників. Чинами сільської поліції були сотські й десятники.

Схема 42.3

Повітовий суд

У судовому відношенні, а також для нагляду за селянським управлінням повіт ділився на ділянки земських начальників, інстанцією над якими (в судових і в адміністративних справах) був повітовий з'їзд.

Схема 42.4

Повітові присутствія

Повітові присутствія: з військової повинності, з литейних справ і т. п. (всього близько 10); комісії: оціночна і т. п.; комітети: громадського здоров'я і т. п. Організувалися без послідовно проведеного плану і нічим не об'єднувалися, крім особи голови (повітового предводителя дворянства). Незважаючи на припинення з 1862 р. заміщення по вибору від дворянства нижчих повітових посад, значення дворянства на місцях було посилено і тією роллю, яка йому відводилася в земстві, й ще більше значенням ролі повітового предводителя, який став фактичним центром повітової адміністрації.

які затверджували голів управ і мали право припинити виконання будь-якої постанови. Знову ж таки земські й міські установи не мали примусової влади, діючи через державну поліцію. Незважаючи на очевидні недоліки організації земських і міських установ, вони виявили серйозні заслуги у справі впорядкування місцевого управління і задоволення кінцевих потреб населення, які до того перебували в цілковитому занедбанні (народна освіта, медична допомога). Однак між земськими й міськими установами, з одного боку, і бюрократією, з другого, незабаром виникли зіткнення, зумовлені відмінностями духу, яким були проникнуті ті й інші. В значній мірі поживу для зіткнення давала невизначеність меж компетенції громадського управління. Бюрократія вдавалася до систематичного і все більшого обмежувального тлумачення повноважень органів самоуправління, суттєво зменшуючи їхню самостійність. Діяльність земських і міських установ була звужена контрреформами 1880-х — поч.1890-х рр., а в 1919 р. припинена більшовиками.

42.2.2. «Положення про губернські й повітові земські установи»

У березні 1859 р. під головуванням М.О. Мілютіна була заснована особлива комісія для розробки законопроекту про «господарсько-розпорядче управління в повіті». В квітні 1861 р. після неочікуваної відставки лібералів С.С. Ланського й М.О. Мілютіна головою комісії призначено нового міністра внутрішніх справ П.О. Валюєва, котрий, незважаючи на реакційні погляди, вимушено просунув справу далі, ніж передбачалося, запропонувавши виборне всестанове представництво — земське самоуправління. 1 січня 1864 р. вироблений комісією проект «Положення про губернські й повітові земські установи» був затверджений Олександром II.

Згідно з «Положенням» у 34 губерніях Російської імперії запроваджувалися

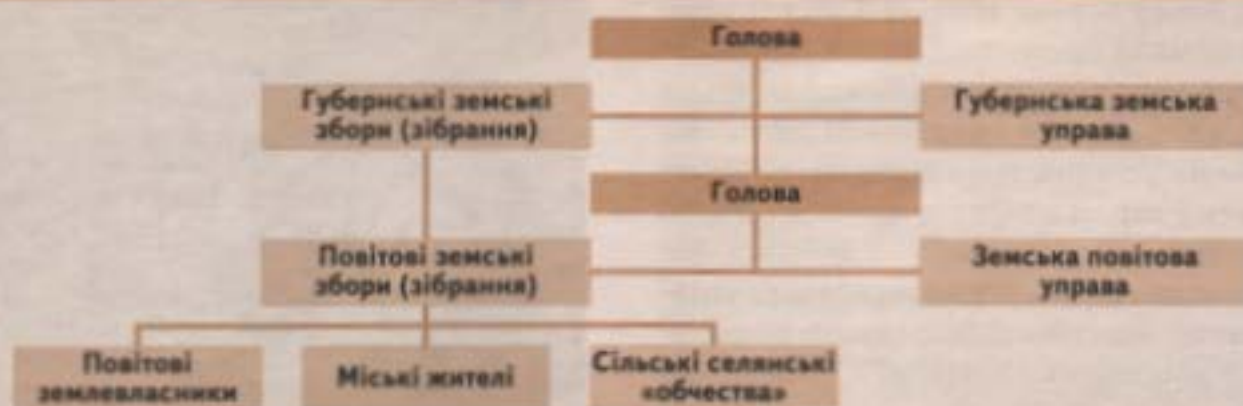
Земське зібрання в провінції. Карт. К. Трутовського. 1868.

виборні земські установи, у відання яких передавалися справи господарські й близькі до них: благодійні, навчальні, медичні тощо. В 1865 р. ці установи були утворені в Полтавській губернії. Тут діяли губерньська і 15 повітових земських управ.

У відання земств передавалося: влаштування і підтримання в належному стані місцевих шляхів сполучення, земської пошти, земських шкіл, лікарень, богаділень, притуків, налагодження місцевої торгівлі й промисловості, розвиток кустарних промислів, влаштування сільськогосподарських виставок, прокат і продаж сільськогосподарської техніки і племінної худоби, поширення нових сільськогосподарських культур, меліорація, лісівництво, ветеринарна служба, проведення статистичних досліджень, взаємне страхування, місцеві продовольчі справи, будівництво церков, утримання місцевих тюрем і будинків для душевнохворих. Земства одержали право наймати земських службовців: вчителів, лікарів, фельдшерів, акушерів, ветеринарів, агрономів, статистиків та ін. Важливо, що в земстві знаходили роботу люди, які з причин «політичної неблагонадійності» не могли влаштуватися в державних установах. Серед земських діячів було чимало революційно настроєних і національно свідомих українців.

Діяльність земств забезпечувалася матеріально веденням земських оподаткування земельної власності, прибутків

Земські зібрання й управи

У земському самоврядуванні брали участь усі верстви населення. Вони ж шляхом оподаткування надавали кошти для діяльності земських установ. Повітові земські збори (зібрання) обиралися на куріальних з'їздах постійних мешканців (обивателів) повіту. Вибори до земських зборів (зібрань) ґрунтувалися на буржуазному принципі майнового цензу, але при формальній «безстановості» земських виборів система забезпечувала фактичну перевагу за дворянською верствою. Виборні ділилися на 3 розряди (курії): 1) Повітові землевласники; 2) Міські жителі; 3) Сільські селянські «общества» (громади). У з'їзді повітових землевласників міг брати участь кожен, хто мав ділянку визначеного законом розміру (як правило, не менше 200 дес.), а також володів торговельно-промисловими підприємствами чи нерухомим майном в межах повіту. Право голосу на з'їзді міських виборців мав кожний, хто володів у межах міста нерухомим майном (наприклад, будинком) вартістю не менше 15 тис. руб. або промисловим (торговельним) закладом з річним обігом не менше 6 тис. руб. З'їзд селян складали представники сільських «обществ» (громад) — один від 3 тис. господарств, причому вибори були багатоступінчастими: сільський сход — волосний сход — повітовий з'їзд. Вибрані таким чином повітові земські збори (зібрання) мали розпорядчу владу з господарських і культурних справ на території повіту. Вони збиралися раз на рік (не пізніше вересня) не більше, як на 10 днів. (З дозволу губернської влади могли бути

скликані позачергові повітові збори). Члени земських зборів іменувалися гласними (такими, що мають право голосу). Кількість повітових гласних в різних повітах коливалася від 10 до 96. Винагородити за службу в земстві гласні не одержували.

Виконавчим органом, який діяв постійно на основі постанови повітових земських зборів, була земська повітова управа, обрана із середовища повітових гласних. Вона складалася з голови і двох членів.

Губернські земські збори (зібрання) вибиралися із числа депутатів (гласних) повітових земських зборів пропорційно складу цих останніх: число членів повітових земських зборів ділилося на 6, частка й давала потрібну кількість (в різних губерніях вона коливалася від 15 до 100). Земські губернські збори мали розпорядчу владу з господарських питань на території губернії. Вони збиралися раз на рік (не пізніше грудня), засідання продовжувалися не більше 20 днів. Постійним виконавчим органом губернських зборів була губернська земська управа, яка складалася з голови і 6 членів.

Головами земських повітових і губернських зборів ставали за посадою повітові й губернські предводителі дворянства. Разом з продворянською системою куріальних виборів це мало компенсувати дворянству, яке звикло керувати місцевим управлінням, можливі політичні втрати. Забезпечивши перевагу в земстві дворянського стану, уряд до кінця йому не довіряв, обмежуючи компетенцію земств господарськими й культурними «вигодами і потребами» місцевого значення.

торговельно-промислових закладів, рухомого й нерухомого майна. Ці грошові й натуральні надходження були досить значними (загальна сума зборів у 1907 р. склала 28 млн. руб.) і дозволяли фінансувати численні проекти, пов'язані з економічним розвитком краю.

Постійно зростали видатки земства на медицину і народну освіту: 1875 р. відповідно 25 і 50 тис. руб., у 1910 р. — 500 і 270 тис. руб. У 1912 р. Полтавське губернське земство посіло перше місце серед 34 губерній європейської Росії за розмірами загальних витрат на народну освіту.

Схема 42.6

Частка витрат Полтавського губернського земства на господарські потреби

За 20 років зростання
склало 4000%,
або 200% річно.

На кінець XIX ст. Полтавське земство підпорядкувало собі фактично все економічне й культурне життя в усіх повітах губернії.

Голови Полтавської губернської земської управи (1866—1917 рр.): Ілля Григорович Милорадович (1866 р.); Семен Миколайович Кованько (1866—1870 рр.); Лев Павлович Тамара (1870—1879 рр.); Олексій Володимирович Заленський (1880—1892 рр.); Петро Данилович Шкляревич (1892—1901 рр.); Федір Андрійович Лизогуб (1901—1917 рр.).

42.2.3. Селянські установи

Внаслідок Селянської реформи 1861 р. волость стала особливою одиницею селянського станового управління і суду. (Вона не була територіальним підрозділом повіту, оскільки охоплювала лише селянські землі).

У перехідний період у 15 повітах Полтавської губернії поряд з 160 волостями для державних селян існували 278 волостей для тимчасово зобов'язаних селян. У 1880-х рр. реорганізовано старі й утворено нові волості. В основу поділу покладено принцип неподільності церковних парафій (у волость об'єднува-

лись всі села конкретної парафії). Такий підхід не враховував, а нерідко й розривав економічні зв'язки між населеними пунктами. Число волостей у повітах не було сталим. На поч. XX ст. їх налічувалося 245.

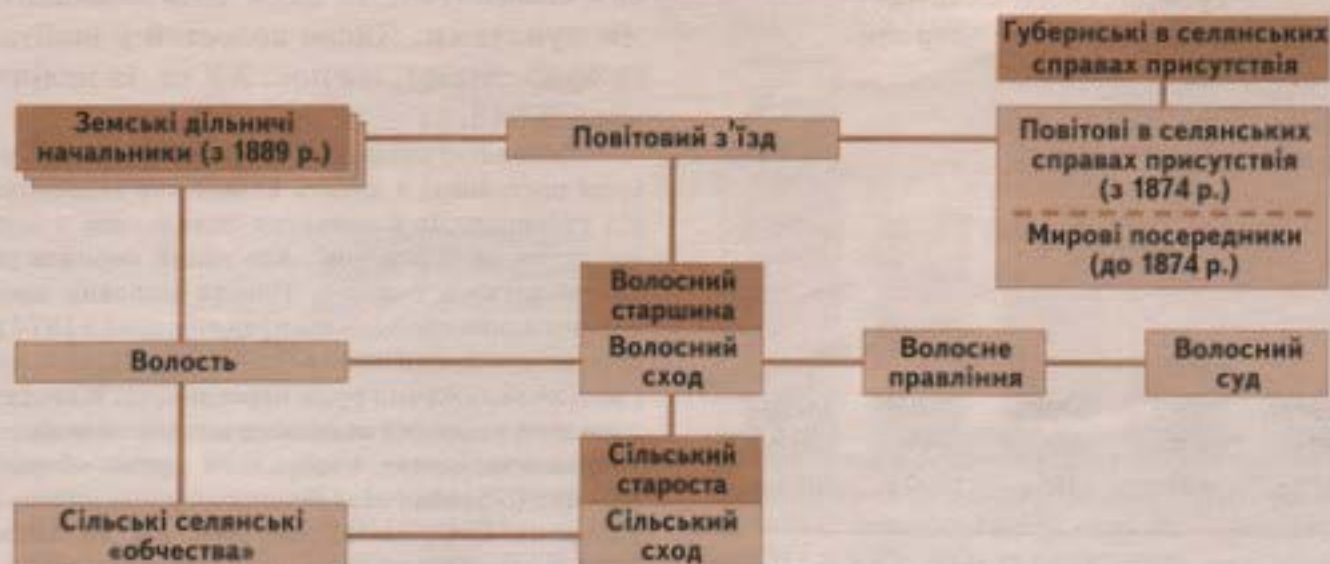
Селянські установи, організовані в 1861 р., були поставлені в досить незалежне становище від губернаторів і спочатку склалися з осіб, які співчували реформі. Але такий порядок речей зберігався недовго. Посада мирових посередників швидко була дискредитована і в 1874 р. скасована. За царювання Олександра III земське і міське положення були переглянуті. В земстві посилено значення станового начала на користь дворянства; селян позбавлено права обирати гласних (останніх став призначати губернатор із виборних кандидатів). Законом від 12 липня 1889 р. селянське самоуправління поставлено під контроль земських дільничих начальників, призначених, як правило, з місцевих дворян. Селяни, а також представники інших нижчих станів, які жили в сільській місцевості, опинилися в особистій залежності від земського начальника, який одержав право безапеляційно піддавати їх покаранням без будь-якого судочинства.

Свідчення 8. Із спогадів Г. Гапона «Історія моєї життя»:

«Пригадую, що коли мені було 12 чи 13 років, я пішов одного разу до волості побачити батька. [Аполлон Федорович Гапон 35 років підряд обирався волосним писарем в рідних Біликах]. Він сидів у волосному садочку я старшиною і його найближчими помічниками. Вибирали гласних від 10-тисячного населення і розмовляли про те, як було в попередні часи і як тепер. «Раніше, — говорив один із присутніх, — влада чиновників була такою великою, що, аби доказати, що вони можуть робити з виборними від селян все, що захочуть, вони змушували старшину ставати перед усім селом накарачки і гавкати по-собачому». В той час, коли оповідач висловив задоволення тим, що ці часи минули, почувся звук дзвіночка, і старшину та його співбесідників охопив страх від думки, що це їде чиновник, який їх усіх заарештує. Старшина подався до волосного приміщення, а його співбесідники пішли за ним, скрадаючись за кущами...

Іншого разу, пам'ятаю, я дізнався від батька, що одного дялька в нашого села будуть сікти.

Селянське громадське управління

Волость управлялась виборним волосним старшиною та волосним сходом. Волосний старшина був вищою посадовою особою селянського самоуправління. Він обирався волосним сходом на 3 роки і затверджувався на посаді мировим посередником, а з 1889 р. — земським начальником. Волосний старшина оголошував закони і розпорядження уряду, слідкував за їх виконанням, відповідав за дотримання «спокою і благополуччя» на вірній йому території, наглядав за виконаннями селянами

повинностей, мав право штрафувати винних до 1 руб., заарештовувати до 2 діб і призначати на громадські роботи. Волосний сход складався з усіх волосних і сільських посадових осіб, а також виборних господарів по 1 від кожних 10 дворів. Волосне правління складало: волосний старшина, сільські старости, збирачі податей. До волосного самоуправління належали також становий селянський суд та (деякий час) інститут мирових посередників.

Покарання це вважалося таким принизливим, що траплялися випадки, коли караний віддавав перевагу самогубству. Для мене, котрого навіть вдома ніколи не були, звістка ця була особливо жахлива, і хоч батько заспокоював мене, що виборних не б'ють, але я не міг спати від думки, що й батька мого можуть колись висікти».

42.2.4. Нове «Міське положення»

На тих же засадах, що й земське, було реорганізовано міське самоуправління. В 1862 р. в 509 містах імперії були організовані всестанові комісії для розроблення основ майбутньої реформи. Проект був підготовлений вже 1864 р., але після неодноразового перегляду був затверджений царем тільки 16 червня 1870 р.

За новим «Міським положенням» станові органи міського самоуправління — міські думи (запроваджені ще «Жалу-

ваною грамотою містам» 1785 р.) були замінені безстановими, члени яких (гласні) обиралися на 4 роки на основі майнового цензу. Правом голосу користувалися лише власники. Внаслідок цього неімущі міські верстви фактично позбавлялися виборчих прав. У Полтавській губернії до існуючих з 1785 р. 15 міських дум (див. с. 23) у 1874 р. додалися думи в Гадячі й Глинську.

Компетенція міського самоуправління, як і земського, була обмежена виключно господарськими питаннями: зовнішній благоустрій міст, влаштування і контроль за станом ринків і базарів, піклування про розвиток місцевої промисловості і торгівлі, охорона здоров'я і освіта, запобігання епідеміям і пожежам. Кошти на свою діяльність міська дума діставала, обкладаючи оцінним збором нерухоме майно і прибутки приватних власників. У 1863 р. подушне з міщан за-

мінено податком з нерухомого міського майна в 0,2% його цінності; з 1883 р. — 0,3%.

У той же час між земствами і міськими думами була суттєва різниця: перші мали своїм суб'єктом сільську людину, у переважній більшості українську, а другі обслуговували космополітичні міста, де українці складали нижчі верстви, а заможну верхівку утворювали росіяни й євреї, які й управляли в думах.

Хоча старе правило щодо обмеження кількості єврейських гласних $\frac{1}{3}$ їх загальної кількості діяло, на практиці дискримінації не спостерігалося. В Полтаві в 1874 р. гласними думи були 9 євреїв, у Золотоноші — 10, Кременчуці — 13, Кобеляках — 17. Членами міських управ були євреї: купець 1-ї гільдії А.М. Могилевський (Полтава), лікар А.І. Влох (Кременчук), купець Д.Л. Розенштейн (Кобеляки).

При всій своїй половинчастості реформа міського самоврядування була значним кроком вперед, надавши можливість недворянським станам, передусім буржуазії, впливати на перебіг подій. Певне значення мало також те, що засідання земських зібрань і міських дум були прилюдними, а звіти про них друкувалися в газетах. Реформа була урізана законом 1892 р., який передав міські думи під нагляд губернатора. В 1917 р. міські думи були ліквідовані більшовиками.

Полтавські міські голови (1800—1917 рр.):

Яків Кищенко (1800—1802 рр.); Ілля Прокоф'єв (уперше, 1803—1805 рр.); Яків Локощенко (1806—1808 рр.); Ілля Прокоф'єв (удруге, 1808—1811 рр.); Микола Черкасов (1811—1814 рр.); Іван Михайловський (1815—1818 рр.); Ілля Прокоф'єв (утретє, 1818—1819 рр.); Абрам Зеленський (1820—1822 р.); Павло Артемович Чубенко (1823—1829 рр.); Петро Гаврилович Ворожейкін (1830—1832 рр.); Андрій Панасенко (1832—1835 рр.); Степан Григорович Комар (уперше, 1835—1838 рр.); Степан Медведєв (1838—1841 рр.); П.Г. Ворожейкін (удруге,

1841—1843 рр.); Семен Михайлович Беляєв (1843—1850 рр.); С.Г. Комар (удруге, 1850—1852 рр.); Микола Вакуленко (1852—1855 рр.); Іван Тенгелєв (1855—1864 рр.); Степан Андрійович Панасенко (1865—1868 рр.); Семен Миколайович Кованько (1868—1871 рр.); Олександр Михайлович Абаза (1872—1888 рр.); Віктор Павлович Трегубов (1889—1906 рр.); Петро Іванович Кулябко-Корецький (1906—1908 рр.); Олександр Олександрович Черненко (1909—1913 рр.); Сергій Степанович Заньковський (1913—1917 рр.).

Реформа судочинства 42.3

На середину XIX ст. в Російській імперії залишилися 3 судові інстанції: 1) суди повітові й магістрати; 2) палати кримінального і цивільного суду; 3) Сенат. У перших двох засідали переважно виборні особи від станів, що призводило до пе-

реважання канцелярії, а це, в свою чергу, підірвало авторитет суддів і породжувало тяганину. Перший крок до реформування суду було зроблено в 1860 р. введенням інституту судових слідчих. Завдяки цьому слідча частина з відання по-

ліції перейшла до судового відомства. Велика судова реформа була здійснена виданням Судових статутів імператора Олександра II, затверджених 20 листопада 1864 р. Реформа запроваджувала суд «скорый, правый, милостивый», тобто справедливий і рівний для всіх. З метою створення самостійної судової влади судочинство відокремлено від адміністрації; замість підпорядкованого владі губернатора, закритого від громадськості станового суду запроваджувався суд публічний, незалежний від органів адміністративного управління. В найважливіших кримінальних справах обов'язковою стала участь у судових засіданнях представників громадськості, так званих присяжних засідателів, які разом із суддею ухвалювали вирок підсудному. З'явилися допоміжні судові органи: судові пристави, судові посилені, нотаріуси, присяжні повірені (адвокати). Для зайняття посад у судовому відомстві вводився ценз — освітній і службовий. Самостійність суддів оберігалася засадою їхньої незмінюваності, так само заборонялося переведення суддів з одного місця на інше без їхньої згоди. Визнано несумісність з суддівськими посадами інших посад на державній і громадській службі, а також занять промисловістю, торгівлею і служби у приватних осіб і компаній.

За Судовими статутами 20 листопада 1864 р. вводилося два види судів: 1) загальний; 2) мировий (ліквідований в 1889 р., відновлений у 1912 р.). Зв'язуючою ланкою між мировими і загальними судовими установами був єдиний для всієї держави касаційний суд в особі Сенату.

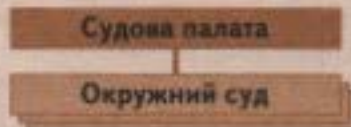
Запровадження Судових статутів розпочалося в 1866 р. і просувалося дуже повільно. Формально статuti були змінені розпорядженням від 5 грудня 1874 р., яким призупинялося відкриття рад присяжних повірених. 25 травня 1874 р. запроваджено інститут приватних повірених, безпосередньо підпорядкованих судовим установам. Законом від 20 травня 1870 р. суттєво обмежений принцип незмінюваності суддів. Законами від 9 травня 1878 р. і від 7 липня 1889 р. значно звужено компетенцію суду присяжних, який з цілого ряду справ замінено судом з становими представниками. Нарешті, положенням від 12 липня 1889 р. судову владу з т. зв. «маловажних» справ (які проте найбільш зачіпали інтереси народних мас) знову поєднано з адміністративною. В пові-

тах мирових суддів замінено земськими начальниками, підпорядкованими міністерству внутрішніх справ, а в міських населених пунктах — міськими суддями, призначуваними міністерством юстиції. Апеляційною інстанцією для земських начальників і міських суддів став повітовий з'їзд. Касаційний нагляд за діяльністю повітових з'їздів роздроблено між 36 губерньськими присутствіями.

Поряд з судовими установами, запровадженими Судовими статутами, в Російській імперії діяли особливі суди: 1) духовні; 2) комерційні; 3) селянські (волосні). Духовні суди зосереджувалися в духовних консисторіях, підпорядкованих єпархіальному архієрею, і в Святійшому Синоді, як вищій інстанції. Цим судам підлягало духівництво, а в деяких справах (шлюбні, порушення правил і уставів церкви) — і світські особи. Комер-

Схема 42.9

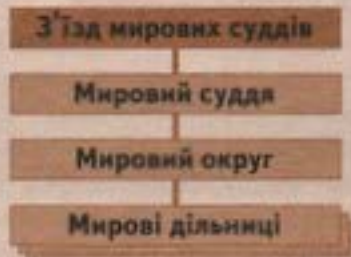
Загальний суд

Загальні судові установи: округний суд, компетенція якого поширюється на кілька повітів; судова палата, яка є вищою інстанцією для кількох округних судів. Загальні судові установи діяли виключно у складі колегій із осіб, призначених урядом.

Схема 42.10

Мировий суд

Мирові судові установи склалися із одноособових, обраних від земства мирових суддів та їх з'їздів.

ційні суди розглядали торговельні справи. Судді призначалися урядом із кандидатів, обраних місцевим купецтвом. Селянські (волосні) суди застосовували звичаєве право. Волосні судді, в числі 4-х, призначалися земськими начальниками із кандидатів, обраних сільськими «обществами»; один із них призначався повітовим з'їздом головою суду. Апеляційною інстанцією для волосних судів був повітовий суд.

Велику роль в реалізації судової реформи відіграли відомі правники полтавці Олександр Львович Боровиковський (1844–1905) та Петро Миколайович Бутовський (1842–1912)

**Боровиковський
Олександр Львович**

(1844–20.XI.1905) — правник, сенатор, тасмний радник.

Дворянин Хорольського повіту. Син письменника Л.І. Боровиковського. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. В 1868 р. вступив до адвокатури. Послідовно займав посади товариша прокурора Петербурзького окружного суду, присяжного повіреного в Петербурзі, члена Одеської судової палати, помічника статс-секре-

таря Державної ради, обер-прокурора і сенатора цивільного касаційного департаменту. Ім'я О.Л. Боровиковського стало символом судді шорого, правого і милостивого. Ці засади судової реформи він втілював у масі судових рішень і науково-практичних статей, написаних на основі багатого суддівського досвіду. автор знаменитого «Отчета судьи» (Т. 1–3, 1891–1894 рр.), в якому детально розкрив суддівські завдання й ідеали. Керівною засадою діяльності судді вважав засаду справедливості. «Именно в возможности оказать защиту обиженному и обманутому ... заключается великая привлекательность судейской деятельности, вдохновляющая судью на его тяжкий труд». Настільними книгами російських юристів були видані О.Л. Боровиковським «Законы гражданские с объяснениями...» і «Устав гражданского судопроизводства...», в яких роз'яснювалися джерела російського цивільного права і процесу за даними касаційної практики.

Бутовський Петро Миколайович

(1842–5.I.1912) — правник, дійсний тасмний радник.

Дворянин Кременчуцького повіту. Юридичні науки вивчав у Франції та Німеччині. В 1864–1874 рр. працював у судових установах Полтавщини. В 1874–1889 рр. очолював судові палати в Україні, Білорусії й Польщі. З 1889 р. — обер-прокурор 1-го департаменту Сенату. В 1894 р. — сенатор і товариш міністра юстиції. В 1901 р. — член державної ради. Як суддя відзначався неупередженістю і ретельним вивченням справ. Поширив судові установи за Статутом 1864 р. на всю територію Російської імперії, включаючи Сибір.

Запитання і завдання

- 1*. Чому однакові полтавські реалії викликали до життя парадоксально різні проекти звільнення селян (М.О. Мілютіна і М.П. Позена)?
2. Проаналізуйте особовий склад Полтавського губерньського комітету для визволення селян. Зробіть висновки щодо його діяльності.
3. Наскільки важливо знати деталі Селянської реформи (гл.42.1.2.—42.1.12)?
4. Чому реформи 1860-х рр. в галузі управління країною не зачепили систему державної адміністрації?
5. У чому полягали недоліки й заслуги земських і міських установ, створених реформами 1860—1870-х рр.?
6. Прочитайте розділи, присвячені земству, в романі П. Мирного та І. Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (розділ XXVII «Новий вік», розділ XXVIII «Старе й поновлене»), а також епізоди, що стосувалися діяльності Чіпки в земській управі (додаток «Земці», що не увійшов до роману). Зробіть висновки щодо ефективності земської реформи 1864 р.
7. Як Ви думаєте, що забезпечило особливо ефективну діяльність Полтавського губерньського земства?
8. Наскільки дійовим було селянське громадське управління в новостворених волостях?
9. Наскільки важливою для населення краю була судова реформа?

43

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ РЕФОРМ

- 43.1. Чисельність та структура населення 159
- 43.2. Проблеми сільського господарства 161
- 43.3. Розвиток капіталістичної промисловості 170
- Фабричні сільськогосподарські знаряддя і машини ... 171

Інтродукція

У пореформені роки зрушення в соціальній та економічній сферах на Полтавщині були незначні. Полтавщина залишалася аграрним краєм з порівняно відсталим сільським господарством і нерозвиненою промисловістю. Головну масу населення, як і раніше, складали селяни-українці. Аграрна реформа 1861 р. вивільнила селян від особистої залежності, тим самим прискоривши формування ринку вільної робочої сили. Водночас реформа породила на селі сильний земельний голод, який загострювався швидким зростанням чисельності сільського населення. В результаті аграрне перенаселення стало однією з найхарактерніших ознак господарського стану полтавського села в пореформені десятиліття. Брак землі спонукав жителів краю до міграції, яку Російська імперія спрямувала на свої східні простори. Рухаючись у пошуках землі все далі на схід, наші країни досягли Тихого океану.

Скасування кріпосного права і пов'язані з цим перетворення спричинили суперечливі економічні процеси: з одного боку, вони обумовлювали збереження занепалого поміщицького землеволодіння, тотального безземелля і безгрошів'я селян, з іншого — стимулювали розвиток капіталістичного підприємництва, розширювали сферу функціонування ринкових відносин. Однак розвиток залізниць, промисловості та торгівлі ще тісніше пов'язував край з Російською імперією.

Упродовж II пол. XIX – поч. XX ст. населення Полтавщини стрімко зростало. Цьому зростанню завдячував значний природний приріст, один з найвищих у Російській імперії – у 1887–1897 рр. плюс 18,8 на 1000 жителів (48,3 народжень і 29,5 смертей).

За переписом 1897 р. більше 2500 тис. чол. (90,3% населення краю) жило в селах і лише 274 тис. (9,7%) — у містах. Найбільшими міськими населеними пунктами були: Кременчук (63,0 тис. мешканців), Полтава (53,7 тис.), Ромни (22,5 тис.), Прилуки (19,1 тис.). У 1910 р. населення краю перевищило 3,5 млн. чол.; в містах жило близько 350 тис. (втричі менше, ніж в Херсонській губ.).

Полтавщина мала з усіх українських земель найвищий відсоток українців — 92,98% (росіяни склали 2,6%, євреї — 4,0%, німці — 0,2%), причому українці становили більшість у всіх містах, за винятком Кременчука, де переважали євреї.

У 1882 р. євреї одержали право мешкати в 35 містах і містечках губернії. Частка євреїв серед міського населення зросла до 20,2%. У 1897 р. єврейська громада Кременчука налічувала 29890 чол., у 1913 р. — 36962 чол. (60% жителів). В той же час у Полтавській губернії євреїв жило найменше в Україні (для порівняння: відсоток євреїв в інших губерніях: Волинській — 13,9%, Київській — 12,0%, Подільській — 12,2%, Херсонській — 12,3%, Чернігівській — 4,9%, Катеринославській — 4,8%, Таврійській — 4,6%).

Буржуазія, яка складала всього 0,1% від загальної кількості населення, на початку XX ст. перетворилася у впливову суспільну верству. Проте перехід до капіталізму не створив української національної буржуазії. До провінційної полтавської буржуазії входили поряд з

Схема 43.1

Зростання населення Полтавщини упродовж II пол. XIX — поч. XX ст.

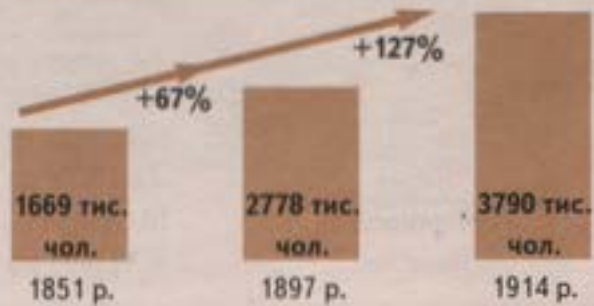

Схема 43.2

Чисельність та структура населення Полтавської губернії (за даними 1863 р.)

Схема 43.3

Національна структура населення Полтавської губернії наприкінці XIX ст.

**Чисельність населення деяких повітових міст Полтавської губернії
в II пол. XIX — на поч. XX ст.**

Місто	Кількість жителів (тис. чол.)		
	середина XIX ст.	II пол. XIX ст.	поч. XX ст.
Гадяч	5,1 (1859 р.)		9,0 (1910 р.)
Зіньків	9,8 (1863 р.)		
Кобеляки	7,9 (1859 р.)	10,4 (1897 р.)	11,0 (1910 р.) 20,0 (1916 р.) — разом з біженцями
Кременчук	19,5 (1859 р.)	63,0 (1897 р.)	
Лубни	4,0 (1859 р.)		12,8 (1910 р.)
Миргород	10,0 (1861 р.)		
Пирятин	4,3 (1859 р.)	8,0 (1897 р.)	
Полтава	20,0 (1848 р.)	53,7 (1897 р.)	49,9 (1910 р.) 55,9 — з окраїнами і передмістями
Хорол	3,7 (1859 р.)	7,2 (1897 р.)	7,9 (1905 р.) 7,9 (1910 р.) 4,3 (1917 р.)

Схема 43.4

**Частка торговельно-промислової буржуазії Полтавській губернії
від загальної її кількості в Україні на поч. XX ст.**

купецтвом представники міщан, заможних козаків і селян, чиновництва, інтелігенції, а також іноземці. В їхньому середовищі переважали консервативні або відверто реакційні настрої, суспільно-політична і громадська активність цієї частини суспільства була незначна. Прошарок великої і середньої торговельно-промислової буржуазії в Полтавській губернії був незначний.

Незначною була і кількість власників міського нерухомого майна — 592 особи (від загаль-

ної кількості на Україні 12603), з яких прибуток у 10 тис. руб. і вище отримували 25 осіб.

Серед підприємців переважали євреї. Одним із типових полтавських буржуа був Давид Мойсейович Молдавський — власник борошномельного, винокурного та інших заводів, на яких працювало понад 200 робітників. На свої гроші збудував богадільню на 20 місць, лікарню для бідних євреїв, фінансував школу Талмуд-Тори. А.А. Фрішберг володів типографією, палітурнею, складом паперового і канцелярського приладдя. Я.М. Зайхель був власником модно-галантерейного магазину, І.А. Дохман — великого паперового магазину.

Село на Полтавщині. Листівка. Поч. XX ст.

Кременчук. Фото. Поч. XX ст.

Проблеми сільського господарства 43.2

43.2.1. Протириччя сільсько-господарського розвитку

Провідною галуззю економіки краю залишалося сільське господарство, на яке припадало $\frac{3}{4}$ загальної валової продукції і з якого жило майже 90% населення краю.

Полтавщина, як і раніше, мала сільськогосподарські надлишки — близько $\frac{1}{4}$ своєї продукції зерна і дещо менше тваринництва. В той же час сільське господарство було відстале. Земля була до краю розорана (рілля становила 75%), переважала трипільна система господарства. Напрямок сільського господарства був однобічно зерновий.

Пересічний урожай зернових за 1883—1900 рр. становив 7—8 цнт/га; за 1913 р. 10—12 цнт.

Забезпечення селян своїми тваринами було невелике як кількісно, так і якісно.

У 1913 р. на 100 мешканців краю припадало 14 коней, 22 голови рогатої худоби, 20 овець, 13 свиней. Для поліпшення породи тварин, особливо рогатої худоби і кінського поголів'я, земства організовували опорні пункти.

Щоб сплатити викупні платежі й численні податки, селяни намагалися витиснути з наділів максимум можливого. Більшість селянських господарств у пореформений період залишалися в тенетах середньовічної рутини рільництва.

Свідчення І. Газета «Русская мысль» (1880 р.):

«Селянин намагається взяти із землі все, що тільки можна з неї взяти, бо його мучить нужда, не вистачає прибутку на найнеобхідніше. Чи до того в цих умовах, щоб думати про виснаження ґрунту, адже, думай не думай, удобрявати поле все-таки неможливо, бо від одного тваринництва гною не вистачає навіть на паливо».

Схема 43.5

Структура посівної площі на Полтавщині в 1913 р.

Свідчення 2. Із статистичного дослідження становить сільського господарства в Полтавській губернії (1886—1900 рр.):

«...дрібні господарства в масі своїй майже в усіх місцевостях обходились патріархальними, діляськими знаряддями. У багатьох повітах... поліпшених знарядь праці, за деякими винятками, зовсім не було».

Свідчення 3. Бюджет пересічного селянського господарства (1902 р., с. Дем'янівка Хорольського повіту, 6 душ сім'ї, 5 десятин землі).

Річний прибуток: 300 руб., в т. ч. грошові заробітки 12%.

Витрати: на харчування — 116 руб., на утримання худоби — 62 руб., на одяг і взуття — 35 руб., на зерно для посіву — 20 руб., аренда і податки — 31 руб.

43.2.2. Власники землі

У результаті здійснення реформ 1861 р. селяни Полтавщини через свою недалекоглядність (див. с. 147) втратили 37,4% землі: до 1861 р. в користуванні поміщицьких селян Полтавщини знаходилося 806094 дес. землі, а після реформи стало 505133 дес. Щоправда, селяни поступово викупили майже половину поміщицької землі, однак через високий приріст населення їхнє забезпечення землею зменшилося.

Значна частина землі залишилася у привілейованих станів: поміщиків, чиновників, духів-

ництва. В 1870-х рр. 78,1% селянських господарств мало менше 3 дес. наділів, 3,9% — понад 5 дес. Ціна землі зросла в 5—6 разів. Через два десятиліття після реформи не могли забезпечити прожиткового мінімуму 4257491 господарство (74,3%) або 1,5 млн. селян і козаків. У 1910 р. середньодушовий наділ в Полтавській губернії склав 1,34 дес.; ціна десятини виросла до 200 руб.

Водночас землеволодіння перестало бути становим привілеєм дворянства, земля стала товаром, і це привело до поступового скорочення дворянського землеволодіння за рахунок зростання купецького і селянського. Основна маса дворян виявилася абсолютно нездатною до господарювання в нових умовах. Для цього поміщикам не вистачало ні кебети, ні коштів. З цієї причини значна частина маєтків дрібно- і середньопомісних дворян занепала, а їх власники поступово розорилися. Великопомісні власники виявилися економічно більш стійкими і зуміли перебудувати своє господарство, збільшивши його прибутковість.

У 1877 р. пересічний розмір селянського приватного господарства становив 10,9 дес., а 1905 р. — 9,6 дес.; 1880 р. на ревизьку душу припадало 2,2, а 1900 р. — 1,5 дес. У 1910 р. на Полтавщині на 450 тис. сільських господарств було безземельних 23900 і малоземельних (до 3 дес.) — 189200 — разом таких, що не мали власного забезпечення з свого землеволодіння — 47,3% господарств.

43.2.3. Диференціація селянства

У пореформенний час посилилися процеси диференціації селянства.

Прошарок найбіднішого безземельного і малоземельного селянства складав 74,9%. Прошарок середняків утворювали 23% господарств. Найтоншим (2,9%) був прошарок заможних селян, які мали 20 і більше десятин. Особливо великою нерівномірністю в розподілі землі відзначалися Полтавський, Зіньківський, Кобеляцький, Кременчуцький, Золотоніський повіти. При цьому 25% заможних селянських дворів (що засівали більше 6 дес.) сконцентрували в своїх руках

Схема 43.6

Володіння землею в Полтавській губернії за даними перепису 1888-1889 рр.

Схема 43.7

Структура селянського землеволодіння на Полтавщині наприкінці XIX ст.

57,8% усіх посівів. Ще більший ступінь розшарування склався серед селян, що займалися вирощуванням технічних культур, передусім тютюну.

Питома вага поміщицького землеволодіння з поч. 60-х рр. XIX ст. скоротилася вдвічі. Водночас зросла кількість землі у багатих козаків і селян, посилювався товарний характер сільськогосподарського виробництва. За даними подвірного перепису 1900 р. 19,3% селянських господарств Полтавської губернії не мали землі зовсім, а 33,4% мали ріллі менше 3 дес.; 41,1% всіх селянських полів зосереджувалися у заможних селян.

Частка середняцького й заможного селянства серед сільського населення на Полтавщині була однією з найвищих в Європейській частині Російської імперії.

Разом із зростанням кількості землі у багатих козаків і селян посилювалася спеціалізація сільського господарства, поширилося застосування машин і найманої праці, хліборобство і тваринництво неухильно набували торгового характеру.

43.2.4. Заробітчання

Зубожілі від безземелля та грабіжницьких викупних платежів селяни Полтавщини змушені були заробляти на існування працею на чужому полі, шукали застосування своїм робочим рукам на стороні, за межами краю.

Свідчення 4. Із пояснювальної записки до світу податкового інспектора Лохвицького повіту (1908 р.):

«З найближчого мого особистого спостереження над населенням ... в'ясувалося, що не менше 1/3 частини козацьких і селянських господарств

повіту змушені цілий рік забезпечувати себе купованим хлібом; для 1/3 господарств ... свого хліба зовсім не вистачає для прохарчування сім'ї і для посіву. Ось чому більш-менш значну частину необхідних засобів існування вони змушені шукати на стороні».

Свідчення 5.

На Полтавщині річна зарплата наймита у 1890—1900 рр. становила 57 руб., місячна (під час жнив) — 10 руб., поденна — 0,63 руб. Прожитковий мінімум наймита на своїх харчах складав: чоловіка — 140 руб., жінки — 113 руб.

Свідчення 6. Приклад стандартної угоди, яку підписували наймані робітники в поміщицькій економіці:

«1) виходити на роботу до схід сонця і працювати до заходу сонця; 2) якщо я залишу роботу без законних причин, я повинна повернути заробіток удвічі, не вимагаючи за час роботи будь-якої плати...; 6) якщо я захворіла або померла, то за мене повинна відробити моя сім'я; 7) ні в якому разі я не можу залишити роботу до строку. Ці умови мені відомі, в чому й розписуюсь».

Свідчення 7. Газета «Новое время» (16 травня 1900 р.):

«Сільськогосподарські робітники живуть на таких харчах, і в такому стані, які швидше підходять собаці, ніж людській істоті».

Щороку 100—200 тис. осіб відходило з краю на заробітки, головним чином, на сезонні рільничі роботи, рідше на Донбас (в 1891 р. на сезонні заробітки ходило 173 тис. чол.). Найбільша кількість заробітчан партіями по 10—50 чол. прямувала на південні робітничі ринки — до Берислава, Генічеська, Херсона, Каховки.

На заробітки. Карт. М. Кузнецова, 1882.

Там починаючи з 80-х рр. ХІХ ст., збиралися щорічно більше 40 тис. чол. що пропонували себе в якості наймитів місцевим багатіям та управителям поміщицьких економій. Чекати наймачів доводилося на ярмарках, у непристосованих бараках, а часто — просто неба. «Порядок і спокій» підтримувався військовою силою — на ринках постійно перебували козачі і поліцейські підрозділи. Приміщення для наймитів були непридатними для мешкання. Споживати доводилося найдешевші малоякісні страви. Тривалість робочого дня наймита залежала від сваволі хазяїна, як правило, строковим сільськогосподарським робітникам доводилося працювати від зорі зо зорі за мізерну плату.

У 1904 р. дорослий чоловік отримував за місяць 9,67, жінка — 5,63, підліток — 3,54 руб.; за сезон (початок травня — середина листопада) набігало 20—50 руб.

Свідчення 8. Земська хроніка про харчування наймитів у Херсонському повіті (1899 р.):

«Увесь робочий сезон їжа, головним чином пісна, просто «бовтанка», для характеристики борців і супів ... робітники до назви «бовтанка» додають ще «собача».

Свідчення 9. Повідомлення очевидця про експлуатацію наймитів у маєтку князя Трубецького (с. Козацьке Херсонської губернії, 1903 р):

«Маєток величезний — 33 тисячі десятин землі. Наймання робітників здійснюється постро-

ково — від Трійці до Покрови, і на рік. У першому випадку чоловіки одержують за весь робочий період 45-50 руб., жінки — 30-35 руб.; хто наймається на рік: чоловіки — 65-70 руб., жінки — 50-55 руб. Робочих годин на добу — 21 з півгодинною перервою на сніданок і 1 годинаю на обід. Годують робітників неприємно — хліб житній наполовину з висівками; про гарячу їжу і говорити неможливо. Це якесь оцидне місиво. Важко уявити всю обурливість пануючих тут порядків: під час збирання винограду робітникам одягають намордники з легкої парусини, прироблені до дерев'яних планочок. Планочки зроблені за вимотом потилиці і прив'язуються одна до одної мотузяком. Коли захочеш пити, підходиш до прикащика, той розв'язує зав'язки, а потім, коли

Табл. 43.2

Масштаби відходу на південь сільськогосподарських робітників з Полтавщини

роки	видано паспортів
1877-1880	90038
1881-1884	99520
1885-1888	103729
1889-1892	126427
1895-1896	152104

На робітничому ринку. Карт. М.Зошенка. 1890.

Різного віку чоловіки й жінки сидять і лежать в пилюці під церковними мурами на базарній площі. За їхнім одягом і пожитками легко визначити, що це селяни-заробітчани, які продають свою робочу силу. Їхній байдужий і втомлений вигляд свідчить, що вони ладні погодитися на будь-яку роботу, за будь-яку плату.

робітник напився, зав'язує знову. Управитель Шмідт змущується з робітників. Цього не нагайкою, дасть ляпаса за що йому здається. Приїзжі робітники не витримують терміну і йдуть, і заробітна плата пропадає, а якщо хтось із них спробує вимагати розрахунку, йому погрожують поліцією».

З часом знаходити роботу ставало все важче, оскільки впровадження сільськогосподарських машин і механізмів різко скорочувало потребу в робочих руках. Багато заробітчан поверталися з пустими кишнями, деякі залишали на півдні узяті з дому останні копійки, продавали одяг і взуття, щоб повернутись назад.

43.2.5. Аграрне перенаселення

Як уже відзначалося, упродовж II пол. XIX ст. населення Полтавщини стрімко зростало. Однак на батьківщині залишалося заледве $\frac{1}{3}$ полтавців, решта переселялася куди-інде. Починаючи з 70-х рр. XIX ст. Полтавщина впевнено посідала перше місце в Росії за кількістю переселенців. Аграрне переселення полтавців набрало найбільшої інтенсивності в перше десятиріччя XX ст. В 1906—1912 рр. в азіатську і європейську Росію переселилося 32 тис. сімей або 200 тис. душ.

Причинами цього явища були ненормальні аграрні відносини (несправедливий розподіл землі), слаба індустріалізація, незадоволення політикою царського уряду. Спершу селяни виїжджали головним чином на Південну Україну і Кубань, пізніше — на Передкавказзя, в Азію і за Урал — до Сибіру і Далекого Сходу.

Зміну напряму переселень з Полтавщини ілюструють такі цифри: до 1876 р. із 100 виселенців на Кавказ ішло 89 і лише 1 за Урал; в 1876—1893 рр. відповідно 65 і 15; а в останні роки XIX ст. (1894—1900 рр.) ледве 13 виселенців ішло на Кавказ, решта 87 — до Азії.

Загалом у 1861—1917 рр. в різні регіони Російської імперії з Полтавщини

виїхало 817 тис. осіб, з яких 443 тис. залишили губернію до 1897 р. і 374 тис. — з 1896 р. по 1917 р. 54 тис. переселенців повернулися на старі місця. Слідами розселення наших країн по просторах Євразії є чисельні (близько 40) назви: Полтава, Полтавка, Новополтавка.

Свідчення 10. Із земського дослідження «Переселення із Полтавської губернії с 1861 года по 1 июня 1900 года» (1910 р.) про ставлення селян до міграційних процесів:

«Якби тільки хтось пояснив, як піти, щоб не повернули, то негайно там би був. Краще хоч у наймитах, але там, бо тут і в найми ніхто не бере. Без усякої користі для себе працюєш, руки опускаються, коли думаєш, що на Амурі міг би жити. Коли б не сім'я, то тут нізащо б не втримали. Коли б допомогу хто подав, тому згоден навіть душу продати. Кажуть, там холодно, а я скажу — нам холодніше; там худобу треба тримати удома 6 місяців, а я скажу — хоч би й усі 12, та тільки було б чим годувати її; тут і одну корову не прогодуєш. Орендні ціни виросли до такого рівня, що не користь одержуєш від землі, а одні збитки, що платиш поміщикові за піт, який на його землі проливаєш».

«Кажуть, що важко кинути своє село й рідних, — звичайно, не легко. Їх більше вже не побачиш. Кажуть, що в інших місцях хвороби, вода не здорова... клімат для нас не підходить, що там небо не те, земля не така, а у нас, мовляв, що не посади — все росте. Я ж скажу, нехай так. Але ж земля хороша тільки для того, хто нею володіє, а воду приємно пити ситому; на небо ж нам дивитись ніколи, бо повинні відробляти те, що з'їли вчора. Одним словом, хороша батьківщина, та не для нас. Тільки б переселитись, а там гірше, ніж тут, бути не може...»

43.2.6. Полтавці в українській трудовій еміграції на Схід (II пол. XIX — поч. XX ст.).

Масова соціально-економічна еміграція українців, зокрема, полтавців відбувалася у II пол. XIX — поч. XX ст. Якщо в I половині і середині XIX ст. надмір населення з Центральної і Східної України переходив головним чином в причорноморські і приазовські степи, а після їх заселення

Ходаки на нові місця. Карт. Л. Полова. 1904.

— на Півкавказзя і Донщину, то в 1860—1870-х рр. еміграція починає спрямовуватися в європейську Росію і далі на Схід до Азії. Головними районами українського поселення тут стали: Ставропольська, Саратовська, Оренбурзька, Уфимська, Томська губернії, північний Туркестан, південно-західний Сибір і Приамурський край. Переселенці осідали в кліматичній смузі, подібній до України, і займалися звичним хліборобством. Основну масу емігрантів на Схід дали Полтавська (23% всіх переселенців) і Чернігівська (17%) губернії.

Перепис 1897 р. засвідчив проживання в різних місцях Російської імперії 443 тис. вихідців з Полтавської губернії. Найбільше їх було на Кубані (в Кубанській області) — 77,7 тис., в Катеринославській губернії — 47 тис., Томській — 37 тис., Ставропольській — 35,5 тис., Таврійській — 33,5 тис., Херсонській — 27 тис., Акмолинській області — 22 тис., в Області Війська Донського — 19,5 тис. Наприкінці XIX ст. лише до Сибіру з Полтавщини щорічно виїжджало в середньому 17 тис. чол.

Найінтенсивніша еміграція до Азії почалася в 1890-х рр., під час спорудження у 1891—1905 рр. Сибірської залізниці (у 1894—1903 рр. 42 тис., у 1904—1905 рр. — 27 тис. осіб річно); особливо вона збільшилася внаслідок Столипінської аграрної реформи (у 1906—1910 рр. 202 тис. осіб річно); напередодні Першої світової війни еміграція послабла, а під час війни зовсім припинилася. Протягом 1885—1914 рр. до Сибіру з України виїхало 1742 тис. чол., а назагал до 1914 р. в Азії оселилося близько 2 млн. українців. (Водночас на Україну переселилася така ж кількість росіян, що осіли переважно в містах і промислових районах).

Переселенський рух охопив різні категорії селян. Вони продавали своє майно і за одержані

гроші вибиралися в дорогу, зберігаючи деяку готівку для влаштування на новому місці. Далі всіх їхали заможніші.

Офіційно еміграція не заохочувалася. Переселенський рух в більшості був стихійний, але держава сприяла йому, оскільки він був в інтересах імперії. Переселення сприяло розвантаженню густонаселених районів, заселенню великих незалюднених і, що особливо важливо, прикордонних областей, збільшенню слов'янського елементу серед автохтонного населення Азії і русифікації цього останнього.

Спеціального еміграційного закону в Росії не існувало, на практиці діяв принцип свободи еміграції. Лише в 1889 р. були вироблені «Тимчасові правила» щодо окремих районів поселення, а в 1889 р. прийнято закон «Про добровільне переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі», який дозволяв переселення за попередньою згодою державних органів. Дозвіл видавали за умови «поважності причини». Були випадки, коли самовільних переселенців (самовольців) повертали на батьківщину етапним порядком як карних злочинців. У 1897 р. при міністерстві внутрішніх справ створено окреме Переселенче управління (пізніше в складі головного управління землеустрою і землеробства). Переселенню сприяв і частково його організував комітет Сибірської залізниці. В 1906 р. вийшло нове урядове положення, яке стимулювало переселення. Після революції 1905—1907 рр. переселення до Сибіру втілювалося у життя як один із найважливіших елементів урядової політики. Уряд виділяв землі для переселенців — 15 дес. на душу в степовій смузі і 8 в нестеповій (в середньому 100 дес. на родину), надав пільги — звільнення військовозобов'язаних від служби на 3-6 років, звільнення від податків на 4 роки, допомагав під час дороги і на місці зерном, лісом тощо. Консультаційні поради і практичну допомогу переселенцям надавала створена у червні 1908 р. в Полтаві Обласна земельна переселенська організація (з 1911 р. — Південно-Російська обласна земська

Переселенці. Ск. Л. Позена. 1884.

Євразійське розселення українців. II пол. XIX – поч. XX ст.

переселенська організація), яка видавала спеціальний журнал «Известия областной земской переселенческой организации».

Але фактично переселення нічим не забезпечувалося і проходило у важких умовах. Проблеми розпочинались ще вдома. Земські начальники, у компетенцію яких входила видача відповідних документів, могли не дати угоди на від'їзд. Розгляд справи інколи затягувався на 2-3 роки. Головна маса емігрантів вибиралася на власні руки і ризик. Групи охочих висилали т.зв. «ходаків» — розвідників, які простежували райони майбутнього поселення, потім за їхньою інформацією вибиралася решта. Деякі їхали за відомостями з листів вже осілих, а то й за чутками. Згідно офіційних даних, протягом 1896—1914 рр. з Полтавської губернії на Схід відправилося 55110 ходаків, з яких 12981 закріпили за собою казенні землі, 4053 приписалися до старожилів, 1963 купили або взяли землю в оренду (даних про способи одержання землі 270 ходаками немає). Витрати одного ходака для поїздки до Сибіру становили приблизно 100 руб. Ці гроші, як правило, не компенсувалися. Пересувалися в основному ґрунтовими шляхами; значна кількість селян з України в 1883—1896 рр. була доставлена на Далекий Схід

пароплавами; з 1890-х рр. перевозилися Сибірською залізницею. В дорозі люди розорювалися і поневірялися. Їхали в переповнених товарних вагонах із знаменитим написом: «40 людей, 8 коней». У вагонах готували їжу, прали білизну. Поряд лежали інфекційні хворі, яких приховували, щоб не висадили цілу партію. Станції, через які слідували потяги з переселенцями, були погано забезпечені питною водою, інколи водопроводи тягнули прямо з річок, що збільшувало загрозу спалаху чуми або черевного тифу. Ешелони тягнулися дуже повільно, долаючи ледве 200—300 км/день.

На Челябінському переселенському пункті. Фото. 1908.

Зелений Клин (Зелена Україна)

Зелений Клин (Зелена Україна) — Українська колоніальна земля в Азії, що обіймає південну і частково північну частину Далекого Сходу (Амурщину і Приморщину). Охоплює територію близько 1 млн. кв. км., тобто більшу від сучасної України (603,7 тис. кв. км.) і решти українських етнографічних земель.

В часи опанування цієї території Росією тут жили нечисленні групи тубільного населення (нанайці, удгейці, евенки, орочі, ороки, ульчі, якути), а також колонізатори-прикордонники з примусово поселених російських козаків та солдатів (18 тис. у 1876 р.). В 1859—1882 рр. сюди прибуло 14 тис. душ селян з бідних губерній Росії. Все населення краю в 1880 р. доходило заледве до 100 тис. чол.

Зелений Клин став інтенсивно заселятися лише з появою тут українців. Велику групу селян — більше 68 тис. — було безкоштовно перевезено морем з Одеси протягом 1883—1896 рр. Після проведення Сибірської та Уссурійської і Амурської залізниць переселенський рух з України посилювався, досягаючи в різні відрізки часу 12—70 тис. осіб річно. (Одночасно в Зелений Клин приплинуло чимало китайців і корейців — в 1911 р. їх налічувалось відповідно 95 і 60 тис. чол.). Населення Зеленого Клину зросло до 310 тис. чол. в 1897 р. і до 940 тис. чол. в 1913 р., причому українці становили 60—80%. Інша найбільша українська колонія була створена в Середній Азії, на пограниччі Сибіру й Казахстану.

Графік руху постійно порушувався. На переселенчих пунктах селяни з їхнім убогим скарбом нерідко висаджували просто неба. Прибулі не могли розраховувати не те, що на гаряче харчування, а й на звичайний кип'яток.

Кинуті урядом напризволяще в нових, незвичних місцях, через брак коштів, реманенту поселенці часто не могли належним чином оборонити і освоїти земельні ділянки. Збираючись в дорогу, переселенець мав при собі щонайбільше 400 руб., виручених за продану землю, хату, худобу (а вирушали, як правило, малоземельні). Половину цієї суми він витратив на купівлю квитків і харчування в дорозі, на хабарі чиновникам за видачу необхідних документів, відведення казенної землі чи приписку до селища сибірських старожиливі. На гроші, що залишилися, влаштуватися в нових місцях було нелегко — ціна коня в окремих районах Сибіру і далекого Сходу сягала 200 руб., дорогим був хліб і посівний матеріал.

Залишалася надія на урядову позику. В Сибіру до 1913 р. вона не перевищувала 165 руб. на сім'ю і видавалася частинами — 50, 25, 10 руб. Кожного разу новосел мусив брати у місцевих властей довідку про те, що він витратив позику «за призначенням», і чекати наступної її частини. Іноді це очікування затягувалося на тижні. Втрачався дорогий час, вимотувалися нерви. На одержані гроші можна було деякий час харчуватись, звести сяке-такє житло, підготувати землю до посіву, але тільки не завести міцне господарство.

Основна маса новоселів відразу опинялася в безпросвітних злиднях, і ніяка працьовитість не могла тут зарадити. До того ж переселенці одержували не кращу землю.

Зворотні переселенці. Кар. С. Ванова. 1888.

Свідчення П. Співробітник Полтавського губерньського земства П.П.Оленич-Гнененко про виділену під переселенські ділянки місцевість Тогуз-Торау в Семиреченській області (1907 р.):

«Ходили її оглядати полтавські селяни: визнали землю хорошою, неспаленою, дві річки, ялиновий ліс, але жити там не можна. Немає дороги. Важку можна пропастися, не маючи можливості добратися до людей».

Ділянки під заселення готувалися наспіх. При наявності тисяч десятин вільної землі переселенцям відводилися угіддя, які не тільки не давали врожаю зернових культур, але й сіна. Побут переселенців був убогий. Типовою для селян була чотирьохстінна хата з пологим земляним дахом. Житла робилися з дерену або з колод, у степовій зоні — з саману. Всередині знаходилася піч і примітивні меблі: стіл, табуретки, лавки. На сніданок — плиточний чай, до якого ніяк не могли звикнути, на обід — юшка з дрібними галушками. Багато переселенців-самовольців довгий час жили на нових місцях без відповідних юридичних прав. Вони не отримували урядових позичок, їм в останню чергу нарізалися ділянки. Звичайно, певна частина прибулих влаштувалася досить успішно, кривавим потом і не в один рік досягаючи достатку. Чимало в ході переселення остаточно розорилися.

Знеохочені умовами поселення, багато емігрантів поверталосся в рідні місця — у 1890—1914 рр. таких поворотців було 480 тис., а взагалі повернулося до 70% емігрантів. Ті, хто повертався додому після невдалого переселення, концентрували в собі величезний революційний заряд: ця категорія виступала в авангарді аграрного руху. Доречно згадати, що відоме повстання селян в Полтавській і Харківській губерніях 1902 року почали 300 зворотніх переселенців, які повернулися в Карлівку з Уфимської губернії. За кілька днів виступ переріс у могутній рух жителів 336 сіл 19 волостей з населенням понад 160 тис. чол.

Слід також зауважити, що переселенський рух фактично не змінив на краще становище тих селян, які залишилися на батьківщині. Землю, що вивільнилася, скуповували, як правило, заможні односельці, а основна маса, як і раніше, залишалася безземельною і малоземельною. За підрахунками економіста Полтавського губерньського земства М.В. Рклицького, протягом 1906—1910 рр. біднота втратила на Полтавщині 20 тис. дес., середняки збільшили своє землеволодіння

В дорозі. Смерть переселенця. Карт. С. Іванова. 1889.

на 2 тис. дес., а заможні — на 14 тис. дес. Проведений через 10 років після попереднього третій подвірно-господарський перепис 1910 р. знову засвідчив масові злидні полтавських селян. Розоренню сприяла також політика Селяньського земельного банку, який платив за одну десятину при купівлі селяньської землі 64 руб., тоді як дворяньської — 121 руб. При цьому багатьом потенційним покупцям відмовляли в позичках. Лише в Лохвицькому повіті протягом 1909 р. з різних причин, включаючи і політичні мотиви, було відмовлено 700 домогосподарям.

43.2.7. Якісні зміни в хліборобстві й тваринництві

На початок ХХ ст. у розвитку землеробства і тваринництва намітилися якісні зміни. Зросла кількість знарядь і машин, виросла врожайність, збільшилась кількість і підвищилась породистість худоби. В 1910 р. на Полтавську губернію припадало 17% всієї площі під тютюновими плантаціями європейської Росії і 15% всього збору сортового тютюну.

У 1917 р. в губернії нараховувалось 37404 сівалки, 2466 сінокосарок, 27557 жаток, 2099 парових молотарок. Врожайність сягала: жита — до 93 пудів з десятини, озимої пшениці — до 86, ярої пшениці — до 70, ячменю — до 77, вівса — до 85, гречки — до 56, проса — до 77 пудів. Худоби за даними 1910 р. на Полтавщині було: коней — 500 тис. голів, великої рогатої худоби — 930 тис. голів, овець — 1 млн. голів, свиней — 500 тис. голів.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві призвів до підвищення ролі селекції рослин. 1884 р. в Полтаві з'явився перше в Російській імперії дослідне поле для вивчення злакових культур.

Свідчення 12. Із висновків Полтавського дослідного поля щодо переваг природного утиснення ґрунту:

«Рожь без удобрення на опытном поле дала 111 пуд. зерна и 287 пуд. соломы, с навозным же удобрением 154 пуд. зерна и 349 пуд. соломы, для яровой пшеницы произошло увеличение зерна (с 69 пуд. на 85 пуд.), количество же соломы осталось неизменным (170 пуд.). Вообще же навозное удобрение, внесенное на паровое поле, повышает годовой урожай зерна ржи на 23 пуд. (18%), а озимой пшеницы на 18 пуд. (17%) с дес., годовой урожай следующих за озимью яровой пшеницы от навоза

повышается на 20 пуд. (25%), а овса на 17 пуд. (18%)».

В II пол. XIX — на поч. XX ст. з'явилися фабричні сільськогосподарські знаряддя і машини (кінні й парові), які застосовувалися переважно в поміщицьких економіях і заможних селянських господарствах. Наприкінці 1890-х рр. на полях з'явилися перші трактори з двигунами внутрішнього згоряння. Їх поява стала вирішальною передумовою механізації сільського господарства. В перші десятиріччя XX ст. з'явилася ще одна важлива сільськогосподарська машина — комбайн, тобто комбінований агрегат для одночасного виконання кількох процесів обробки зернових культур.

43.3 Розвиток капіталістичної промисловості

43.3.1. Відставання промислового розвитку

У промисловому розвитку Полтавщина помітно відставала від інших регіонів України. В краї не було об'єктів крупної машинної індустрії й взагалі великих підприємств; у промисловості й ремеслах було зайнято трохи більше 5% населення.

Наприкінці XIX ст. в губернії функціонувало 841 підприємство з кількістю робітників 9211. Всього в основних галузях промисловості, на будівництві і транспорті в 1897 р. працювало 18130 робітників; 77,5 тис. осіб було зайнято в ремісничому і кустарному виробництві.

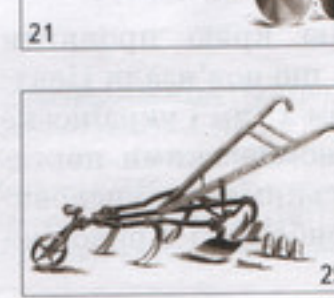
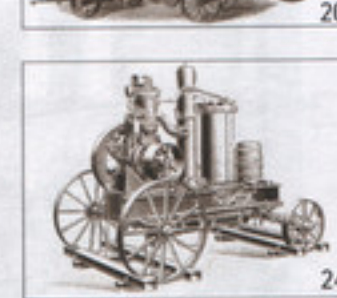
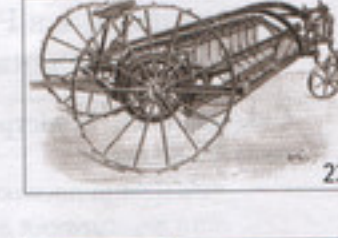
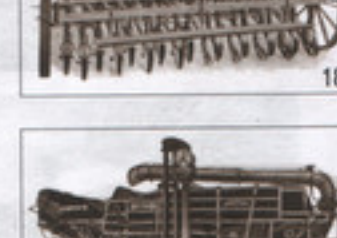
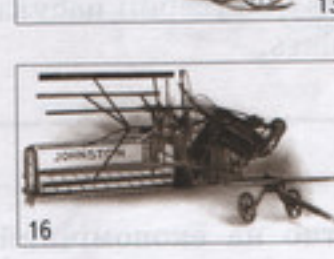
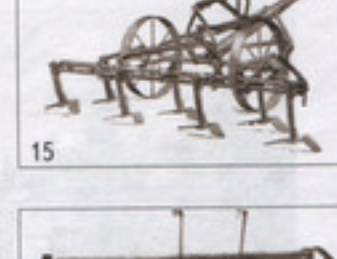
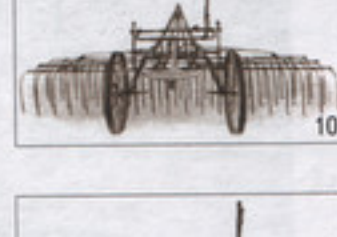
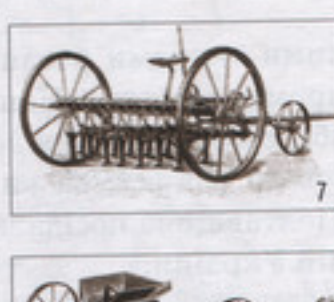
Основна частина підприємств (87,5%) відносилась до харчової промисловості (цукроварні, млини, крупорушки, маслобійні, гуральні).

У Кременчуці, Полтаві, Ромнах, Прилуках діяли тютюнові фабрики. В 1864 р. був побудований Полтавський лікеро-горілчаний завод — один з найстаріших на Україні. В 1896 р. був зве-

Культурний плуг-самохід (1); двоколісний плуг (2); складна молотарка CO32 (3); сіялка «Росія» (4); локомотив (5); парова молотарка (6); культиватор для чорного пару на рамі рядової сіялки (7); фрезерна борона, примонтована до плуга (8); типовой культиватор для обробки міжрядь кукурудзи (9); айдер (полільник) (10); комбінована саджалка-копачка для картоплі (11); машина для розкидання гною (12); багатолемішний плуг (13); дворядна гніздова сіялка (14); культиватор для плоскої обробки чорного пару (15); снігов'язалка «Континенталь» (16); 20-сильний трактор (17); дводискова сіялка «Монитор» (18); 10-сильний двигун-локомотив (19); парова молотарка «Аванс» (20); лістер з рисковими загортачами (21); бокові граблі (22); борозенна сіялка (23); локомотив «Аванс» (24); пропашник «Планет» (25); машина для протравлення посівного зерна (26).

Заводи: І.І. Гена — 1, 2; Ельворта — 3, 4; Людинівський — 5; Г.Д.Нейфельда — 6; Гільденбрандта й Пріса — 7; Kramer C' Paxton III — 8; Dain C' ottumwa, Iova — 9, 10; Schoffield & C', Freeport III — 11; Міжнародної Компанії — 12, 17, 18, 19; Парліна й Френдорфа — 13, 14, 15, 21; Джонсона й Компанії — 16; Avery C' Peor III — 20; Массена-Гарріса — 22; Працнера — 23; Гельсгеріх Саде — 24; Allen Co Philadelphia — 25; Н. Гейда — 26.

Фабричні сільськогосподарські знаряддя і машини

дений Лубенський млин — перше значне підприємство борошномельно-круп'яної промисловості.

Загальна вартість промислових виробів за 1862—1896 рр. зросла у 6 разів (з 4,1 до 23,6 млн. руб.).

У 1917 р. в краї налічувалось 39713 промислових об'єктів, в т.ч. по обробці металів і машинобудуванню — 3984, по обробці мінералів — 612, електростанцій — 8, паперових і поліграфічних — 128.

Особливо високими темпами розвивалася цукрова промисловість. Наш край разом з Правобережжям входив до цукрового промислового району; за виробництвом цукру Полтавщина посідала 4 місце серед губерній України.

У 1917 р. в губернії було вже 7 цукрових заводів (у 1890 р. — 2), які виробляли 6 млн. пудів цукру. 300 млинів у 1916 р. давали більше 100 млн. пудів борошна. В 1916 р. 18 тютюнових фабрик виробили більше 1 млн. пудів махорки і вищих сортів тютюну. Виробництвом спирту займались 63 гуральні, серед яких виділялись якісною продукцією Карлівський і Павловський спиртові заводи.

Значного розвитку в губернії набула кустарна промисловість.

43.3.2. Залізниця

Найбільш помітно на економічний розвиток губернії вплинуло будівництво залізниць, яке в Російській імперії велося досить інтенсивно.

Свідчення ІЗ. Міністр фінансів Російської імперії граф Є. Канкрін:

«Залізниця посилюють стійкість до несприятливого пересування з місця на місце, і без того характерне для нашого століття».

Через територію краю пролягли транзитні залізниця, що пов'язали Центральну Росію, а разом з тим і українське заплілля з азово-чорноморськими портами та двома українськими промисловими областями — Донбасом і Криворіжжям.

Перша залізниця, збудована в 1865 р. на українських землях під Росією (Одеса-Балта), була в 1868 р. продовжена до Єлисаветграда, потім у 1869 р. колаю довели до Кременчука, а звідти у 1870-1871 рр. через Полтаву до Харкова. У 1870-х рр. прибалтійський порт Лібава (тепер Ліспая) був з'єднаний залізницею з Ромнами, звідки у 1880-х рр. лінія через Ромодан була продовжена до Кременчука. У 1890-х рр. зведено в дію залізницю Полтава-Київ. Таким чином, залізнична мережа в губернії складала 1500 км. (У 1893-1895 рр. будувалася також залізниця Лохвиця-

Залізничні вокзали: Полтава-Київська, Полтава-Південна, Кременчук. Фото. Поч. XX ст.

Південна залізниця в мережі магістралей Російської імперії

В сучасних межах організована в 1901 р. Зв'язала адміністративні й промислові райони Російського Центру, Півночі та Північного Заходу з Донбасом, Придніпров'ям, Півднем і Кавказом.

Першу лінію Курськ-Харків-Ростов збудовано в 1869 р. У наступні роки вводилися в експлуатацію дільниці:

Кременчук-Полтава (1870 р.), Полтава-Харків (1871 р.), Крюків-Кременчук (1872 р.), Мерефа-Ворожба (1878 р.), Кременчук-Ромни (1888 р.), Белгород-Вовчанськ-Куп'янськ (1896 р.), Полтава-Костянтинівград (1897 р.), Костянтинівград-Лозова (1901 р.). Протягом 1901-1913 рр. збудовано кілька ліній місцевого значення.

Паровоз Сорновського заводу. Фото, Поч. ХХ ст.

Лебедин, але вона дійшла лише до Гадяча). Прокладенням лінії Полтава-Лозова наприкінці ХІХ — на поч. ХХ ст. залізнична сітка губернії була фактично сформована. (Інші магістральні шляхи: Москва-Курськ-Харків-Лозова-Олександрівськ-Севастополь та Москва-Курськ-Бахмач-Київ не торкалися території краю).

Виходячи з того, що залізнична мережа в Наддніпрянській Україні розбудовувалася під кутом потреб Російської імперії, українські залізниці в більшості були лише відтинками російських колій і спрямовувалися до позаукраїнських центрів у Росії й Прибалтиці. Найважливішим залізничним вузлом на підросійській Україні став Харків, де сходилися 6 ліній. До нього територією Полтавщини тяглися залізничні колії від Одеси і Києва. З ними була сполучена лінія Ромни-Мінськ-Лібава, що мала метою вивіз українського збіжжя до портів Балтійського моря.

До Першої світової війни на українських землях в Російській імперії було збудовано 16000 км залізничних колій, тобто 2,9 км на 100 кв. км. (в Австро-Угорській імперії відповідно 3700, 4,9 км).

Географією залізниць досягалася мета зберегти односторонній товарообмін між Україною і Росією, за якого українські підприємства давали сировину для виготовлення продукції в промислових районах імперії. Регулюванням ціни на перевезення вантажів залізницями царський уряд досягав такого становища, що вигідніше було вивозити продукцію поза межі України, ніж розвезти по її території.

Залізниці стали своєрідними капіталістичними підприємствами, на яких

працювало 8 тис. робітників (найбільшими були залізничні майстерні в Крюковій і Полтаві). Розвиток залізниць ще тісніше пов'язав економіку краю з Російською імперією і водночас викликав занепад ярмарків і чумацтва.

43.3.3. Торгівля

Головним місцем оптового й роздрібного продажу товарів — вітчизняних та іноземних — були ярмарки. Початок ярмарків приурочувався, як правило, до релігійного свята, від якого ярмарки й одержували назву. Тривалість ярмарків складала від кількох днів до кількох тижнів. Розмір торгового обігу коливався від кількох сот до кількох мільйонів рублів. Найбільшим попитом користувалися: кримська сіль, донська риба, російська мануфактура, т. зв. колоніальні товари. Торгували вовною і вовняними тканинами, смушками, сукном, посудом, папером, цукром, медом, воском, кіньми, худобою.

У 1862 р. на Полтавщині відбулося 526 ярмарків. Привіз товарів склав 39995 тис. руб., продаж — 22028 тис. руб. У 1895 р. в Полтавській губернії налічувалося 1185 ярмарків у 374 населених пунктах. У 1911 р. на Полтавщині діяло 1292 ярмарки. Найбільшим у Росії після Нижегородського й Ірбітського був Іллінський ярмарок, переведений в 1852 р. з Ромен у Полтаву.

Іллінський ярмарок відкривався в два терміни. Спочатку відбувався кінний ярмарок. Тривав офіційно з 10 до 20 липня, розміщався на Кінноярмарковій площі, займаючи територію близько 90 десятин. Торгували кіньми, худобою, вовною та іншими чорними товарами. Під час ярмарку проходили випробування селянських і породистих коней у перевезенні вантажів і рясному бігові. Для цього в 1853 р. в місті влаштували спеціальний іподром. З 20 липня по 3 серпня відбувався Краснорядський ярмарок, на якому торгували красними товарами, а також галанте-

рейними, бакалійними, москатними виробами, різними металами та виробами з них, посудом, одягом, взуттям, обробленими шкірами, свічками, милом тощо. На Гостиннодвірській площі в центрі міста в 1852 р. було збудовано 5 кам'яних корпусів з 134 лавками та 11 дерев'яних, в яких розміщалося 168 крамниць і 214 балаганів. Крім того, багато крамниць, тимчасових балаганів і палаток розміщувалося на Петровській площі. Торгівля спиртними напоями відбувалася в передмісті Супрунівка.

Активну участь в роботі ярмарку брали купці-євреї, оскільки в Росії на подібних ярмарках їм торгувати заборонялося.

На Іллінський ярмарок збиралося до 40 тис. людей. Вартість привезених товарів становила від 1/2 до 2/3 вартості товарів, привезених на всі ярмарки Полтавщини, і сягала 28 млн. руб. (1864 р.). Найважливішими були бавовняні, шовкові, вовняні, лляні й конопляні тканини й сукна (на них припадало до 45% вартості проданих товарів), далі йшли хутро та галантерейні товари. Іллінському ярмарку належало одне з перших місць в імперії по торгівлі вовною (у 1860 р. було продано 122 тис. пудів тонкорунної вовни на 2049 тис. руб.). Ярмарок був місцем збуту промислових товарів центральних губерній Росії, зокрема, тканин, виробів із заліза. З-за кордону привозилися

Кременчук. Комерційна пристань. Листівка. Поч. XX ст.

шовкові й вовняні тканини, хутро, австрійські сінокосні коси, аптекарський товар та ін. В 1860 р. вітчизняні товари становили по продажу 15325 тис. руб., а іноземні — 859 тис. руб. З введенням в дію Харківсько-Миколаївської залізниці виникли умови для безперервної доставки товарів на південь до Одеси і далі морським шляхом за кордон. Наприкінці XIX ст. ярмарок став занепадати. В 1895 р. було продано товару всього на 1107 тис. руб. За більшовицької влади в 20-х рр. XX ст. Іллінський ярмарок припинив існування.

Ярмарок у Полтаві. Карт С. Васильківського. 1902.

Крім Іллінського, в Полтаві діяли ярмарки: Миколаївський, Воздвиженський, Всеїднівський. Важливі ярмарки відбувалися в Кременчуці, куди по Дніпру звозився крам з Беларусі, Чернігівщини, Київщини. В 1859 р. в місті проходило 3 ярмарки річно і 2 базари щотижня. Значна торгівля велася тютюном, хлібом, сіллю, салом, шерстю, лісоматеріалами. Торгово-промисловий обіг Кременчука займав 72% від усього обігу регіону.

Роздрібна торгівля здійснювалася через магазини. В 1912 р. на Полтавщині було близько 9 тис. торгових підприємств з річним обігом 107,8 млн. руб.

Внаслідок грошової реформи 1895—1897 рр. в Російській імперії був ліквідований паперово-грошовий обіг і введена тверда золота валюта. В 1879 р. курс паперового рубля дорівнював 63 коп. золотом. Кредитні білети вільно обмінювалися на золото до початку Першої світової війни.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві зумовив швидке зростання кількості сільськогосподарських товариств і сільськогосподарських

Південно-Російсько обласна виставка в Катеринославі 1910 р.: кабінет наочних посібників комерційного училища; павільйон економічного відділу Полтавського губерньського земства; експонати Миргородської художньо-промислової школи; експонати навчальних майстерень повітових земств Полтавської губернії.

Медалі сільськогосподарських виставок.

виставок (відповідно з 22 в 1861 р. до 851 в 1905 р., з 3 в 1861 р. до 233 в 1907 р.). Ініціаторами створення цих товариств і виставок були Вільне економічне товариство, що діяло в С.-Петербурзі з 1765 р., Московське товариство сільського господарства, що існувало з 1818 р., а пізніше місцеві земства. Учасниками виставок були головним чином поміщики і заможні селяни. Виставки були різноманітними: міжнародні, загальноросійські, губернські, повітові, сільські. Важливого значення наприкінці XIX ст. набули спеціалізовані виставки, на яких демонструвалися сільськогосподарські машини або продукція окремих галузей сільсько-

го господарства. Всеросійська сільськогосподарська виставка 1893 р. відбулася в Полтаві. Експоненти виставок одержували медалі. Нагороди сприяли зміцненню престижу їх власників, допомагали в конкурентній боротьбі.

43.3.4. Банківська справа

Значний розвиток одержала банківська справа. Головні позиції в економіці краю зайняв створений в 1860 р. столичний Державний банк (філія в Полтаві). Перетворення землі в повноцінний товар сприяло становленню повноцінних ринкових відносин в найконсервативнішому секторі економіки — сільському господарстві. Доказом цього було успішне функціонування земельних банків, що діяли на Полтавщині у II пол. XIX — поч. XX ст.: Полтавського земельного банку (1872 р.), відділень імперських Дворянського (1882 р.) і Селянського (1883 р.) банків. В Полтаві також діяла філія Катеринославського комерційного банку (засн. 1872 р.). Видатним фахівцем банківської справи зарекомендував себе Дмитро Костянтинович Квітка (р. н. невід. — 1909), уродженець Лубенського повіту.

Міські кредитні бони Кременчуцького міського громадського управління.

За підрахунками дослідників, протягом 12 років (1883—1894 рр.) земельні банки видали 3351 позичку (відповідно 2241, 316, 794). Кредити були коротко- (до 10 років) і довгостроковими (на 43,5, 48,8, 51,9, 61,8, 66,2 років). Середня ціна десятини землі за цей час зросла з 113 до 136 руб. Станом на 1 січня 1910 р. Полтавський земельний банк видав позик на суму 66380 тис. руб. В 1916 р. кредитні операції банку сягнули 97282,7 тис. руб., а загальний баланс склав 183827,724 тис. руб. Регіон комерційних операцій банку охоплював 5 українських губерній (Полтавську, Чернігівську, Харківську, Київську, Волинську), Кавказ і Туркестанський край.

Кредитом мали право користуватися всі бажанці, незалежно від стану, однак гарантувати своїм майном одержані позички могли тільки заможні господарі. Цікаво, що найбільш нездатними розпорядитися сільськогосподарськими угіддями виявили себе дворяни — серед збанкрутілих упродовж 1884-1909 рр. вони склали 33,4%, тоді як селяни і чиновники — 20,8%, міщани — 16,7%, купці — 8,3%.

Квітка Дмитро Костянтинович

(р. н. невід. — 15.I.1909, Полтава) — фінансист, громадський діяч.

Син дворянина-поміщика. Виховувався в кадетських корпусах Полтави й Петербурга. Закінчив Артилерійську академію. Служив у Кінній артилерії. В 1863 р. вийшов у відставку і присвятив себе громадській діяльності. Протягом двох трьохліть був членом Полтавської губернської земської управи, багаторазово обирався губернським гласним. У 1883 р. посів місце керуючого Полтавським відділенням Селянського, а з 1885 р. — також Дворянського банку і перебував на цій посаді до кінця днів. Одночасно був головою і редактором газети «Хуторянин». За свідченням біографа, «проникновенное значение деятельности этого замечательного человека ... определяется тем, что он является исходным пунктом ... таких важных событий, как проведение Роменско-Кременчугской дороги, открытие в Полтаве крестьянского земельного кредита, устройство Опытного поля».

Полтава. Земельний банк.
Полтава. Дворянський і Селянський банк.
Кременчук. Відділення Державного банку.
Кременчук. Комерційний банк.

Закладний з виграшами лист Державного Дворянського Земельного банку; акція Кременчуцького Комерційного банку; білет Державного казначейства; Державний кредитний білет.

Запитання і завдання

- 1*. Проаналізуйте стан розвитку економіки Полтавської губернії в пореформений час. Перелічіть провідні галузі промисловості та сільського господарства.
2. Які були особливості капіталістичної індустріалізації Полтавської губернії? До яких галузей відносилися більшість підприємств?
3. Визначте спеціалізацію сільського господарства Полтавщини.
- 4*. Чому селяни-українці не поспішали шукати роботу на промислових підприємствах, воліючи застосовувати свої сили у сільському господарстві, хоча б і на краю світу?
5. Вирахуйте, скільки грошей залишалося на все споживання селянської сім'ї, включно з освітою і лікуванням (свідчення 3). Прокоментуйте одержану цифру.
6. Чим пояснити вкрай низьку, нижчу за середній прожитковий мінімум зарплату сільськогосподарських робітників на Полтавщині (свідчення 5)?
7. Порівняйте працю українського сільськогосподарського робітника початку XX ст. з працею негрівських рабів на американських бавовняних плантаціях і половини XIX ст. Зробіть висновки.
- 8*. В II пол. XIX — на поч. XX ст. 3—4 десятини землі давали французькому або німецькому домогосподарю достатньо засобів для існування. Чому ж полтавські селяни — власники 4—6 десятин ріллі — не могли вибратися з злиднів?
9. Чому з усіх етнічних груп населення Полтавщини свереї виявилися найбільш втягнутими в капіталізм і фінансові операції?
10. Про що свідчить рівень розвитку банківської справи? Яким був цей рівень в Полтавській губернії?

44

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

44.1. Воскресіння пророка 181

44.2. Полтавці в суспільно-політичному русі 1860–1890/1900-х рр. . 185

44.3. Радикалізація суспільно-політичного життя на початку ХХ ст. 200

Інтродукція

Модернізаційні реформи, проведені у середині ХІХ ст., і деяка лібералізація політичного життя стимулювали піднесення суспільного руху. На теренах губернії поширилися всі найважливіші рухи ІІ пол. ХІХ — поч. ХХ ст. — український національний та загальноросійські народницький, соціал-демократичний, ліберальний.

Вододілом у розвитку української ідеї стала творчість Т. Шевченка. З його поезії тією чи іншою мірою виводився увесь пізніший український національний рух. Двигуном цього руху продовжувала бути інтелігентська верства, однак нове її покоління було численніше, сміливіше та ініціативніше. Серед найвизначніших патріотів, які перебували на передньому краї боротьби за національне і соціальне визволення народу, було чимало наших земляків.

Початок ХХ ст. ознаменувався радикальними суспільно-політичними зрушеннями. Події цього періоду на Полтавщині з особливою переконливістю засвідчили взаємовплив та взаємопроникнення соціального (селянського, робітничого) та національно-визвольного рухів.

44.1.1. Живий пам'ятник Т. Шевченкові в Полтаві

В II пол. XIX ст. в українському суспільстві тривав розпочатий ще за життя поета процес упізнання в особі Т. Шевченка національного пророка, розп'ятого і воскреслого. Могила Т. Шевченка на високій береговій кручі Дніпра стала місцем всеукраїнського паломництва. Постаць Кобзаря виросла в Україні до казкових розмірів. Його ім'я і творчість стали символом українського державного сепаратизму.

Послідовний ворог імперії, Т. Шевченко постійно будив приспану і заколисану волю. Шевченковий заклик до національного і соціального визволення став ідеологічним наріжним каменем новітньої України, а його мученицька особиста доля послужила джерелом для вивчення могутнього національного міфу, який надихав наступні покоління борців. В той же час з'явилися епігони і переспівувачі, які глушили і здрібнювали Шевченкові пророчі думи.

Свідчення І. Є. Сверстюк:

Народницьке покоління ідеалізувало і спрощувало батька Тараса як сумовитого задумливого кобзаря в шапці і в вусах, не дуже вчитуючись в нього, переконуючи один одного, що він абсолютно зрозумілий звичайному селянинові. Революційне покоління, навпаки, вважало, що «Кобзар» увесь як він є не може стати книгою, яка б цілком служила проповіді «нової правди» між народом. Проте і ті, і інші активно використовували Т. Шевченка в «соціально-революційній справі», шукаючи у поета мотивів, співзвучних власній агітації проти царського уряду. Відтепер кожна епоха стала творити свій образ Т. Шевченка і говорити його словами про себе.

Полтавці першими в світі увічнили пам'ять про Кобзаря, посадивши 6/18 травня 1861 р. дуб — пам'ятник Т. Шевченку, і виступили активними будівни-

чими духовного храму України на Чернецькій горі в Каневі.

Свідчення 2. Із книги П. Ротача «Від Удаю до Орелі: Сторінки полтавської Шевченкіани» (2000 р.):

В останній у Шевченковому житті вечір 25 лютого 1861 р. тяжко зворому поету прочитали телеграму, в якій полтавські громадяни вітали «любого Кобзаря» з днем народження і просили: «Утки, Батьку, орле сизий!»». До складання вітальної телеграми були причетні: Дмитро Пильчиков, Віктор Лобода, Єлизавета Милорадович, Михайло Кизимовський, Віктор Щелкан, Василь Трунов, Петро Шохин, Василь Кулик, Гаврило Гавриленко, Олександр Кониський, і, можливо, Федот Ткаченко. Прослухавши текст, Т. Шевченко сказав: «Спасибі, що не забувають», а через кілька годин його не стало.

У Полтаві про смерть великого сина України стало відомо вранці 27 лютого. Місцеві громадяни постановили в день похорону відслужити в Успенській соборній церкві урочистий молебін, але отець-ключар відмовився правити панахиду по «політичному злочинцю». Дозвіл дав єпископ Полтавський Александр (Андроник Іванович Павлович) — той самий, що в 1856 р. спорудив пам'ятну плиту над могилою кошового П. Калнишевського в Соловецькому монастирі. Панахида була відправлена 28 лютого в Стрітенській церкві в присутності великої кількості людей. Того ж дня громадяни вирішили посадити в Полтаві «дуб на пам'ять про Шевченка». 6/18 травня 1861 р., коли домовина з тілом Кобзаря дісталася Києва, члени Полтавської Громади посадили дуб над дорогою в приватному саду І. Гуссона, що знаходився на околиці Павленки за річечкою Тарапунькою. Акція посадки дуба була мовби участю в проводах Т. Шевченка до його Вічної Могили і водночас заповітом на-

щадкам любити і поминати свого національного пророка. Посадження Тарасового дуба стало визначною громадською подією, повідомлення про цю акцію з'явилось на сторінках журналу «Основа». Разом із виявом палкої любові це був мужній крок полтавських патріотів, який засвідчив їх готовність до боротьби за утвердження Шевченкових ідеалів.

Садова ділянка І. Гуссона збереглася, тепер це старий дубовий гай, що росте на території садового господарства Полтавського плодоовочевого технікуму. Віднайдений в гай дуб Шевченка було офіційно і урочисто відкрито 18 травня 1963 р. Живий пам'ятник обнесли металевою огорожею і почепили меморіальну дошку з надписом: «Дуб Шевченка. Перший у світі пам'ятник Т.Г. Шевченку, посаджений громадськістю міста 18 травня 1861 р.» (планувалося також встановити тут погруддя поета, та постанова міськвиконкому виявилася невиконаною). В Шевченкові дні у березні і травні сюди приходять шанувальники Кобзаря. На жаль, це дерево і невеличкий парк навколо нього досі не увійшли у свідомість полтавців як священне місце.

44.1.2. Полтавські будівничі духовного храму України

У попередньому розділі вже розповідалося про те, чим була для Т. Шевченка Полтавщина. На цій землі він об'явився Україні як пророк, тут написав свій «Заповіт». З полтавського берега побачив він і місце свого упокоєння. Полтавці були присутні на всіх етапах перепоховання праху Т. Шевченка і відіграли суттєву роль в перетворенні його могили на Чернечій горі в національну Святиню.

Серед тих, хто 28 лютого йшов за домовиною поета на Смоленське кладовище в Петербурзі, були наші земляки Василь Білозерський, Петро Мокрицький-Таволга, Олександр Афанасьєв-Чужбинський. Після 58-денного перебування в Петербурзі прах українського Месії на виконання його «Заповіту» було повернуто рідній землі. Останній шлях Кобзаря почався 26 квітня, а 6 травня домовина прибула до Києва. Тут її зустріла

Дуб-пам'ятник Т. Шевченку у Полтаві.

Київська університетська громада, до якої належали наші земляки Михайло Драгоманов, Микола Лисенко, Павло Житецький, Михайло Старицький. Саме цього дня в Полтаві було посаджено дуб на пам'ять про поета — перший пам'ятник Кобзареві.

7 травня траурна процесія з церкви Різдва Христового вирушила до пароплава «Кременчук». Серед студентів, які несли Шевченкову домовину до Ланцюгового мосту, де стояв пароплав, був П. Житецький. 8 травня пароплав покинув київський берег і за кілька годин причалив до Канева. Труна була встановлена в церкві св. Георгія, а 10 травня домовину повезли на Чернечу гору, де її поховали. Серед учасників похорону був друг поета М.О. Максимович, який прибув до Канева човном з Прохорівки. Він став автором першої пісні-думи «На похорон Т.Г. Шевченка під Каневом». Ще одну поезію «На похорон Шевченка», довгий час заборонену в Україні, склав полтавський громадivecь Олександр Кошмелський.

За допомогою місцевих селян протягом 17 травня — 16 червня 1861 р. над прахом Т. Шевченка зведено першу могилу, на якій встановлено пофарбований

в білий колір чотириметровий дубовий хрест. З цього часу до могили пророка України потекли людські потоки. Серед перших паломників були селяни з Полтавської губернії.

Кобзаревою могилою понад тридцять років опікувався його троюрідний брат Варфоломій Григорович Шевченко, який зробив усе для того, щоб захистити національну Святиню від усіляких зазіхань та випадковостей. Однак з плином часу могила руйнувалася, восени 1882 р. з неї звалився підгнилий дерев'яний хрест. В цей критичний момент на сполох вдарив через київську газету «Заря» наш земляк, канівський учитель Василь Степанович Гнилосиров.

Свідчення 3. Телеграма В. Гнилосирова:

«Канів, 25 жовтня. Могила поета України Т.Г. Шевченка являє собою в даний момент цілковиту руїну. Могильний хрест днями звалився до Дніпра, розбившись на два шматки нижче вінця та ближче основи. Залишки палять підлітки-пастухи, ірвучись від холоду біля насипу могили».

У відповідь на телеграму почалося збирання коштів на надгробний пам'ятник Кобзареві. Редакція «Зари» виявила готовність прийняти пожертвування на упорядкування могили. Із земств на телеграму відгукнулося лише одне — Полтавське.

Свідчення 4. Із постанови Полтавського земського зібрання 5 грудня 1882 р.:

«...клопотати перед урядом про дозвіл відкрити в Полтавській губернії підписку на створення фонду для організації нагляду за збереженням у цілості могили поета Шевченка і влаштування йому пам'ятника» [через протидію влади фонд не було створено]. «...на поправку могили поета Шевченка... внести в кошторис... на 1883 рік одночасно суму 500 руб. і визначені гроші передати в Золотоніську повітову земську управу» [на неї, як найближчу до місця поховання, покладалася відповідальність за впорядкування Шевченкової могили].

Ініціативу полтавців підтримала в Москві 75-річна княжна В.М. Репніна, яка переслала до Полтави «на пам'ятник чи на могилу Шевченка» 180 руб. Тисячу рублів пожертвував відомий громадський діяч, митець і колекціонер В.В. Тарновський. Незважаючи на царську заборону, було зібрано близько 6 тис. руб., на які В. Шевченко та В. Гнилосиров протягом 1882—1884 р.р. відновили могилу. Допомогала їм Золотоніська повітова земська управа на чолі з головою І.В. Тоцьким. Біля могили була збудована хата, у лівій половині якої 1884 р. поселився сторож І.О. Ядловський, а права половина стала Тарасовою світлицею — першим Шевченківським музеєм. Для музею В. Гнилосиров віддав власний екземпляр «Кобзаря» (у всьому Каневі не можна було тоді відшукати бодай двох примірників цієї книги, не мала жодного й міська бібліотека). На реставрованому могильному кургані було встановлено 6-метровий чавунний пам'ятник-хрест, невдовзі пофарбований В. Гнилосировим в колір незабудки. Після встановлення навколо хреста чавунних ґраток у 1888 р. могила набула завершеного вигляду (зберігала його до 1923 р., коли більшовики знищили хрест, демагогічно заявивши, що той був поставлений царським урядом).

Справа Полтавської губернської земської управи про виділення із губернського збору 500 руб. на впорядкування могили Т. Шевченка. 27.01.1883.

Пам'ятник за 1000 руб. замовив В.В. Тарновський, він же оздобив його барельєфом Т. Шевченка власної роботи та дошкою із Шевченковими словами:

*Свою Україну любіть,
Любіть її. Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.*

Ці патріотичні слова були знищені владою. Автором проекту пофарбування хреста був поет-художник К.Ф. Ухач-Охорович. Передчасна смерть не дала йому можливості самому втілити в життя розроблений проект. Задумане здійснивав В. Гнилосиров, а пізніше І. Ядловський, які фарбували пам'ятник-хрест у білий (сиризовий) колір та бронзували барельєф. Не маючи на руках проекту, вони не змогли повністю реалізувати задум автора, а саме — виділити синім кольором орнамент на хресті. Однак найголовніше було зроблено: білий хрест видівився з Тарасової гори за десятки кілометрів і привертав до себе увагу присутніх, будив їхні думки. Не менш захоплював хрест людей і зблизка. Не випадково його часто малювали художники. Проект пофарбування пам'ятника-хреста було виявлено в Полтавському облдержархіві (справа «О сборе средств на памятник Т.Г. Шевченко»). Копію з потертого з часом проекту виконав для музею в Каневі незадовго до своєї смерті полтавський художник Віктор Батурина.

Незабаром після смерті поета його полтавські друзі розпочали збирання коштів на заснування народної школи під

Перший Шевченковий меморіал на Чернечій горі. Карт. О. Слостіона. 1885.

назвою Тарасової. До цієї благородної акції включилися О. Маркович, В. Білозерський, М. Номис. Проте задум побудувати на пожертвуванні кошти єдину на всю Україну школу з рідною мовою навчання провалився: реакційна Канівська міська дума не дала дозволу на відведення під школу ділянки землі біля Шевченкової могили. В 1878 р. В. Гнилосиров виступив з ініціативою відкрити «повсюдну підписку» на школу-пам'ятник по всій Росії, але власті заборонили збирати пожертвування. Зібрані на середину 1879 р. 1903 руб. були використані для порятунку зруйнованої Шевченкової могили та спорудження на ній нового хреста.

Після смерті Варфоломія Шевченка Київська громада придбала у спадкоємців Кобзареву могилу на ім'я свого члена К. Гамалії (з 1902 р. юридичним власником могили став один з керівників Київської Старої громади В.П. Науменко). Голова київського Українського клубу, наш земляк композитор М. Лисенко щороку організовував травневі поїздки пароплавом до Канева. Під час поїздки 27 травня 1912 р. імпровізований пітистичний хор заспівав на могилі Т. Шевченка його «Заповіт».

Продовжували опікуватися Шевченковою могилою й полтавці. Коли виявилося, що могила потребує невідкладного порятунку в зв'язку з небезпекою насунання на неї ярів, Золотоніське земство в 1913 р. надіслало до Канева окрему комісію в супроводі техніків. Спеціалісти ретельно обдивилися та обміряли провалля, щоб приступити до укладання цементного жолоба для відведення весняних вод. На цю справу керівництво земства виділило 500 руб. і звернулося за допомогою до Канівського земства. Останнє під тиском громадськості вперше за свою історію асигнувало на впорядкування могили 1000 руб. Але зусилля обох земств були перекреслені міністерською заборонаю вшановувати пам'ять поета. В день 100-літнього ювілею Кобзаря його

могили в Каневі окупувала поліція, яка не допускала сюди прочан.

У роки Української революції синівську турботу про Кобзареву усипальницю виявив наш знаменитий земляк Симон Васильович Петлюра. В 30-х рр. XX ст. будівничим найбільшого духовного храму нашого народу на Чернечій горі — Національного Музею-Пам'ятника Т. Шевченкові судилося стати В.Г. Кричевському, автору будинку Полтавського губернського земства (*про це читайте в підручнику для 10 класу*).

**Гнилоширов (Гнилошир)
Василь Степанович**

(літ. псевдонім А.Гавриш; 9/21.III.1836, Кобеляки — 22.X/3.XI.1900, Канів) — письменник, журналіст, фольклорист, педагог, громадський діяч, літописець і хранитель Шевченкової могили.

Був позашлюбною дитиною відставного гусарського полковника А.Г. Гавриша. Офіційним батьком став

управитель сусіднього поміщицького маєтку С.А. Гнилоширов. Освіту одержав в Першій Полтавській гімназії та на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Був активним учасником Харківської, Полтавської і Київської Громад. Літературна спадщина В. Гнилоширова досить скромна. В історію він увійшов насамперед завдяки своїй подвійницькій діяльності, пов'язаній з іменем Т. Шевченка та його могилою. Перебравшись у 1873 р. до Канева, до виходу на пенсію в 1895 р. працював учителем історії та географії міського двокласного училища, був його директором. Був очевидцем і учасником всіх подій, які відбувалися біля Шевченкової могили в 1870—1890-х рр. Його записки-спогади стали літописом минулого Тарасової гори, а сам він — першим літописцем історії національної Святині. У 1897 р. увів традицію Книги вражень, що її шанувальники Кобзаря ведуть ось уже понад століття. Зіграв основоположну роль в організації першого в світі народного музею Т.Шевченка — Тарасової світлиці, яку створив у збудованій 1884 р. сторожовій хаті біля могили Кобзаря. Віє ретельний облік перших експонатів та їх дарувальників. В останні роки життя працював над упорядкуванням матеріалів з історії Шевченкової могили (рукописна книга «К історії могили Т.Г. Шевченка (Из записок обывателя)». Помер на 65-му році життя. Похований на Канівському новому цвинтарі. В радянські часи могилу було зруйновано.

Полтавці в суспільно-політичному русі 1860—1890/1900-х рр. 44.2

44.2.1. Український національний рух

У II пол. XIX — на поч. XX ст. Полтавщина втратила значення географічного ядра національного руху (його центр перемістився до Києва, а потім — до Галичини), але як ніяка інша земля Центральної і Східної України підживлювала цей рух організаторами, ідеологами і учасниками. Особливо важливу роль відіграли наші земляки в громадському русі, що поширився з кінця 1850-х рр. і тривав з різною інтенсивністю до революції 1917 р. Громади являли собою осередки української інтелігенції, що провадили національно-культурну і громадсь-

ко-політичну працю. Наприкінці 1850 — на поч. 1860-х рр. досить активно діяла громада в Полтаві. Вихідці з Полтавщини — М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький, П. Житецький, Є. Чикаленко, Ф. Вовк, І. Рудченко, склали кістяк Київської громади. Полтавці входили до складу Харківської (О. Потебня, В. Гнилоширов), Чернігівської (Л. Глібов) громад.

Провідним діячем громадського руху 1870-х рр. був наш земляк з Гадяча Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895). Йому ж належить перша спроба поєднання західноєвропейських соціалістичних вчень з українською народною традицією

суспільного ідеалу і з національною справою («плохий той українець, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем»). Розвиваючи громадівський ідеал, М. Драгоманов створив оригінальну українську версію соціалізму, що стала головною ідеологією українського руху в II пол. XIX ст. — поч. XX ст. — «громадівський соціалізм».

44.2.2. Полтавська громада

В Полтаві громада виникла наприкінці 1850-х — на поч. 1860-х рр. Навесні 1862 р. вона налічувала понад 60 чол. Її керівником був інженер Віктор Васильович Лобода (1818, за ін. даними 1823—1876). Активними діячами зарекомендували себе викладач кадетського корпусу Дмитро Павлович Пильчиков (1821—1893); вчитель гімназії Олександр Іванович Стронін (1826—1889); письменник і педагог, що працював чиновником губерньського правління, Олександр Якович Кониський (1836—1900); місцева поміщиця і меценатка Єлисавета Іванівна Милорадович (1832—1890). До громади входили: О. Стоянов, В. Кулик, М. Жученко, В. Трунов, М. Кизимовський, В. Щелкан, П. Шохин, Г. Гавриленко, А. Нечипоренко, М. Потехін. Найбільш помітною акцією полтавських громадівців, яка одержала всеукраїнський розголос, стало посадження в травні 1861 р. Тарасового дуба, що став першим пам'ятником Кобзареві.

Легальна агітаційно-пропагандистська робота полтавських громадівців зосереджувалась в недільних школах, які відкрилися восени 1859 р. До справи залучалися, крім вчителів, зацікавлені люди з панства, урядовців, купців, що допомагали школі грошми. Протягом 1861—

1862 рр. в губернії вдалося відкрити близько 25 шкіл, для яких О. Строніним та О. Кониським були написані авторські підручники — «Азбука», «Українські прописи», «Арифметика, або щотниця». Проте недільні школи були закриті 12 червня 1862 р. за нібито пропаганду атеїзму та соціалізму. Активні члени громади були заарештовані і заслані у віддалені російські губернії.

У жандармських справах громадівці іменувалися не інакше як «сепаратистами», «українофілами» або «мазепинцями», які «...починаючи відокремлення мови, примують до відокремлення України від Росії». Від самого початку учасники руху виступали за зміцнення зв'язків з громадівцями з інших міст, а також шукали контактів з діячами революційної Росії. Влітку 1858 р. О. Стронін разом з А. Нечипоренком і М. Потехіним відвідали у Лондоні визнаного лідера російської опозиції О. Герцена. До Полтави вони привезли повні комплекти «Полярної зvezди» та «Колокола». У 1862 р. в Полтаві відбулися переговори місцевих та харківських громадівців з представниками російської революційної організації «Земля і воля». Однією із важливих умов, запропонованих громадівцями на зустрічі в Полтаві, була підтримка «Землею і волею» українського питання, зокрема, в легальному друкованому органі партії — журналі «Современник» і невтручання в місцеві справи. Вже тоді громадівці усвідомлювали, що російські революціонери в своїй більшості не співчують національно-визвольним прагненням українців, намагаються поглинути та підпорядкувати собі опозиційні до режиму імперії українські суспільно-політичні й культурно-освітні організації. До того ж громадівців не влаштувала нерозбірливість народовольців щодо методів боротьби, їхня схильність до насильства і терору. Коли із Петербурга приїхав до Полтави емісар «Землі і волі» «набирати неофітів», один із провідних діячів Полтавської Громади Олександр Стронін, який сам обстоював ідею спорядження полтавського добровольчого легіону на допомогу італійським гарібальдійцям, навідріз відмовився від участі в будь-яких змовах.

Свідчення 5. Запис у щоденнику О. Строніна:

«Я й тоді був переконаний, що змова є лише власне визнання власного політичного безсилля змовниками, і тоді ж висловив це переконання

емісару. Він закінчив тим, що просив мене про таємницю. Це я йому обіцяв і без вимоги».

Стронін Олексій Іванович

(20.II/4.III.1826, слобода Ракитина Харківської губ., тепер райцентр Ракитне Белгородської обл. Росії — 29.I/10.II.1889, Ялта) — історик, соціолог, педагог, громадський діяч.

Народився в сім'ї кріпака. Відлучений в 11-річному віці на волю, зумів здобути вищу освіту: в 1848 р. закінчив філософський факультет Київського університету. В 1855—1862 рр. викладав історію в Першій чоловічій гімназії Полтави. Був улюбленим вчителем М. Драгоманова. Належав до найбільш діяльних членів Полтавської громади. На відміну від інших, росіянин О. Стронін не був завзятим українофілом. Проте він поширював серед учнів твори українських письменників, а коли громадівці стали засновувати недільні школи, відкрив одну з них при Полтавській гімназії. В 1861 р., переробивши російський «Букварь», видав українську «Азбуку по методу Золотова для Южнорусского края». Разом з іншими освітянами обстоював ідею створення в Полтаві жіночої гімназії. Вимагав починати навчання в народних школах на рідній мові. Першим в Росії прочитав в Полтаві публічні лекції для народу. Полтавський губернатор О. Волков записав О. Строніна в «демагоги», а восени 1859 р. поскаржився на нього особисто імператору, що перебував у Полтаві. Олександр II, відвідавши гімназію, привселюдно закинув директору: «Я слышал, что у тебя учителя заражены демократическим духом. Смотри за ними построже». Влітку 1862 р. О. Стронін був заарештований за звинуваченням у спробі приєднатися до гарібальдійців та відокремити Україну від Росії. Висланий в Архангельську губернію, працював у місцевих судових органах, писав праці з теорії історії. Амністований у 1869 р., на педагогічну роботу не повернувся. Перебивався дрібними заробітками в адвокатурі, був мировим суддею, врешті посів забезпечену посаду юрисконсульта при міністерстві шляхів у Петербурзі. Захворівши на сухоту, лікувався в Криму, де й помер на 63-му році життя.

Кониський Олександр Якович

(літ. псевд. О. Верниволя, Ф. Горовенко, В. Буркун, О. Хуторний, О. Стодольський, Перебендя; 6/18.VIII.1836, с. Переходівка, тепер Ніжинського району Чернігівської обл. — 29.XI/12.XII.1900, Київ) — письменник, публіцист, педагог, громадський діяч.

Літературну діяльність почав у 1858 р. Автор поезій, повістей, драм, оповідань, в яких обстоював українську національну ідею, вивів образи українських національно свідомих інтелігентів-просвітян. Літератур-

ний доробок письменника свого часу користувався великою популярністю: протягом 1899—1903 рр. вийшло друком 4-томне зібрання творів. Одночасно з літературною вів громадську діяльність. На поч. 1860-х рр. служив чиновником у Полтавському губернському правлінні. Брав активну участь в діяльності місцевої громади, зокрема, організації недільних шкіл, для яких написав підручники: «Українські прописи» (1862 р.), «Арифметика, або щотниця» (1863 р.), «Перша грамика, або читання» (1883 р.). У 1863 р. був заарештований і висланий у Вологду. В 1865—1872 рр. перебував за кордоном. В 1873 р. став одним із засновників Товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Був діяльним членом Київської громади. В 1890-х рр. разом з В. Антоновичем виступив ініціатором створення Загальної Української Безпартійної Демократичної Організації, що об'єднала близько 20 громад з усієї України.

Милорадович (уродж. Скоропадська) Єлисавета Іванівна

(12.I.1832, хутір Тростянець Прилуцького повіту, тепер селище Ічнянського району Чернігівської обл. — 27.III.1890, Полтава) — громадська діячка, меценатка, графиня.

Походила із відомих старовинних українських родів Скоропадських (по батьківській лінії) і Тарновських (по материнській лінії).

В родинному маєтку зберігалася велика колекція українських старожитностей, зокрема портретів українських гетьманів. Видавши в 1856 р. заміж доньку, Скоропадські поріднилися з не менш відомим старшинсько-шляхетським (графським) родом Милорадовичів. Полтавський маєток подружжя в освічених колах називали «центром мистецтва».

Вихована в дусі українського консерватизму, Є. Милорадович присвятила своє життя українській громадській і культурній справі. Активістка Полтавської громади, допомагала щедрими пожертвами недільним школам, українським виданням і бібліотекам. Заснувала на свої кошти народну школу в с. Рибці під Полтавою. Матеріально підтримувала український національно-культурний рух в Галичині, фінансуючи львівську «Просвіту» та журнал «Правда». Внесла 9000 гульденів (20000 австрійських крон) для заснування у Львові Товариства імені Т. Шевченка. З 1873 р. очолювала Полтавське Філантропічне Товариство. Українофільство полтавської поміщиці привернуло увагу царського уряду, який провадив спеціальне слідство у справі немов би керованого Є. Милорадович Малоросійського товариства, що його метою мала бути реставрація Гетьманщини. Померла і похована в Полтаві. Рідний небіж Павло Петрович Скоропадський у 1918 р. був гетьманом Української Держави.

44.2.3. «Громадівський соціалізм»

Закриття недільних шкіл і адміністративні вислання активістів на деякий час загальмували діяльність Полтавської громади. Вимушена пауза пішла не на користь громадівському рухові, який не зміг виробити усталену програму й організаційні форми. На відміну від чисто культурницького курсу 1860-х рр. нове покоління української демократичної інтелігенції було настроєно більш радикально. Виробляючи ідеал соціальної й національної справедливості, молоді громадівці зверталися до європейського політичного досвіду. Багато українофілів в цей час захопилися модними на Заході соціалістичними теоріями, перетворившись на таких собі «соціальних демократів».

Зміну ситуації першими помітили жандарми: «Сучасне українофільство є лише покривалом, підбитим найчистішим соціалізмом».

Найвидатнішим представником т. зв. «громадівського соціалізму» був наш земляк Михайло Драгоманов. Основу розробленої ним оригінальної теорії становила ідея ліквідації приватної власності на засоби виробництва й утвердження колективної власності окремих виробничих асоціацій (громад). Одночасно М. Драгоманов виступав проти національного поневолення, обстоюючи право українців на національне самовизначення в федеративній державі, побудованій на місці Російської імперії.

**Драгоманов
Михайло Петрович**

(псевд. — Кирило Василенко, Волинець, М. Галицький, М. Гордієнко, П. Кузьмичевський, П. Петрик, М. Толмачов, Українець, Чудак; 18/30.IX.1841, Гадяч — 20.VI/2.VII.1895, Софія, Болгарія) — громадсько-політичний діяч, мислитель, учений-енциклопедист, публіцист, історик, фольклорист, літературознавець, філософ, економіст, соціолог, політолог.

Народився в дворянській сім'ї козацького походження. Освіту здобув у Гадяцькому повітовому училищі (1849—1853 рр.), Першій Полтавській гімназії (1853—1859 рр.) і Київському університеті (1859—1863 рр.). З 1864 р. працював приват-доцентом, а з 1873 р. — штатним доцентом на кафедрі античної історії Київського університету. Одночасно був провідним діячем Київської громади. Сприяв перетворенню Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного товариства в осередок українознавчих досліджень, два роки фактично редагував газету «Київський телеграф», наві'язав контакти з громадськими діячами Західної України, став активним кореспондентом галицьких видань. Як «небезпечний сепаратист і радикал», у 1875 р. звільнений з університету за особистим наказом Олександра II. На поч. 1876 р. в порозумінні з громадівцями виїхав за кордон. Осівши в Женеві, став речником українських інтересів у Західній Європі. Налагодив випуск альманаху «Громада», що став першим модерним українським політичним журналом, подібним герценівському «Колоколу». Одночасно видавав брошури європейськими мовами, публікував статті в французькій, італійській, швейцарській пресі. Навколо М. Драгоманова організувався «Женевський гурток» українських поліемігрантів (серед них був і полтавець Ф. Вовк). Цей гурток вважається першим зародком українського соціалістичного руху. Женевські зв'язки М. Драгоманова поширювались також на російських, польських, єврейських, сербських, болгарських, румунських радикалів, серед яких він користувався незаперечним авторитетом (саме йому діти О. Герцена передали батьківський архів). В женевський період М. Драгоманов створив першу новочасну українську політичну програму — «Передне слово до «Громади» (1878 р.) та проект конституції для Росії — «Вольный союз — Вільна спілка: Опыт украинской политико-социальной программы» (1884 р.). У 1886 р. між М. Драгомановим і Старою громадою наступив розрив: остання вважала, що політична діяльність за кордоном в кращому випадку є зайвою розкішшю, а в гіршому — грою з вогнем, оскільки може спровокувати додаткові антиукраїнські репресії в Російській і Австрійській імперіях. Окрім того, багатьох помірковано настроєних членів громади відлякувала прийнята їх європейським повпредом радикально-соціалістична позиція. Одночасно загострилися відносини М. Драгоманова з російськими еміграційними фракціями через великодержавницько-шовіністичні нахили їх керівників. Опинившись в моральній ізоляції і позбавлений матеріальної підтримки, М. Драгоманов у 1889 р. прийняв запрошення посісти кафедру професора загальної історії новозаснованої Вищої школи (пізніше університету) в Софії. В софійський період він пережив піднесення Русько-української радикальної партії, заснованої у 1890 р. його галицькими послідовниками. Помер від серцевої хвороби на 59-му році життя. Похований у Софії.

Під тиском нових репресій в II пол. 1870-х рр. праця Полтавської громади набула аполітичного культурницького характеру.

Свідчення 6. З автобіографії громадського та кооперативного діяча, чиновника казенної палати Я.К. Імшенецького:

«Роки 1887—1893 були роками реакції та громадського занепаду. Громадського руху в Полтаві, як і скрізь, майже зовсім не почувалось».

Лише в 1890-х і на поч. 1900-х рр. громадська діяльність в регіоні дещо пожвавилася, однак політична диференціація між поколіннями залишилася і поглибилася. В цей час активізувалися студентські громади, що іноді давали початок чисто політичним організаціям.

Наприкінці XIX ст. була зроблена спроба координації діяльності «старих» і нових громад та створення на цій базі всеукраїнської національної організації. Одним із ініціаторів створення такої організації став колишній член Полтавської громади О. Кониський. У вересні 1897 р. за участю 50 осіб, що прибули з різних частин України, на установчому з'їзді в Києві була створена Загальна Українська Безпартійна Демократична Організація, яка об'єднала близько 20 громад, в т. ч. Полтавську. Почесними членами організації було обрано наших земляків М. Лисенка і П. Житецького. Проте новостворена громадська організація не стала об'єднавчим чинником в українському політичному житті. Значна частина української інтелігенції та молоді продовжувала відходити від українофільського культурництва, дошукуючись політичного розв'язання українського питання.

44.2.4. Народження «Символу віри молодих українців»

Символічно, що перша таємна українська громадсько-політична організація була створена на могилі національного пророка України Т. Шевченка, а її програма — «Profession de foi, або Визнання віри молодих українців» — написана на землі об'явлення пророка — Полтавщині.

Тут улітку 1891 р. півсотні студентів із Києва, Харкова та інших міст на запрошення статистика і громадського діяча О. Русова брали участь у перепису нерухомого майна, одночасно вивчаючи мову, пісні і побут народу. На Зелені свята 8/20 червня, коли з'явилася можливість покинути на день-другий працю, четвірка студентів виїхала пароплавом з Кременчука до Канева на Тарасову могилу. Четвірку склали: студент медичного факультету Харківського університету Іван Липа, студент Харківського технологічного інституту Михайло Базькевич, студент Харківського ветеринарного інституту Микола Байадренко, випускник природничого факультету Київського університету Віталій Боровик. Біля Кобзарєвої могили молоді патріоти заснували таємне товариство під назвою «Братство тарасівців».

Свідчення 7. Із спогадів І. Липи:

«Велика й незабутня могила міцно чарівно в'єднала нас любов'ю. Дух же Тарасів був між нами і невидимим свідком нашої присяги, що ніхто з нас не схибне вбих, не покине своєї матері України...». «...тут-то й ухвалили ми заснувати таємне українське політичне товариство і на честь поета й того місця, де ся думка виникла в нас, назвали його: «Братерство Тарасівців». «Ім'я Тарас стало для нас символом монументальним, майже містичним, майже іменем півбога. А боги і пророки вуть тільки іменами».

Повернувшись із Канева, фундатори Братства склали в Глинську первісний начерк статуту та програми організації. Ця програма була виголошена І. Липою у 1893 р. на Тарасові роковини в Харкові і того ж року опублікована у львівському часописі «Правда» під назвою «Profession de foi молодих українців».

Свідчення 8. Із «Символу віри молодих українців»:

«Коли народ розвивається вільно на своєму національному ґрунті, то тим самим він додає до загальнолюдського поступу і свого духовного і розумового скарбу». «Ми повинні віддати усі сили

наші на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває, і дати за- для користі людськості ще одну вільну духом одиницю». «Наука і життя Всеукраїнського на- роду доводять нам, що Україна була, єсть і бу- де завжди окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу». «Україна... під гнітом підіймає свій національний прапор. Тим ми, як діти України, як сини свого народу, є націоналами і передусім дбаємо про те, щоб дати своєму народові націо- нальну волю».

Свідчення 9. Із «Символу віри молодих українців»:

«Нарід під проводом поступових своїх дітей знову стає до боротьби, змінивши тільки спосо- би її: не вознемає мечем добуває він тепер собі во- лю, а духом та розумом». «Ми знаємо, що мова є однією з найважливіших прикмет, що найдуж- че виявляє зміст національний, що мова — орган духу і вираження психології народної... тому дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як при- ватних, так і загальносуспільних, у громаді, в лі- тературі і навіть у зносинах з усіма іншими на- родами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і в загальній скрізь, де його розуміють, по-українськи... Виховуючи своїх дітей, кожен свідомий українець повинен вживати українську мову як мову викладову... А як дитина піде до офіційної школи, вчити її української мо- ви, історії, літератури вдома окремо, щоб діти наші були вже стихійними українцями». Кожен з членів організації брав зобов'язання просвіти- ти мінімум двох неписьменних, згуртовуючи ко- ло себе свідомих українців; один одного вони на- зивали «братами».

Свідчення 10. Історик Т. Гунчак:

«В умовах реакційної Росії виступ Братства тарасівців був неначе подихом вітру серед гні- тливої тиші».

Закінчивши статистичні роботи в Полтавській губернії, перші тарасівці роз'їхалися: В. Боровик — до Києва, І. Липа та М. Базькевич — до Харкова, М. Байздренко — до Дерпта. Скрізь во- ни стали біля витоків місцевих осе- редків Братства. Незабаром такий осе- редок був створений і в Полтаві. Саме

на Тарасівському полі розпочали свою працю уродженці нашого краю брати Микола та Гаврило Міхновські. В це поле була захоплена частина грома- дівців, а також українських письмен- ників, серед них наш земляк Володи- мир Самійленко. На таємних зібраннях члени Братства виступали з політични- ми доповідями, за першої можливості організовували театральні вистави та хо- ри, гуртки самоосвіти й бібліотеки, по- ширювали українські книги серед на- роду та нелегальну літературу серед молоді. Студенти підкреслено розмов- ляли українською мовою, щоб проде- монструвати, що нею розмовляють не тільки селяни, а люди освічені. Кожен член організації вважав своїм обов'яз- ком відвідати могилу Т. Шевченка, щоб присягнути біля неї на вірність йо- го заповітам:

*І всі ми, скільки є, в душі своїй
Клялись тих дум не зраджувати зроду,
І справді ми заповіт святий —
Поет живе в серцях свого народу!..*

В. Самійленко. На роковини смерті
Тараса Шевченка.

Братство тарасівців було розгромлене в 1893 р., коли в ніч на 1 травня харківська жандармерія зробила понад 40 обшуків, вилучивши в підозрю- ваних велику кількість забороненої літератури. Одночасно труси були зроблені в Києві, Одесі, Херсоні, Олександрії. Жандармам вдалося «взя- ти слід», простеживши адресатів надісланого зі Львова Ольгою Франко транспорту літератури, закупленої в Галичині М. Байздренком. До слід- ства було притягнуто 29 осіб. Проте ні сурові до- пити, ні очні ставки, ні тюремне ув'язнення не допомогли жандармерії розкрити організацію, ба, навіть, встановити її назву. Поступово ув'яз- нених випустили на волю.

Ідеї Братства ожили у всеукраїнській сту- дентській організації «Молода Україна», оформ- леної у 1889 р., а його програма знайшла послі- довників в інших революційних українських ор- ганізаціях. Так, тарасівець Микола Міхновський став лідером створеної у 1899 р. Революційної Української партії, написавши для неї не менш знамениту програму «Самостійна Україна».

44.2.5. «Молода Україна»

На відміну від старшої генерації українських діячів нові покоління не бажали задовольнятися консервативним українофільством. Прийшовши до переконання, що культурний рівень народної маси можна піднести лише світлом знання та національної свідомості, молодь стала на путь радикалізму, визначивши метою боротьби політичний сепаратизм. Учасники й прихильники нового українського руху дістали назву «Молода Україна». Гуртувалися вони в студентські громади, кількість яких в 1896 р. складала 22. Найбільшими були громади в Києві, Харкові, Чернігові, Лубнах, Одесі. В Полтаві молодь духовної семінарії — С. Петлюра, брати М. і Г. Міхновські, С. Андрієвський, М. Ткаченко — створили «Полтавську семінаристську громаду». Активним членом Харківської Української студентської громади був наш земляк Дмитро Федорович Соловей, автор цінних спогадів «Розгром Полтави».

Члени студентських громад, обстоюючи вільний розвиток української національної культури та економіки, в політичних питаннях дотримувалися різних поглядів: автономістських, федеративних, самостійницьких. Практична робота (як відкрита, так і нелегальна) зводилася до влаштування самодіяльних концертів і театральних вистав, лекцій, поширення в масах української публіцистики і художньої літератури, політичних прокламацій.

Свідчення II. Д. Соловей:

«У той час, коли старше покоління українців сахалося політики та обминало її десятою дорогою, коли воно не хотіло виходити за вузькі межі етнографізму й по-давньому лишалося «українофільським», ми, молоді, невміло, поможки, без допомоги й керівництва пробували торувати нові шляхи... Ми в більш відчували, що мусимо йти самі».

Свідчення 12. Із резолюції першого з'їзду студентських громад (Київ, 1898 р.):

«Ми, українська молодіж, стремлячи до політичної самоуправи, в якій досягаються ідеали

волі, рівності, братерства, домагаємося рівності всіх перед законом... свободи совісті і віросповідань, просвіти на рідній мові, наведення обов'язкової безплатної науки. В політичній діяльності студенти домагаються конституційної свободи в політичній автономією, свободи слова, друку і зборів».

Свідчення 13. Із «Програми української національної партії», прийнятої на II всеукраїнському студентському з'їзді (Київ, 1899 р.):

«1. Спинити шкідливе і глибоке для нашої нації винародовлення студентської молодіж на Україні російській і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам українського народу.
2. Довести до відомості як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідка російського абсолютизму».

44.2.6. Загальноросійський народницький рух

Як уже відзначалося, справжні українські патріоти відверталися від російських революційних організацій (від народницьких до соціал-демократичних), що діяли в Україні, починаючи з 1860-х рр., оскільки всі вони нехтували українською справою і, удаючи з себе інтернаціоналістів, насправді стояли на позиціях російського централізму. Більше того, ігнорування національних потреб українського народу, незважання на права націй з боку російських революціонерів фактично збігалось з русифікаторською політикою російського самодержавства.

Свідчення 14. М. Драгоманов:

«...дуже багато російських соціалістів найсерйознішим чином зрозуміли формулу інтернаціоналу: «Пролетарі всіх країн (націй), єднайтеся!» у такому вигляді: «Пролетарі всіх країн, підлезлих російській державі, обрусійвайтесь!».

В той же час чимало українців, які шукали активних форм боротьби проти

царського режиму, вступало в російські революційні організації. Багато наших земляків були членами «Землі і волі», згодом — «Народної волі». В цих організаціях українська демократична молодь (уже значною мірою зрусифікована) знаходила вихід своїй енергії, можливість активної діяльності, освяченої високим ідеалами повалення деспотичних антинародних режимів. Участь українців в російському революційному русі національно свідомими інтелігентами розглядалась як втрата для України. Чимало молодих українців, надії нації, пішовши в російський революційний рух, загубилися в його вирі, нічим не прислужившись рідному народу. Частина під страхом репресій відійшла від активної діяльності, а дехто навіть переметнувся в стан ворогів.

Свідчення ІВ. З відповіді М.П. Драгоманова А.І. Желябову з приводу виправдання останнім свого переходу до всеросійської революційної організації слабкістю українського руху («Де наші фенії, Парнелі?»).

«...Скептичне очікування від України феніїв і Парнелів виходить із-під пера уродженця однієї з українських губерній, якому ніхто не заважав самому стати одним із таких феніїв. Уявіть собі, що ірландські лідери стали б чекати, коли ж це з'явиться на їхній батьківщині home-rulers, а доти визнавали б себе англійцями, прихильниками великобританської централізації. Не скоро б тоді Ірландія дочекалась Парнелів.» [Фенії — ірландські націоналісти, учасники революційного руху II пол. XIX — поч. XX ст. проти англійського колоніалізму, за створення незалежної Ірландської республіки. Парнелл Ч.С. (1846—1891) — ірландський політичний діяч, лідер руху за гомруль.]

У 1874—1875 рр. в Полтаві діяв підпільний гурток «Унія». Його організатором і керівником називають Ростислава Андрійовича Стеблін-Каменського (1857—1894), котрий у гімназичні роки був активним членом Полтавської громади. Гурток об'єднував опозиційно наст-

роєну інтелігенцію, студентську і учнівську молодь — близько 70 чол. Члени гуртка популяризували українську, а також народницьку літературу. У 1875 р. жандармерія вчинила обшуки у кількох підозрюваних.

Деякі дослідники ставлять під сумнів існування «Унії» як організації чи гуртка. На їх думку, «Унія» була спробою об'єднання антисамодержавних громадських і народницьких сил, але далі розмов справа не пішла.

Активну роль в народницькому русі брав полтавський земський лікар Олександр Олександрович Волкенштейн (1853—1925). Його перша дружина Людмила Олександрівна Волкенштейн (1857—1906) була членом «Народної волі». У 1875 р. було створено Миргородський народницький гурток. Найактивніший член цього гуртка — Панас Андрійович Зубковський (1855—1921) за участь у замаху на життя харківського генерал-губернатора у 1879 р. був засуджений до 15 років каторги. У 1882—1883 рр. діяв народницький гурток у Гадячі, створений місцевим дворянином В.К. Чайковським. Перший нелегальний революційний гурток у Кременчуці був створений у 1885 р. Засновниками гуртка були вчитель трикласного училища І.Ю. Позивайленко та службовець управління Харківсько-Миколаївської залізниці Я.К. Скорик. У 1886 р. члени гуртка були заарештовані, над 15-ма активістами відбувся судовий процес. Поширювали свій вплив на Полтавщину також деякі київські і харківські народницькі гуртки.

Визначними діячами народницького руху були наші земляки: уродженець Золотоноші Олексій Миколайович Бах (1857—1946), внук зінківського козака Сергій Пилипович Ковалик (1846—1926), полтавець Фелікс Вадимович Волховський (1846—1914), уродженець с. Брусове Хорольського повіту Микола Григорович Кулябко-Корецький (1846—1931).

Свідчення 16. Народник-сімдесятник С. Степняк-Кравчинський:

«Ніби якийсь могутній поклик, що невідомо звідки виник, промісся по країні, закликаючи всіх, у кого була жива душа, на велику справу порятунку батьківщини і людства. І всі, в кого була жива душа, відгукнулись і йшли на цей поклик, ...і залишаючи рідну домівку, багатство, почесні, сім'ю, віддавались руху».

Свідчення 17.

Син полтавського поліцеймейстера А. Стеблін-Каменського гімназист Ростислав притягувався до дізнання в справі «Унії», але й потім не припиняв революційної діяльності. Тамуючи батьківські почуття, поліцеймейстер справно доносив по службі усе, що йому ставало відомо про нелегальну діяльність сина, хоча потім домагався — і не без успіхів до пори до часу — полегшення його долі. Переживши дві судові справи і уникаючи третьої, Ростислав у 1878 р. утік за кордон, звідки писав до батьків: «Тяжкий і жакливий удар наніс я вам, дорогі і гаряче любимі батьки (це не фраза, бог свідок, та й нічого кидатися фразами, коли розбиваєш і без того розбите життя)». У 1879 р. Р.А. Стеблін-Каменський повернувся в Росію, був заарештований і засуджений на 10-річну каторгу в Сибіру. З 1885 р. жив на поселенні в Якутії. У 1894 р. покінчив життя самогубством.

Свідчення 18.

У 1878 р. в Одесі за участь у підготовці замаху на царя присуджено до смертної кари одного із засновників «Землі і волі» Дмитра Андрійовича Лизогуба (1850—1879) — нащадка давнього козацько-старшинського роду, що володів маєтностями на Чернігівщині й Полтавщині. Батько — Андрій Іванович Лизогуб (1804—1864) — товаришував з Т. Шевченком, матеріально і морально підтримував його на засланні. Син же на «справу революції» пожертвував усі гроші, одержані від продажу багатой родинної спадщини і, арешті, загинув сам.

Свідчення 19.

Типовий народник 1870-х рр.: закінчив гімназію чи університет (або був виключений), був ув'язнений, пережив душевне захворювання і у стані божевілля покінчив життя самогубством.

Бах Олексій Миколайович

(5/17.1857, Золотоноша, тепер Черкаської обл. — 13.V.1946, Москва) — революціонер-народо-волець, згодом есер; вчений-біохімік, академік АН СРСР (1929 р.), Герой Соціалістичної Праці (1946 р.).

Народився в сім'ї винокура. Освіту здобув у 2-й Київській

гімназії і Київському університеті. В гімназичні роки познайомився з підлітними виданнями і став переконаним соціалістом. За участь у студентських заворушеннях у 1878 р. був засуджений до заслання в Білозерськ. Повернувшись у 1881 р. до Києва, вступив до партії «Народна воля». Після короткотривалого арешту в 1883 р. перейшов на нелегальне становище і виїхав до Росії. Надрукував у Казанській нелегальній народницькій типографії відому книжку «Цар-голод». Одержавши від проводу партії завдання налагодити підлітну типографію, у 1883 р. виїхав до Харкова, але не знайшовши тут сприятливого ґрунту, перебрався до Ростова-на-Дону. Там дізнався про зраду в організації і зміну партійного керівництва. У 1884 р. разом з С. Івановим провів у Петербурзі переговори з новим центром, домовившись про створення спільної всеросійської організації «Народної волі». Після розгрому організації навесні 1885 р. емігрував за кордон, де повернувся до наукової роботи. Працював у Парижі й Женеві. За сукупністю праць із загальної та біологічної хімії одержав вчену ступінь доктора наук Лозанського університету. В 1905 р. відновив революційну діяльність, вступивши до партії есерів. Як секретар Закордонного комітету партії зосередив в своїх руках всі конспіративні зносини з парторганізаціями в Росії. Повернувшись на батьківщину після Лютневої революції 1917 р., взяв участь в есерівському видавництві «Земля і воля». Після приходу до влади більшовиків відійшов від активної політики, цілком зосередившись на науковій роботі. Був ініціатором створення (1918 р.) та директором Фізико-хімічного інституту ім. Л.Я. Карлова, а також Біохімічного інституту (1920 р.) наркомздору РСФРР-СРСР та Інституту біохімії АН СРСР, пізніше названого його іменем. Дожив до 90-річного віку. За життя опублікував спогади «Записки народовольця» (1931 р.).

Ковалик Сергій Пилипович

(13/25.X.1846, Полтавщина — 26.IV.1926, Мінськ) — революціонер-народник.

Народився в дворянській сім'ї. Навчався в Брестському (Олександрівському) кадетському корпусі й Павловському військовому училищі, але йти в армію офіцером не захотів. Звільнившись в 1864 р. з військової

служби, відвідував лекції в Петербурзькому університеті, а після повернення в 1868 р. на Україну записався вільнослухачем до Київського університету. В 1869 р. увійшов до гуртка молоді, яка збиралася переселитися в США з метою насадження там комуністичного життя. Коли з цієї задумки нічого не вийшло, переорієнтувався на революційну роботу в Росії. Використовуючи посаду мирового судді, пробував вести соціалістичну пропаганду серед селян. У 1871 р. переїхав до Петербурга. Розмірковуючи над теоретичними питаннями, незалежно від М. Бакуніна дійшов висновку, що на зміну державі повинна прийти анархічна побудова суспільства. В 1873 р. М.С. Ковалик став одним із ініціаторів «ходіння в народ», причому домігся, що гору в русі взяли анархісти. Після арешту і 4-річного попереднього ув'язнення був засуджений на 10 років каторги за відомим «процесом 193-х» (1877—1878 рр.). До 1880 р. відбував термін в Ново-Борисоглібській центральній каторжній тюрмі біля с. Андріївка Змітаського повіту Харківської губернії, після чого був переведений в сибірську Карійську каторжну тюрму, а звідти — на поселення у Верхоянськ, а згодом в Іркутськ. У 1898 р. повернувся в Європейську Росію. Від політичної діяльності відійшов.

Волховський Фелікс Вадимович

(псевд.: Ф. Полтавчук, Ів. Брут, А. Чепи та ін.; 3/15.VIII.1846, Полтава ? — 21.VII /3.VIII.1914, Лондон) — революціонер-народник, письменник і перекладач.

Закінчив Одеську гімназію і Московський університет. У 1863—1866 рр. був секретарем студентської «Малоросійської громади». За організацію народницької пропаганди в 1868—1869 рр. ув'язнювався в Петропавлівській фортеці. Після звільнення керував гуртком «чайківців» в Одесі і випускав рукописний журнал «Вперед». Упорядковував збірку віршів політ'язнів «Из-за решетки» (Женева, 1877 р.), до якої увійшли і його власні поезії. В 1878 р. засуджений на довічне ув'язнення в Сибіру. В 1885 р. опублікував під псевдонімом Іван Брут сміливу пропагандистську казку «Передноворічна ніч». У 1889 р. утік за кордон. У Лондоні спільно з відомим революціонером, одним із організаторів партії «Земля і воля» С. Кравчинським заснував «Товариство друзів російської свободи» і керував «Фондом вільної російської преси». Видав вірші «Отголоски Сибири» (1889 р.). Підтримував стосунки з М. Драгомановим, листувався з І. Франком, М. Павликом, В. Гнатюком, Л. Українкою. Переклав на російську мову «Тні забутих предків» М. Коцюбинського.

Кулябко-Корецький Микола Григорович

(1846, с. Брусове Хорольського повіту, тепер Семенівського району — 2.XI.1931, Ленінград) — революціонер-народник, публіцист, статистик.

Народився в дворянській сім'ї. В 1868 р. закінчив юридичний факультет Київського університету. Зацікавившись творами О. Герцена, М. Бакуніна, К. Маркса, виїхав за кордон. Співробітничав у журналі «Вперед», який видавав один з теоретиків російського революційного народництва П.Л. Лавров. Повернувшись в Росію, працював секретарем редакції журналу «Знання» в Петербурзі, вів пропагандистську роботу серед робітників. В 1877—1878 рр. як політемігрант жив у Лондоні. В 1879 р. був заарештований в Тифлісі й висланий під нагляд поліції до Полтави. Працював статистиком в губернському земстві. Брав активну участь в складанні статистичного опису Полтавської губернії, керував відділом публіцистики газети «Полтавские губернские ведомости». В 1897—1900 рр. працював секретарем Вільного економічного товариства і редактором його «Трудов...». Написав ряд наукових праць, зокрема, «К истории продовольственного дела в России» (1898 р.), «Краткий исторический очерк деятельности Полтавского общества взаимопомощи: 1871—1911 гг.» (1912 р.). Видав мемуари: «С давних лет: Воспоминания лавриста» (1931 р.).

44.2.7. Загальноросійський соціал-демократичний рух

Наприкінці 1880 — на поч. 1890-х рр. XIX ст. сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху, базована на ідеології марксизму. В малорозвиненій у промисловому відношенні Полтавській губернії широкої бази для цього руху не було. Пропаганду марксизму вели переважно іногородні політичні засланці, яким заборонялося жити в університетських містах та великих промислових центрах.

У 1890-х рр. Полтава стала місцем адміністративного заслання «політично неблагонадійних», серед яких були народники, соціал-демократи, есери, бундівці, сіоністи з Києва, Харкова, Петербурга та інших міст імперії. Кожному політзасланцю видавалося місячне утримання — 8 руб. Деякий час в Полтаві жили: відомий народовець, згодом есер О.В. Гедеоновський (1859—1928), майбутні члени бойової організації есерів Дора Брильянт і А.Д. Покотилів, соціал-демократи брати П.В. та С.В. Косіори. На поч. XX ст. в губернському центрі перебувало не менше 100 осіб. За ними велася постійне стеження. Філари летю-

чого загону регулярно заносили до своїх щоденників, хто куди ходив, з ким зустрічався. Незважаючи на такий контроль, заслани часто збиралися на приватних квартирах. На зібрання адміністративно засланих таємно приїздили П.С. Івановська, Е.К. Брешко-Брешковська. Практика адміністративних вислань на Полтавщину продовжувалася в 1910-х рр. Усі політичні заслани не надавали жодної ваги українському питанню. Спроби свідомих українців налагодити контакти з росіянами, поляками, євреями, ба, навіть із зросійщеними земляками неаміжно натикалися на стіну байдужості, щоб не сказати ворожості.

Свідчення 20. Д. Соловей:

«Якось ми пробували зацікавити ... Лазька [харківського робітника, члена РСДРП] українським питанням, апелюючи до національної гордості, говорячи про любов до матірньої мови, а він сміючись відповів: "Та нащо мені українська мова?! Єдина «приємна» знадка про неї у мене така: коли ми, діти, допікали нашої сердитій матері, то вона кричала: «А щоб ви луснули! Та бодей вас болячка за псінки влопила, проклятуцях!» Проти такого аргументу у нас забракло доказів, і ми відступили».

Перший марксистський гурток у Полтаві діяв у 1894—1895 рр. (засновник О.Г. Шліхтер). У 1896 р. в губерньському центрі відбулась нарада полтавських та київських соціал-демократів (організатор — Н.К. Крупська) з питань підготовки до I з'їзду партії та видання партійної нелегальної газети.

Навесні 1900 р. була створена Полтавська (Південна) група сприяння соціал-демократичній газеті «Искра» (діяла до 1903 р.). Групу, псевдонім якої був «Наталка», очолювали Ю.О. Цедербаум (Л. Мартов), Л.М. Радченко, А.І. Штесель. В місті було влаштовано один з головних на півдні країни нелегальний склад іскрівської літератури. Спеціальні роз'їзні агенти (І.І. Радченко, М.О. Сільвін, П.А. Красіков) привозили з-за кордону до Полтави примірники газети, які переховувалися в книжковому складі громадської бібліотеки просвітницького

будинку ім. М.В. Гоголя; за літературою сюди приїздили відомі революціонери І.В. Бабушкін, В.А. Шелгунов. Окремі вантажі потрапляли до рук поліції. Коштами, зібраними на Полтавщині, значною мірою були залагоджені кепські фінансові справи редакції «Искры».

Свідчення 21. З інструктивного листа В.І. Леніна до М.Е. Баумана (24 травня 1901 р.):

«...витрачати гроші майже виключно на перевезення, бо для приймання у нас уже функціонують порівняно дуже дешеві, необтяжливі для каси агенти в Пскові і Полтаві».

Свідчення 22. Н.К. Крупська про діяльність групи «Наталка» (з доповіді на II з'їзді РСДРП, 1903 р.):

«Група ця вела жваве листування з редакцією та виконувала ряд найрізноманітніших функцій: 1) Вона збирала гроші на «Искру». З грудня 1900 ... по серпень 1901 року було зібрано 1253 руб. 44 коп. 2) Вона діставала ряд адрес для посылання «Искры» в конвертах. 3) Влаштувала в своєму місті склад іскрівської літератури і дістала явки... 4) Розсылала та розвозила цю літературу по інших містах. 5) Посилала кореспонденції. 6) Надавала «Искре» послуги в старій влаштуванні транспорту і техніки...».

На поч. ХХ ст. невеликі соціал-демократичні організації існували в Полтаві, Кременчуку, Лубнах; дрібні гуртки працювали в Ромнах, Прилуках, Лохвиці. Активністю відрізнявся соціал-демократичний осередок Крюківських вагоноремонтних майстерень, очолюваний І.Ф. Котловим. Прикметною рисою соціал-демократичних організацій Полтавщини були їхні слабкі зв'язки з партійним центром, внутрішні чвари. Т. зв. комітети РСДРП являли собою купку інтелігентів; в їхній діяльності робітники не брали ніякої участі. Соціал-демократи, особливо більшовики, практично нічим не виявили себе в революції 1905—1907 рр., а після її поразки фактично припинили діяльність. Однак офіційна радянська історіографія приписала ленінській пар-

ті всі здобутки революційного руху в краї. Відновлення партійної роботи в Кременчуці відбулося в середині 1910-х рр. завдяки засланим сюди катеринославцям, серед яких виділявся І.С. Гаєвський (1889—1918). В 1912—1913 рр. Кременчук відвідав більшовицький депутат ІV Державної думи катеринославський робітник Г.І. Петровський. В Полтаві діяльність соціал-демократичної організації не відновилася.

Відомими діячами загальноросійського соціал-демократичного руху кінця ХІХ — поч. ХХ ст. були уродженець Лубен Олександр Григорович Шліхтер (1868—1940), уродженці Полтави Анатолій Васильович Луначарський (1875—1933) та Лев Михайлович Хінчук (1868—1944), уродженець Ромен Григорій Якович Сокольников (Брильянт; 1888—1939), уродженець Крюкова Михайло Соломонович Богуславський (1886—1937), уродженець с. Глобине Самуїл Петрович Восков (1889—1920). Після більшовицького перевороту всі вони займали поважні місця в партійному і державному апараті (*детальні біографії названих діячів у післяреволюційний період вміщено в підручнику для 10 класу*).

Шліхтер
Олександр Григорович
(20.VIII/1.IX. 1868, Лубни — 2.XII. 1940, Київ) — революціонер, радянський партійний і державний діяч, вчений-економіст, академік АН УРСР (1928 р.), академік АН БРСР (1933 р.), віце-президент АН УРСР (1931—1938 рр.).

Народився в німецько-українській сім'ї. Прадід, вюртемберзький підданий, емігрував до Росії у 1818 р. Дід будував вітряки в поміщицьких маєтках. Поселившись у Полтавській губернії, одружився з козачкою. Батько був ремісником, власником невеликої столярної майстерні. Мати походила з середовища середньопомісних дворян. Від діда-німця О. Шліхтер з дитинства засвоїв зверхнє ставлення до російської дійсності. Середню

освіту одержав екстерном при Лубенській гімназії. Навчання продовжив на фізико-математичному факультеті Харківського університету (1889—1891 рр.), а потім у Швейцарії, на медичному факультеті Бернського університету. Разом із земляком Л.М. Хінчуком у 1891 р. організував там соціал-демократичний гурток і з цього часу вважав себе революціонером. У 1892 р. працював у Полтавській губернії у складі медичного загону по боротьбі з холерою. Був заарештований за звинуваченням у пропаганді серед гімназистів і висланий у Сольв'єчгородськ Вологодської губернії. В очікуванні судового вироку працював статистиком в Полтавському губернському земстві, організував у Полтаві марксистський гурток. Після закінчення терміну заслання в 1902 р. перебрався до Києва, де одержав місце в управлінні Південно-Західної залізниці. Офіційну службу суміщав з революційною працею літературним укладачем прокламацій і лектором пропагандистських гуртків серед робітників. В 1903 р. разом з іншими членами Київського комітету РСДРП керував відомим страйком на Півдні Росії. В 1905 р. очолював страйковий комітет залізничників, керував Жовтневим загальним страйком у Києві. Після розгрому руху переходив у Фінляндію, виконуючи різні доручення в якості агента більшовицького ЦК. В 1907—1908 рр. працював у Московському комітеті РСДРП (б). Під час робочої поїздки до Ярославля був заарештований, переправлений до Києва і там засуджений військово-окружним судом до заслання в Сибір. В травні 1917 р. прибув до Петрограда, у вересні переїхав до Москви. Після більшовицького перевороту входив до найвищих державних і партійних структур. Автор ряду економічних, історичних і публіцистичних праць.

Луначарський
Анатолій Васильович
(11/23. 1875, Полтава — 26.XII. 1933, Ментона, Франція) — радянський державний діяч, письменник, літературний критик, мистецтвознавець, академік АН СРСР (1930 р.). Народився в сім'ї чиновника.

Навчаючись в 1-й Київській гімназії (1886—1895 рр.), під впливом товаришів-поляків в 17-річному віці став марксистом. У Цюрихському університеті (1895—1898 рр.) студіював природознавство і філософію. Повернувшись у 1898 р. в Росію, працював у московському комітеті РСДРП. Був заарештований, але за відсутністю серйозних доказів відпущений на поруки до батька в Полтавську губернію. Звідси перебрався до Києва, де випадково був заарештований в іншій справі і ув'язнений на два місяці в Лук'янівку. Випущений на волю, знову заарештований у московській справі і замкнутий в Таганську тюрму на 8 місяців. Після цього тимчасово висланий до Калуги, а у 1900 р. — на 3-річне заслання у Вологодську губернію. В очікуванні судового вироку пра-

цював у Полтавському губернському земстві, організував у Полтаві марксистський гурток. Після закінчення терміну заслання в 1903 р. повернувся до Києва, працював у газеті «Киевские отклики». Незабаром виїхав до Швейцарії, де брав участь в редагуванні більшовицьких видань «Вперед» і «Пролетарій», виступав з політичними і філософськими доповідями. З початком революції 1905 р. прибув до Москви, увійшов до редакції «Новой жизни». Уникаючи переслідувань, наступного року емігрував до Італії. Там у 1909 р. разом з російським філософом і політичним діячем О.О. Богдановим (1873—1928) організував групу «Вперед» і взяв участь у редагуванні її журналу. Тоді ж випустив 2-томну працю «Релігія і соціалізм», яка була неоднозначно сприйнята в партійних колах. У 1911 р. переїхав до Парижа. З початком Першої світової війни приєднався до інтернаціоналістів, разом з Л.Д. Троцьким був співредактором антимілітаристського журналу «Наше слово». Згодом поселився в Швейцарії, де продовжував літературну працю. Після Лютневої революції 1917 р. повернувся в більшовицький табір, вступивши до РСДРП (б) з групою т.зв. «міжрайонців». Прибувши до Петрограда, працював в міській думі. Після жовтневого перевороту був включений до складу першого радянського уряду як нарком освіти. Працював на цьому посту до 1929 р. (в 1927—1933 рр. одночасно перебував на дипломатичній роботі).

Богуславський Михайло Соломонович

(1.V.1886, Крюків Кременчуцького повіту — 1937) — революціонер, партійний і державний діяч.

Народився в багатодітній сім'ї єврей-кравця. Голодне життя доповнювалося сварками і бійками дітей, до того ж батько з горя запив. Після трирічного навчання у хедері перевівся у Кременчуцьку школу Талмуд-Тора для найбідніших єврейських дітей. Через два роки поступив в казенне єврейське училище, але вчився там недовго — треба було заробляти на хліб. За допомогою тітчиного чоловіка знайшов роботу в харківській типографії. Після нещасного випадку з дядьком 13-річний хлопчик подався до Києва. Там за крихту хліба допомагав служці прибирати синагогу, був поводитирем у сліпого бездомного старця, що заробляв вуличною грою на скрипці. Пізнавши життя єврейського «дна» — каліх, жебраків, злочинців, врешті влаштувався учнем у типографію. Працюючи по 15—16 год. на добу, викроював час для самоосвіти, самотужки опанував німецьку і французьку мови. В 1904 р., одержавши звання підмайстра, повернувся до Харкова, де став працювати в типографії Харківського губернського правління. Вступивши до «Товариства взаємодопомоги набірників Харкова», взяв участь в організації спілки друкарів. Невдовзі був за-

арештований і ув'язнений за звинуваченням в поширенні нелегальної літератури. Вийшовши на волю, влітку 1905 р. вступив до Єврейської соціалістичної партії. За керівництво страйком у типографії в листопаді 1905 р. був знову заарештований і висланий на 3 роки під нагляд поліції в Крюків. Не витерпівши «домашнього» заслання на утриманні страшенно бідуючого батька, через півроку з чужим паспортом виїхав до Києва, де продовжив працю в підпільній організації партії. Випадково заарештований під час звичайної облави, був висланий до Миколаєва. Там узяв участь в організації робітничого кооперативу «Трудова копілка». Перебравшись до Кременчука, працював у типографії, заснував легальну загальноміську лікарняну касу. В лютому 1917 р. вступив до більшовицької партії. Відіграв активну роль у встановленні в краї радянської влади. Успішна партійна й державна кар'єра обірвалася у 1937 р. засудженням до розстрілу.

арештований і ув'язнений за звинуваченням в поширенні нелегальної літератури. Вийшовши на волю, влітку 1905 р. вступив до Єврейської соціалістичної партії. За керівництво страйком у типографії в листопаді 1905 р. був знову заарештований і висланий на 3 роки під нагляд поліції в Крюків. Не витерпівши «домашнього» заслання на утриманні страшенно бідуючого батька, через півроку з чужим паспортом виїхав до Києва, де продовжив працю в підпільній організації партії. Випадково заарештований під час звичайної облави, був висланий до Миколаєва. Там узяв участь в організації робітничого кооперативу «Трудова копілка». Перебравшись до Кременчука, працював у типографії, заснував легальну загальноміську лікарняну касу. В лютому 1917 р. вступив до більшовицької партії. Відіграв активну роль у встановленні в краї радянської влади. Успішна партійна й державна кар'єра обірвалася у 1937 р. засудженням до розстрілу.

Сокольников (Брильянт) Григорій Якович

(15.VIII.1888, Ромни — 1939) — революціонер, партійний і державний діяч, економіст.

Народився в єврейській сім'ї лікаря Лівано-Роменської залізниці. Незабаром родина переїхала до Москви. Там закінчив гімназію. У 1905 р. вступив до мос-

ковської організації більшовиків, керував соціал-демократичним рухом учнівської молоді, працював у військово-технічному бюро (центрі бойових дружин) Сокольниковського районного комітету РСДРП (б), брав участь в грудневому повстанні. В 1907 р. був заарештований і ув'язнений в Бутирській тюрмі, звідти в 1909 р. відправлений на довічне поселення в Сибір. Того ж року утік із заслання і емігрував за кордон. Поселившись у Парижі, закінчив юридичний факультет і курс докторату економічних наук. У 1910 р. увійшов до групи більшовиків-партійців. З початком Першої світової війни зайняв інтернаціоналістську позицію, співробітничав з газетою «Наше слово». Після Лютневої революції 1917 р. виїхав до Росії з групою більшовиків. Увійшов до керівних органів партії. Відіграв ключову роль у встановленні радянської влади. Займав найвищі посади в армії й держпараті. Репресований у 1937 р., помер в ув'язненні.

Хінчук Лев Михайлович

(1868, Полтава — 14.III.1944) — революціонер, партійний і державний діяч.

Народився в єврейській сім'ї власника кравецької майстерні. Після закінчення хедера навчався в гімназії, з якої був виключений за участь в забороне-

них гуртках. Оскільки дрібнобуржуазна сімейна атмосфера не сприяла виявам політичних симпатій, в 14-річному віці покинув батьківський дім. Працював учнем в аптеці. Закінчив екстерном гімназію. Відбувши необхідну для одержання свідоцтва про благонадійність військову повинність, виїхав за кордон, де став студентом філософського факультету Бернського університету. В 1889 р. разом з О.Г. Шліхтером організував в університеті соціал-демократичний гурток. Повернувся на батьківщину з наміром працювати в революційному середовищі. Замешкав у Тулі, організуючи гуртки на місцевих заводах. Невдовзі був заарештований і засуджений до 6 років заслання в Якутію. Відбувши термін, поселився в Сімферополі, працював статистиком. В 1901 р. повернувся до Тули, а звідти переїхав до Москви, де очолив місцеву соціал-демократичну організацію. Наприкінці 1901 р. був заарештований і висланий в Єнісейську губернію, звідки в 1903 р. втік, а згодом виїхав до Женеви. Під час партійного розколу став на бік меншовиків, був обраний членом ЦК РСДРП (м). Повернувшись в Росію, відновив роботу Київської соціал-демократичної організації, створював меншовицькі групи в Петербурзі. Знову був заарештований і ув'язнений. Звільнений революцією 1905 р., увійшов до виконкому столичної ради робітничих депутатів. Протягом 1905—1907 рр., переходячи і переїжджаючи з місця на місце, неодноразово відновлював меншовицькі організації в Петербурзі, Москві, ще тричі заарештовувався. В період Першої світової війни вів активну антивоєнну агітацію, за що в 1914 р. вкотре потрапив за ґрати. Після Лютневої революції 1917 р. організував і очолював раду робітничих депутатів у Москві. Захоплення влади більшовиками зустрів негативно, однак наприкінці 1919 р. вступив до їхньої партії. Працював на важливих державних посадах. Небгрунтовано репресований, помер у в'язниці.

Восков Самуїл Петрович

(1889, с. Глобине — 19.III.1920, Таганрог) — революціонер, державний діяч.

Народився в бідній єврейській сім'ї. За професією столяр. Замолоду став членом соціал-демократичної організації, працював у нелегальній типографії в Одесі. Був заарештований і ув'язнений в Катеринославі.

Вийшовши на волю з початком революції 1905 р., емігрував до Австрії, де зайнявся організацією єврейських робітників-столярів. Зазнавши невдачі, в 1907 р. виїхав до США, брав участь в діяльності Американської Федерації праці, входив до редколегії газети «Новый мир». В 1916 р. керував страйком столярів. З початком революції 1917 р. повернувся в Росію. Увійшовши до партії більшовиків, призначався на відповідальні пости. Помер від сипного тифу.

44.2.8. Сіоністський рух

Сіоністи (від назви одного з горбів, на яких розташований Єрусалим) ставили своєю метою масову репатріацію євреїв до Палестини і створення там єврейської держави.

Однією з перших сіоністських організацій була «Ховевей Ціон», створена у Кременчуці в 1880 р. Кременчуцькі сіоністи одними з перших відрядили до Єрец-Ізраеля свого емісара З.Д. Левонтана з метою придбання землі для колонізації. В Кременчуці народився один з керівників сіоністського руху Іехіель Членов (†1918), автор книги «Сіон і Африка» (опубл. 1905 р.), в якій виступав проти плану створення єврейської держави на території Уганди. У 1897 р. в Базелі (Швейцарія) було створено Всесвітню сіоністську організацію. В 1900 р. на з'їзді в Катеринославі засновано всеросійську сіоністську організацію під назвою Поалей Ціон (трудолюбці Сіона). Одним з лідерів Поалей Ціон був уродженець Полтави Яків Зрубовел (Віткін; 1886—1967). Незабаром в організації відбувся розкол. У 1905 р. група «лівих» сіоністів на чолі з Бером Бороховим (1881—1917) провела з'їзд у Полтаві, проголосивши створення Єврейської соціал-демократичної партії Поалей-Ціон (ЄСДП ПЦ).

Програма партії вимагала для євреїв національно-культурної автономії з правом вирішення політичних і фінансових питань. Водночас керівництво партії вважало, що територією для діяльності єврейського робітничого класу може бути тільки Палестина. Партія мала друкований орган — газету «Єврейская рабочая хроника» (видавалася в 1906 р.).

Видатним діячем ЄСДП ПЦ був полтавець Іцхак Бен-Цві (1884—1963), юрист за освітою, що став другим в історії президентом Ізраїлю.

Окрім програми партії, серед єврейського населення поширювалися книги і брошури «Рабочие сионисты и их теория», «Єврейская интеллигенция», «Четвертый съезд еврейских рабочих», «Ев-

рейские погромы», журнали «Вунд», «Сионизм», «Сионистская демократическая фракция».

До сіоністських належав гурток «Торбус», що діяв у Полтавській жіночій професійній єврейській школі.

Під впливом сіоністської пропаганди і слухів про погроми в 1905 р. розпочалася еміграція євреїв за кордон. Станом на листопад місяць канцелярія полтавського губернатора видала єврейським сім'ям більше 1000 закордонних паспортів. Переселенню полтавських євреїв допомагало Єврейське Колонізаційне товариство в Петербурзі. В Полтаві легально працював його уповноважений Р.Н. Віденський.

Усі сіоністські організації перебували під пильним наглядом поліції. Діяльність сіоністів влада уміло використовувала в своїх цілях, перекладаючи на євреїв відповідальність в критичних ситуаціях, як це було, наприклад, під час революції 1905—1907 рр.

Борохов Бер

(1881, Золотоноша Полтавської губ. — 1917) — вчений і громадський діяч, один з лідерів соціалістичного сіонізму.

На з'їзді партії Поалей Ціон в Полтаві у 1905 р. сформулював оригінальну теорію єврейського соціалізму. Основою для класової боротьби єврейського пролетаріату, за його задумом, мало стати переселення євреїв до Єрец-Ізраїля і створення там економіки. Публіцистика Б. Борохова справила великий вплив на виникнення єврейського робітничого руху в Європі й Америці.

Бен-Цві Іцхак Шимшелевич
(24.XI.1884, Полтава — 23.IV.1963, Єрусалим) — державний і політичний діяч, учений.

Одержав юридичну освіту в Київському і Стамбульському університетах. У 1904 р. став засновником Поалей Ціона. В 1905 р. був засланий до Сибіру, звідки втік і поселився в Палестині. В часи

Першої світової війни перебував у США, де разом з Бен Гуріоном створив єврейський легіон, в якому служив до 1920 р. Повернувшись в Палестину, брав активну участь в русі за створення незалежної єврейської держави. В 1931—1949 рр. очолював Ваад Леумі — вищий орган єврейського самоврядування в Палестині. 14 травня 1948 р. підписав декларацію незалежності Ізраїля. В грудні 1952 р. обраний президентом Ізраїля, в 1957 р. переобраний на другий термін. Автор ряду історичних праць.

44.2.9. Загальноросійський ліберальний рух

На рубежі 70—80-х рр. XIX ст. на політичну сцену вийшов ліберальний рух, який формувався головним чином на основі земської легальної опозиції.

Значна частина суспільства вбачала у земствах шлях до конституційного перетворення Російської імперії. Земські діячі походили переважно з ліберальних кіл інтелігенції і дворянства, серед земських службовців було багато «неблагонадійних». Довкола земств і земських установ, починаючи з 1870-х рр., витворився земський рух, що поруч з іншими опозиційними рухами боровся проти царського абсолютизму. В 1879 р. відбувся I-й з'їзд земських діячів у Москві, де створено Земський Союз. Органом союзу вважалася газета «Вольное слово», яку в 1880-х рр. видавав у Женеві М. Драгоманов. Полтавське губернське земство в 1880-х видавало газету «Земський собор» (редактор А. Зеленський).

Демократична більшість службовців земських установ — статистики, агрономи, землеміри, лікарі, вчителі — висували вимоги політичних свобод, скликання Всеросійського Земського собору (Установчих зборів) «з представників усіх громадян» для вироблення Конституції. До революційного терору земці ставилися гостро негативно. На Полтавщині земська опозиція була тісно пов'язана з громадським рухом. У 1898 р. адміністрація вислала з Полтави більше 25 співробітників земської управи. Висланих замінили інші. В 1898—1902 рр. статистичне бюро Полтавського губернського земства очолював відомий громадський діяч Олександр Олександрович Русов (1847—1915). Земським діячем і учасником українського національного руху був уродженець хутора Оріхівщина Лубенського повіту Володимир Леонтович (1866—1933).

Свідчення 23. Із автобіографії Я.К. Імшенецького:

«В губернській земській управі працювало багато інтелігентних сил... Робота ... проводилась з захопленням і з вірою, що ця робота помагає просувати життя нашого краю ... до чогось кращого. ...»

Квартира Русових ... стала певним центром для полтавської інтелігенції; тут панував національний український напрямок, але і питання загального російського руху притягали до себе увагу...»

У 1904 р. країною прокотилася т. зв. «бенкетна кампанія»: губернські й повітові земства активно влаштували на честь 40-річчя судової реформи бенкети, на яких проголошувалися промови, ухвалювалися резолюції та петиції про запровадження нових політичних реформ у рамках

конституційної монархії. Земства відіграли значну роль у скликанні Державної думи. Після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. земські діячі разом з інтелігенцією створили Конституційно-демократичну партію (кадети) або Партію народної свободи. В 1906 р. із правого крила есерів виокремилася Партія народних соціалістів (енеси). На Полтавщині ці ліберальні партії виграла вибори до Думи в 1906—1907 рр. Потім їх діяльність фактично завмерла.

44.3 Радикалізація суспільно-політичного життя на поч. ХХ ст.

44.3.1. Селянський рух

За масштабами селянського руху на поч. ХХ ст. Полтавська губернія займала одне з перших місць у Російській імперії. Протягом 1900—1901 рр. в губернії відбулося 22 селянських заворушення, які супроводжувалися підпалами поміщицьких маєтків. Весною 1902 р. вибухнули масові заворушення, спричинені в значній мірі агітацією Революційної Української партії (РУП, у грудні 1905 р. після кількох розколів РУП прийняла назву Української соціал-демократичної робітничої партії — УСДРП). Селяни, нападаючи на маєтки, заявляли: «Пора панам перестати панувати, у нас такі листки є, що все має бути наше». У виступах взяли участь близько 20 тис. селян з 192 сіл губернії. Селяни захоплювали в поміщицьких економіях хліб, а також сіно, насіння, сільськогосподарські знаряддя, худобу і тільки в окремих випадках вдавалися до пограбування і спалення садиб. Було розгромлено 79 поміщицьких економій. В деяких повітах селянські заворушення набували характеру повстань. Одне з найбільших (1200 учасників) відбулося у с. Ковалівка Полтавського повіту.

Особливого розмаху селянський рух набув в роки революції 1905—1907 рр. Влітку 1905 р. селянський рух охопив 21% населених пунктів губернії. Протягом жовтня—грудня 1905 р. відбулося 177 селянських виступів. Основною формою боротьби на селі стали повстання і сутички з військами та поліцією.

Наприкінці листопада після завершення роботи повітової наради селянських уповноважених, що обговорювали аграрне питання, 5 тис. жителів Кобеляк і навколишніх сіл напали з метою визволення політв'язнів на поліцейське управління і вбили урядника. На початку грудня в Лохвиці кількатисячний натовп зібрався біля поліцейського відділення, вимагаючи припинити переслідування агітаторів. Під час сутички 3 селян загинули а 9 у тяжкому стані були доставлені в земську лікарню. Приблизно в той самий час понад 5 тис. селян, що зібралися на сходку в с. Вовчик Лубенського повіту, прийняли рішення добиватись переходу до них поміщицьких земель. Спроби місцевої поліції розігнати людей виявилися безуспішними.

В історію увійшла Сорочинська трагедія 1905 р. — кривава розправа царських військ над повсталими селянами с. Сорочинці (тепер Великі Сорочинці Миргородського району). Учасниками повстання були сільськогосподарські робітники, дрібні крамарі, робітники місцевих напівремісничих підприємств. Приводом

Розгром поміщицької садиби. 1905 рік.

Карт. Г. Горжолова, 1925.

до виступу став арешт 17 грудня члена місцевої селянської спілки Г. Безвіконного. Селяни розбрали поліцію і утворили повстанський комітет. 19 грудня 5 тис. повстанців дали бій карателям, забивши їхнього командира. Новий каральний загін, який прибув 21 грудня, вчинив над селянами криваву розправу. Ці дії властей засудив у пресі В.Г. Короленко («Відкритий лист статському раднику Філонову» у газеті «Полтавщина» за 12 січня 1906 р.). Розпорядженням губернатора Полтавська губернія була оголошена в стані «посиленої охорони» — перехідному до воєнного.

44.3.2. Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902 р.

Масові виступи селян були спричинені безземеллям, що породжувало недостачу харчування. Протягом 1893—1900 рр. у 12 повітах Полтавської губернії кількість безземельних господарств виросла з 41,4 до 101,3 тис., що становило 17% селянських дворів. В умовах, коли купівля чи грошова оренда землі ставала все менш доступною, незаможні селяни змушені були здаватися до відробіткової оренди, прирікаючи себе на експлуатацію і злиденне життя. Орендна плата в деяких місцевостях досягла 18 руб. за дес. Але й за таку високу ціну поміщики віддавали землю неохоче, вважаючи для себе вигіднішим відробітки. За 1 десятину, взяту під посів, селянин повинен був обробити і зібрати врожай з 3 дес. поміщицької землі й, крім того, виходити на роботу в економії за першою вимогою за плату, встановлену поміщиком.

Свідчення 24. Селянин І.С. Жадан із с.Федорівка Полтавського повіту:

«Я не маю ні вершка своєї землі, навіть садибу орендую. Пасовище й орну землю беру у Чоботарьова та у Палія. Причому Чоботарьову за одну десятину землі збираю врожай в трьох десятинах і три дні працюю під час пологоття».

Ситуацію загострив недорід 1901 р. Вже до зими у селян не вистачало ні хліба, ні кормів для худоби. Тварин доводилося годувати соломом з покривель, а хліб пекти з обмішки. Заробітки на поденних роботах в економіях упали з 15—20 до 5 коп. в день.

Виступу передувала агітаційно-пропагандистська робота, яка велася представниками демократичних та соціалістичних партій. Протягом січня-березня 1902 р. жандармські чиновники зареєстрували в Полтавській губернії близько 70 випадків розповсюдження різних нелегальних видань. «Злочинні» книжки та газети жадібно читались і коментувались в селянському середовищі. Особливою популярністю користувались рупівські брошури «Дядько Дмитро» та «Чи є тепер панщина?», а також есерівські видання: «Робітничі союзи», «19 лютого», «До студентів», «Суспільству». Пропагандою серед селян займалися також окремі інтелігенти, зв'язані з соціал-демократами.

Рух почався з містечка Карлівка Костянтиноградського повіту, що належало герцогам Мекленбург-Стрілецьким. Самочинно захопивши посівний матеріал, селяни на початку березня зорали і засіяли 2 тис. дес. землі. Далі рух просувався вдовж старого поштового шляху до Харкова. Подібно пожежі, одне село своїм виступом підіймало інше. Протягом 9—27 березня напади на поміщицькі економії відбулися в 5 селах 3 волостей Костянтиноградщини. 28 березня три сотні селян с. Смородщина Полтавського повіту та сіл Максимівка, Варварівка, Кошубівка, Степанівка, Давидівка Костянтиноградського повіту, відбивши замок на дверях флігеля маєтку Роговського, забрали і вивезли 250 пудів вівса, 10 пудів ячменю та понад 3 тис. пудів пшениці. 29—30—31 березня були розібрані продукти харчування та фураж відповідно з 6, 9, 14 поміщицьких економії. Наприкінці березня—на поч. квітня заворушення поширилися і на ряд волостей Валківського та Богодухівського повітів Харківської губернії. 31 березня полтавці вторглися у Валківський повіт і, підмовивши місцевих, напали на економію поміщика Глушкова. Збивши замки з комор, почали розбирати зерно та борошно. Після цього рушили до садиби сусіднього поміщика Підпалова, де

вчинили те саме. Збитки, завдані обом економіям, обчислювалися 4,6 тис. руб.

Однією з особливостей руху була одночасна участь у виступах жителів кількох населених пунктів. В окремих нападах брали участь сотні селян 5—11 сіл зі старостами, соцькими на чолі. В садиби, намічені до розгрому, з'являлися з підводами, мішками, в супроводі жінок, дітей, причому діяли спокійно, з повним усвідомленням своєї правоти. Як правило, власник попереджався за день про те, що у нього призначення розбирання хліба. Захоплені припаси, а подекуди й худобу та сільськогосподарський реманент ділили між собою.

За час виступу з 9 березня по 3 квітня в русі безпосередню участь взяло 38 тис. чол. 336 сіл 19 волостей Полтавської і Харківської губерній. Було вчинено 125 нападів на поміщицькі економії та садиби, 105 з яких розгромили, в т.ч. в Полтавській губернії 79, в Харківській — 26.

Свідчення 25. З автобіографії Я.К. Імшенецького:

«Увійшов до волосного правління [в с. Чутове], поздоровкався. Людей багато... Сів і став питать, що тут у них робиться. Уже грабують. Став казати про недоцільність цього грабування, про тяжку відповідальність, що це ні до чого путнього не приведе. Погоджуються і навіть додають такі ж саме свої думки і наче цілком щиро. Але я ніколи, ні раніш, ні після, не бачив у селянського натопу таких блискучих очей, такого нервового напруження на лицьях. І мені було ясно, що в настрої цих людей сидить якась сила, якась поривання, більш могутне, ніж ці розсудливі розмови, і що я оце поїду, а вони підуть грабувати...

За ці нерозсудливі поривання одержали вони подвійну кару, але наслідок того, що вони пережили в ці часи, на глибині їх душ зостався і жив до нового такого ж часу».

На придушення руху були кинуті значні військові сили: 9 батальйонів піхоти і 10 козачих со-

тень. Загальне число карателів перевищувало 10 тис. В обох губерніях заарештовано 708, віддано до суду 1092 осіб. В Полтавській губернії до суду віддано 960 чол., 836 учасників засуджено до різних термінів ув'язнення. Селян примусили сплатити 800 тис. руб. особливого окладного збору, що мав компенсувати збитки, завдані поміщикам. За розпорядженням харківського губернатора збройна розправа була доповнена масовим побиттям селян.

Свідчення 26. Із повідомлення революційної преси:

«Б'ють сукуватими дубуями... Б'ють до втрати свідомості, відливають і знову б'ють. Б'ють до смерті. Ударів не рахують, «хто скільки витримає...»

Свідчення 27.

У серпні 1902 р. в Курську за наказом царя були зібрані сільські старости і волосні старшини Харківської, Чернігівської, Курської, Орловської і Воронежської губерній. Микола II звернувся до них з промовою, в якій висловив селянам «догану» за «пограбування економії», а розправу над повсталими назвав «заслуженою карою». Водночас цар заявив, що «справжні потреби селян» він не залишить своїм «піклуванням». Уряд в 1903 р. скасував кругову поруку в сплаті окладних, державних, земських та мирських зборів, а царським маніфестом 1904 р. були скасовані тілесні покарання для селян за присудом волосних судів і припинені всі недоїмки по викупним платежам, земським і казенним зборам, накопичені до 1 січня 1904 р.

Свідчення 28.

Під впливом дій полтавського і харківського селянства в Україні в 1902 р. відбулося 320 селянських виступів, що охопили 504 населені пункти з кількістю жителів понад 322 тис. чол.

Биття селян бунтівників. Фото. 1902.

44.3.3. Ковалівське повстання 1902 р.

Першого квітня 1902 р. ковалівські селяни — чоловіки, жінки з дітьми — разом з жителями сусідніх сіл та хуторів вторглися в економію поміщика В.В. Трешке і стали розбирати пшеницю та борошно з комор і млина, картоплю з погребів, сіно на луках і везти та нести все те по домівках. Викликані поміщиком із Полтави дві роти 33-го Селецького піхотного полку із земським началь-

ником Кованьком притисли натовп (близько 600 чол.) біля млина, вимагаючи повернути розібране майно. Селяни, розламавши огорожу, озброїлися кілками та камінням і почали наступати на солдатів, підбадьоруючи себе вигуками. Залп у повітря не зупинив повстанців. Тоді солдати двічі вистрелили в натовп. Двоє селян — Д.Т. Шанда і Т.А. Шанда — були вбиті, близько 20 поранено. Юрба кинулася врозтіч. Але кривава розправа не налякала селян. Наступного дня близько 2000 жителів Ковалівки та навколишніх сіл знову прийшли до економії. Командуючий військами підполковник Перейма наказав стріляти. Зазнавши невдачі, селяни обмежились розгромом хутора багатія Вожка за 7 верст від Ковалівки. 3 квітня до села прибула каральна еспедиція на чолі з полтавським губернатором. Селян зігнали на центральний майдан і амусли стати на коліна, потім били спеціально доставленими дозовими прутами. В жовтні 1902 р. Київська судова палата засудила близько 30 найактивніших учасників виступу до різних термінів ув'язнення.

44.3.4. Сорочинська трагедія

З початком революції 1905 р. на Полтавщині реалізувалася ідея створення Селянської спілки, що активно пропагувалася кадетами і була підтримана усіма партіями демократичного спрямування. На поч. листопада 1905 р. редакція органу партії кадетів — газети «Полтавщина» видала й безкоштовно розповсюдила серед селян листівку «Про утворення Селянської спілки в Полтавській губернії». Ознайомившись з листівкою, сорочинські селяни вирішили підтримати основні ідеї Селянської спілки та організувати у себе її місцеве відділення. На зборах у волосному правлінні 25 листопада 1905 р. при участі волосного старшини П.П. Копитька, сільських старост і близько 100 жителів була вироблена програма Спілки, надіслана до редакції «Полтавщини».

Свідчення 29. Вимоги Селянської спілки с. Сорочинці:

- 1) Скасування викупного за селянські наділи;
- 2) Скасування кругової поруки між селянами;
- 3) Широка автономія школам та навчання в них українською мовою;
- 4) Свобода слова, зборів, спілок, страйків, преси;
- 5) Відокремлення школи від церкви;
- 6) Недоторканність особи;
- 7) Формування відповідального перед народом уряду;
- 8) Скликання Установчих зборів;
- 9) Запровадження прогресивного прибуткового по-

датку; 10) Безкоштовний перехід землі поміщицької, удільної і монастирської до рук безземельних і малоземельних селян.

До Спілки записалося близько 300 чол. Великі Сорочинці були поділені на 7 районів, до кожного з яких призначено уповноважених. Головою Спілки обрано М.М. Козиленка, секретарем — С.С. Юхна.

Микита Минович Козиленко походив з колишніх поміщицьких селян. Після закінчення в 1901 р. Сорочинської ремісничої школи близько року працював слюсарем у головних майстернях Катеринославської залізниці. Там познайомився з еседеками, брав участь у розповсюдженні їх прокламацій. Одержавши виробничу травму (втратив зір на одне око), повернувся в 1903 р. до рідного села, став торгувати канцтоварами. У його крамниці, відкритій влітку 1904 р., продавалися твори українських та російських письменників, в т. ч. Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, збиралися односельці і приїжджі. За розмовами навколо проблем селянського життя поступово склалися коло однодумців — прихильників революційних методів боротьби з існуючими порядками.

З початком революції 1905 р. авторитет М.М. Козиленка значно виріс. Очоливши Спілку, він повів справу рішуче. Був створений страйковий фонд (гроші адавали по змозі). Насамперед повели боротьбу з перекупниками хліба. Встановили нові умови плати за перевезення вантажів до Миргорода і станції Гоголеве. Акція пройшла успішно. Але спроба організувати страйк в економії поміщика І.В. Черниша, де працювали сотні наймитів, виявилася невдалою: частина селян не підтримала страйкарів, посилаючись на відсутність засобів до існування.

Для створення місцевих осередків Спілки в навколишні села були послані агітатори. Один із них — Г.А. Безвіконний провів мітинг у сусідній Ковалівці Зіньківського повіту. Активну діяльність у селах Миргородщини з середини листопада розгорнув також заїжджий агітатор з Кременчука — 18-річний еседек М.М. Піжов (після 1917 р. він розірвав з ортодоксальним марксизмом і вийшов з партії). 11 грудня 1905 р. в с. Хомуцьк відбувся повітовий з'їзд Селянських спілок Миргородщини (присутні були також представники інших повітів). З'їзд схвалив програму, розроблену сорочинськими селянами.

16 грудня до Великих Сорочинців прибув М.М. Піжов («Микола») і виступив на мітингу, який зібрав близько 600 осіб. Промову агітатор закінчив закликком повалити царат. Вранці наступ-

ного дня він відбув до Устивиці, а у Великих Сорочинцях тим часом сталася подія, яка послужила безпосереднім приводом для повстання. Увечері 17 грудня пристав М.І. Якубович заарештував за «злочинну агітацію» в Ковалівці Г.А. Безвіконного, відправивши його в супроводі урядника П.Г. Котляревського до миргородської в'язниці (звідти він незабаром був переведений в Полтаву).

Дізнавшись про це, селяни розлютились. 18 грудня на базарній площі зібралося близько 1000 сорочан. М.М. Пижов, котрий повернувся до села, запропонував скликати набатним дзвоном мітинг на майдані перед волосним правлінням. Головною вимогою висувалося звільнення заарештованого активіста Селянської спілки. Мітинг зібрав близько 4 тис. учасників, готових до негайної дії. Вловивши настрій натовпу, М.М. Пижов запропонував заарештувати пристава й урядника, а для керівництва подальшими діями обрати уповноважених сільської громади. Обрані М.М. Козиленко, Ф.П. Вільченко, Г.Н. Муха відібрали з натовпу два десятки хлопців, з якими рушили до канцелярії. Пристав, котрий здався без опору, був закритий в одній із кімнат волосного правління. (Урядник був заарештований після повернення з Миргорода). На будинку правління було піднято червоний прапор з написом «Земля і воля». Одночасно було звільнено зі служби 15 поліцейських стражників. На адресу Полтавського губернатора кн. М.П. Урусова була відправлена телеграма з вимогою негайно звільнити Г.А. Безвіконного. Губернатор наказав миргородській поліції направити у Великі Сорочинці козаків для «наведення порядку».

На нараді уповноважених було прийнято рішення сформувати з добровольців загін самооборони чисельністю 150 чол. На озброєнні загону

було дві мисливські рушниці. Опівдні 19 грудня в село прибули карателі — 82 рядові, 3 офіцери і помічник повітового справника М.П. Барабаш. Їх зустріли 6 тис. сорочан, що зібралися на майдані. На переговорах домовилися «не проливати християнської крові», і козаки повернули назад. Проте незабаром вони знову з'явилися на вулицях села. Непередбачений маневр виявився вдалим: більшість людей вже покинула майдан, залишилося близько 1 тис. чол. Командир загону полковник Бородин наказав підлеглим пустити в хід зброю. Після залпу натовп кинувся на козаків, пустивши в хід вила, лопати, коси, ломы, сокири, ножі. М.П. Барабаш, який не встиг сісти в сани, дістав смертельне поранення від удару плішнею і, не приходячи до свідомості, помер в сорочинській лікарні (тіло 21 грудня було відправлено до Полтави). Козаки, що спочатку були розгубилися, здійснили другий наскок, якого селяни не витримали і почали розбігатися. З півгодини карателі гасали по вулицях, стріляючи в кожного, хто траплявся на шляху. Всього того дня загинуло 25 чол. і близько 100 одержали поранення. Заарештовані пристав і урядник були звільнені. Бородин повернувся до Миргорода, маючи двох легкопоранених.

«Порядок» у Великих Сорочинцях був відновлений, але губернатор, не задовольняючись досягнутим, надіслав нових карателів — дві сотні козаків-оренбуржців з двома гарматами. На чолі загону стояв статський радник Полтавського губерньського правління Ф.В. Філонов. Надвечір 21 грудня вони прибули до місця призначення і почали розправу. Уночі були схоплені активісти (М.М. Козиленко та М.М. Пижов утекли). Після арешту бунтівників козаки взялися грабувати єврейські крамниці і квартири. 22 грудня Ф.В. Філонов наказав зігнати усіх селян на майдан, де вони протягом 6 годин стояли навколішки на снігу. Увесь цей час катували «зачинщиків». Знівечених людей кинули до «холодної». Вранці 23 грудня арештованих «призвідців» Герасима Муху, Федота Вільченка, Гната Муху, Данила Кліяненка, Семена Сенченка, Василя Покрову, Павла Козцяря і Абрама Готліба погнали до станції Гоголеве, а звідти привезли до полтавської в'язниці.

Розпочате слідство й суд, завдяки втручанню письменника В.Г. Короленка, набули всеросійського розголосу. Не довіряючи газетним повідомленням, письменник сам зустрівся з потерпілими, оглянув їх рани, занотував розповідь про сорочинські події. Останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння правозахисника, стало повідомлення про знущання Ф.В. Філонова над

Розправа над селянами у Великих Сорочинцях.

Карт. І. Шульги.

селянами с. Крива Рудка Хорольського повіту, які проголосили страйк проти низької зарплати в економії місцевого поміщика. Незважаючи на мирний характер акції, каральний загін під командуванням Ф.В. Філонова 3 січня 1906 р. відкрив вогонь по зігнаним на сходку людям. 9 січня 1906 р. В.Г. Короленко написав «Відкритий лист статському раднику Філонову», заставивши того як кариного алочинця. 12 січня цей лист був опублікований в газеті «Полтавщина», а згодом передрукований рядом провінційних і центральних газет, уривки з нього з'явилися у закордонній пресі. Товариш прокурора Полтавського окружного суду добровільно провів службове розслідування поведінки Ф.В. Філонова у Великих Сорочинцях і виявив у його діях склад злочинів, передбачених статтями закону. Але Харківська судова палата відмовилася притягнути статського радника до відповідальності. Це викликало нову хвилю обурення. 18 січня 1906 р. Ф.В. Філонов був застрелений на вулиці. Вбивця — син полтавського священника есер Дмитро Кирилов емігрував за кордон, але дізнавшись про арешт брата, повернувся з Швейцарії і у травні 1907 р. здався поліції. У ході слідства він заявив, що покарав Ф.В. Філонова за власною ініціативою. Цей терористичний акт по-різному був оцінений громадськістю. Дехто звинувачував В.Г. Короленка, як ініціатора цькування невинної жертви. Д.Л. Кирилов був засуджений до смертної кари, яку замінили 25 роками каторжних робіт. (У 1913 р. після невдалої спроби втекти з миргородської в'язниці арештант був переведений до Ярославля, де через 2 роки помер від туберкульозу). З Ф.В. Філонова влада зробила героя-мученика, «хороброго виконавця службового обов'язку й присяги на вірність царю і вітчизні». У «Полтавском вестнике» був опублікований сфабрикований «Посмертний лист Ф.В. Філонова письменнику Короленку». Ця підробка стала приводом для звинувачення В.Г. Короленка у підбурюванні терористів. Тенденційність матеріалів, що обмовляли письменника, змусила того опублікувати 9 травня 1906 р. в газеті «Полтавщина» статтю «До вбивства Ф.В. Філонова в Полтаві», де автор вимагав винести на суд громадськості всі матеріали, що стосувалися справи.

Розслідування Сорочинської справи тяглося 10 місяців. Спочатку число звинувачених сягало 1000 осіб. Остаточний список посаджених на лаву підсудних включав 19 осіб: Микола Піжов (не розшуканий, як виявилось пізніше, знаходився на момент суду в одеській в'язниці); Микола Козиленко; Абрам Духовний; Федот Вільченко;

Павло Плакса; Гнат Антонович; Герасим Муха; Антін Марченко (не розшуканий, заарештований і ув'язнений у 1913 р., звільнений під заставу в 1915 р.); Гнат Муха; Данило Кліяненко; Василь Покрова; Семен Сорока; Павло Коцар; Семен Кусайло; Степан Юхно; Софрон Гулий; Абрам Готліб; Меєр Марголін; Тимофій Сисюк.

Дводенний процес тривав 20—21 вересня 1907 р. Справа слухалася при відкритих дверях, у присутності широкої публіки і журналістів. Ухвала суду була м'якою: А. Духовний одержав 1,5 року, М. Кошиленко, Ф. Вільченко, Г. Муха, П. Коцар, С. Сорока, Г. Муха — 1 рік, П. Плакса — 6 місяців «арештантських рот». Усі інші були виправдані. Через деякий час після трагедії відомий кобзар Михайло Кравченко, який сам був учасником повстання, створив думи «Чорна неділя в Сорочинцях» та «Про сорочинські події 1905 року».

44.3.5. Робітничий рух

На відміну від селянського, робітничий рух в Полтавській губернії розвитку не одержав. Практично весь організований місцевий пролетаріат концентрувався в залізничних майстернях та станційних депо Полтави і Крюкова. Певною організованістю відзначалися також робітники друкарень.

На шлях страйкової боротьби робітники Полтавщини стали наприкінці XIX ст. поодинокі стихійні виступи мали суто економічний характер. У 1883 і 1884 рр. робітники Полтавських залізничних майстерень двічі припинили роботу, протестуючи проти затримки виплати заробітної плати. У відповідь майстерні тимчасово закривалися, а невдоволені звільнялися з роботи. Ще один виступ на цьому підприємстві відбувся в 1891 р. в зв'язку з введенням нових робочих книжок. Робітникам не сподобалися деякі пункти правил, зокрема, обшукування при виході з майстерень. Адміністрація пішла на поступки, конфлікт владнали.

Свідчення 30. З листівки «Спілки робітників друкарської справи міста Полтави» (1905 р.):

Заробітна плата робітника становила не більше 20 руб. на місяць, тоді як прожитковий мінімум для сім'ї в трьох чоловік дорівнював 37 руб. 50 коп.

З початком революції 1905—1907 рр. страйковий рух в губернії активізувався.

Страйки супроводжувалися демонстраціями й мітингами. Впливати на робітників намагалися різні політичні партії, передусім соціал-демократи, в т.ч. й українські. однак прикметною рисою робітничого руху було цілковите ігнорування національних потреб трудящих. Під час Жовтневого всеросійського страйку 1905 р. в Полтаві страйкували залізничники, робітники друкарень, телеграфу, пошти; в місті проходили мітинги, демонстрації.

Свідчення 31. Повідомлення в газеті «Пролетарий» (12 жовтня 1905 р.):

«...в Полтаві загальний страйк. Заняття в середніх школах припинено. Газети завтра ранком не вийдуть».

Свідчення 32. З телеграми полтавського губернатора помічникові міністра внутрішніх справ (16 жовтня 1905 р.):

«В Полтаві мітинги, скрізь агітатори виголошують запалювальні промови, які закликають до збройного повстання».

В грудні 1905 р. припинили роботу майстерні станції Полтава-Південна, страйкували робітники Крюківських вагонних майстерень і депо станції Кременчук. 18 грудня 1905 р. в Кременчуці була створена перша на Полтавщині Рада (Совет) робітничих депутатів, що перебувала під впливом меншовиків. У 1906—1907 рр., за винятком кількох розрізних виступів, робітничий рух в губернії припинився. Уведений в губернії в 1908—1911 рр. стан «посиленої охорони» унеможливив будь-які «безпорядки». Учасники революційних виступів звільнялися з роботи, підприємці, переживши стрес, «закручували гайки».

Середньорічний зарібок робітника на Полтавщині в 1910 р. склав 160 руб. 86 коп., тоді як на Україні він становив 218 руб.

Свідчення 33. Із статті Г.І. Петровського в газеті «Северная правда» (23 серпня 1913 р.):

«Страшно дивитись на дічат, які працюють на тютюнових фабриках Кременчука. От уже

справжні жертви капіталізму: мізерний зарібок, бідність, нещасття».

Всесвітню відомість дістав діяч робітничого руху, чие ім'я невіддільне від початку першої російської революції 1905—1907 рр. Георгій Аполлонович Гапон (1870—1906), уродженець містечка Білики Кобеляцького повіту.

44.3.6. Георгій Гапон

Гапон (справжн. прізвище Гапон-Нових)
Георгій Аполлонович

(5/17.II.1870, с. Білики Кобеляцького повіту — 28.III/10.IV.1906, Озерки, поблизу Петербурга) — священик, політичний діяч.

Народився в заможній козацькій родині волосного писаря. Після закінчення початкової школи в рідному селі навчався в Полтавському духовному училищі (1883—1885 рр.), де зійшовся з викладачем толстовцем І.М. Трегубовим, і Полтавській духовній семінарії (1888—1893 рр.), де перебував під впливом толстовця І.В. Фесмана. Через вільнодумство одержав диплом II ступеня, який закривав двері до університету. Перебивався приватними уроками і працював статистиком в Полтавському земстві. Зблизившись з полтавським архієреєм Іларіоном (І.Ю. Юшеновим), у 1895 р. був рукоположений в священики Всіхсвятської кладовищенської церкви. Незважаючи на те, що ця церква не мала приходу, став проповідувати і невдовзі зробився відомим цілому місту. Незадовго до рукоположення одружився з донькою місцевого купця. Шлюб був щасливий, але після народження другої дитини дружина померла. Після цього вирішив покинути Полтаву. За рекомендаціями Іларіона та інших впливових земляків в 1898 р. добився дозволу від Синоду на вступ до Духовної академії. В 1899—1900 рр. перебував в одному з кримських монастирів. Повернувшись до Петербурга, склав екстерном екзамен за 3-й і 4-й курси, а в 1903 р. захистив дисертацію «Современное положение прихода в православных церквях, греческой и русской». Заняття суміщав з місіонерською діяльністю в робітничих кварталах столиці: з кінця 1900 р. був священиком 2-го убіжища Московсько-Нарвського відділення Товариства попечительства про бідних та хворих дітей і законовчителем Дитячого притулку

св. Ольги. Розробив і подав петербурзькому градоначальнику Н.В. Клейгельсу проекти створення робітничих будинків і колоній, а також пропозиції щодо поліпшення діяльності сирітських притулків. Водночас з поч. 1902 р. брав участь в службах у церкві Скорботної Божої матері в Галерній гавані, де вперше виступив з проповідями про «силу робітничого товариства», намагався організувати робітничі гуртки. Цією діяльністю викликав незадоволення керівництва попечительських закладів, і в липні 1902 р. був відсторонений Синодом від своїх обов'язків за «моральну гріховність». Сповнені соціального змісту проповіді отця Гапона створили йому величезну популярність. Священником зацікавилися офіційні особи і придворні аристократи, які давали йому численні аудієнції. В той же час есери впровадили в його оточення інженера Путиловського заводу полтавця П.М. Рутенберга (партійна кличка «Мартин»), котрий відіграв трагічну роль в житті робітничого лідера.

У 1902 р. Г. Гапон познайомився з начальником особливого відділу департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ С.В. Зубатовим і дав згоду співробітничати у створенні легальних робітничих організацій під наглядом таємної поліції. На поч. 1903 р. Г. Гапон подав голові уряду С.Ю. Вітте записку з проханням посприяти в легалізації створених під «дахом» поліції робітничих гуртків і організацій. На кошти з таємного фонду департаменту поліції в серпні 1903 р. священник орендував чайну-читальню на Выборзькій стороні, що стала центром «Зібрання російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга» — першої в Росії масової робітничої організації. Особисто розробив статут і програму «Зіб-

рання», а в лютому 1904 р. очолив організацію (до цього був ієреєм церкви при петербурзькому Будинку попереднього ув'язнення). Урочисте відкриття «Зібрання» відбулося 11 квітня 1904 р. З метою створення філіалів товариства влітку 1904 р. побував у Москві, Києві, Полтаві. До кінця 1904 р. в різних районах Петербурга було створено 11 відділів організації з числом членів близько 20 тис. Для кожного відділу наймалось велике приміщення, яке після освячення перетворювали на робітничий клуб. Тут проходили збори активістів, сюди приходили робітники з сім'ями після роботи, тут для них організовувались лекції, концерти, створювалися бібліотеки і каси взаємодопомоги. Відділи очолювали вірні Г. Гапону люди з числа активних робітників. У листопаді 1904 р. серед керівництва визріла ідея петиції до царя з робітничими вимогами. За пропозицією Г. Гапона вирішили подати її в критичний момент, підтримавши об'єднаними зусиллями всього робітничого населення Петербурга. Непередбачуване звільнення 19 грудня 1904 р. чотирьох робітників Путиловського заводу, членів гапонівської організації, змусило втрутитися в конфлікт з адміністрацією підприємства. Після того, як переговори закінчилися безрезультатно, було вирішено розпочати страйк і подати царю петицію. Страйк на Путиловському заводі розпочався 3 січня 1905 р. і був підтриманий робітництвом 456 підприємств і установ. Протягом 5 днів число страйкарів зросло з 15 до 111 тис. Отець Гапон по кілька десятків разів на день виступав перед робітниками. В цей час Г. Гапон втратив довіру властей, які умовляли його вплинути на робітників і припинити страйк.

Констатувавши, що критичний момент настав, Г. Гапон закликів робітників до походу в неділю 9 січня до Зимового палацу, де цареві мала бути вручена петиція, підписана 100 тисячами чоловік, а сам вирішив очолити демонстрацію. Про намічену акцію особисто повідомив Миколу П. За ніч з 8 на 9 січня Петербург перетворився на воєнний табір: вулиці, площі, мости були заповнені військами — кавалерією, піхотою, артилерією; робітничі окраїни були відрізані від центру міста. Г. Гапон визначив 4 збірних пункти, звідки о 10-й ранку мали рушити маніфестанти — за Нарвською заставою, на Петербурзькій стороні, на Васильєвському острові, на Шліссельбурзькому тракті. Сам він, відслуживши о 12 годині молебін «о здравії» імператора в капличці Путиловського заводу, був з робітниками біля Нарвських воріт. Щоб підкреслити мирний характер де-

Членський квиток гапонівської організації.

монстрації, люди несли ікони і хоругви, а також великий царський портрет. Робітники прийшли з дружинами і дітьми, всі були одягнені по-святковому. В демонстрації взяло участь 150 тис. чол. Це була перша із всіх процесій, що йшла до царя з вимогами визнати права народу. Незважаючи на мороз, всі йшли з непокритими головами. Рухалися під спів «Спаси, Господи, люди твоя». Поліція не перешкоджала демонстрантам, навпаки, без шапок йшла поряд з робітниками. Незабаром дорогу перегородили війська. Першими на процесію напали козаки, які, прорізаючи натовп, рубали шаблями на обидва боки. Люди все ж просувалися вперед. Коли до солдатів залишалося кілька десятків кроків, гримнули залпи. Передні ряди залягли, задні кинулися врозтіч. Солдати продовжували стріляти. Всі, хто йшов поруч з Г. Гапоном, були вбиті; сам він вирятувався з місця бойні за допомогою П. Рутенберга. Священника негайно переодягли в цивільний одяг і обрізали волосся (робітники, присутні при цьому, розібрали його між собою як реліквію).

В інших частинах міста картина була така сама, число жертв вражало уяву. В нелегальній пресі наводилась цифра 5000; в урядових донесеннях повідомлялося, що вбито 130 і поранено 299 осіб. Вірогідно, кількість поранених дорівнювала близько 450—800, а убитих 150—200 чол., назагал близько 1 тис. жертв.

Свідчення 34. Сучасник про «Криваву неділю»:

«9 січня на карту були поставлені дві ідеї, які довго дурманили народ — Бог і цар. Сказані Г. Гапоном після розстрілу слова: «Немає більше Бога, немає більше царя» підвели підсумок вікового минулого, визначивши програму майбутнього. Ім'я Г. Гапона стало революційною силою».

Події 9 січня 1905 р. стали початком російської революції. Загибель сотень невинних і беззбройних людей переповнила чашу народного терпіння. Звістка про «криваву неділю» викликала хвилю страйків по всій країні. 9 січня 1905 р. в Петербурзі страйкувало 125 тис. (625 установ); в місті з'явилися барикади. Люди вимагали зброї і керівництва, але ніякої організації не було. В перші години після розстрілу Г. Гапон написав прокламацію до робітників і солдатів, закликавши до збройної війни за свободу, намагався мобілізувати відділи «Зібрання». Сподіваючись, що робітники піднімуть повстання, вважав своїм обов'язком його очолити. Але всі відділи «Зібрання» були зайняті військами, вожаки убиті або сховались. Прокламація Г. Гапона дійшла до робітників надто

пізно, коли багато вже стали до роботи, а злість притупилась. На Миколу II події 9 січня 1905 р. навели містичний жах. В революції, що почалася в країні, він звинувачував отця Гапона.

Увечері 9 січня Г. Гапон під чужим прізвиськом виступив з промовою у Вільному економічному товаристві; потім два дні переховувався на конспіративних квартирах есерів. Призначений 11 січня генерал-губернатором Петербурга і Петербурзької губернії Д.Ф. Трепов розпочав арешти, пред'явивши Г. Гапону і його товаришам звинувачення в намірах сформувати тимчасовий уряд Росії. Батьюшку активно шукали. Переконавшись, що уряд став на шлях репресій, а надії на повстання немає, Г. Гапон погодився з есерівською пропозицією покинути країну. Пізніше, в березні 1905 р., він був звільнений зі служби, позбавлений сану і виключений з духовного звання.

За кордоном Г. Гапон намагався об'єднати своїм авторитетом еміграційні партійні верхи соціал-демократів і соціал-революціонерів. В Женеві, Парижі, Лондоні провів ділові зустрічі з Г. Плехановим, В. Леніним, Є. Азефом, Ж. Жоресом, Ж. Клемансо та іншими вітчизняними і зарубіжними партійними авторитетами, був прийнятий в члени РСДРП, відкрив банківський «Фонд Гапона». Якщо раніше в партійному середовищі ставлення до його особи було переважно скептично-негативне, то тепер, після подій січня 1905 р., вся велич грози, що розігралася в Росії, перенеслася на Г. Гапона, пов'язувалася з його іменем. В очах емігрантських кіл він був єдиним практиком революції і її першою фігурою. В квітні 1905 р. Г. Гапон провів у Парижі конференцію соціалістичних партій з метою об'єднання їх у бойовий союз і вироблення єдиної тактики в революції. Проте переговори щодо об'єднання революційних сил закінчилися безрезультатно — партійні бонзи не погодилися визнати в Г. Гапоні вождя, мотивуючи відмову недостатньою компетенцією «батьюшки» а фактично заздрячи і побоюючись його авторитету. В травні 1905 р. Г. Гапон вступив до партії есерів, але скоро був виключений через «політичну безграмотність». Популярність російського робітничого лідера за кордоном була величезна: про нього постійно сповіщала преса, у вітринах виставляли його портрети, на афішах великими буквами писали його ім'я, поглянути на нього добивались іноземні знаменитості. За його рукописи платили величезні гонорари (в Парижі він написав кілька брошур і прокламацій, а також почав писати записки-мемуари). В Росії робітники далі вважали його своїм вождем і навіть збиралися поставити за життя

9 січня 1905 року на Васильєвському острові.

Карт. В. Маковського. 1905.

пам'ятник. Незабаром він одержав через спеціального посланця підтвердження формальних повноважень бути постійним представником петербурзьких робітників. На гроші (50 тис. франків), одержані від довіреної особи японського посланника в Парижі Сокова (як виявилось пізніше, агента охоранки), закупив транспорт зброї для російської революції, але найнятий з цією метою пароплав «Джон Крафтон» затонув. Переживаючи важкі хвилини, намагався розважитися в паризьких ресторанах, де неодмінно замовляв «Реве та стогне Дніпр широкий». Після амністії учасникам революції (10 жовтня 1905 р.) наприкінці грудня 1905 р. повернувся в Петербург.

Звернувшись через посередників (серед яких був директор департаменту поліції П.І. Рачковський) до голови Кабінету міністрів С.Ю. Вітте і міністра внутрішніх справ П.М. Дурново, отець-революціонер зрікався крайніх поглядів, які висловлював у прокламаціях після подій 9 січня і виступав за мирний розвиток робітничого руху на професійній основі. Водночас він добився згоди на відкриття своїх відділів і відшкодування завданих збитків в сумі 30 тис. руб. Представники владних структур все ж поставилися до Г. Гапона з недовірою, вважаючи його некерованим і дуже небезпечним. Інформація про зносини з урядовцями і одержання від них грошей з'явилася в пресі. В грудні 1905 р. газета «Гусь» опублікувала статтю «Долой маску!» з викриттям Г. Гапона як агента поліції; одночасно П.І. Рачковський звинуватив його в одержанні грошей від японців. Г. Гапон

виніс справу на суд, будучи впевненим, що виправдається, оскільки діяв в інтересах народу.

За короткий час талановитий організатор відновив діяльність усіх своїх 11 відділів як позапартійних робітничих організацій. Ім'я Г. Гапона, як і раніше, приваблювало народні маси. Наприкінці січня 1906 р. уряд заборонив діяльність «Зібрання». В свою чергу партії, які претендували на керівництво робітничим рухом, перед загрозою втратити вплив навіть на своїх членів, розпочали боротьбу з «гапонівщиною» як демагогією. Показово, що інтереси поліції і революціонерів в цьому питанні зійшлися. Г. Гапон, який хотів робити політику сам, став небезпечним для всіх. Безумовно відданий справі революції діяч став її першою великою жертвою.

На поч. 1906 р. Центральний комітет партії соціалістів-революціонерів прийняв рішення ліквідувати Г. Гапона як провокатора. Єдиним доказом його зради стали свідчення П. Рутенберга (Мартина), ніби Г. Гапон хотів вийти через нього на Бойову організацію есерів і з цією метою намагався завербувати. Головним суддею виступив член ЦК і одночасно платний агент департаменту поліції Євно Азеф (не виключено, що цим вбивством він хотів списати провали і невдачі очолюваної ним Бойової організації, виною яким він був сам). Заманивши Г. Гапона на дачу в Озерках під Петербургом (повністю довіряючи другові Мартину, отець приїхав туди сам-один і без зброї), П. Рутенберг із 6-ма бойовиками самосудом стратили Г. Гапона 28 березня 1906 р. Він висів у петлі більше місяця, поки труп, нарешті, виявили. Характерно, що есери не наважилися відкрито взяти на себе відповідальність за скоєне, представивши вбивство як приватну справу П. Рутенберга і одночасно відмежувавшись від особи останнього. У 1909 р. колишній директор департаменту поліції О. Лопухін видав революціонерам твємницю Є. Азефа, чим остаточно заплутав усі сліди.

Свідчення 35. Із спогадів сучасника про вплив Г. Гапона на робітників.

«Число робітників, які приходили послухати петицію, було таким великим, що їх доводилося пускати до зали зборів змінами по кілька чоловік, а за Нарвською заставою Гапон змушений був вийти під відкрите небо, вилізти на діжку з водою і читати петицію при світлі ліхтаря. В таємничих нечітких обрисах ряси, що тріпотіла над натовпом, в кожному звукові доливаючого хриплого голосу, в кожному слові

прочитаних із петиції вимог навкалішньому людському морю здавалося, що настає кінець, наближається визволення від страхітливих вікових мук.

А Гапон, захоплений стихією, заговорив її мовою, став висловлювати її бажання, світити її красою. Все тяглося до нього. За першим його словом готове було йти на муки, на смерть, на все».

44.3.7. Солдатські повстання

Серед повсталих матросів панцерника «Князь Потемкин Таврический» були уроженці Полтавщини: К.І. Міхненко з с. Білоцерківки, тепер Решетилівського району, Х.І. Тесленко з с. Чутівки, тепер Оржицького району, З.П. Цимбал з Чорнух, Г.І. Шестидесятій з Градизька та інші.

У 1906 р. відбулися виступи солдатів розквартированих у Полтаві 34-го Севського та 33-го Єлецького полків 9-ї піхотної дивізії. Повсталі намагалися звільнити з тюрми політичних в'язнів та висунули ряд вимог до командування.

Безпосереднім приводом до виступу солдатів 33-го Єлецького піхотного полку було обмеження вільного виходу із казарми у вечірній час та арешт 10 солдатів за революційну пропаганду. Ввечері 28 травня/10 червня 1906 р. солдати чотирьох рот полку, озброївшись гвинтівками з бойовими патронами, самовільно вийшли з казарм на подвір'я і організували мітинг, вимагаючи звільнення за-

арештованих товаришів, відміни обмежувальних порядків, увільнення запасних. Послана для наведення порядку козака сотня, побачивши озброєну піхоту, повернула назад. Наступного дня вранці близько 600 солдатів зібралися на Сінній площі і, захопивши начальника дивізії, пред'явили йому свої вимоги. Пройшовши з музикою і червоними прапорами вулицями міста, повсталі повернулися в свої казарми. Для придушення виступу до Полтави були направлені частини Київського військового округу, очолювані командуючим округу генералом Полковниковим. Після слідства, до якого було притягнуто всіх солдатів полку, засуджено 26 чол. 4 жовтня 1906 р. генерал Полковников був убитий в Полтаві есерами.

Поштовхом до повстання 34-го Севського піхотного полку послужив арешт солдата-учасника зборів представників революційних організацій міста. Піднявшись по тривозі, піхотинці трьох рот 1-го батальйону, підтримані артилеристами 2-ї та 3-ї артилерійських батарей 9-ї артбригади, увечері 15/28 липня 1906 р. вийшли на вулицю. Повсталі рушили до арештантського відділення з наміром звільнити в'язнів, але були зустрінуті кулеметним вогнем, що його відкрили викликані до місця події війська гарнізону, в т.ч. й однополчани повстанців. Після нетривалої збройної сутички повстання було придушено. В січні 1907 р. 73 учасників виступу було віддано до військового суду.

44.3.8. Єврейські погроми

В умовах наростання суспільної кризи на поч. ХХ ст. царська влада намагалася спрямувати незадоволення народних мас проти євреїв, використовуючи факти активної участі єврейської молоді в політичній діяльності й революційних організаціях, а також належність майже всіх революційних лідерів до єврейської національності.

Початок масового втягнення євреїв у революційний рух проти царизму поклали урядові закони 1882 р., які обмежували для євреїв можливості одержання деяких професій, а також проживання поза межею осілости. Царизм виправдував переслідування євреїв їхніми претензіями на виключність, опором асиміляції, сумнівними фінансовими операціями, які завдавали шкоди російській економіці, різними зловживаннями і утисками інших жителів імперії, зв'язками з во-

Команда панцерника «Князь Потемкин Таврический». Фото. 1905.

рожими Росії міжнародними політичними й банківськими колами.

У «безпорядках» перших місяців революції 1905—1907 рр. огулом звинуватили євреїв. Восени 1905 р. в 46 населених пунктах Полтавської губернії чорносотенцями були спровоковані єврейські погроми. Під час погромів захоплювалися товари і продукти, якими торгували євреї, домашнє майно; здійснювалися напади на беззахисних людей. Серед погромників були представники різних верств населення. Народ був переконаний в правомірності своїх дій, тому що поширювався слух, ніби Маніфестом 17 жовтня дозволено три дні бити євреїв за те, що вони йдуть проти царя. Як правило, учасники погромів не заарештовувалися.

18—20 листопада 1905 р. відбувся єврейський погром у Кременчуці, Крюкові й деяких навколишніх селах. Було пограбовано близько 200 домівок, 60 лавок; приблизно 40 осіб поранено, кількох забито. Євреїв, що тікали на берег Дніпра, грабували матроси. В с. Дмитрівка Кременчуцького повіту місцеві селяни, а також козаки-хуторяни вивезли борошно з єврейського складу. В Кременчуцькому повіті був уведений воєнний стан. Військовики Кременчуцького й Крюківського гарнізонів припинили безчинства без застосування зброї. «Умною распорядительностью и тактичным обращением» відзначилися офіцери 20-го піхотного Галицького полку осавул Табаєв і хорунжий Панкратов, командир роти капітан Трусквін. Припинені були також сходки «молодых евреев и евреек с противоправительственными целями», вилучені з продажу єврейські газети і журнали.

Свідчення 36. Із показань жителя Кременчука, продавця яблук Ц. Лемберга:

«...хапали і селяни, і баби, і різні городські люди, і навіть баршині, інші складали на підводи цілі ящики і вивозили».

Свідчення 37. Із повідомлення в газеті «Полтавщина» від 8 листопада 1905 р. про погром у Гадячі (20 жовтня 1905 р.):

«Хулігани бросились громить єврейские магазини. Представители власти и интеллигенция пытались остановить грабителей, но безуспешно.

Слышалось в адрес интеллигентов: «Ишь паны, жидовские защитники. Они, проклятые жида, царя не хотят!». Крестьяне спокойно нагружали свои возы выброшенными из лавок товарами».

Свідчення 38. Із повідомлення в газеті «Полтавщина» від 11 листопада 1905 р. про погром у Переяславі:

«... в лавки евреев тянулись вереницы мужчин и женщин, богатых и бедных, старых и молодых, и каждый хотел поживиться».

В той же час у багатьох містах і селах (Полтаві, Лохвиці, Борисполі, Яготині, Н.-Санжарах, М.-Перецепині) завдяки своєчасним заходам адміністрації при сприянні авторитетних громадських діячів і місцевого населення погроми не були допущені.

Свідчення 39. Газета «Полтавщина» (8 листопада 1905 р.):

«Жители Лохвицы решили не допускать у себя погрома. Была учреждена городская охрана, где сплотились обе нации [евреї й українці], еврейские лавки были закрыты на все время военного призыва. Были вызваны солдаты. Provokационные попытки не удалось, и все стихло».

Свідчення 40. Газета «Полтавщина» (13 січня 1906 р.):

«У Полтаві в жовтні була у великій кількості розповсюджена чорносотенна література, підготовлялись «истинно русские люди», настрої був напружений. Деякі гласні й члени міської думи (Короленко, Сіяльський, Сосновський, Старицький, Хабур та інші) вживали всі заходи, аби не допустити до погрому, ходили по базарах, і скрізь, де купчиться єврейське населення, випускали відозви. Залізничники взяли на себе охорону порядку в городі — озброєні (на десяток один револьвер) ходили по місту, і де помічали натовп, старалися його роздрібнити. 18 жовтня 1905 року чорносотенна демонстрація з портретами царя, яка мала кінчитися погромом, почала безчинствувати, була стримана залізничниками».

44.3.9. Полтавці — депутати Державної думи

Перша Державна дума (27.IV. — 8.VII.1906 р., 478 депутатів, 1 сесія): Джигіль Микола Васильович — службовець Крюківських залізничних

майстерень; Дубовик Феодосій Ісидорович (*1869, м-ко Омельник Кременчуцького повіту) — козак-хлібороб; Дяченко Максим Федорович (*1871, с. Іванівка Роменського повіту) — мало-земельний селянин-хлібороб; Імшенецький Яків Кіндратович (21.III.1858, с. Баба Сосницького повіту Чернігівської губ.) — статистик, громадський діяч; Іоллоє Григорій Борисович (1859, Кременчук — 1907, Москва) — правник і журналіст; Кириленко Іван Павлович (*1853) — селянин-хлібороб; Онацький М.С. (р. н. невід. — 1907) — козак із с. Бірки Гадичького повіту; Присецький Іван Миколайович (*1858, м-ко Ковалівка Зіньківського повіту — 1911) — поміщик; Тесля Андрій Юхимович (*1880, с. Степанівка Полтавського повіту) — викладач у школі садівництва; Чижевський Павло Іванович (*1860, Гадяч) — дворянин; Шемет Володимир Михайлович (*1873, хутір Александрович біля Лубен) — інструктор із садівництва; Яснопольський Леонід Миколайович (*1873, Київ) — вчений-статистик.

Друга Державна дума (20.II. — 2.VI.1907 р., 518 депутатів, 1 сесія): Булюбаш Володимир Іванович (*1858) — поміщик Хорольського повіту; Власенко Олексій Федорович — заможний козак; Дубовик Карпо Андрійович (*1881) — канцелярист; Лукашевич Степан Володимирович (*1853) — поміщик Золотоніського повіту; Маслянников Василь Васильович (1867—1913) — поміщик Прилуцького повіту; Милорадович Дмитро Миколайович (*1865) — поміщик Кременчуцького повіту, голова земської управи; Павлов Петро Петрович (21.XII.1841, с. Заїченці Зіньківського повіту) — службовець суду; Пирський Микола Васильович (1855) — протоєрей, настоятель собору в Кобеляках; Сайко Юхим Антонович (*1879) — селянин із с. Бориспіль Переяславського повіту; Черненко Тимофій Глібович (*1864) — козак-хлібороб.

Третя Державна дума (1.XI.1907 — 9.VI.1912 р., 442 депутати, 5 сесій): Герценів Дмитро Іванович (*1872) — землевласник Костянтиноградського повіту; Гордієвський Петро Микитович (*1842) — викладач; Капіст Іполит Іполитович (*1877) — граф, великий землевласник Хорольського повіту; Комарецький Микола Ананійович (*1867) — священник, благодійник Роменського повіту; Коченевський Модест Капітонович (*1838) — суддя (депутат після відмови П.М. Малами); Лукашевич Степан Володимирович (*1853) — поміщик Золотоніського повіту, депутат Думи другого скликання; Мала-

ма Павло Миколайович (*1862) — громадський діяч; Милорадович Володимир Родіонович (*1852) — предводитель дворянства Прилуцького повіту, голова земської управи; Навроцький Григорій Миколайович (6.I.1833—25.XII.1907) — громадський діяч, голова повітової земської управи, почесний громадянин Ромен; Остроградський Василь Олександрович (*1860) — землевласник Кременчуцького повіту; Пилипенко Никифор Омелянович (*1862) — юрист; Старицький Олександр Павлович (*1841) — предводитель дворянства Полтавського повіту (депутат після смерті Г.М. Навроцького); Удовичський Гаврило Гаврилович (*1873) — селянин с. Кобелячок Кременчуцького повіту; Шейдеман Євген Михайлович (*1845) — управитель карлівськими мастиками герцога Мекленбург-Стрілецьких.

Четверта державна дума (15.XI.1912 — 6.X.1917 р., 442 депутати, 5 сесій): Величко Сергій Вадимович (*1870) — поміщик Лубенського повіту; Герценів Дмитро Іванович (*1872) — землевласник Костянтиноградського повіту, депутат Думи третього скликання; Гриневич Сергій Іванович (*1864) — поміщик Костянтиноградського і Полтавського повітів; Дроздовський Іоани Дмитрович (*1865) — благодійник Золотоніського повіту; Капіст Дмитро Павлович (*1879) — предводитель дворянства Золотоніського повіту; Капіст Іполит Іполитович (*1877) — граф, великий землевласник Хорольського повіту, депутат Думи третього скликання; Коваленко Михайло Іванович (р. н. невід. — 1919) — поміщик Костянтиноградського повіту; Кочубей Василь Васильович (*1883) — предводитель дворянства Пирятинського повіту; Лукашевич Степан Володимирович (*1853) — поміщик Золотоніського повіту, депутат Думи другого і третього скликання; Невіандт Костянтин Олександрович (*1869) — поміщик Полтавського повіту; Пилипенко Никифор Омелянович (*1862) — юрист, депутат Думи третього скликання; Полунін Василь Миколайович — викладач гімназії; Угнич Юхим Савич (*1858) — касир Хорольської земської управи.

Селянин-депутат II Державної думи Юхим Сайко з Полтавщини від імені думської «української фракції» заявив про необхідність надання землі усім селянам і запропонував створити «крайовий національний земельний фонд». Він же порушив питання про запровадження шкільної освіти українською мовою. На засадах української самостійності стояв депутат IV Державної думи, поміщик Костянтиноградського повіту Михайло Коваленко.

Свідчення 41. Пропозиції депутата Ю.А. Сайка:

«—Запровадити на території України безплатну національну українську школу, з новими програмами і викладанням українською мовою. Російська мова вивчалась би як окремий предмет. — Підручники за мовою і змістом привести у відповідність із завданнями національної школи. — Незайно відкрити для вчителів тимчасові курси з вивчення української мови, української історії та літератури. Запровадити ці предмети в учительських інститутах в Україні, а в Київському, Одеському та Харківському університетах — відповідні кафедри. — Здійснення цих принципів повинні забезпечити місцеві автономні органи самоврядування».

44.3.10. Український рух

Український національний рух на поч. ХХ ст. здебільшого виявлявся у масових культурно-просвітницьких заходах, які організовували представники демократичної і ліберальної інтелігенції. Поважною силою в громадському й державному житті губернії залишалися земства, хоча з утворенням політичних партій політичне значення земств зменшилось. Особливо сильно «українофільський» дух відчувався в Полтавському губернському земстві: будинок цього земства був побудований в українському архітектурному стилі; Полтавська губернська земська управа організувала збір коштів на пам'ятник Т. Шевченку; земство найбільше спричинилося до спорудження в Полтаві пам'ятника І. Котляревському. Урочисте відкриття пам'ятника в червні 1903 р. перетворилося на українську демонстрацію і засвідчило загалом пошкваллення національного життя на Полтавщині. На урочистості в Полтаві вперше зібралися разом визначні громадські діячі, письменники, вчені, артисти, музиканти з Російської та Австрійської України: Х. Алчевська, М. Аркас, Д. Багалій, С. Єфремов, Л. Жебунь-

ов, Н. Кибальчич, М. Комаров, М. Кононенко, М. Коцюбинський, М. Лисенко, Панас Мирний, О. Олесь, Олена Пчілка, В. Симович, В. Стефаник, К. Студинський, Леся Українка. Того ж 1903 р. у Києві, Полтаві, Львові українська громадськість гідно відзначила 35-річчя творчої праці М.В. Лисенка.

Полтавська влада під час свята виявила себе не з кращого боку. Урочисте засідання міської думи, яке супроводжувало відкриття пам'ятника, було фактично зірване з вини міського голови В.П. Трегубова. Виконуючи розпорядження імперської адміністрації, він заборонив російським підданам виступати українською мовою. Привітальні адреси мовчки були передані до президії, а присутні покинули залу. Незважаючи на цей інцидент, свято тривало. Увечері наступного дня в просвітницькому будинку імені М.В. Гоголя пройшла вистава «Наталки Полтавки» за участю корифеїв українського театру Л. Ліницької, А. Жулинського, М. Садовського, С. Тобілевича, І. Карпенка-Карого, Л. Кропивницького. На вечорі прозвучала кантата М. Лисенка на слова Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському». Під цією ж назвою було видано літературний збірник, куди увійшли твори І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, П. Грабовського, Панаса Мирного, Н. Кобринської, В. Самійленка, Л. Яновської, М. Вороного. В місті відбувся вернісаж відомих українських і російських митців С. Васильківського, В. Кричевського, Ф. Красицького, О. Сластіона, М. Ярошенка, Г. Мясоедова, П. Мартиновича, Л. Позена.

Свідчення 42. В. Короленко:

«Можна було сподіватися, що на святі українського слова і промови будуть українські... Але ... місцеві представники бюрократії, яким довелося вирішувати це делікатне питання, ... стали діяти за закулісними натхненнями».

Свідчення 43. В. Трегубов:

«Я не вважаю себе вправі допустити читення привітствий на малоросійском язьке от учрежденний, обществ и частных лиц, живущих в России, поэтому прошу делегатов оглашать привітствія на русском язьке, ибо в противном случае я вынужден буду закрыть заседание думью».

Продовжувала культурно-освітню роботу Полтавська громада. З кінця

1890-х рр. активним діячем Полтавської громади зарекомендував себе адвокат Микола Андрійович Дмитрієв (1867—1908). Діяльним членом громади на поч. ХХ ст. був статистик Петро Олексійович Репетін (1879—1952).

Дмитрієв Микола Андрійович (1867, Слобожанщина — 1908, Яреськи Миргородського повіту, тепер Шишацького району) — літератор, журналіст, громадський діяч.

Здобув юридичну освіту в Харківському університеті. На поч. ХХ ст. переїхав до Полтави. Працював адвокатом. В 1905—

1907 рр. був співзасновником і редактором українського часопису «Рідний край». За проєктом В. Кричевського спорудив в Яреськах будинок в українському архітектурному стилі, де жив до своєї трагічної загибелі: потонув у Пслі, рятуючи дівчинку. Похований у Полтаві.

Репетін Петро Олексійович

(1879, с. Комишня Миргородського повіту — 28.VII.1952, Вінниця) — статистик, громадський діяч.

З 1901 р. працював в Миргородському повітовому земстві, а в 1903—1912 рр. — в статистичному бюро Полтавського губернського земства. В 1905 р. став членом нелегальної Полтавської української громади.

Збирав матеріали для часопису «Рідний край», писав статті в газету «Полтавський день». За жандармським списком разом з 75 іншими громадянами підлягав «ліквідації». Врятувався завдяки революції 1917 р. Відійшовши від активного політичного життя, займався літературно-дослідницькою діяльністю. В 1946 р. засуджений військовим трибуналом за брехливими звинуваченнями. Помер в тюрмі під час відбуття покарання.

Під час революції 1905 р. члени Полтавської громади виступили з вимогами відродження української школи. Губернський учительський з'їзд у грудні 1905 р. одностайно затвердив відповідний проєкт постанови, запропонований педагогом-громадянином Г.П. Шерстюком (1882, с. Новий Тагамлик, тепер Машівського району — 1911). У 1906 р. Полтавська громада створила перше на Україні видавництво

педагогічної літератури «Український учитель» (секретар — Г.П. Шерстюк; засновники — М. Дмитрієв, П. Мирний, Г. Маркевич. Протягом двох років було видано 16 назв книжок загальноосвітнього напрямку. (З 1908 р. видавництво функціонувало у Києві).

В роки революції суттєво розширилися рамки легальної української політичної та культурної діяльності. У 1905 р. в Лубнах з'явилась перша в Російській імперії українськомовна газета «Хлібороб», яка видавалась на кошти української громади (вийшло 5 номерів накладом 5000 екземплярів). Засновником і редактором газети був місцевий землевласник, член Братства тарасівців, діяч УНП, Володимир Шемет (1873—1933). У 1917 р. він разом з братом Сергієм стане одним із засновників Української партії Хліборобів-Демократів (*читайте про це в підручнику для 10 класу*). У 1905—1907 рр. в Полтаві (1908—1914 рр. — у Києві, 1915—1916 рр. — у Гадячі) виходив український тижневик «Рідний край». Засновниками журналу були згадуваний вище М.А. Дмитрієв, письменники Панас Мирний (1849—1920) та Григорій Олексійович Коваленко (1868—1937). Першим видавцем журналу був громадський, діяч Григорій Іпатійович Маркевич (1849, с. Вороньки тепер Лохвицького району — 1923). У Гадячі журнал «Рідний край» та додаток до нього «Молода Україна» видавала з 1914 р. Олена Пчілка.

У 1908 р. полтавський губернатор граф М.Л. Муравйов змушений був затвердити прохання міської управи про найменування вулиць Протопопівської та Новополтавської у губернському центрі відповідно іменами Котляревського і Шевченка.

Водночас першим конкретним актом урядом проти українства стало відхилення Сенатом у 1908 р. скарги полтавської «Просвіти» на відмову губернської влади зареєструвати товариство.

Полтавська «Просвіта» стала першою жертвою нового погромного курсу російської влади, який полягав у численних заборонах і переслідуваннях всього українського (офіційно «Просвіта» почала діяльність в Полтаві у 1917 р.). Особливо ганебними були заборони відзначення 50-річчя смерті (1911 р.) і 100-річчя з дня народження (1914 р.) Т. Шевченка. Ці дії уряду викликали одностайний протест всіх політичних сил. Зокрема, полтавський землевласник граф І.І. Капіст — нащадок відомої династії — публічно заявив, що заборона Шевченківського ювілею є образою для всієї України. Натомість влада помпезно відзначила 200-річчя Полтавської перемоги. У зв'язку з урочистостями в 1909 р. Полтаву відвідав імператор Микола II.

Взагалі старша нечисленна генерація українців Полтави жила замкнено, нічим назовні себе не виявляючи. Після революції 1905 р. в місті (на бульварі Котляревського) з'явилася книгарня українських книжок та україніки, власником якої був Г.І. Маркевич. Фактичним господарем книгарні була українська Полтавська громада. Ця книгарня служила також місцем зустрічі українців. Іншим інформаційним осередком українців та місцем зібрання членів Полтавської громади був Український клуб. Створення цього культурно-просвітницького товариства було зініційовано у квітні 1910 р. на зібранні представників місцевої інтелігенції у помешканні присяжного повіреного Є. Сіяльського. Засідання клубу почалися в травні 1913 р. До складу старійшин увійшли: Віктор Андрієвський, Павло Ганько, Павло Макаренко, Григорій Маркевич, Григорій Ротмістров, Євген Сіяльський, Павло Чижевський, Вадим Щербаківський. Клуб діяв до 1918 р. Учасниками засідань клубу в 1913—1914 рр. були відомі українські культурні й політичні діячі М. Грушевський, М. Міхновський, А. Ніковський, Ф. Вовк, П. Саксаганський, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Мар'яненко.

Свідчення 44. Д. Соловей:

«Вимальовувалася така картина. Навкруги Полтави — чисте море хуторської і сільської України, незаторкнуте денационалізаторською політикою російського уряду. Зустрічаючи на вулицях Полтави, чи то на базарі й у крамницях, селян приміських сіл — Горбанівки, Пушкарівки, Гуджулів, Рибців, Тахтаулова, Яківців, Кривохаток, Острівця тощо, ми чули прекрасну народню мову. Але разом з тим селянська маса була зовсім несвідома своїх національно-культурних і національно-політичних інтересів, бо на 80—85 % внаслідок старань російського царського уряду, була темна й неписьменна. Адже не існувало ні української школи, ні української преси, ні українського національного життя...

Українське міщанство, що становило основну масу людности 80-тисячної Полтави й заселявало її кутки — Кобищани, Панянку, Новобудову, Некрасівку тощо — так само рівняючи мало було денационалізоване, бо індустріального виробництва, яке скрізь відіграло визначну роль русифікатора і яке скрізь цуртувало навколо себе багато зайшого російського або цілком зросійщеного пролетаріату, в Полтаві тоді майже не існувало. ... Але й українське міщанство, хоч і вищого за селян рівня письменности, також у своїй масі не відзначалося ясно скристалізованою національно-культурною й національно-політичною свідомістю та зрілістю.

...серед маси аденационалізованої подішньої інтелігенції взагалі, а полтавської зокрема були лише одиниці, що цілком ясно відчували себе українцями, що цілком ясно усвідомлювали національно-культурні й національно-політичні інтереси свого народу й працювали, як уміли, щоб ті інтереси захистити.

Але й ця жменька свідомої української інтелігенції ... не мала змоги відкрито й легально виступати на захист свого народу, своїх переконань і поглядів. Для цього треба було ставати на важкий шлях нелегальної боротьби, а до цього шляху завжди мало хто має охоту...».

Свідчення 45. Д. Соловей:

«Зимою 1910-11 року, вже будучи студентом, ... я жив у Сумах і заробляв репетиторством. Серед моїх учнів була гімназистка-шостикласниця, з якою я підганяв математику, що ніяк їй не давалася. ... Я ... порадив робити більше вправ, поки не піджене запущене. А вона мені на це раптом відповідає: «Не можу я віддавати весь час

осоруженій математиці! Крім гімназії я двічі на тиждень ходжу до приватного вчителя польської літератури й мушу готувати йому завдання. А лекції з польської літератури я не покину» — з помітною гордістю підкреслила вона. Виявилось, що дівчина — полька. Брат її, ксьонда, живе в іншому місті... він і найшов її учителя польської літератури. ...
...я ніколи не чув, щоб у Полтаві в українських родинах ... батьки наймали дітям приватного вчителя української мови та літератури, або історії України, або, нарешті, самі навчали цього дітей».

44.3.11. Утворення українських політичних партій

На поч. ХХ ст. на Полтавщині відбувалися процеси утворення політичних партій, профспілок, кооперативів та інших організацій. Одним з ініціаторів створення знаменитої Революційної української партії (РУП) був уродженець Лубен Микола Порш (1879—1944). Серед лідерів цієї партії був відомий український патріот Микола Іванович Міхновський (1873—1924), що народився в с. Турівка Прилуцького повіту. 19 лютого 1900 р. на роковинах Т. Шевченка в Полтаві М.І. Міхновський вперше висловив ті думки, що лягли в основу його знаменитої брошури «Самостійна Україна». У 1902 р. він заснував Народну Українську партію (НУП), яка в 1917 р. перейменувалася в Партію соціалістів-самостійників. Одна з найвизначніших груп (група) РУП знаходилась в Полтаві. Особливо активними в громаді були Прокіп Понятенко і Симон Петлюра. Після того, як на II з'їзді РУП (грудень 1905 р.) вона була перейменована в УСДРП, полтавець Симон Васильович Петлюра (1879—1926) став одним із провідників цієї партії (біографії М. Порша, М. Міхновсько-

го, С. Петлюри наведено в підручнику для 10 класу).

Серед лідерів УСДРП був також виходець з Лубенщини Андрій Жук (1880—1968). Одним із організаторів Української соціал-демократичної спілки в 1905 р. став уродженець Лубен Павло Крат (1882—1952). У 1915 р. в Полтаві оформилася Юнацька Спілка, що своєю мережею охоплювала Полтавську й Харківську губернії (центральною осередком знаходився у Харкові). Головними організаторами були: Андрій Заливчий, Тарас Воля, Микола Петренко, Володимир Глуходід, Михайло Криворотченко. Метою діяльності було заснування шкільних українських гуртків. На Полтавщині такі гуртки виникли в Миргороді (гімназія та художня школа) і Лубнах. Спілка була розгромлена поліцією в 1916 р. Наприкінці 1905 р. в Полтаві діяло 25 профспілок. У 1902 р. в Гадячі було створено перше товариство взаємного кредиту.

Крат Павло Георгійович

(псевд.: П. Розвій-Поле, П. Терненко, отець Проколулін; 15.X.1882, Лубни — 25.XII.1952, Торонто, Канада) — письменник, громадсько-політичний і релігійний діяч.

Народився в сім'ї управителя Лубенської сільськогосподарської школи. Закінчив Лубенську гімназію. В 1901—1904 рр. належав до Революційної Української партії (РУП). Захопившись соціалістичними ідеями, в 1905 р. став одним із організаторів Української соціал-демократичної спілки. Закликав до повалення царату (пісня «Годі терпіти!» (1905 р.). Переслідуваний за революційну діяльність, в 1907 р. емігрував до Канади. Там проводив соціалістичну агітацію, брав участь у виданні газети «Червоний прапор», редагував газету «Робочий народ» та журнал «Віра та знання». Упорядкував збірку «Соціалістичні пісні» (1909 р.), видав збірку віршів «За землю і волю» (1914—1915 рр.) та три книги прозових оповідань і повістей. В 1917 р. відійшов від громадсько-політичної діяльності, висвятився в духовний сан і з 1918 р. працював священником пресвітеріанської церкви.

Жук Андрій Іванович

(1880, с. Вовчик Лубенського повіту — 1968, Відень, Австрія) — публіцист, кооператор, громадсько-політичний діяч.

У 1901—1905 рр. член РУП, потім УСДРП. З 1906 р. член ЦК УСДРП, співробітник партійних органів «Гасло», «Селянин». Неодноразово ув'язнювався. Восени 1907 р. разом з В. Винниченком емігрував до Галичини, де редагував кооперативні журнали «Економіст» і «Самопоміч». У часи Першої світової війни був одним із засновників і членів проводу «Союзу Визволення України» (1914—1918 рр.), членом Головної (Загаль-

ної) Української Ради у Відні (1914—1916 рр.) і Центральної управи УСС (1917—1923 рр.). В роки Української революції перебував на дипломатичній службі при українському посольстві у Відні, був радником Міністерства закордонних справ УНР. У 1930—1940 рр. жив у Львові, керував статистичним бюро Ревізійного Союзу Українських кооперативів, був співавтором видань кооперативу «Хортиця» і редактором часопису «Кредитова кооперація». Оpubлікував ряд статей і брошур на кооперативну, статистичну й економічну тематику. В 1936 р. видав мемуари «Із споминів про Симона Петлюру (1901—1907)».

Запитання і завдання

- 1*. Як Ви вважаєте, чому саме полтавці зробили найвагоміший внесок у вшанування Шевченкової пам'яті в II половині XIX — на початку XX століття?
2. Чи поділяєте Ви думку про те, що бодай раз у житті кожний українець має здійснити паломництво в українську Мекку — до могили Т. Шевченка в Каневі?
3. Пригадайте почуття, які охопили Вас на Шевченковій могилі, якщо Ви вже там були. Подумайте, чого Ви йтимете туди, якщо робитимете це вперше? Який запис у книзі відвідувачів Святині зробили (б) особисто Ви?
4. Чому, співчуваючи ідеалам «землевольців», громадівці заперечували проти організаційного єднання і терористичних методів боротьби?
5. Прочитайте свідчення 15. Чи мав право революціонер-українець посилатися на відсутність рідних феніїв і Парнелів? Чи схвалюєте ви негативну позицію М.П. Драгоманова щодо відпливу українських суспільно активних елементів в сусідські (зокрема, російські) національні організми?
6. Чи виправдовуєте Ви закиди старогромадівців М.П. Драгоманову щодо недоречності його політичної діяльності за кордоном?
7. Чому в 1870-х рр. загострилися і у багатьох випадках переросли в сімейні трагедії протиріччя між синівськими почуттями і обов'язком перед народом, вірністю ідеї (свідчення 16—19)?
8. Чому факт створення Тарасівської організації на могилі пророка мав символічне значення?
9. Що Тарасівці визначили своїм політичним ідеалом і своїм головним завданням (свідчення 8)? Якої духовної роботи вимагалось від кожного Тарасівця, щоб виростити з себе українського інтелігента в найвищому розумінні цього слова (свідчення 9)?
10. Чому народжений на Полтавщині «Profession de foi молодих українців» належить до найвизначніших документів національного відродження України кінця XIX ст.?
11. Чому урядових рішень 1903—1904 рр. виявилось недостатньо, щоб внести заспокоєння в селянську масу?
12. Чи міг із Г. Галона вирости вождь української революції?
13. Чи поділяєте Ви думку про те, що Полтавський міський голова В.П. Трегубов у 1903 р. заплямував себе на всю Україну?
- 14*. Прочитайте свідчення 44. Чому полтавська, як і взагалі українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть не змогла належним чином збудити й покликати до життя національну енергію цілком здорової української народної маси?
15. Прочитайте свідчення 45. Чому дівчина-полька за сотні кілометрів від батьківщини мала вчителя рідної словесності, а українська молодь у себе вдома не могла знайти жодного інтелігента, хто б допоміг вивчити мову, літературу й історію України?
16. Представники яких соціальних станів представляли Полтавську губернію в I—IV Державних думах? Чи можна вважати станову чи фахову належність визначальним фактором політичних симпатій депутатів?
17. Пригадайте кілька важливих суспільно-політичних подій II половини XIX — початку XX століття, що відбувалися на території краю, або до яких мали відношення його жителі?
18. Підготуйте розповідь «Революційні події 1905—1907 рр. на території Полтавщини».
19. Які політичні партії, громадські та культурно-освітні організації діяли на території краю у II половині XIX — на початку XX століття?

45

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

- 45.1. Мережа освітньо-культурних закладів Полтавської губернії 219
- 45.2. Наука, медицина, військова справа. 227
- 45.3. Література 238
- 45.4. Театр і кіно 243
- 45.5. Музика 245
- 45.6. Архітектура. 248
- 45.7. Живопис і скульптура 251
- 45.8. Фотографія. Декоративне мистецтво 259
- 45.9. Спорт 260

Інтродукція

Колоніальний статус України не створював умов для піднесення культури в цілому, а відставання в формуванні буржуазної нації не стимулювало розвиток української національної культури. Антиукраїнська політика царизму в галузі освіти розвела в краї страшенну темноту. Між українцями грамотним був один на десять душ. Школи з нерідною мовою, з чужими по духу вчителями не могли задовольнити духовні потреби народу, виховати національно свідоме покоління.

Незважаючи на труднощі із здобуттям вищої освіти й проведенням дослідницької роботи, внесок учених-полтавців у світову науку не зменшився, а зріс. Значну роль у популяризації та розвитку науки на Полтавщині відіграли громадські товариства й організації, окремі подвижники. Полтавці, як і раніше, поповнювали лави діячів літератури і мистецтва різних художніх шкіл і напрямів. В умовах суперництва й співіснування багатьох мистецьких тенденцій на поч. ХХ ст. зародився український національний стиль. Патріотично настроєні діячі культури сприяли своєю творчою й громадською діяльністю пожвавленню національного руху. Невичерпним джерелом натхнення для професійних митців продовжувала служити народна творчість.

45.1.1. Неосвіченість українського населення як результат колоніальної політики царизму

Протягом II пол. XIX — поч. XX ст. колонізаторський режим Російської імперії далі гнув свою лінію в галузі освіти, стимулюючи заходи, які об'єктивно вели до денаціоналізації українців.

Згідно перепису 1897 р. в Полтавській губернії на 100 осіб налічувалося всього 17 письменних (16,9%) — показник в 1,4 рази менший від середнього по європейській Росії (24 місце серед 34 губерній). Неосвіченість має була великою перешкодою у розвитку національної самосвідомості, нівелювала патріотичні почуття.

Більшість дітей не вчилася через відсутність шкіл і вчителів. Імперські правителі свідомо обмежували мережу початкових і середніх шкіл. До поч. XX ст. царський уряд фактично усунувся від матеріального утримання початкових навчальних закладів, передоручивши цю справу земствам. В той же час Міністерство народної освіти залишило за собою право розробляти й контролювати навчальні програми. Головний напрямок освітньої політики в Україні визначали Валувєвський циркуляр і Емський указ. Українська мова в школи не допускалася, навчання в усіх ланках освіти велося виключно російською. Викладати українською мовою заборонили навіть у меморіальній школі імені І.П. Котляревського, відкритій в губернському центрі в 1905 р. на благодійні кошти.

Єврейські громади відкривали (на кошти із коробочного збору й добровільні пожертвування) релігійні школи для хлопчиків — хедери і загальноосвітні училища Талмуд-Тора. Для дівчаток із бідних сімей відкривалися професійні школи. В губернії діяло 443 хедери і 43 єврейські початкові школи і училища, в яких навчалася 4811 учнів. На поч. XX ст. вперше запроваджено спільне навчання єврейських і християнських дітей, але для євреїв встановлювався відсоток від норми прийому.

Переважає частина середніх навчальних закладів була закріплена за окремими урядовими відомствами: гімназії, прогімназії, реальні училища і учительські семінарії підлягали Міністерству народної освіти; кадетські корпуси — війсь-

Табл. 45.1

Питома вага письменних на Полтавщині на початку XX ст.

за національною ознакою (за даними 1905 р.)			
українців	росіян	євреїв	німців
14,5%	42%	52%	78%
за місцем проживання (за даними 1910 р.)			
у містах	у селах	у середньому	
48,2%	24,2%	26,2%	

ковому міністерству; комерційні, ремісничі, технічні, промислові, сільськогосподарські училища — Міністерству торгівлі і промисловості; духовні семінарії та училища — Синоду; жіночими гімназіями опікувалося благодійне «відомство цариці Марії». Середні навчальні заклади безпосередньо підпорядковувалися попечителю Київського учбового округу.

Позитивно впливало на дітей музичне виховання — всі дореволюційні навчальні заклади мали свої хори. Серед вчителів переважали педагоги з нижчою освітою (73,7%). Вчительська зарплата складала пересічно 300 руб. на місяць.

Свідчення І.

Характерна деталь російської колоніальної системи: на основі законів 1869 і 1886 рр. усі чиновники, в т. ч. й шкільні вчителі «Південно-Західного краю» одержували окрему додаткову платню за «обрусеніє», тобто за обов'язки русифікаторів.

Схема 45.1

Зростання рівня освіти в Полтавській губернії в середині XIX — на початку XX ст.

45.1.2. Початкова освіта

Здобувалася в земських, церковно-парафіяльних, міських, міністерських та інших школах (училищах). Реформувавши у 1860-х рр. шкільну освіту («Положення про початкові народні училища» 1864 р.), уряд задекларував беззаперечність школи, надав право відкривати початкові школи громадським організаціям і приватним особам, дозволив жінкам викладацьку діяльність.

Керувала місцевими початковими навчальними закладами Полтавська дирекція народних училищ. У 1909 р. вона поділялася на 9, в 1916 р. — на 16 районів. Очолювалася директором, який призначався попечителем і затверджувався міністром народної освіти. Навчальний рік у міських школах починався 1 вересня, у сільських — 1–15 жовтня (нерідко в перших числах листопада); закінчувався у сільській місцевості 1 травня, у містах — в перших числах червня.

Земські початкові школи. Відкривалися й утримувалися на земські кошти або на спільні кошти земств і сільських громад. Кількість земських шкіл та учнів у них зростала: 1871 р. — 48, 1887 р. — 624 (45657 учнів), 1895 р. — 736 (60970), 1898 р. — 809, 1907 р. — 1030 (82320), 1916 р. — 1773.

Розв'язуючи фінансово-господарські питання, земства не мали права втручатися в навчально-виховну діяльність. Як правило, земства наймали або споруджували приміщення, підбирали вчителів та оплачували їх працю, постачали підручники та посібники, відкривали бібліотеки, книгарні. Утримання однієї школи в середньому коштувало 6766 руб. річно, з яких земства виділяли 832 руб. (1910 р.). В асигнуванні земських шкіл брали участь громадські діячі й приватні особи.

Рівень земських шкіл порівняно з іншими був вищий. Термін навчання спочатку складав три, а з 1890-х рр. — чотири роки. Викладалися: закон божий, російська мова (письмо і читання), арифметика, співи. В багатьох школах поряд з вивченням навчальних дисциплін учні оволодівали ремеслами і трудовими навичками. Навчання в більшості шкіл було безплатним.

Містилися земські школи переважно в пристосованих тісних приміщеннях, класи були переповнені — за партами одночасно сиділо 48–50, а іноді й 60–80 учнів. На початку XX ст. зведено ряд шкільних будинків в українському національному стилі. Вчителями земських шкіл працювали випускники гімназій, прогімназій, учительських та духовних семінарій, єпархіальних училищ та приватних навчальних закладів — у більшості інтелігенти у першому поколінні (51,6% вихідці з козаків і селян); переважну частину вчителів складали жінки. Матеріальні умови життя педагогів були незадовільними; річна платня забезпечувала напівголодне існування. Давався ознаки невисокий рівень педагогічної підготовки (частково ця проблема розв'язувалася через вчительські курси). Але в своїй абсолютній більшості вчителі працювали самовіддано, намагалися застосовувати ефективні методи навчання, збільшували рівень початкових знань, викладаючи додатково до програми природознавство, фізику, хімію, географію та історію. Побутові негаразди значною мірою компенсувалися надвичайно шанобливим ставленням до особи вчителя з боку простих людей.

Після 1917 р. земські школи були перетворені більшовиками на єдині трудові школи.

Земські ремісничі школи. Окрім загальноосвітніх, земства завели також ряд професійних ремісничих шкіл — бондарних, теслярських, вишивальних, гончарних, килимарних, ковальських, слюсарних, колісних, кошикарських, кравецьких, лимарських, рукодільних, столярних, ткацьких, шевських та інших.

Першою професійною школою в краї було Полтавське земське ремісниче училище, засноване в 1878 р. в Дігтярях Прилуцького повіту (в 1897 р. переведене до Полтави). Випускало техніків і ремісників для сільськогосподарського виробництва — слюсарів, ковалів, столярів, ливарників. Широко відомою в Україні та за її межами була Дігтярівська зразкова навчально-показова ткацька майстерня Полтавського губерньського земства, заснована 1898 р. Готувала фахівців-інструкторів і майстрів ткацтва і килимарництва. Не меншу славу здобула Миргородська

Приїзд учительки. Карт. К. Трутовського. 1869.

Похвальний лист учня Кукобівського земського початкового народного училища Полтавського повіту М.І. Лютого. 1912.

художньо-промислова школа імені М.В. Гоголя Полтавського губерніського земства, заснована 1896 р. Готувала фахівців для керамічної промисловості та народного гончарства. Чудові тканини й вишиті речі з класичними українськими візерунками виготовлялися в Решетилівській ткацькій навчально-показовій майстерні, заснованій 1905 р.

Напередодні Першої світової війни на Полтавщині діяли 104 ремісницькі школи і майстерні (6 підпорядкованих губерніському, 98 — повітовим земствам), а також утримувалася Глинська гончарна інструкторська школа. Щодо піклування про ремісницьке навчання Полтавське земство займало перше місце серед усіх земств Російської імперії. Вироби професійних шкіл і майстерень здобували престижні нагороди на численних регіональних, всеросійських, міжнародних виставках, експортувалися в зарубіжні країни.

Церковно-парафіяльні школи. Діяли при церковних парафіях (до 1884 р. називалися приходськими або парафіяльними). Перебували у віданні Полтавської єпархії. Поділялися на школи грамоти (одно- і дворічні), однокласні й двокласні (відповідно 2—3 і 4—5 років навчання; закінчення другого класу давало право бути вчителем в однокласній школі). У кількісному відношенні вони поступалися земським: 1887 р. — 190 шкіл (5870 учнів), 1895 р. — 339 (12486), 1910 р. — 903, 1916 р. — 961 (56656).

Матеріальна база шкіл була дуже слабка, більшість їх тулилися в селянських хатах, церковних сторожках, волосних правліннях. Єпархія асигнувала вкрай обмежені кошти: в середнь-

ому 250 руб. на школу і 7 руб. на учня (1895 р.). Безплатним навчання було лише в Кременчуцькому, Переяславському, Прилуцькому повітах, у решті повітів батьки сплачували річно від 30 коп. до 3 руб. Відчутну матеріальну підтримку церковно-парафіяльним школам надавало створене 1890 р. Полтавське єпархіальне братство ім. святого Макарія та благодійники.

Кількість учнів у школі дорівнювала в середньому 29—35 чол. Учніський контингент складали діти нижчих верств, переважно селян. Хлопчики й дівчатка вчилися як разом, так і окремо. Головними дисциплінами були: закон божий, церковнослов'янське читання, церковні співи, церковна історія, арифметика, російська мова, вітчизняна (російська) історія, географія, геометричне креслення і рисування, дидактика, початкові відомості з гігієни, чистописання. Викладалися також столярна, теслярська, ковальська справа для хлопців і рукоділля для дівчат. Учні залучалися до виконання церковних обрядів. Послух та поведінка вихованців церковно-парафіяльних шкіл були вищі, ніж в інших навчальних закладах. У кожній школі були невеликі хори; авторитет вчителя і школи значною мірою залежав від того, як діти співають під час церковної служби. Невосвічені батьки в сільській місцевості фактично задовольнялися вмінням дітей читати та співати. Вчителями церковно-парафіяльних шкіл був переважно священики, дяки, семінаристи, іноді грамотні селяни. Рівень їхньої підготовки був значно нижчий порівняно з вчителями земських шкіл (при цьому духівництво намагалося не допускати в церковно-парафіяльні школи вчителів, які закінчили світські заклади).

У 1917 р. церковно-парафіяльні школи були реорганізовані більшовиками на світські загальноосвітні трудові.

Міські училища. Початкові училища підвищеного типу. Створювалися з 1872 р. на базі повітових училищ і парафіяльних шкіл (нові відкривалися з ініціативи міських дум). Утримувалися коштом держави, земств, міст, благодійників та від плати за навчання (зведена 1877 р., складала від 4 до 10 руб. на рік).

Навчання тривало шість років, причому випускники не мали права вступу до середніх навчальних закладів (програми не узгоджувалися з гімназичними). Навчання можна було продовжувати у нижчих професійних школах і на педагогічних курсах. Викладалися: закон божий, читання і письмо (російською і церковнослов'янською мовами), арифметика, практична геометрія, географія, історія, природознавство, фізика,

креслення, малювання, гімнастика, у деяких училищах — іноземна мова; з II пол. 1880-х рр. введена ручна праця. При окремих училищах діяли класи ремесла, дворічні педагогічні курси.

На Полтавщині функціонувало: 1874 р. — 17, 1910 р. — 25, 1912 р. — 29 міських училищ; навчалось (1912 р.): 3449 хлопчиків і 606 дівчат, з них дітей козаків — 1541, селян — 895, міщан і цехових — 870, дворян і чиновників — 103, почесних громадян і купців — 63, духовенства — 24.

У 1912 р. були реорганізовані у вищі початкові училища — навчальні заклади підвищеного типу, які мали чотирирічний курс навчання. Вивчалися: закон божий, російська мова і словесність, арифметика, алгебра, геометрія, російська історія з відомостями із загальної, природознавство, фізика, креслення, малювання, гімнастика. Після 1-го і 2-го класів учні мали право вступити відповідно до 2-го і 3-го класів загальноосвітніх шкіл, після закінчення — продовжити навчання в учительських семінаріях і технічних училищах.

Після 1917 р. перетворені на єдині трудові школи.

Міністерські училища. Зразкові початкові навчальні заклади для отримання підвищеної елементарної освіти. Поділялися на одно- і двокласні (відповідно з 3-річним і 5-річним курсом навчання). Відкривалися, починаючи з 1869 р. на базі парафіяльних шкіл Міністерства державних маєтностей. Базовий рівень складали дисципліни: закон божий, російська мова, арифметика, в 2-му класі до них додавалися: історія, географія, природознавство, основи планіметрії, креслення, церковні співи.

У Полтавській губернії діяло: 1874 р. — 6, 1912 р. — 63 міністерських училища (4 одно- і 59 двокласних, навчалось 8005 хлопчиків і 1504 дівчинки). При деяких училищах відкривалися класи для дорослих, столярно-ремісничі класи, закладалися сади та городи для практичних занять.

Містилися училища в громадських та поміщицьких приміщеннях. Утримувалися коштом держави, земства, громад. Учителями працювали випускники учительських семінарій.

Після 1917 р. перетворені на єдині трудові школи.

45.1.3. Середня освіта

Мережу середніх навчальних закладів в Полтавській губернії складали: чоловічі й жіночі гімназії; реальні, комерційні, професійні училища; духовні училища й семінарії; учительські

семінарії й інститут; закриті навчальні заклади: Полтавський інститут шляхетних панів і Петровський Полтавський кадетський корпус.

Вищих навчальних закладів на території губернії не існувало. Випускники середніх шкіл продовжували навчання в іногородніх університетах.

Гімназії. Середні загальноосвітні навчальні заклади, переважно з гуманітарним ухилом. Термін навчання складав з 1828 р. — 7, з 1871 р. — 8 років. За Статутом 1864 р. поділялися на: 1) класичні з викладанням двох давніх мов (грецької й латини); 2) класичні з викладанням латинської мови; 3) реальні без викладання давніх мов (з 1872 р. — реальні училища). Випускники класичних гімназій могли вступати до університетів, реальних — тільки до вищих технічних навчальних закладів (до 1888 р.). Всі гімназії мали підготовчі класи. Жіночі, крім того, восьмий педагогічний клас. Випускники й випускниці отримували атестат на звання вчителя початкової школи та молодших класів гімназій, восьмий педагогічний клас давав право на звання домашньої вчительки, а золотим медалісткам — домашньої наставниці. Вивчалися дисципліни: закон божий, грецька, латинська, російська, французька, німецька мови, математика, фізика, історія, географія, малювання, співи, гімнастика, військова підготовка (для хлопців), рукоділля, танці (для дівчат). Крім уроків, широко практикувалися музичні та літературні вечори, драматичні вистави, екскурсії. Викладацький склад гімназій був досить високий. Вчителями працювали випускники університетів, вчительських інститутів, духовних семінарій, в жіночих, крім того, вищих жіночих курсів, жіночих гімназій, інститутів шляхетних панів. Мови, як правило, читалися іноземцями. Більшість гімназій мали навчальні кабінети, бібліотеки, гімнастичні зали, а Лубенська чоловіча гімназія — єдина в Росії — навіть власну метеорологічну станцію.

У 1916 р. в Полтавській губернії діяло 35 класичних гімназій (12 чоловічих, 23 жіночих), в яких навчалось 9722 учні. Містилися, як правило, в спеціально споруджених будинках. При деяких гімназіях відкривалися квартири (пансіони) для учнів.

Право вступу до гімназій мали хлопці й дівчата всіх станів і віросповідань. Утримувалися на кошти держави, міста, губернського і повітових земств, приватних пожертвувань і плати за навчання. Плата річно складала: 40 руб. в підготовчих класах чоловічих, 30 руб. жіночих гімназій; 50—60 руб. в основних класах чоловічих, від 30—75 до 60—100 руб. жіночих гімназій.

Після 1917 р. гімназії реорганізовані в єдині трудові школи.

Реальні училища. Середні навчальні заклади з професійним ухилом в старших класах. Термін навчання складав 6—7 років. На відміну від класичних гімназій, в реальних училищах надавалася перевага природничим і фізико-математичним наукам та новим мовам. Викладалися: закон божий, математика, хімія, фізика, географія, історія, анатомія, фізіологія, російська, німецька, французька мови, космографія, малювання, креслення.

У 1888 р. перетворені на загальноосвітні середні школи з переважанням у навчальних планах предметів реального циклу. Випускники одержали право вступу на фізико-математичні і медичні факультети університетів.

У 1916 р. в Полтавській губернії діяло 5 реальних училищ: Полтавське і Кременчуцьке Олександрівські, Хорольське, Лохвицьке, Роменське.

Після 1917 р. реорганізовані в єдині трудові школи.

Комерційні училища. Середні навчальні заклади, що задумувались як професійні для підготовки фахівців торгівлі та комерційної справи, але фактично стали загальноосвітніми школами, які давали загальну і спеціальну освіту. Термін навчання складав 7—8 років. Приймались діти 10—12 років обох статей всіх станів і віросповідань з освітою, що дорівнювала знанням за перший клас реальних училищ. Крім загальноосвітніх дисциплін викладалися: комерційна арифметика, теоретична і практична бухгалтерія, комерційне діловодство, торгове і промислове законодавство, комерційна географія та кореспонденція, політична економія, хімія, товарознавство.

У 1916 р. в Полтавській губернії діяло 6 комерційних училищ: Полтавське О.О. Вайера, Кобеляцьке, Прилуцьке, Кременчуцьке, Переяславське, Роменське.

Учительські семінарії. Середні навчальні педагогічні заклади для підготовки вчителів народних початкових шкіл. Мали 3- і 4-річний курс навчання. Приймались юнаки не молодше 16 років всіх станів і віросповідань після складання вступних іспитів за програмою двокласних початкових училищ. Для вступників відкривалися підготовчі класи. Утримувалися на державні та земські кошти.

Викладалися: закон божий, російська і церковнослов'янська мови, арифметика, геометрія, російська і загальна історія та географія, природознавство, малювання, чистописання, основи педагогіки, гімнастика, співи, музика, педаго-

гічні практичні заняття, ручна праця. Практикувалися позакласні заняття. Викладачами працювали випускники університетів, учительських інститутів, гімназій. Після 1917 р. перетворені на 3-річні педагогічні курси.

У Полтавській губернії діяло 4 учительські семінарії: Великосорочинська імені М.В. Гоголя (1904 р.), Лубенська (1911 р.), Прилуцька (1915 р.), (Полтавська (1916 р.).

У 1914 р. засновано Полтавський учительський інститут — середній чоловічий педагогічний навчальний заклад, що мав метою підготовку вчителів для вищих початкових і міських училищ та середніх класів загальноосвітніх шкіл. Мав 3-річний термін навчання. Предмети викладання: закон божий, російська мова, математика, історія, географія, природознавство, фізика, малювання, креслення, чистописання, гімнастика. До штату входило 8 викладачів, священник і лікар. Перший директор — Олександр Костянтинович Волнів (1872—1942).

У липні 1919 р. навчальний заклад перетворено на Полтавський педагогічний інститут.

Духовні навчальні заклади. Готували служителів культу. В губернії функціонували Полтавська духовна семінарія (переведена в 1862 р. з Переяслава) і кілька духовних училищ. Викладалися спеціальні предмети і загальноосвітні дисципліни. Діяли до встановлення в Полтаві радянської влади у 1918 р.

Професійні школи і училища: Полтавська фельдшерська школа (засн. 1872 р. при Полтавській губернійській земській лікарні); Кременчуцька акушерсько-фельдшерська школа (відкр. 1904 р. при Кременчуцькій губернійській земській лікарні, організатор і перший директор — хірург,

Полтавська жіноча художньо-реміснична школа ім. С.С. Хрульова. Фото. 1912.

науковець і громадський діяч Овксентій Трохимович Богавський (1848—1930); Полтавська школа садівництва і городництва (засн. 1895 р. Полтавським губернським земством, в 1912 р. реорганіза. в училище садівництва); Полтавська жіноча художньо-ремісничка школа ім. С.С. Хрульова (засн. 1912 р. на кошти громадського діяча, голови правління Полтавського земельного банку С.С. Хрульова); Андріївська сільськогосподарська школа (відкр. 1897 р. в Андріївці Кобеляцького повіту); Золотоніська сільськогосподарська школа (відкр. 1898 р.); Полтавське музичне училище (засн. 1902 р., фундатор і перший директор — скрипаль і музичний діяч Дмитро Володимирович Ахшарумов (1864—1938), з 1916 р. розміщувався в спеціально спорудженому для училища триповерховому будинку з двома фойє і концертною залом на 1200 місць); Полтавські музичні класи Ф.І. Базилевич (відкр. 1900 р.).

45.1.4. Рух за відродження української школи

На губернському вчительському з'їзді 5—6 грудня 1905 р. вчитель-громадівець Г. Шерстюк запропонував проект постанови, який передбачав впровадження українських шкіл, видання україномовних підручників, організацію вчительських курсів з української мови, літератури та історії України. З'їзд одногolosно підтримав ці вимоги. В 1906 р. за участю Г. Шерстюка, М. Дмитрієва, П. Мирного, Г. Маркевича в Полтаві було створено перше на Україні видавництво педагогічної літератури «Український учитель». Протягом 1906—1908 рр. видано 16 назв україномовної літератури, серед них — «Кратка граматика для школи» Г. Шерстюка, «Про небо» С. Черкасенка, кілька збірок українських дитячих казок. (З 1908 р. видавництво функціонувало в Києві). Чимало полтавських освітян входило до створеної 1906 р. в Києві Всеукраїнської спілки вчителів та відродженої 1908 р. «Спілки вчителів-українців». Серед учнівської молоді була створена «Українська спілка полтавських учнів», до складу якої входили 184 представники різних навчальних закладів.

45.1.5. Видатні педагоги-полтавці

У Полтаві народилися: Іван Матвійович Стешенко (1873—1918) — майбутній

Будинок земської школи в с. Риги Лохвицького повіту. 1913—1914.

перший міністр освіти Української Народної Республіки; Віктор Никанорович Андрієвський (1885—1967) — викладач Полтавського комерційного училища, в 1917—1918 рр. губернський комісар освіти; Василь Адріанович Євтушевський (1836—1888) — математик-педагог, чий «Збірник арифметичних задач» перевидавався 65 (!) разів; Франц Іванович Симашко (1818—1892) — багаторічний викладач і директор Петровського Полтавського кадетського корпусу. На хуторі Германівський біля с. Лепляве Золотоніського повіту народився учитель і видавець Олексій Хомич Андріяшев (Андріяш; 1826—1907). Уродженцем Гадяцького повіту був науковець-педагог Петро Семенович Іващенко (1846—1897). В с. Терники Хорольського повіту народився учитель Микола Петрович Ілляшевич (1834 — р. см. невід.). В с. Рашівка Гадяцького повіту з'явився на світ Іван Семенович Андрієвський (1856 — р. см. невід.) — викладач і директор Глухівського учительського інституту, автор

ряду науково-філософських та педагогічних праць. У Зінькові народився педагог Петро Михайлович Клуний (1874 – р. см. невід.). Уродженцем с. Лебединці Прилуцького повіту (тепер Срібнянського району Чернігівської обл.) був філолог-славіст, автор 45 праць педагогічного характеру Андроник Оникійович Степович (справж. прізвище – Дудка-Степович; 1856—1935). В с. Новий Тагамлик Костянтиноградського повіту (тепер Машівського району) народився педагог і видавець Григорій Пилипович Шерстюк (1882—1911).

У дореволюційні роки на Полтавщині почали свою діяльність видатні педагоги ХХ ст. Антон Семенович Макаренко (1888—1939) та Григорій Григорович Ващенко (1878—1967) (біографії І.М. Стеценка, В.Н. Андрієвського, А.С. Макаренка та Г.Г. Ващенка вміщено в підручнику для 10 класу).

45.1.6. Бібліотеки. Друкарні. Періодичні видання

У II пол. ХІХ — поч. ХХ ст. в Полтавській губернії зростає кількість бібліотек. Окрім губернського центру, міські бібліотеки існували в повітових містах; працювали громадські бібліотеки з читальнями; функціонували приватні бібліотеки. У 1911 р. в 11 повітах Полтавської губернії діяло 215 бібліотек, серед них 60 народних. Проте лише у 12 народних бібліотеках були книжки українською мовою, передусім «Кобзар» Т.Г. Шевченка.

У 1897 р. в Полтавській губернії налічувалося 36 казенних і приватних друкарень; в 1910-х рр. кількість друкарських закладів зростає до 60. Власниками друкарень були переважно представники єврейської буржуазії. Поряд з книжковою і газетно-журнальною продукцією друкувалися різні довідки, прейскуранти, наклейки, афіші. Численні комісії, товариства, відділи, бюро, гуртки видавали свої щорічники, інструкції, описи, звіти, брошури.

Масштабного українського книговидавництва на Полтавщині не з'явилося. На перешкоді цьо-

му стали царські укази 1863 та 1876 рр. про заборону української книги. На поч. ХХ ст. Педагогічне бюро Полтавського губернського земства видало серію скромно оформлених книжечок «для класного читання» з творами українських письменників. Значну кількість популярної літератури видала «Просвіта». Видавництво «Український учитель» за три роки випустило 16 назв книг. Протягом 1904—1918 рр. в Полтаві діяла приватна друкарня української книги — «Книгарня Г.І. Маркевича». Вона випустила підручники: «Рідна мова» О. Базилевича, «Коротка граматики української мови» П. Залозного, «Арифметика» О. Степовика, а також твори Т.Г. Шевченка, І.П. Котляревського, Лесі Українки, М.Л. Кропивницького, А.Ф. Каденка, Панаса Мирного. В 1907 р. було здійснено перше повне видання «Кобзаря», а в 1909 р. надруковано ноти до «Заповіту». «Книгарня» друкувала також афіші ювілейних вечорів і вистав Полтавського музично-драматичного гуртка, художні листівки, присвячені гетьманам і українським письменникам, краєзнавчі видання. Популярністю серед українців користувалася продукція видавничого Полтавського товариства «Боян» (діяло протягом 1911—1918 рр., випускало художньо оформлені нотовидання, в т.ч. українські народні пісні з нотами).

У дореволюційні часи в Полтавській губернії видавалося чимало газет та журналів. Протягом 1838—1919 рр. в Полтаві виходила офіційна урядова газета «Полтавские губернские ведомости». У 1908—1911 рр. газета виходила під назвою «Полтавские ведомости». В останній період існування (1918—1919 рр.) часопис (за винятком

Будинок земської бібліотеки та громадського книжкового складу в Полтаві. Фото. Поч. ХХ ст.

днів денікінської окупації) друкувався українською мовою.

Одним з найстаріших був журнал Полтавського єпархіального управління «Полтавские епархиальные ведомости», що виходив у 1863—1919 рр. Протягом 1896—1917 рр. Полтавське сільськогосподарське товариство видавало щомісячник «Хуторянин» — ілюстрований журнал з питань сільського господарства, промисловості, кооперації та торгівлі. У різний час журнал редагували Д.І. Квітка, П.М. Малама, П.І. Гриневич, П.П. Ганько, А.П. Шимков, Д.О. Ярошевич. Тираж видання налічував більше 10 тис. примірників. При «Хуторянину» діяло видавництво, яке випускало книжки, брошури, плакати, календарі. Журнал надходив до безплатних бібліотек-читалень та бібліотек сільськогосподарських навчальних закладів. Редакція двічі нагороджувалася золотою медаллю сільськогосподарських виставок.

Протягом 1902—1916 рр. щоденно видавався «Полтавский вестник» (перший редактор Дмитро Олексійович Іваненко). Видавнича діяльність в місті значно активізувалася в роки першої російської революції. В 1904—1906 рр. виходила газета «Полтавщина», що набула широкі симпатії серед людності краю. Газета була заснована як позапартійний демократично-прогресивний орган, хоча більшість членів редакційного комітету (А.І. Смагін, Д.Й. Ярошевич, Є.І. Сіяльський, Я.К. Імшенецький) входили до складу кадетської партії. Активним співробітником «Полтавщини» був В.Г. Короленко. З встановленням режиму третьочергової монархії газета була заборонена. В 1913—1916 рр. Полтавський комітет кадетської партії налагодив випуск газети «Полтавский день». Органом соціал-демократів був щоденний часопис «Колокол» (1906—1907 рр.; в 1905 р. видання здійснювалося під назвами «Полтавская народная газета» і «Полтавский рабочий»). Газета тиражем 10 тис. примірників розповсюджувалася головним чином серед робітників (вартість річної переplatи становила 4 руб. 50 коп.). За публікацію протиурядових матеріалів газета неодноразово конфісковувалася, а її редактор С.В. Константинов притягнувся до судової відповідальності. Авторитетним виданням був «Полтавский голос» — щоденна політична і громадсько-літературна газета, що виходила у Полтаві в 1907—1915 рр. (вечірня газета-копійка виходила з 1910 р.). Відповідальним редактором «Полтавского голоса» був агадуваний вище Д.О. Іваненко, а видавцем — його брат Яків. Крім названих, в Полтаві видавалося ще близько 20 газет.

Після вимушеного прийняття імперським урядом 24 листопада 1905 р. «Тимчасових правил про пресу», які скасовували попередню цензуру, а отже, і заборони на українське слово, в Полтаві з ініціативи М. Дмитрієва, Г. Маркевича, П. Мирного, Г. Коваленка був заснований тижневик (згодом — двотижневик) «Рідний край» — громадський і літературно-науковий часопис. Виходив протягом 1905—1907 рр. в Полтаві, 1908—1914 рр. — у Києві, 1915—1916 рр. — у Гадячі. Першими редакторами часопису стали М. Дмитрієв і Г. Коваленко, співредактором і головою літературно-художньої частини журналу був П. Мирний; у середині 1906 р. до роботи в редакції долучилася О. Пчілка. В 1905 р. було видано одне число, в 1906 р. — десять. У 1906, 1908—1914 рр. виходив додаток «Молода Україна». «Рідний край» дотримувався чіткої демократичної позиції, прагнув засобами слова та просвіти розбудити національну свідомість українців. Подібна позиція викликала репресії з боку місцевих властей: погрози активістам, конфіска-

Обкладинка часопису «Рідний край» (1906 р.).

ції окремих номерів, закриття друкарні. Через нестерпні умови, створені для часопису в Полтаві, редакція змушена була перенести його видання до Києва. В 1999 р. часопис «Рідний край» відроджений як науково-публіцистичний художньо-літературний альманах Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Десятки газет видавалися в повітових містах губернії.

У листопаді-грудні 1905 р. в Лубнах виходила перша на Наддніпрянській Україні газета ук-

раїнською мовою «Хлібороб» (редактор і видавець В.М. Шемет). Видавалася на кошти Лубенської української громади тиражем 5 тис. примірників. Пропагувала ідею створення селянських спілок, друкувала постанови волосних сходів і селянських громад про землю, народну освіту, виступала за автономію України і соціальну рівноправність. Четвертий номер із закликом: «Селяни усієї України, єднайтеся!» був конфіскований владою, після п'ятого номера газету заборонено. Спроби поновити видання під назвою «Хліборобська справа» не увінчалися успіхом.

Наука, медицина, військава справа 45.2

45.2.1. Полтавське сузір'я вчених і спеціалістів у різних галузях знання

Багато полтавців прославилися на науковій, військовій та духовній ниві. Відомими на весь світ філософами стали: уродженець с. Денисівка Лубенського повіту (тепер Оржицького району) Володимир Вікторович Лесевич (1837—1905) і уродженець с. Ліпляве Золотоніського повіту (тепер Канівського району Черкаської обл.) Памфил Данилович Юркевич (1826—1876). З хутора Манів біля с. Гаврилівка Роменського повіту (тепер с. Гришине Роменського району Сумської обл.) походив видатний мовознавець Олександр Панасович Потебня (1835—1891). В Кременчуці народився відомий дослідник української мови та літератури Павло Гнатович Житецький (1836—1911). Уродженцем Крюкова був відомий славіст, професор Дерптського і Київського університетів Олександр Олександрович Котляревський (1837—1881). Родом з Полтави був вчений-літературознавець і педагог Володимир Олександрович Щепотьєв (1880—1937). Засновником школи вітчизняних біохіміків став урод-

женець Золотоноші (тепер Черкаська обл.) академік Олексій Миколайович Бах (1857—1946). Знаменитим ученим-фізиком став син відомого громадського діяча Микола Дмитрович Пильчиков (1857—1908). Рідкісних успіхів у математиці досяг Георгій Феодосійович Вороний (1868—1908), що народився в с. Журавка Прилуцького повіту (тепер Варвинського району Чернігівської обл.). Професором Київського університету став математик Михайло Єгорович Ващенко-Захарченко (1825—1912), уродженець с. Маліївка Золотоніського повіту. В Полтаві народилися вчений-мікробіолог, автор першого в Росії підручника з основ мікробіології, академік Василь Леонідович Омелянський (1867—1928) та вчений-хімік, професор Володимир Федорович Тимофєєв (1858—1923). Відомим дослідником в галузі мінералогії, хімії, історії техніки був представник знаменитого роду князь Петро Аркадійович Кочубей (1825—1893). В Лубнах народилися військовий діяч, електротехнік і метеоролог Філадельф Кирилович Величко (1833—1898) та історик літератури і бібліограф, організатор і директор першої Російської книжкової палати Семен Панасович Венгерев (1855—1920).

На Полтавщині розпочали свою наукову кар'єру, жили і працювали вчені зі світовим ім'ям Володимир Іванович Вернадський (1863—1945) та Микола Іванович Вавилов (1887—1943).

З с. Маячка Кобеляцького повіту (тепер Н.-Сажарського району) вийшов видатний історик, секретар Київської Археологічної комісії, один із засновників Української Академії наук і її другий президент Орест Іванович Левицький (1848—1922). З родини провінційного полтавського священника походив історик Володимир Олександрович Пархоменко (1880—1942). В Котельві народився талановитий історик і щирий українець Дмитро Петрович Міллер (1864—1913). Уродженцем Полтави був історик і публіцист Василь Олексійович Більбасов (1837—1904). В галузі історичного краєзнавства плідно працювали: уродженець с. Чорнухи Лохвицького повіту Лев Васильович Падалка (1859—1927), Іван Францович Павловський (1851—1922), Василь Євстафійович Бучневич (1860—1928), Матвій Григорович Астряб (1843—1925). У с. Крячківка поблизу Березової Рудки Пирятинського повіту народився видатний український етнограф, археолог і антрополог Федір Кіндратович Вовк (1847—1918). У с. Панське Золотоносського повіту (тепер затоплене Кременчуцьким водосховищем) народився український етнограф і статистик Віктор Іванович Василенко (1839—1914). Уродженцем с. Токарі Лохвицького повіту був етнограф і фольклорист Василь Петрович Милорадович (1846—1911). Першовідкривачем українського палеоліту (розкопки Гінцівської стоянки 1873 р.) став краєзнавець і педагог, співробітник Лубенського музею К.М. Скаржинської Федір Іванович Каміньський (1845—1891). В Золотоноші (тепер Черкаська обл.) народився історик, археолог, нумізмат Василь Григорович Ляскоронський (1859—1928). Уродженцем с. Лютьєнка Гадяцького повіту був археолог,

етнограф, громадський діяч Іван Антонович Зарецький (1857—1936). В с. Москалівка Роменського повіту (тепер Сумська обл.) народився археолог, мистецтвознавець, пам'яткоохоронець Микола Омелянович Макаренко (1877—1938). Вчений із європейським ім'ям Вадим Михайлович Щербаківський (1876—1957) десять років (1912—1922 рр.) очолював археологічний відділ Полтавського природничо-історичного музею. Завідуючим історико-етнографічним відділом музею в 1907—1925 рр. був етнограф і мистецтвознавець Костянтин Васильович Мощенко (1876—1963).

У Полтаві народився хірург Михайло Петрович Коробкін (1841 — після 1916), який, працюючи провідним хірургом губернської земської лікарні, в 1883 р. виконав першу в Росії операцію на легенях. На посаді головного лікаря Полтавської психіатричної лікарні 40 років (з 1886 р.) перебував доктор медичних наук Олександр Філіксимович Мальцев (1855—1926). Його ім'я нині носить цей лікувальний заклад. Засновником Миргородського курорту на базі відкритого в 1912 р. джерела мінеральної води став уродженець місцевого села Єрки лікар і громадський діяч Іван Андрійович Зубковський (1848—1933). Уродженцем с. Устивиця Миргородського повіту був засновник товариства лікарів у Кременчуці хірург-новатор Овксентій Трохимович Богаєвський (1848—1930), котрому за багатогранну лікувальну та наукову діяльність у 1911 р. присвоєно ступінь доктора медичних наук без захисту дисертації. Головою С.-Петербурзького товариства лікарів-гомеопатів став уродженець с. Мала Павлівка Зіньківського повіту доктор медицини Лев Євгенійович Бразоль (1854—?). З 1871 р. щоліта, а з 1900 р. постійно в маєтку дружини в с. Яківці на околиці Полтави жив, там помер і похований російський вчений, хірург Микола Васильович Скліфосовський (1836—1904).

Сім'я героя оборони Севастополя відставного майора Івана Івановича Яковенка (р. н. невід. — 1875) з Шишак дала трьох братів — подвижників в галузі медицини і просвітництва: лікаря-психіатра і громадського діяча Володимира Івановича Яковенка (1857—1923), видавця і культурного діяча Валентина Івановича Яковенка (1859—1915), лікаря і громадського діяча Євгена Івановича Яковенка (1865—1943).

З глухого шишацького хутора Пащенки (тепер не існує) вийшли чотири генерали російської армії — сини збіднілого дворянина козацького походження Григорія Івановича Пащенка: Василь Григорович Пащенко (1868—1923), Олексій Григорович Пащенко (1869—1909), Іван Григорович Пащенко (1872—1959), Євген Григорович Пащенко (1874—1923). Виходцем з Переяславського повіту був адмірал Василь Степанович Завойко (1809—1898). На Полтавщині народився один із піонерів і керівників військового повітроплавання в Росії генерал-лейтенант Олександр Матвійович Кованько (1856—1919).

Винахідником першого в світі ранцевого парашута став Гліб Євгенович Котельников (1872—1944), котрий тривалий час жив і працював у Полтаві. Уродженець Лохвицького повіту Федір Аполлонович Піроцький (1845—1898) першим винайшов і випробував новий вид міського транспорту — трамвай.

Лесевич Володимир Вікторович
(15/27.I.1837, с. Денисівка Лубенського повіту, тепер Оржицького району — 13/26. XI.1905, Київ) — філософ, публіцист, соціолог, громадський діяч. Походив з козацько-старшинського роду. Рано втративши батьків, перебував під опікою родичів. Освіту здобув у Київській гімназії, Петербурзькому інженерному військовому училищі, Петербурзькій інженерній академії, Академії

Генерального штабу. Попри вдале складання військової кар'єри, в 1861 р. залишив службу і поселився в родовому маєтку. Заснував у селі зразкову народну школу — першу в Україні з рідною мовою навчання. Переїхавши до Петербурга, брав активну участь в громадсько-політичному, науковому та літературному житті. За політичними поглядами був близький до ліберальних народників, зазнавав адміністративних репресій. В останні роки життя наблизився до українського руху, став прихильником української автономії. В 1870-х рр. В. Лесевич захопився філософією і незабаром став одним з провідних філософів-позитивістів. Свої погляди мислитель обґрунтував у працях (російською мовою): «Етюдів і нарисів» (1886 р.), «Що таке наукова філософія» (1891 р.), «Емпіріокритицизм як єдина наукова точка зору» (1909 р.). Завоював у сучасників репутацію ерудита в філософії та соціології. Навіть лідер російських марксистів В. Ленін, який не терпів філософів-нематеріалістів, з повагою ставився до українського мислителя, оцінюючи його як найвидатнішого емпіріокритика в Росії. Виступаючи під гаслом «третьої лінії» в філософії, В. Лесевич відкидав як ідеалізм, так і матеріалізм. Учений розробив власну «наукову філософію», основною формою виразу якої зробив судження: «все є досвід, досвід є все». Чуттєве пізнання філософ визначав як «суб'єктивний елемент», а істину розглядав як феномен людської свідомості. Суб'єктивний спосіб мислення В. Лесевич переносив на аналіз суспільних явищ. Його погляди справили великий вплив на світогляд одного з теоретиків народництва М. Михайловського — автора теорії «героїв» і «юрби». За слугою В. Лесевича як філософа-позитивіста є піднесення на перший план науки («розумової діяльності»), рівень якої він визнавав критерієм суспільного прогресу. Саме тому мислитель виступав за широке розповсюдження знань, виступав за свободу слова і друку, наполегливо займався освітньою діяльністю.

Юркевич Памфіл Данилович

(16/28.II.1826, с. Ліпляве Золотоніського повіту Полтавської губ., тепер Канівського району Черкаської обл. — 4/16.X.1874, Москва) — мислитель, педагог, творець «філософії серця».

Народився в сім'ї священика. Навчався в Переяславському духовному повітовому училищі (1837—1841 рр.), Полтавській духовній семінарії (1841—1847 рр.) і Київській духовній академії (1847—1851 рр.). Поряд зі спеціальною богословською отримав енциклопедичну гуманітарну освіту. Досконало володів давніми і новими іноземними мовами. Залишений в академії викладачем філософії, виріс до ординарного професора (1861 р.). Написав філософські праці: «Ідея» (1859 р.), «Серце і його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Слова Божого» (1860 р.), «З науки про людський дух» (1860 р.). Основою духовного життя людини, її почуттів і емоцій мислитель вважав «серце» — вищу

й глибинну діяльність людської душі, яка стоїть поза межами розуму. Як учений і лектор користувався величезним авторитетом у студентському середовищі. Після поновлення кафедри філософії в Московському університеті П. Юркевич виявився єдиним підготовленим професором, щоб без попереднього закордонного відрядження посісти цю кафедру. Після переїзду в 1861 р. до Москви, наш земляк підтвердив репутацію найвидатнішого філософа свого часу. Однак на науковій та викладацькій діяльності П. Юркевича трагічно позначилася заочна дискусія з володарем дум тодішньої нігілістично настроєної молоді М. Чернишевським. П. Юркевич мав необережність покритикувати вульгарний матеріалізм, який в розумінні М. Чернишевського був єдиною можливою основою «прогресивного» світогляду. Після цього розпочалося цькування П. Юркевича в ліберальній пресі; студенти від нього відштовхнулися. В пізніші часи мислитель був викреслений з історії наукової думки ідейними спадкоємцями М. Чернишевського — російськими марксистами, навпаки, писання його гонителів були зведені у ранг філософської класики. З 1864 р. П. Юркевич перейшов на роботу на кафедру педагогіки і незабаром дістав визнання як видатний педагог-теоретик. Педагогічна теорія П. Юркевича була органічним продовженням його філософського вчення. Значущість педагогічної діяльності вчений виводив із божественного одкровення, яке «ставить вище всіх звань царя, священника й учителя». Педагогічним ідеалом вважав освіту, яка сприймається вихованцем «як радість і благо».

Свідчення 2. Опис успіху лекцій П. Юркевича [введений під ім'ям Дашковича] в повісті І. Нечужа-Левницького «Хмаря»:

«В його аудиторії було повнісінько студентів, котрі сиділи цілими лавами й купою стояли у пороги, прийшовши з інших курсів... Дашкович промовив перше слово, і всі ряди голів, наче по електричному потоку, разом схилились вперед, насторчившись слухати. І цілу лекцію так держались голови. І його мисль лиглася чиста, як кришталь! Не було там ні одного слова зайвого, не до діла...».

**Потебня
Олександр Опанасович**

(10/22.IX.1835, с. Гаврилівка, за іншими даними, хутір Манів біля Гаврилівки Роменського повіту Полтавської губ., тепер с. Гришине Роменського району Сумської обл. — 29.XI/11.XII.1891, Харків) — мовознавець, фольклорист, літературознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1875 р.),

основоположник т. зв. психологічного напрямку у вітчизняному мовознавстві й «філософії мови». Походив з козацько-старшинського роду. Закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету (1856 р.). Автор багатьох мовознавчих праць, присвячених філософії мови, історичній фонетиці східно-слов'янських мов, етимології і словесності, історії синтаксису. Мовою називав процес зусилля духу, який ніколи не завершується. Мовні категорії досліджував в контексті таких понять як народ, нація, націоналізм. «Мовну єдність» виділяв як основну серед ознак народу: «Мова... є не тільки одна з стихій народності, але й найбільш досконала її подоба». Рішуче засуджував Емський указ 1876 р. про заборону української мови, критикував носіїв т. зв. «російської ідеї», що прикривали своє прагнення русифікувати слов'янські народи бажанням «залучити» їх до «вищої» культури та цивілізації. При цьому наголошував на моральній виправданості недовіри поневоленої нації до нації гнобителів, наводячи українське прислів'я: «Може ти, москалю, і добрий чоловік, та шинелія твоя злодій». Денаціоналізацію взагалі й українців зокрема ідентифікував з душевним і духовним розкладом.

Житецький Павло Гнатович

(23.XII.1836/4.I.1837, Кременчук — 5/18.III.1911, Київ) — дослідник історії української мови й літератури, педагог, громадський діяч.

Після закінчення Київського університету (1864 р.) викладав російську мову й літературу в Кам'янець-Подільській гімназії, а з 1867 р. — в середніх навчальних закладах Києва. Розробляв питання українського і російського мовознавства, літератури, фольклору. Заперечуючи офіційну тезу про російськість княжого Києва, відстоював погляд на Київську Русь як колыску українського народу, доводив, що традиції мови й побуту тут не переривалися, а риси української мови виявилися ще в пам'ятках XII—XIII ст. Входив до Київської громади, був діяльним членом Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства і Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Пильчиков Микола Дмитрович

(9/21.V.1857, Полтава — 6/19.V.1908, Харків) — фізик-експериментатор, автор винаходів світового значення; професор, член-кореспондент Тулузької Академії наук, член Лондонського Фарадеївського товариства, Американського електрохімічного товариства,

Французького фізичного товариства, Міжнародного товариства електриків, ряду наукових товариств Росії. Народився в сім'ї педагога і громадського діяча Д.П. Пильчикова. Від батька сприйняв активну життєву позицію, непримиренність до неправди і гніту. Закінчив Полтавську гімназію (1876 р.) і фізико-хімічний факультет Харківського університету (1880 р.). Студентом-дружком виїхав на роботу електричний фонавограф, на кілька десятиліть випередивши зарубіжних дослідників. У 1880-х рр. розробив теорію магнітометричних методів розвідки аномалій геомагнетизму, вперше обґрунтувавши наявність покладів залізної руди в межах Курської магнітної аномалії. В 1889—1894 рр. працював у Харківському університеті. Заснував магніто-метеорологічне відділення фізичного кабінету та університетську метеостанцію. Для дослідження високих шарів атмосфери запропонував конструкцію герметизованої kabіни (портаеронавта) — провісника сучасних космічних скафандрів. У 1894 р. перейшов на роботу в Новоросійський університет в Одесі, де вперше на Україні у 1896 р. здійснив експерименти з Х-променями; використав їх для діагностики захворювань шляхом просвічування, винайшов та побудував потужну фокус-трубку. Першим у світі відкрив та застосував на практиці явище електрофотографування, назвавши його фотогальванографією. Провів чимало експериментів з радіозв'язку, винайшовши спосіб керування різними механізмами й пристроями по радіо (1898 р.). У цій справі наш земляк на кілька місяців випередив серба Н. Теслу, якому досі помилково приписується першість у радіотелемеханіці. В 1899—1900 рр. М. Пильчиков здійснив перші в Україні дослідження з радіоактивності, ставши одним з піонерів ядерної фізики. Повернувшись у 1902 р. до Харкова, очолив кафедру фізики та фізичну лабораторію Технологічного інституту. Збудував нерухому і рухому (на автомобілі) радіостанції, вирішив проблему захисту радіопередач від перехоплення, створив модель радіокерованого протимінного захисту для військових кораблів. Лабораторія М. Пильчикова стала передовим осередком науки в усій Російській імперії.

Одночасно вів активну громадську роботу. В 1892 р. став одним із засновників Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові, був членом Харківської громади, боровся за демократизацію вищої освіти. Обстоюючи ідею використання здобутків науки лише для мирної мети, пропонував створити авторитетну наукову установу під назвою Міжнародна академія вічності. Навіщо діяльність ученого-громадянина наштовхувалася на перешкоди й переслідування чорносотенців від науки. Цькування особливо посилювалося після поразки революції 1905—1907 рр. Виснажений нерівною боротьбою, М. Пильчиков за два дні до свого 51-го дня народження пострілом у серце обірвав своє життя.

Вороний Георгій Феодосійович

(16/28.IV.1868, с. Журавка Прилуцького повіту, тепер Варвинського району Чернігівської обл. — 7/20.XI.1908, Варшава) — математик, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1907 р.).

Середню освіту здобув у Бердянській та Прилуцькій гімназіях, вищу — в Петербурзькому університеті (1889 р.). Протягом короткого часу захистив магістерську (1893 р.) і докторську (1897 р.) дисертації з теорії чисел. У 1898 р. був обраний членом Московського математичного товариства. Практичну діяльність як науковець і педагог з 1894 р. проводив у Варшаві, працюючи в місцевому університеті і за сумісництвом в політехнічному інституті. Передчасно помер від жовчно-кам'яної хвороби. Праці вченого здобули світове визнання. Його математичні побудови у багатовимірних просторах використовуються у кристалографії, астрономії, астрофізиці, радіаційній фізиці, фізичній хімії, хімічній інженерії, комп'ютерній графіці, електроніці, екології, офтальмології, вивченні проблем штучного інтелекту. В математичній літературі світу широко вживаються поняття «метод Вороного», «область Вороного», «діаграма Вороного», «клітина Вороного», «розбиття Вороного», «мозаїка Вороного».

Свідчення 3. Із записів в щоденнику М. Вороного:

«...сьогодні я работав тоже порядочно. Записал шесть лекций, так что на последней даже рука отказалась писать. Встаю в 5 часов и по утрам занимаюсь математикой. Что за прелестьная вещь! Хотя и масса формул, но все они настолько симметричны, что легко запоминаются».

«Врачи запрещают мне заниматься. Я и сам заметил, что сильное умственное напряжение всегда вызывает отклик в моей болезни. Но не знают, что значит для меня не заниматься математикой. ... математика для меня жизнь, все».

Левицький Орест Іванович

(13/25.XII.1848, с. Маячка Кобеляцького повіту (тепер Ново-Санжарського району — 9.V.1922, Київ) — історик, правознавець, археограф, архівіст, етнограф, белетрист, дійсний член Української Академії наук (1918 р.) і її другий президент (1919—1922 рр.).

Народився в сім'ї диякона Михайлівської церкви. Належав до старого священницького роду Носів-Левицьких.

Початкову освіту одержав удома. В 1859—1869 рр. вчився в Полтавському духовному училищі та Полтавській духовній семінарії. Як кращий учень був рекомендований на навчання до духовної академії, але несподівано для всіх вступив до Київського університету, де студював на юридичному, а згодом на історико-філологічному факультеті. Закінчивши у 1874 р. навчання, влаштувався на вчительську роботу, одночасно працював діловодом в Київській комісії для перегляду давніх актів, в 1874—1921 рр. її секретар. Досліджував і публікував архівні матеріали до історії України XVI—XVIII ст., зокрема, народного побуту, звичаєвого права, церковно-релігійних рухів. Автор численних історичних праць, серед них написані на полтавському матеріалі: «Очерки внутренней жизни Малороссии во второй половине XVII ст.» (1875 р.), «Очерки народной жизни в Малороссии XVII ст.» (1901 р.).

Падалка Лев Васильович

(1859, с. Чорнухи Лохвицького повіту — 1.V.1927, Полтава) — статистик, історик, археолог, етнограф, краєзнавець, громадський діяч.

Народився в сім'ї священика. Вчився у Лубенському духовному училищі (1869—1875 рр.), Полтавській духовній семінарії (1875—1879 рр.), екстерном закінчив Першу Полтавську гімназію. У 1884 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. У 1894 р. перейшов на службу до Полтавського губернського земства. Належав до активних членів Полтавської громади. Був одним із засновників губернського осередку ТУПу, а також одним із фундаторів Полтавської вченої архівної комісії, Полтавського церковного історико-археологічного комітету, одним із ініціаторів створення в Полтаві краєзнавчого музею. За українофільські настрої переслідувався царськими властями, перебував під поліційним наглядом. У науковій творчості об'єднував громадські вподобання й інтерес до давнього минулого України і Полтавщини. Автор багатьох статистичних і етнографічних досліджень та історичних праць. Зібраний у них фактичний матеріал не втратив значення посьогодні.

Павловський Іван Францович

(9/21.I.1851, с. Боброво Калузької губ. — 27.V.1922, Полтава) — історик-архівіст, дійсний член Полтавської, Таврійської (1915 р.), Псковської, Ставропольської та Казанської (1916 р.) вчених архівних комісій.

Народився в купецькій сім'ї. В 1870 р. закінчив Першу Пол-

тавську гімназію, а 1874 р. — історико-філологічний факультет Київського університету. Протягом 35 років (1874—1909 рр.) викладав історію в Петровському Полтавському кадетському корпусі. Одночасно виконував обов'язки секретаря Полтавської вченої архівної комісії (1903—1907 рр.); був організатором і завідувачим музеєм Полтавської битви (1909—1918 рр.). Автор сотень публікацій з історії Полтавського краю, яку висвітлював виключно з офіційних позицій. Кращими творами вважаються словники: «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века» (1912 р., з доп. 1913 р.), «Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители» (1914 р.). Ім'я І. Павловського було занесене до дворянської родовідної книги Полтавської губернії, його діяльність відзначено орденами і присвоєнням чину дійсного статського радника.

Вовк (Волков)

Хведір (Федір) Кіндратович

(5/17.III.1847, с. Крячківка Миргородського повіту, тепер Пирятинського району — 30.VI.1918, Жлобин, тепер райцентр Гомельської обл. Білорусі) — антрополог, етнограф, археолог, громадський діяч.

Навчався в Ніжинській гімназії, університетах Одеси та Києва. В 1870-х рр. співпрацював у Південно-Західному відділі Російського Географічного товариства, був діяльним членом Київської громади. За участь в українському національному русі зазнавав переслідувань з боку царського уряду. В 1879—1905 рр. вимушено перебував на еміграції. Брав участь у виданнях М. Драгоманова. З 1887 р. жив у Парижі, де студював антропологію, порівняльну етнографію й археологію. З 1907 р. — приват-доцент, з 1917 р. — професор Петербурзького (Петроградського) університету. Обраний Київським університетом професором географії та антропології, в 1918 р. виїхав до Києва, але в дорозі помер. Написав понад 200 наукових праць різними мовами. Дійшов висновків, що українці становлять окремий антропологічний тип, відмінний від сусідніх слов'янських народів, але близький до південних слов'ян. В етнографічних дослідженнях вперше різнобічно охопив увесь народний український побут. Був членом Антропологічного й Історичного Товариств і Товариства Народних Переказів у Парижі, Російського Географічного Товариства в Петербурзі, дійсним членом НТШ (1899 р.) і Українського Наукового Товариства в Києві (1908 р.). Створив наукову школу.

Василенко Віктор Іванович
(31.I/12.II.1839, с. Панське Золотоніського повіту — 24.III/6.IV.1914, Білики Кобеляцького повіту) — вчений-народознавець, етнограф, статистик, дослідник народних промислів Полтавщини, дійсний член Полтавського сільськогосподарського товариства й Полтавської вченої архівної комісії.

Походив із старовинного козацького роду. Рано осиротівши, заробляв канцелярською службою в різних установах. У 1882—1892 рр. працював на земській і державній службі в Полтаві. Оpubлікував 25 книг та більше 100 статей в газетах, журналах, енциклопедіях, включаючи солідний словник Ф. Брокгауза й І. Ефрона. В своїх працях глибоко дослідив побут сільського населення краю. Особливе значення має праця «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии» (1902 р.), де зафіксовані професії минулого з їх стислими означеннями. Брав активну участь в діяльності Полтавського земства, Полтавської вченої архівної комісії, Полтавського сільськогосподарського товариства. Реалізація розробленої вченим програми піднесення народних промислів вивела Полтавське губернське земство в число кращих в Російській імперії. Вийшовши у відставку, поселився в Біликах. Свою багатющу книгозбірню передав Полтавській громадській бібліотеці.

Милорадович Василь Петрович
(1/13.I.1846, с. Токарі Лубенського повіту, тепер Лохвицького району — 1911, с. Литвяки поблизу Лубен) — фольклорист, етнограф, дійсний член ПВАК. Походив з відомого старшинсько-шляхетського роду. Закінчив юридичний факультет Харківського університету (1869 р.). Працював у судових органах у Полтаві, 15 років (1875—1890 рр.) був мировим суддею в Лубенському повіті. Оpubлікував ряд праць з історії і народної культури Лубенщини. Одним з перших зібрав і видав «строківські» й «табашні» пісні заробітчан.

Ляскоронський Василь Григорович
(24.XII.1859/5.I.1860, Золотоноша, тепер Черкаської обл. — 1.I.1928, Київ) — історик, археолог, нумізмат, член багатьох вітчизняних і зарубіжних наукових товариств. Народився в сім'ї вчителя. Закінчив Лубенську гімназію й

Київський університет. З 1903 р. працював в університетах Москви і Києва; у 1909—1922 рр. був професором Ніжинського історико-філологічного інституту. В 1922—1924 рр. — професор Київського Археологічного інституту. З 1924 р. — дійсний член і голова Археологічного відділу Всеукраїнського Археологічного комітету. Перші кроки в науку зробив у Лубенському археологічному осередку, що склався на базі музею К.М. Скаржинської. З 1909 р. проводив археологічні експедиції на Лівобережжі, обстеживши практично всю територію історичної Полтавщини (понад 1000 кв.км наддніпрянських степів). Оглянув, заміряв, накреслив та зазначив на картах і описав 600 могил, 160 майданів, 20 городищ, а також Зміські вали. Залишив по собі приблизно 80 наукових праць з археології, історії, історичної географії, картографії. Найвідоміша: «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» (1897 р., 2-е вид.-1903 р.).

Зарецький Іван Антонович
(1857, с. Лютенка Гадяцького повіту — 1936, ст. Кувандик, Казахстан) — археолог, етнограф, земський і громадський діяч, дійсний член ПВАК та ряду наукових товариств Росії, почесний громадянин Полтави (1902 р.). Народився в сім'ї заможного козака. Самотужки опанував

освіту, освоїв мистецтво фотографії, мав талант рисувальника. З 1891 р. — співробітник управи Полтавського земства, один із фундаторів Полтавського природничо-історичного музею. Зацікавившись старожитностями, на поч. 1880-х рр. за власний рахунок провів серію археологічних розкопок у Поворсклі, досліджував полтавські підземелля. В 1892—1902, 1910—1912 рр. працював у музеї Полтавського земства; вивчав народні промисли Полтавщини, уфундував зразкову гончарну майстерню в Опішні (1894 р.), заснував у Полтаві фарфорове виробництво. Брав участь у дослідженнях і збереженні всесвітньовідомого Малоперещепинського скарбу 1912 р. та підготовці першої наукової праці про цю пам'ятку. В 1912 р. переїхав до Воронежа; в 1915 р. оселився в Оренбурзі. Помер під час археологічних розкопок в Північному Казахстані.

Щербаківський Вадим Михайлович
(17.III.1876, с. Шпичинці Сквирського повіту Київської губернії, тепер Ружинського району Житомирської обл. — 18.XI.1957, Брайтон, Англія, похований у Лондоні) — археолог, етнолог, мистецтвознавець, музейник, колекціонер, дійсний член Чесь-

кої АН, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, Словацького наукового товариства, НТШ у Львові, Української Вільної Академії наук.

Народився в родині сільського священника. Середню освіту дістав у Києві та Ніжині, вищу — в Петербурзькому, Московському та Київському університетах. Улітку 1903 р. разом з хором М.В. Лисенка приїздив на відкриття пам'ятника І.П. Котляревському до Полтави. По-знайомившись тут з В.Г. Кричевським, зацікавився українським народним мистецтвом, почав активно збирати мистецькі матеріали. Задумавши створити серію видань «Українське мистецтво», розпланував зібраний матеріал на 15 книг-альбомів. Однак війна і революція зруйнували роботу. За життя автора вийшла лише перша книга «Деревяне будівництво і різьба на дереві» (1913 р.). Книга «Орнаментация української хати», підготовлена в 1941 р., була видана в Римі у 1978 р. У 1912—1922 рр. В.М. Щербаківський працював у Полтавському природничо-історичному музеї на посаді завідувача археологічного відділу. В Полтаві вчений розгорнув широку програму збирання та вивчення археологічних, етнографічних та мистецьких матеріалів. Підсумком праці було зростання кількості експонатів музею з 1270 у 1912 р. до 5000 у 1917 р. Протягом 10 років завідування відділом вчений обстежив 50 курганів доби бронзи та скіфського часу, 250 курганів Київської Русі, зібрав більше 10000 предметів. Окрім того, він дослідив народну архітектуру Полтавщини, обстежив усі церкви і описав церковні старожитності, зібрав колекцію шедеврів народного мистецтва: рушників, вишивок, килимів, галтування XVII—XVIII ст., завершив нарис «Українське мистецтво». Сам В.М. Щербаківський вважав свою десятирічну працю в Полтавському музеї найпліднішим періодом своєї діяльності. З початком революції 1917 р. вчений окрім наукової праці займався роботою по врятуванню історичних і культурних скарбів від знищення. Уфундував і очолив Українське наукове товариство досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Разом з іншими патріотично налаштованими вченими взяв участь у заснуванні Полтавського українського університету (1918—1922 рр.).

З утвердженням більшовицької влади емігрував за кордон, залишивши в Полтаві великий архів, негатеку та колекції розкопок. В еміграції обіймав посади доцента, професора й ректора Українського Вільного університету в Празі і Мюнхені. Виступав з доповідями на численних європейських наукових симпозиумах і конгресах. Своєю діяльністю здобув небувале для емігранта визнання в науковому світі. В 1951 р. перебрався до Англії, де й помер на 82-му році життя. Наукова спадщина В.М. Щербаківського включає понад 100 праць. Найбільшим здобутком вченого є його власна концепція походження українського народу, розроблена на підставі археологічних та етнографічних матеріалів. В.М. Щербаківський уважав, що українці були автохтонами з часів палеоліту.

Портрет роботи Е.В. Пупрі.

Скліфосовський Микола Васильович

(25.III/6.IV.1836, поблизу м. Дубоссари, Молдавія — 30.XI/13.XII.1904, с. Яківці, поблизу Полтави) — вчений-хірург, професор, громадський діяч.

Після закінчення медичного факультету Московського університету (1859 р.) працював в Одесі, Харкові, Києві, Москві, Петербурзі. З 1923 р. ім'я вченого

носить Московський інститут швидкої медичної допомоги. З 1871 р. щоліта, а з 1900 р. постійно жив із сім'єю в маєтку дружини у с. Яківці на околиці Полтави. Поряд з відпочинком продовжував лікарську практику: приймав хворих селян, робив операції в Полтавській земській лікарні. Брав участь в громадському житті: обирався губернським гласним, почесним членом Полтавського товариства лікарів (1884 р.), почесним мировим суддею Полтавського повіту, членом Полтавського сільськогосподарського товариства. Займався благодійницькою діяльністю: в пам'ять про померлого сина Бориса побудував на власні кошти школу для селянських дітей, а також виділив частину своєї землі під шкільний сад, де навчав дітей доглядати за деревами, вирощувати фрукти. Маєток Скліфосовських площею 600 десятин під назвою «Отрада» являв собою зразкове господарство. Представлений на міжнародній виставці плодівництва в Петербурзі 1894 р., він заслужив почесну назву «Полтавської Швейцарії». В 1919 р. маєток був зруйнований радянським партизанським загonom, а вдова і донька були вбиті. Господар не побачив цього страшного фіналу: за 15 років до того він помер і був похований на церковній площі біля могили сина.

Зубковський Іван Андрійович

(25.XI.1848, с. Єрки Миргородського повіту — 5.XII.1933, Миргород) — лікар, громадський діяч, засновник Миргородського курорту.

Народився в родині священника. Закінчив Миргородське повітове училище (1865 р.), Полтавську духовну семінарію (1870 р.) і медичний факультет Київського університету (1876 рр.).

Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. перебував у діючій армії на Кавказі, потім вчився в Петербурзькій Військово-медичній академії. В 1879—1883 рр. працював земським лікарем у Москві. Притягнутий до відповідальності у справі політичної неблагонадійності, але був звільнений за браком доказів. Деякий час працював в Ризькому, а з 1897 р. — Кременчуцькому військовому госпіталі, вислужив чин генерал-майора. У 1911 р. вийшов у відставку і поселився в Миргороді. У 1914 р. був обраний головою міської управи.

З діяльністю І. Зубковського безпосередньо пов'язана історія виникнення Миргородського курорту. Під час буріння артезіанського колодязя на поч. 1912 р. з 673-метрової глибини вирадався потужний фонтан чистої прозорої води. Результати проб засвідчили непридатність цієї води для пиття — вона була солоні і відгонила сірководнем. Але мешканці активно використовували воду для господарських потреб, а через кілька місяців заговорили про цілющі властивості джерела. І. Зубковський наполегливо добивався нових експертиз і врешті одержав у 1915 р. втішний висновок з Петербургу: «вода має цілюще значення при зовнішньому вживанні у вигляді ванн». Не гаючи часу, І. Зубковський влаштував при міській лазні невелику водолікарню, де сам став завідувачим і господарником. У березні 1916 р. було вирішено питання про створення Миргородського курорту. Перший лікувальний сезон тривав з 28 квітня до 1 вересня 1917 р., курс пройшли 585 хворих, на яких витрачено 10584 ванни мінеральної води.

Яковенко Валентин Іванович
(1859, Шишаки — 7.III.1915) — видавець, культурний діяч.

Вчився в Московському університеті й Петербурзькій медико-хірургічній академії. За участь у студентській сходці в 1879 р. був заарештований і висланий в Архангельську губернію. Повернувшись до Петербурга у 1888 р., невдовзі знову був заарештований за переховування втікача-засланця. Після звільнення працював земським статистиком, одночасно займаючись літературною діяльністю. Співробітничав з журналами «Отечественные записки» і «Северный вестник». Особливе значення надавав співпраці з прогресивним книговидавцем Ф.Ф. Павленковим (1839—1900), у видавництві якого надрукував книги про А. Сміта, Б. Хмельницького, Т. Шевченка для відомої серії «Жизнь замечательных людей». Перебуваючи під негласним наглядом поліції, взяв участь в антиурядовій демонстрації 1891 р., за що був вкотре висланий зі столиці. Відновивши видавничу діяльність, видрукував протягом 1905—1913 рр. нове видання відомого Енциклопедичного словника Павленкова. Незважаючи на заборону друкувати твори українською мовою, здійснив повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Помер від запалення легень незадовго до суду, на якому мала розглядатися справа прогресивних редакторів.

Пашенко Олексій Григорович
(1869, хутір Пашенки — 1909) — генерал-майор, герой російсько-японської війни. Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус і Михайлівське артилерійське училище в Петербурзі. Службу розпочав на Кавказі командиром гренадерської артилерійської брига-

ди. Під час російсько-японської війни командував батареєю Східно-Сибірської артилерійської бригади. За зміле керівництво і особисту хоробрість нагороджений трьома орденами та золотою зброєю. Всього за військову кар'єру мав 7 орденів і 3 медалі. Після припинення бойових дій на японському фронті командував артилерійською бригадою, дислокованою в Калузі. Раптово помер від застуди. Був похований на батьківській садибі. В 1978 р. останки перезаховані на центральному цвинтарі с. Сагайдак.

Величко Філадельф Кирилович
(1833 — 19.X.1898) — військовий діяч, електротехнік і метеоролог.

Походив із дворян Лубенського повіту. Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус і Академію Генерального штабу. Був помічником начальника Генштабу і членом Військової ради Росії, дійсним членом Російського географічного товариства (1892 р.). Організував першу електротехнічну виставку в Європі, заснував журнал «Електричество», виготовив геліограф, названий його іменем. У Лубенській гімназії влаштував метеорологічну станцію.

Котельников Гліб Євгенович
(18/30.I.1872, Петербург — 12.XI.1944, Москва) — винахідник, творець першого в світі авіаційного ранцевого парашута. Закінчив Київське військово-училище (1894 р.) в званні підпоручика артилерії. Відслуживши обов'язкові три роки, вийшов у відставку. Служив акцизним чиновником у Полтаві.

Захопившись сценою, брав участь у самодіяльних театральних виставах. Вирішивши стати професійним артистом, у 1910 р. переїхав до Петербурга, де став грати в театрі Народного будинку, мав успіх у глядачів. Під час проведення Всеросійського свята повітроплавання у вересні 1910 р. став свідком трагічної загибелі авіатора Л. Мацієвича. Беззахисність пілотів у аварійних ситуаціях нашохла Г.Е. Котельникова на думку створити апарат урятування льотчиків. Творчий пошук увінчався успіхом: 27 жовтня 1911 р. винахідник подав заяву у відділ промисловості Міністерства торгівлі і отримав охоронне свідоцтво за № 50103 на «рятувальний ранець для авіаторів з автоматичним викидним парашутом», підтвержене французьким патентом № 438612. Проведені в червні 1912 р. випробування дали чудові результати. Парашут одержав марку РК-1 (Російський Котельникова, модель перша). Являв собою грубий алюмінієвий ранець, що постійно перебував з пілотом. Винахідник продовжував працювати над удосконаленням своєї конструкції, запропонувавши нові мо-

делі: РК-2 (з напів'яким ранцем), РК-3 (м'який ранцевий, прототип сучасних), РК-4 (для гондоли аеростата) та ін. Парашути Г.Е. Котельникова застосовувалися під час Першої світової війни, а після революції були прийняті на озброєння радянських військово-повітряних сил; конструктор був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Піроцький Федір Аполлонович (17.II/1.III.1845, Лохвицький повіт — 28.II/12.III.1898, м-ко Олешки, тепер Цюрупинськ Херсонської обл.) — винахідник.

Народився в сім'ї відставного військового лікаря. Закінчив юнкерський клас Михайлівського артилерійського училища і Артилерійську Академію в Петербурзі (1871 р.). Працював у Головному артилерійському управлінні військового міністерства. У 1880 р. випробував у Петербурзі перший у світі вагон з підвісним тяговим електродвигуном постійного струму і живленням через рейки. Практичне застосування винаходу загальмувалося через опір власників кіннозалізничних доріг (конок), які побачили в трамваї свого конкурента. Вперше трамвайний рух було налагоджено у Ліхтерфельді поблизу Берліна у 1881 р. В Росії трамвай почав функціонувати в 1892 р. у Києві, потім з'явився в Катеринославі (1897 р.), Севастополі (1898 р.), Житомирі, Казані й Москві (1899 р.). До Петербурга винахід повернувся аж у 1907 р. Витратившись на дослідження, винахідник доживав віку у великій скруті. Хвороби й матеріальні нестатки передчасно вкоротили йому віку на 53-му році життя.

45.2.2. Полтавська губерньська вчена архівна комісія

На поч. ХХ ст. провідним науковим центром у краї стала Полтавська губерньська вчена архівна комісія (ПВАК), заснована в 1903 р. на підставі «Положення про губерньські історичні архіви та вчені архівні комісії» 1884 р. Комісія відіграла важливу роль в архівному та музейному будівництві на Полтавщині, а також у становленні й розвитку історичного краєзнавства на Україні. Навколо комісії гуртувалися українські інтелігенти — вчені і аматори. Припинила існування в 1918 р.

Дійсними членами ПВАК були десятки відомих вчених, митців, меценатів, колекціонерів; почесними членами комісії було обрано провідних вітчизняних вчених того часу.

Головним напрямком діяльності комісії було проведення наукових засідань з виголошенням доповідей, рефератів та повідомлень, організація

музейних осередків, виставок, архівів, наукових екскурсій, перегляд в установах архівних справ та підготовка їх до публікації, проведення археологічних, етнографічних та статистичних досліджень. Комісія мала друкований орган: «Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии» (протягом 1905—1917 рр. вийшло 15 випусків); видала також близько 20 окремих видань.

Зауважимо, що представники російської історичної науки, що її на Полтавщині II пол. ХІХ — поч. ХХ ст. представляли В. Вучевич, І. Павловський, О. Мальцев, П. Малама, Ф. Ніколайчик, М. Астриб, І. Курилов у всіх замітках, що стосувалися українства, свідомо опускали національно-патріотичні нотки. Вони беззастережно стояли на ґрунті офіційного сповідання історичного минулого, були шовіністично настроєні, вихваляли «сполучення» України з Росією, Полтавську битву і особу Петра І; українських гетьманів якщо й згадували, то обов'язково з налічкою «зрадник».

Навпаки, вчені, що працювали в статистичному бюро Полтавського губерньського земства — В. Василенко, І. Зарецький, О. Русов, Г. Ротмістров, С. Велецький, Л. Падалка, М. Терешкевич, М. Кулябко-Корецький — намагалися в своїх працях правдиво висвітлювати народне життя у всіх його проявах.

45.2.3. Полтавський церковний історико-археологічний комітет та Єпархіальне давньосховище

Указом Синоду від 26 жовтня 1906 р. при архієрейській кафедрі на чолі з єпископом Іоанном (С. Смирновим) за ініціативою групи полтавської інтелігенції були засновані Полтавський церковний історико-археологічний комітет та Єпархіальне давньосховище — церковний музей старожитностей, де мали зберігатися історичні церковні реліквії.

До складу комітету увійшли викладачі Полтавської духовної семінарії, члени ПВАК, священники. Почесними членами були відомі вчені.

Комітет займався пошуком і придбанням церковних старожитностей, давніх рукописів, друкованих праць з історії Полтавської єпархії, різного роду історичних джерел, предметів давнини. На засіданнях комітету заслуховувалися доповіді з історії місцевих монастирів і церков, повідомлення про нові надходження до давньосховища. Комітет видав три збірки своїх праць. Припинив діяльність в 1917 р.

Євангеліст Марко.
Мініатюра з
Пересопницького
Євангелія.
Енколпійон. XIII ст.

Під давньосховище відвели три кімнати одного з будинків єпархіальної консисторії. В листопаді 1907 р. у збірці нараховувалося 863 предмети старовини — цінні колекції монет, килимів, рушників, козацьких реліквій, творів мистецтва на релігійні сюжети. Після встановлення в краї радянської влади частина колекцій єпархіального давньосховища увійшла до складу збірок Полтавського народного музею, а в 1945—1947 рр. була розпорошена серед інших музеїв. Чимало експонатів безслідно зникло.

Окрасою колекції був енколпійон XIII ст. — наперсний хрест-моштовик із зображеннями розп'яття Христового та рельєфними медальйонами Богоматері і святих (на сьогодні місцезнаходження невідоме). Унікальними експонатами Полтавського давньосховища були плащаниця 1466 р. та знамените Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр., подароване Переяславському єпископському престолу в 1701 р. гетьманом І. Мазепою. В 1947 р. пам'ятка перейшла у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського НАН України, де зберігається й досі. Пересопницьке Євангеліє належить до національних святинь: на ньому присягають українські президенти. Страхова вартість рукопису становить нині 8,5 мільйонів доларів.

45.2.4. Лубенський музей К.М. Скаржинської

Першою великою загальнодоступною приватною краєзнавчою збіркою Лівобережної Ук-

раїни став музей, заснований 1874 р. уродженкою Лубен дворянкою Катериною Миколаївною Скаржинською (уродж. Райзер; 1852—1932) в своєму маєтку. В 1881 р. експонати були перевезені до хутора Круглик Лубенського повіту, де для них був спеціально споруджений двоповерховий флігель. На поч. XX ст. музей налічував 20 тис. експонатів, 4 тис. книг наукової бібліотеки, архіву.

З колекціями музею працювали відомі діячі української культури. Першим завідувачем музею був археолог і краєзнавець Ф.І. Камінський; після його смерті обов'язки вченого секретаря музею виконував С.К. Кульжинський. Співробітники музею проводили археологічні дослідження в Посуллі. К.М. Скаржинська активно пропагувала своє зібрання, листуючись з великим колом дослідників і вчених, організовуючи екскурсії. На розбудову музею меценатка витратила до 1900 р. понад 500 тис. руб. Вхід до музею був безкоштовним; щоденна кількість відвідувачів досягала 300 чол. (1900 р.). При музеї функціонували школа, читальня з бібліотекою, лекторій. Врешті меценатка вирішила подарувати свій музей Лубнам, але міська дума не визнала за можливе прийняти такий дарунок. Тоді він був переданий у 1906 р. Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства. Ряд мистецьких творів зберігаються нині в Полтавському художньому музеї, архів — у Архіві Полтавської обл.

**Скаржинська (уродж. Райзер)
Катерина Миколаївна**

(7/19.ІІ.1852, Лубни — 1932, Круглик, поблизу Лубен) — поміщиця, меценатка, фундаторка першої загальнодоступної приватної краєзнавчої збірки Лівобережної України.

Здобула (екстерном) гімназичну освіту, навчалася на Бестужевських вищих курсах у С.-Петербурзі. Вийшовши заміж за великого землевласника і кіннозаводчика, майбутнього генерал-майора М.Г. Скаржинського, стала співвласницею 4 тис. десятин землі. В 1874 р. заснувала на батьківщині музейний заклад історико-краєзнавчого профілю. Створила у селі сільгоспартіль, аматорський український театр. У 1906 р. власниця передала колекції й устаткування в дар Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства.

По смерті чоловіка (1905 р.) К.М.Скаржинська виїхала до Швейцарії, оселившись у Лозанні. Продовжувала займатись добродійництвом, матеріально підтримувала політемігрантів. З початком Першої світової війни повернулася в Україну. Останні роки життя провела

В 1867 р. повернувся до Чернігова, до кінця життя завідував земською друкарнею. Першу збірку — «Стихотворення Леоніда Глебова» — видав ще в гімназичні роки у Полтаві в 1847 р. На поч. 1850-х рр. став писати українською мовою. Створив ряд віршів-елегій. Знаменита поезія 1859 р. «Журба» («Стоїть гора високая...»), покладена на музику М. Лисенком, перетворилася на народну пісню. Протягом 1863—1882 рр. видрукував у Києві три збірки байок; загалом написав понад 100 творів цього жанру. Беручи мандрівні байкарські сюжети, митець надавав їм українського забарвлення. Багатство мови й легкість діалогу зробили глібовські байки популярною лектурою в школі. Доживав віку німецьким сліпцем.

Рудченко Панас Якович (літ. псевд. Панас Мирний; 1/13.V.1849, Миргород — 28.I.1920, Полтава) — письменник.

Народився в сім'ї чиновника. В 1857—1862 рр. навчався в Миргородському парафіяльному і Гадяцькому повітовому училищах. З 14-річного віку пішов на «власний хліб»,

розпочавши працю канцелярським служкою у Гадяцькому повітовому суді. Відтоді тягнув чиновницьку лямку ціле життя. З 1871 р. жив і працював у Полтаві — бухгалтером губерньського скарбництва, бухгалтером, секретарем і начальником відділу казенної палати. Дослужився до генеральського чину дійсного статського радника (1914 р.). Зарекомендував себе добросовісним службовцем-трударем. Над одноманітністю чиновницького життя зумів піднятися, прийшовши в літературу. Цей бік життя П.Я. Рудченка був невідомий навіть багатьом знайомим. Будучи обкладений казенною роботою, письменник займався літературною творчістю безсонними ночами. Перші літературні твори, підписані псевдонімом Панас Мирний, були надруковані у львівському часописі «Правда» в 1872 р. Улюбленою темою Панаса Мирного стали життя і праця українського селянства. Найважливіші твори: повість «Лихі люди» або «Товариші» (вид. в Женеві 1877 р.), роман-хроніка «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» або «Пропаша сила» (у співавторстві з Іваном Біликом, надрук. в Женеві М. Драгомановим 1880 р.), роман «Повік» (1883—1884 рр., повністю опубл. 1928 р.), драма «Лимерівна» (1883 р., опубл. 1892 р.), повість «Голодна воля» (кін. 1880-х рр., не закінч.), повість «Лихо давнє й сьогочаснє» (1897 р.), оповідання «Морозенко» (1885 р., опубл. 1898 р.). Літературну діяльність письменник поєднував із громадською. З перших днів життя в Полтаві він увійшов у коло демократично настроєних інтелігентів — членів місцевої Громади. З початком революції 1905 р. став одним із заснов-

ників і видавців журналу «Рідний край». Після революції 1917 р. письменник привітав українське національне відродження. Більшовицьку владу не сприйняв.

Панас Мирний та Іван Білик. Фото. 1880-і

Рудченко Іван Якович

(літ. псевд. Іван Білик, Яковенко, І.Кивайголова, І.Руїна; 21.VIII/2.IX.1845, Миргород — 19.V/1.VI.1905, Київ) — фольклорист, письменник, літературний критик.

Навчався у Миргородському та Гадяцькому повітових училищах. Зробив завідну чиновницьку кар'єру: почавши звичайним писарчуком у Гадячі, досяг високого становища члена ради Міністерства фінансів у Петербурзі. У 1860—1870-х рр. брав активну участь в літературному процесі. Писав поезії, переклади, літературно-критичні статті, рецензії, виступив співавтором роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». З середини 1880-х рр. І. Білик став для української культури «пропащою силою»: «І стали ми своїм — чужі, / Чужим — не рідні... А злі / Літа всю силу розтрясли».

Косач Ольга Петрівна

(уродж. Драгоманова, літ. псевд. Олена Пчілка; 29.VII.1849, Гадяч — 4.X.1930, Київ) — поетеса, автор прозових та драматичних творів, перекладач, науковець, фольклорист, етнограф, публіцист, видавець, громадська діячка.

Походила з роду Драгоманових. Дитинство пролинуло в Гадячі. В 1861—1866 рр. навчалася в Київському зразковому пансіоні шляхетних панн. У 1868 р. взяла шлюб з Петром Косачем. В сім'ї народилося п'ятеро дітей. Незадоволені існуючою системою педагогіки та шкільної освіти, батьки виховували і навчали їх самотужки. Протягом тривалого часу місцем проживання подружжя була Волинь. Тут О. Косач записувала пісні, обряди, народні звичаї. В 1876 р. опублікувала дослідницьку працю «Український орнамент». У 1880-х рр. почала друкувати вірші та оповідання під псевдонімом Олена Пчілка; 1886 р. вийшла перша збірка поезій «Думи-мережанки». Одночасно брала активну участь в жіночому русі, вела активну видавничу діяльність. Наприкінці 1890-х рр. сім'я переїхала на постійне проживання до Києва, де О. Косач завідувала літературним відділом Київського літературно-артистичного товариства. В 1903 р. брала участь у відкритті пам'ятника І. Котляревського в Полтаві. На запрошення М.А. Дмитрієва в 1906 р. увійшла до редколегії журналу «Рідний край», а з 1908 р. стала його редактором і видавцем. Багато енергії й талану віддавала справі виховання й освіти українських дітей, «щоб не виростили вони перевертнями, щоб звикли шанувати своє рідне». Написала для дітей сотні поезій, казок, оповідань, п'єс. Додатком до «Рідного краю» видавала щомісячний

в Лубнах. Більшовицька влада призначила колишній мільйонерші невелику персональну пенсію. Померла всіма забута в Круглику напередодні голодомору літку 1932 р. на 81-му році життя.

Фото. Поч. 1890-х.

45.2.5. Створення Полтавського природничо-історичного музею

Думка створити власний краєзнавчий музей як осередку вивчення минулого краю зародилася серед полтавської інтелігенції на поч. 1870-х рр. Втілити мрію в життя допомогла ініціатива учасників експедиції вченого-природознавця професора Василя Васильовича Докучаєва (1846—1903), яка протягом 1888—1890 рр. на замовлення Полтавського губернського земства вивчала ґрунти, рослинність і геологічні умови Полтавської губернії (в Полтавському і Кременчуцькому повітах). Роботи відзначалися залученням значної кількості фахівців — учнів дослідника. Ре-

зультати діяльності комісії були викладені в 16 томах матеріалів. Ця джерелознавча база і заклала основи природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. На утримання музею виділялося річно 2000 руб. Окрім документів, до музею були передані зразки ґрунтів (4 тис. од.), зразки гірських порід (500 од.), колекція корисних копалин, геологічні розрізи, залишки вимерлих тварин, гербарії полтавської флори (800 аркушів), зразки порід дерев, ентомологічні колекції та окремі зоологічні предмети, а також невелика бібліотека з природознавства. У 1897 р. В.В. Докучаєв передав до музею колекцію ґрунтів (23 од.) з різних регіонів Європейської Росії, Кавказу, Туркестану, Індії, Цейлону.

Спочатку музейна експозиція займала три кімнати флігеля на земському подвір'ї, а з 1908 р. для неї відвели третій поверх у новобудованому будинку губернського земства. В 1906 р. колекцію поповнили 20 тис. експонатів музею К.М. Скаржинської. В 1894—1916 рр. музею передав свою колекцію східних старожитностей (4,5 тис. предметів) полтавець П.П. Бобровський.

45.3 Література

До вершинних досягнень української літератури належали твори письменників-полтавців II пол. XIX — поч. XX ст.

Діяльність українських письменників того часу була дуже важлива, оскільки до революції 1917 р. навіть в українофільських колах панувало переконання, що українська мова придатна хіба що для пісень, ліричної поезії, п'єс з народного побуту або для популярної белетристики, але не для поважної наукової чи публіцистичної продукції. Не дивно, що повна національна література з'явилася лише на зламі XX ст., та й то досить умовно — тільки як художня література.

У Полтаві розпочав свою творчість Леонід Іванович Глібов (1827—1893), що народився у с. Веселий Поділ, тепер Семенівського району. Більшу частину свого життя прожив у Полтаві уродженець Миргорода Панас Мирний (Панас Якович Рудченко; 1849—1920). Письменником і критиком був його брат Іван Білик (Іван Якович Рудченко; 1845—1905).

Відомою письменницею і громадською діячкою стала сестра М.П. Драгоманова, мати Лесі Українки Ольга Петрівна Косач (літ. псевд. Олена Пчілка; 1849—1930). Сама Леся протягом 1893—1906 рр. майже щоліта відпочивала на дачі в Гадячі та Зеленому Гаю. У с. Кліщинці Золотоніського повіту (тепер Чорнобаївського району Черкаської обл.) народився письменник, поет і драматург Михайло Петрович Старицький (1840—1904). Уродженцем с. Великі Сорочинці був відомий поет Володимир Іванович Самійленко (1864—1925). В Кобеляках народився письменник, перший хранитель Шевченкової могили Василь Степанович Гилосир (1836—1900). В Полтаві народився і помер письменник і педагог, перший біограф І.П. Котляревського Степан Павлович Стеблін-Камінський (1814—

1885). У с. Турківка Прилуцького повіту (тепер Чернігівської обл.) народився поет **Мусій Степанович Кононенко** (1864—1922). З Переяславщини родом був письменник і етнограф **Григорій Олексійович Коваленко** (1868—1937). Уродженцем с. Ярошівка Прилуцького повіту (тепер с. Українське Талалаївського району Чернігівської обл.) був письменник і літературний критик **Василь Петрович Горленко** (1853—1907). В Старих Санжарах (тепер с. Решетники Н.-Санжарського району) народився, жив і помер оригінальний поет-аматор **І.Г. Бублей** (Бублій; р. н. невід. — 1875). Значний внесок в літературу зробив **Архип Юхимович Тесленко** (1882—1911), що народився в с. Харківці Лубенського повіту. Уродженцем с. Попівка Миргородського повіту був поет **Микола Григорович Філянський** (1873—1938). В Полтаві народилися: письменник і актор **Яків Васильович Жарко** (1861—1933), письменник-робітник **Трохим Миколайович Романченко** (1880—1930), письменник **Пилип Йосипович Капельгородський** (1882—1942).

Полтавський край добре прислужився російській та єврейській літературі. З 1900 р. у Полтаві постійно жив і тут помер російський письменник і громадський діяч **Володимир Галактіонович Короленко** (1853—1921).

У 1897 та 1900 рр. в с. Мануйлівка (тепер Верхня Мануйлівка Козельщинського району) мешкав російський письменник **М. Горький**; тут народився його син **Максим**. У Паленках (Полтава) з 1890-х рр. мав дачу російський письменник **І.О. Бунін**. У 1888 та 1889 рр. с. Хомутець Миргородського повіту відвідав письменник **А.П. Чехов**, котрий хотів заснувати тут «літературну колонію», але цей задум не здійснився.

У Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.) з'явився на світ класик єврейської літератури **Шолом Алейхем** (Шолом Нохумович Рабинович; 1859—1916). Уродженцем Полтави був письменник **Григорій Ісакович Ба-**

гров (1825—1885), у Миргороді народився драматург, автор 70 п'єс **Яків Гордін** (1853—1909).

Горленко Василь Петрович

(1/13.I.1853, с. Ярошівка Прилуцького повіту, тепер с. Українське Талалаївського району Чернігівської обл. — 13/26.IV.1907, Петербург, похований в Ярошівці) — письменник, літературний критик, мистецтвознавець, фольклорист.

Походив з старовинного козацько-старшинського роду, що вів початок від прилуцького полковника **Лазаря Горленка**. Народився в заможній поміщицькій сім'ї. Освіту здобув у Полтавській гімназії, Ніжинському лицейі та Сорбонському університеті в Парижі. На поч. 1880-х рр. повернувся на батьківщину, де заявив про себе як про завзятого українофіла. Називав себе не інакше як «давнім мазепинцем». Активно співробітничав у «Киевской старине», збирав етнографічні й архівні матеріали. Автор численних оглядів української літератури, рецензій, характеристик, в яких наводив цінні фактичні дані. Писав статті на історично- побутові й етнографічні теми. Був одним із перших збирачів і інтерпретаторів мистецьких скарбів **Т.Г. Шевченка**. Частина праць об'єднана в книгах: «Южнорусские очерки и портреты» (1898 р.), «Украинские были» (1899 р.), «Отблески» (1905 р.). Решта літературної спадщини не зібрана до цього часу.

Глібов Леонід Іванович

(21.II/5.III.1827, с. Веселий Поділ Хорольського повіту, тепер Семенівського району — 29.X/10.XI.1893, Чернігів) — поет, журналіст, громадський діяч.

Народився в сім'ї управителя веселоподільського маєтку поміщиків Родзянків. Дитинство і юність провів у с. Горби Кременчуцького повіту, тепер Глобинського району, куди перевели служити батька. Початкову освіту здобув вдома. В 1840—1847 рр. навчався в Полтавській гімназії, в 1849—1855 р. — у Ніжинському юридичному лицейі. Коротко вчителював у гімназії містечка Чорний Острів на Поділлі. З 1858 р. викладав історію і географію в Чернігівській класичній чоловічій гімназії. Був активним членом місцевої Громади, брав участь в організації недільних шкіл, виданні книжок для народу, редагував прогресивний тижневик «Черниговский листок» (1861—1863 рр.). За це в 1863 р. був звільнений з роботи і підданий під поліцейний нагляд. Вїхав до Ніжина, де мешкав у будинку тестя.

журнал для дітей «Молода Україна». До кращих творів письменниці належать: «Товаришки» (1887 р.), «Світло добра і любови» (1888 р.), «Соловийовий спів» (1889 р.), «За правдою» (1889 р.), «Артишоки» (1907 р.), «Півтора оселедця» (1908 р.); п'єси «Сужена не оужена» (1881 р.), «Світова річ» (1908 р.). Виконала чимало перекладів і переспівів світової класики, написала низку публіцистичних та літературно-критичних статей і спогадів, наукових праць. Протягом 1914—1921 рр. жила в Зеленому Гаю на околиці Гадяча, де 1899 р. збудувала дачний одноповерховий будинок. Організувала дитячий аматорський театр, писала для нього п'єси, видавала збірку «Зелений Гай. Вірші і казки з малюнками для дітей». У 1920—1924 рр. жила в Могилеві-Подільському, потім повернулася до Києва, працювала в історико-філологічному відділі і Етнографічній комісії АН УСРР. З початком сталінських репресій проти української інтелігенції зазнала переслідувань і незабаром померла.

Свідчення 4. О. Пчілка про дітей:

«Діти — це наш дорогий скарб, це наша надія, це — молода Україна».

Самійленко Володимир Іванович

(літ.псевд. В. Сивенький, Іваненко, Полтавець, Смутний, Л. Сумний; 21.I./3.II.1864, с. Великі Сорочинці Миргородського повіту — 12.VIII.1925, Боярка, тепер смт Київської обл.) — поет, драматург, перекладач.

Був нешлюбним сином поміщика Івана Лисевича, тому носив прізвище своєї матері, колишньої кріпачки і панської служниці. Опікуваням хлопця займався родич поміщик Трохимівський. З дитинства відзначався спокійною, трохи флегматичною вдачею. Можливо через цю некавалієрську не здобув закінченої вищої освіти, хоча після закінчення Полтавської гімназії 6 років (1884—1890 рр.) провчився на історико-філологічному факультеті Київського університету. Студентом брав активну участь в громадсько-політичному житті, належав до Братерства тарасівців. Друкуватися почав з 1886 р. Перша збірка «З поезій Володимира Самійленка» вийшла в Києві у 1890 р., потім твори тричі виходили окремими виданнями в 1906, 1909, 1918 рр. Став неперсичним новатором у гумористично-сатиричній поезії. В злободенних віршованих фейлетонах і гострих сатирах висміював самодержавство, а також уралпатріотизм і боягузство сучасного громадянства: *«Кожна пів українська — фортеця міцна, там на чатах лежать патріоти»*. Покинувши університет, працював здебільшого канцеляристом в різних установах, уриваючи крихти часу для власної літературної діяльності. Після повалення царизму пережив новий спалах творчої активності. Відступаючи перед більшо-

виками, в 1920 р. емігрував до Галичини. У вигнанні животів у злиднях, хронічно хворів, пережив смерть обох доньок. Виснажений фізично і морально, у 1924 р. повернувся до Києва. Помер на 62-му році життя, випередивши неминучу репресію.

Старицький Михайло Петрович

(2/14.XII.1840, с. Кліщинці Золотоніського повіту, тепер Чорнобаївського району Черкаської обл. — 14/27.IV.1904, Київ) — письменник, театральний і громадсько-культурний діяч.

Народився в дворянській дрібнопоміщній родині. Рано осиротівши, виховувався в сім'ї

двоюрідного брата матері Віталія Лисенка разом з його сином Миколою, майбутнім славетним композитором. Освіту здобув у Полтавській гімназії (1851—1858 рр.), Харківському (1858—1860 рр.) та Київському (1860—1866 рр.) університетах (перейшовши з фізико-математичного на юридичний факультет). Брав участь у роботі Київської громади, був одним із фундаторів Всеросійського театального товариства, організатором і діяльним членом Київського літературно-артистичного товариства. Став одним із засновників і керівників славетного театру корифеїв. Виступав режисером, актором, антрепренером труп М. Кропивницького і М. Садовського; у 1883—1885 рр. очолював власну трупу. Разом із М. Кропивницьким та І. Карпенком-Карим фактично створив новий репертуар українського театру, який зберігає своє значення посьогодні. Створив понад 30 п'єс на залозичені і оригінальні сюжети. Найвідоміші: «Не судилося» (1883 р.), «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (1887 р.), «По модньому» (1887 р.), «У темряві» (1892 р.), «Талан» (1893 р.). Одночасно займався літературною діяльністю. Уклав віршовані збірки «З давнього зшитку. Пісні і думи» (1881—1883 рр.), «Поезії» (1908 р.). Вірші «Виклик» («Ніч яка, господи, місячна, зоряна...») та «Туман хвилями лягає», покладені на музику М. Лисенком, стали народними піснями. Зробив близько 200 перекладів і переспівів з широкого кола авторів. Прозовий літературний доробок складають 70 романів, повістей, оповідань. Вершиною творчості стали історичні твори, писані російською мовою для періодичної преси. Практично не маючи інших прибутків, письменник у 1890—1900 рр. жив на гонорар від цих публікацій. Найважливіші з них: трилогія «Богдан Хмельницький» — «Перед бурею» (1894 р.), «Буря» (1896 р.), «Біля пристані» (1897 р.); романи «Молодість Мазепи» (1893 р.), «Руїна» (1899 р.), «Червоний диявол» (1896 р.), «Перші коршаки» (1900 р.), «Останні орли» (1901 р.), «Розбійник Кармелюк» (1903 р.), повість «Облога Буші» (1891 р.). Виснажений працею, помер на 64-му році життя.

Тесленко Архип Юхимович

(18.II/2.III.1882, с. Харківці Лохвицького повіту — 15/28.VI.1911, там же) — письменник.

Народився у селянській родині. З дитинства бачив лише нужду і голод. Батько-інвалід і мати-поденниця не могли стягнутися хоча б на якісь статки. Після церковно-парафіяльної вчився у церковно-вчительській школі,

яку не зміг закінчити через бідність. Змушений заробляти на власний шматок хліба, працював писарчуком у Лохвицькому волосному управлінні, службовцем у повітовій нотаріальній конторі, телеграфістом на станції, наймитував. Одночасно наполегливо займався самоосвітою, записував народні обряди, брав участь у театральних виставах Лохвицького аматорського театру. Літературну діяльність почав у 1902 р. етнографічно-побутовими нарисами. Незабаром став писати українською мовою реалістичні оповідання з народного життя. Під час революції 1905—1907 рр. поширював серед селян заборонену літературу, у грудні 1905 р. взяв участь в антиурядовій маніфестації в Лохвиці. Перейшовши на нелегальне становище, переховувався, як з іронією відзначав сам, в київських трущобах і сільських бур'янах. В цей час його оповідання за сприяння Б. Грінченка почали друкуватися в журналі «Нова громада». Восени 1906 р. був заарештований за участь в лохвицьких заворушеннях і засуджений до заслання у В'ятську губернію. Додому повернувся на поч. 1909 р. хворим на сухоти. На батьківщині чекали нові удари долі: невдовзі померла мати, безрукий батько потребував постійного догляду, в хаті оселилися страшні злидні. Змучений боротьбою за виживання, невдовзі помер в лікарні с. Лука Лохвицького повіту. В одному з останніх листів А. Тесленко з гіркою писав про широкий світ, в якому доля відвела йому «невеселий тем-несенький куточок з горем та нуждою».

Перша збірка письменника «З книги життя» вийшла в 1912 р. Найважливіший твір — повість «Страчене життя» (1911 р.). Найвідоміші оповідання: «За паспортом», «Хуторяночка», «У городі», «Школяр», «Син», «Радощі», «Любов до ближнього», «У схимника», «Наука», «Истинно русский человек» (1906 р.); автобіографічні твори: «Поганій до ями», «Немає матусі» (1910 р.), «Що б з мене було?» (1911 р.), «Прощай, життя!» (1911 р.).

Кононенко Мусій Степанович

(літ. псевд. — М. Школиченко; 9/21.VIII.1864, с. Турівка Прилуцького повіту, тепер Чернігівської обл. — 14.VI.1922, Нові Санжари) — поет, громадський діяч.

Син колишнього кріпака, освіту здобув самотужок. В дитинстві поневірявся по наймах, у прислузі. Відбувши солдатчину, працював в управлінні Південно-Західної

залізниці в Києві, господарював на селі, служив інструктором Лубенської сільсько-кооперативної організації. В 1917 р. поселився в Полтаві. Участь в кооперативному русі поєднував з наполегливою літературною працею. В літературі виступив у 1883 р. Автор збірок віршів «Ліра» (1885 р.), «Струни» (1908 р.), «Хвилі» (кн. 1—6, 1917—1918 рр.); повісті «На селі» (1898 р.); збірки оповідань «Буденне життя» (1902 р.). Після встановлення в Полтаві радянської влади був заарештований, кілька місяців промучився у в'язниці, звідки вийшов хворим на сухоти. На поч. 1922 р. дружина перевезла смертельно хворого до Нових Санжар, де він невдовзі й помер.

Коваленко Григорій Олексійович

(Грицько Коваленко; 1868, поблизу Баричівки Переяславського повіту, тепер Київської обл. — 15.XII.1937, Полтава) — письменник, художник, етнограф; громадський і культурний діяч.

Закінчив Переяславську фельдшерську школу, вдосконалювався в практичній медицині при Московському університеті. З 1895 р. замешкав у Чернігові. Охоплював своєю діяльністю сфери мистецтва, літератури, медицини, народознавства, видавничої справи. Написав низку оповідань з народного життя; створив близько ста картин і портретів українських письменників та літературних ілюстрацій. В 1905 р. перебрався в Полтаву. Працював секретарем міської управи. Спільно з М. Дмитрієвим та П. Мирним організував видавництво журналу «Рідний край», став одним із відповідальних редакторів цього видання. Під впливом В. Кричевського займався етнографією та українською історією. В 1907 р. видав «Оповідання з історії українського народу». Виступав зі статтями в «Етнографическом обозрении», «Киевской старине», «Зорі», «Літературно-науковому віснику», «Дзвінку». В 1913—1914 рр. видавав у Полтаві місячник народного здоров'я і природознавства «Життя і знання». Користувався стійким авторитетом у своїх читачів. У серпні 1937 р. був заарештований за брехливими звинуваченнями як учасник і організатор підпільної контрреволюційної націоналістичної організації, а в грудні — розстріляний.

Короленко Володимир Галактіонович

(15/27.VII.1853, Житомир — 25.XII.1921, Полтава) — письменник, публіцист, громадський діяч; почесний академік Петербурзької Академії наук (1900 р.). Народився в родині повітового судді. Навчався в Житомирській і Ровенській гімназіях, Петер-

бурзькому технологічному інституті (1871—1874 рр.), Петровській землеробській та лісовій академії в Москві. В 1876 р. заарештований за подання колективного студентського протесту і поселений під нагляд поліції в Кронштадті. В 1877 р. вступив до Гірничого інституту в Петербурзі. В 1879 р. знову заарештований і висланий у В'ятську губернію, а звідти у 1881 р. — в Якутію. З 1885 р. жив під поліційним наглядом у Нижньому Новгороді, з 1896 р. — у Петербурзі. Був одним із керівників, а в 1904—1918 рр. (з перервами) — відповідальним редактором журналу «Русское богатство». Друкувався з 1878 р. Написав низку оповідань, повістей, нарисів, літературно-критичних статей та спогадів.

У вересні 1900 р. переїхав з родиною до Полтави. Брав участь в літературно-громадському житті міста, підтримував стосунки з окремими діячами української культури, однак до українського руху ставився неприхильно. Відзначався несприйняттям соціальної сваволі й беззаконня. В 1905 р. активно захищав учасників сорочинських заворушень, рішуче виступив проти чорносотенців, які готували єврейські погроми, після жовтневого перевороту 1917 р. в листах до радянських діячів Х. Раковського, А. Луначарського засуджував більшовицькі репресії (*про це читайте в підручнику для 10 класу*).

Портрет роботи М. Ярошенка. 1898.

Шолом-Алейхем

(справжнє ім'я — Рабинович Шолом Нохумович; псевдонім Шолом-Алейхем букв.: «мир вам»; 18.II/2.III.1859, Переяслав — 13.V.1916, Нью-Йорк) — письменник (на івриті, ідіш та російській мові).

Закінчив Переяславське повітове училище. До 1905 р. жив на Україні (в 1880—1882 рр. — у Лубнах, в 1887—1890, 1893—1905 рр. — у Києві). Після пережитого в 1905 р. єврейського погрому емігрував за кордон. Початок Першої світової війни застав хворого письменника на одному з курортів Німеччини, звідки він виїхав до США, де через два роки й помер. Улюбленими героями письменника були «маленькі люди», бідняки і невдахи, невтомні шукачі щастя. Творчість Шолом-Алейхема підняла єврейську літературу на рівень світової. В доробку письменника романи: «Сендер Бланк і його сімейка» (1887 р.), «Степленю» (1888 р.), «Йоселе Соловей» (1889 р.), «Потоп» (1906 р.), «Блукаючі зорі» (1909—1911 рр.), «Кривавий жарт» (1913 р.), «З ярмарку» (не закінч.); повісті: «Два каменя» (1883 р.), «Менахем-Мендл» (1892—1909 рр.), «Тев'є-молочник» (1894—1914 рр.), «Хлопчик Мотл» (1907—1916 рр.); оповідання, памфлети, нариси, статті, п'єси.

Театр і кіно 45.4

Полтавці відіграли важливу роль в розвитку українського театального і кіномистецтва. У 1880 р. у Кременчуці актором, антрепренером і драматургом Григорієм Андрійовичем Ашкаренком (1856 — бл. 1930) була заснована перша професійна українська драматична трупа. В 1881 р. вона однією з перших на Україні стала показувати українські вистави. В історію українського театру увійшли знамениті трупи Михайла Петровича Старицького (1840—1904), що діяли в 1883—1885, 1885—1893 рр. У 1880-х рр. очолював власну російсько-українську трупу в Кременчуку актор, режисер і антрепренер, родоначальник акторської династії Леонід Іванович Аведиков (рр. н. і см. невід.). У 1901 р.

в Полтаві було збудовано приміщення Просвітнього будинку імені М.В. Гоголя, де 1100 місць займала театральна зала. При будинку протягом 1911—1918 рр. діяв самодіяльний театральний колектив — Український музично-драматичний гурток, очолюваний Г.І. Маркевичем. Режисерами гуртка в різний час були В.М. Пархомович, О.М. Осмяловський, А.К. Левер (Леверенко), М.І. Губа. В гуртку виступала актриса театру М. Садовського Олександра Олексіївна Герцик (1886—1964). На гастролі до губернії приїздили відомі театральні колективи і виконавці, зокрема, в 1900, 1901, 1904, 1905 рр. в Полтаві, а в 1907 р. в Кременчуці гастролювала знаменита трупа П. Саксаганського.

З появою кінематографа в Полтаві на поч. ХХ ст. відкрилися стаціонарні кінотеатри — «біоскопи». Новий вид мистецтва відразу завойював симпатії публіки. Ціни на кіносеанси були досить високі: від 20 коп. до 2 руб. У Полтаві народилася зірка німого кіно Віра Василівна Холодна (Левченко; 1893—1919); звідси проліг шлях до європейської слави кіноакторів Володимира Георгійовича Гайдара (1893—1976) та Григорія Михайловича Хмари (1892/1893—?). Полтавщина дала одного з засновників українського кінематографа, актора, режисера, бандуриста Дмитра Михайловича Байду-Суховія (1882 — р. см. невід.). В Кобеляках народився видатний актор-самоук Степан Йосипович Шкурат (1885—1973).

Вихідцями з Полтавщини були: актриси мати й дочка Вірини — Олександра Іванівна Вірина (справж. прізвище — Колтановська; р. н. невід. — 1926) і Віра Василівна Вірина (бл. 1874—1947); артистка Дарія Іванівна Шевченко-Гамалій (1870 — р. см. невід.); актор, режисер, антрепренер Олександр Миколайович Василенко (справж. прізвище — Десятников; 1832 — р. см. невід.); актор Олександр Єрмолайович Долинін (псевд. — Рубан, Українець; 1895—1929); актор Андрій Миколайович Максимович (1865—1893). З с. Кантемирівка Костянтиноградського повіту вийшов актор Петербурзького Александринського театру Мамонт Вікторович Дальський (справж. прізвище — Неслов; 1865—1918), в якого навчався акторської майстерності видатний російський співак Ф. Шаляпін. У Полтаві народилися: актриса Олександра Іллівна Віламова (1867—1913); актриса Надія Василівна Жарко (справж. прізвище — Жарченко; 1857—1929), драматична актриса і співачка Євдокія Іванівна Доля (справж. прізвище — Верховинець-Костева; 1885—1988); актриса Варвара Антонівна

Любарт (справж. прізвище — Колишко; 1898—1967); актриса Юлія Степанівна Шостаківська (1871—1939); актор Леонід Якович Манько (1863—1922); актор і режисер Лев Родіонович Сабінін (1874—1955). Уродженцем с. Мачухи Полтавського повіту був актор і режисер Микола Іванович Вільшанський (1881—1917). В Зінькові народився актор і режисер Дмитро Діомидович Ровинський (Демидович; 1888—1942).

Ашкаренко Григорій Андрійович

(1839, за іншими даними 1856, Кременчук — 23.III.1922, с. Пісочин, тепер смт. Харківської обл.) — актор, антрепренер, драматург.

У 1880 р. організував у Кременчуці російсько-українську професійну трупу, яка відзначалася строкатістю репертуару і творчого складу. Художній рівень вистав піднявся після приходу у трупу видатних театральних артистів М. Кропивницького і М. Садовського. З почину М. Кропивницького у 1881 р. трупа Г.А. Ашкаренка вперше після заборони 1876 р. дістала дозвіл на відновлення українських вистав. У 1880—1881 рр. театр показував вистави у Кременчуці, у 1882 р. — у Харкові й Києві; виступи мали постійний успіх. Г.А. Ашкаренко грав характерні ролі: Возний («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Прокіп («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка), Кичатий («Назар Стодоля» Т. Шевченка). Створив ряд соціально-побутових п'єс: «Рідна мати гірша мачухи» (1891 р.), «Цариціні черевички, або Криваві поминки» (1891 р.), «Оказія з сотником Яремою» (1896 р.). Інсценізував твір М. Гоголя «Тарас Бульба» (1886 р.), повість Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» (1889 р.). Залишив «Спомини про першу українську трупу» (1908 р.).

Холодна Віра Василівна

(дівоче прізвище — Левченко; 1893, Полтава — 17.II.1919, Одеса) — кіноактриса, зірка німого кіно 1910-х рр.

Навчалася в балетній студії Большого театру в Москві. З 1914 р. знімалася в кіно у режисерів Є. Бауера, П. Чардиніна та ін. Ролі у фільмах: Маріанна («Міражі», 1915 р.), Ната («Життя за життя», 1916 р.), Дама напівсвіту («Шахи життя», 1916 р.), Циркова актриса («Забудь про камін, в нім погасли вогні», 1917 р.), Пола («Мовчи, смутку, мовчи», 1918 р.), Маша («Живий труп», 1918 р.), Кло («Останнє танго», 1918 р.).

Віра Сєверна («Тернистий шлях слави», 1918 р.), Антанелла («Жінка, яка винайшла любов», 1918 р.). Померла від іспанки у 25-річному віці.

Байда-Суховій Дмитро Михайлович

(18.XI.1882, с. Нагірне, Полтавщина — р. см. невід.) — актор, режисер, бандурист, збирач і пропагандист українських народних пісень, один із засновників українського кіно.

Сценічну діяльність почав у 1899 р. На поч. XX ст. мав власну трупу. В 1910—1916 рр. працював у кіно. Фільми: «Кума Феська» (1910 або 1911 р.; зіграв усі чоловічі ролі), «Змія підколотна» (1911 р.), «Сватання на вечорницях» (1911 р., роль Телепня), «Три кохання в мішку» (1911 р.), «Навкруги зрада» (1912 р.; всі ролі), «Шельменко-денщик» (1912 р.), «Запорізький скарб» (1912 або 1913 р.), «Сплять орли бойові, або війна і життя» (1914 або 1916 р.).

Музика 45.5

У Полтаві народилася співачка (меццо-сопрано) Єлизавета Григорівна Азерська (1868—1946), солістка Київської та Одеської опер (1891—1898 рр.) і Большого театру в Москві (1898—1918 рр.). З Полтавщини походили: співак (драм. тенор) Олександр Миколайович Давидов (справж. прізвище — Левенсон; 1872—1944); співачка (сопрано) Софія Кононівна Лисенко (1865—1946), що виступала в Італії (1887—1891 рр.). В Полтаві розпочався триумфальний творчий шлях видатного співака Івана Семеновича Козловського (1900—1993).

З Полтавщини вийшло чимало кобзарів, лірників, музик. Уродженцем с. Калюжинці Прилуцького повіту (тепер Срібнянського району Чернігівської обл.) був «Гомер XIX століття» Остап Микитович Вересай (1803—1890); в Лохвиці народився кобзар, пан-майстер кобзарсько-лірницької організації Іван Григорович Кравченко-Крюковський (1820—1885); уродженцем Сорочинців (тепер Великі Сорочинці) був кобзар Михайло Степанович Кравченко (1858—1917), автор дум «Про сорочинські події 1905 року» та «Чорна неділя в Сорочинцях»; в Миргороді народився кобзар, пан-майстер Самійло Харитонович Яшний (1813 — поч. XX ст.); в с. Лютенька Гадяцького повіту народився й помер кобзар Петро Григоро-

вич Гузь (1895—1959); уродженцем с. Петрівці Миргородського повіту був бандурист, співак, диригент, організатор Полтавської капели бандуристів (1925 р.) Володимир Андрійович Кабачок (1892—1957); в Оржиці народився кобзар і лірник, майстер імпровізації Архип Никоненко (р. н. невід. — 1855); в с. Глинське, тепер Зіньківського району народився кобзар Федір Федорович Холодний (справж. прізвище — Гриценко; бл. 1814—1892), якому, за свідченнями сучасників, не було рівних щодо експресії співу й краси гри на бандурі; уродженцями с. Багачка (тепер райцентр Велика Багачка) були кобзар Федір Данилович Кушнерик (1876—1941) та лірник Антін Якович Скоба (1863—1908); родом із Зінькова був лірник Семен Павлович Говтваць (рр. н. і см. невід.). На хуторі Голому поблизу Зінькова жив кобзар Опанас Говтваць (рр. н. і см. невід.); у селі Говтві — кобзар Іван Городницький (рр. н. і см. невід.); в Решетилівці — кобзар Микола Захарович Дубина (Решетилівський; рр. н. і см. невід.); в Золотоноші — кобзар Іван Жовніанський (рр. н. і см. невід.); в с. Лелюхівка народився, жив і помер лірник Іван Миколайович Скубій (1858—1909).

У с. Гриньки Глобинського району народився основоположник української класичної музики і громадський діяч

Микола Віталійович Лисенко (1842—1912). Автором музики до шевченкового «Заповіту» став учитель хорового співу і диригент хору Полтавської духовної семінарії Гордій Павлович Гладкий (1849—1894). У Кременчуці жив і працював випускник Лейпцігської консерваторії композитор Михайло Михайлович Калачевський (1851—1910/1912); у 1900 р. в Полтаві вперше прозвучав його найвидатніший твір — «Українська симфонія». Уродженцем Полтавщини був композитор і педагог, професор Петербурзької консерваторії Григорій Олексійович Маренич (1836—1918). В Полтаві народився диригент і композитор, головний хормейстер Маріїнського театру в Петербурзі (з 1889 р.) Георгій Олексійович Козаченко (1858—1938). З 1848 р. протягом 44 років викладав спів та фортеп'яну гру в Полтавському інституті шляхетних панн композитор чеського походження Алоїз В'ячеславович Єдлічка (1821—1894), автор фантазії «Спогад про Полтаву». В 1897—1919 рр. у Полтаві творив відомий скрипаль і диригент Віктор Володимирович Ахшарумов (1864—1938), який став засновником Полтавського симфонічного оркестру (1897 р.) і фундатором Полтавського музичного училища (1902 р.). В с. Великі Будища Зіньківського повіту (тепер Диканського району) народився відомий диригент, композитор і педагог Федір Миколайович Попадич (1877—1943). Уродженцем с. Хорішки Кобеляцького повіту (тепер Козельщинського району) був хоровий диригент, вчитель співів Іван Миколайович Різенко (1851—1931).

Протягом 1911—1920 рр. в Полтаві діяло музично-хорове товариство «Боян» під керівництвом Г.А. Данковського, Ф.М. Попадича, В.М. Пархомовича. Товариство пропагувало українське кла-

сичне і народне хорове мистецтво, влаштовувало концерти, супроводжувані лекціями, ювілейні музичні вечори, брало участь у виставах Українського музично-драматичного гуртка.

Лисенко Микола Віталійович (10/22.III.1842, с. Гриньки Кременчуцького повіту, тепер Глобинського району — 24.XI.1912, Київ) — композитор, музичний етнограф, піаніст, педагог, хоровий диригент, організатор музичного життя і громадський діяч; основоположник української класичної музики.

Народився в сім'ї поміщика. Навчався у Київському приватному пансіоні (1852—1855 р.), Харківській гімназії (1855—1859 рр.), в університетах Харкова й Києва (1859—1864 рр.). Здобув науковий ступінь кандидата природничих наук. Незважаючи на успіхи в природничій науці, вирішив присвятити себе музичному мистецтву (неабиякий хист до музики виявився з 5-річного віку). Протягом 1867—1869 рр. навчався в Лейпцігській консерваторії. Творчу працю розпочав у 1868 р., написавши перший значний твір — «Заповіт» на слова Т.Г. Шевченка для соліста, хору й фортепіано. Того ж року видав у Лейпцігу першу серію з «Музики до «Кобзаря» Т. Шевченка» і три збірки українських народних пісень (120 творів) для голосу у супроводі фортепіано. (На Україну ці твори не потрапили через горезвісний Емський указ). Повернувшись у 1869 р. до Києва, віддався творчій і громадській діяльності. Працював учителем фортепіанної гри в музичній школі, брав участь у Філармонічному товаристві любителів музики і співу, Гуртку любителів музики, літературно-артистичному товаристві, організовував концерти, театральні вистави, виступав як піаніст, збирав і популяризував народні пісні. Протягом 1874—1876 рр. композитор удосконалював свою майстерність в Петербурзькій консерваторії; зав'язав дружні стосунки з класиками російської музики, які одностайно визнали талант українського митця. Повернувшись до Києва уже зрілим майстром, продовжував збирати й обробляти народні пісні; організував хор, з яким об'їздив десятки міст і сіл в Україні. В 1903 р. взяв участь в урочистостях з нагоди відкриття в Полтаві пам'ятника Л.П. Котляревському, давши зі своїм хором грандіозний концерт. У 1904 р. організував у Києві музично-драматичну школу і був у ній викладачем. Композитор співчутливо ставився до ідей революційної перебудови суспільства; із студентських років й до самої смерті за ним віявся негласний нагляд поліції. Чимало визначних творів М. Лисенка за його життя не побачили світу ні друком, ні в сценічному ви-

конанні. Зокрема, царські власті не дали дозволу на постановку історико-героїчної опери «Тарас Бульба». У 1908 р. заснував і очолив Український клуб, який перетворився на легальний центр українського руху. Щороку по весні, в неділю або суботу, найближчу до 22 травня, організовував масові поїздки до могили Т. Шевченка. Пароплав прикрашався портретом Кобзаря. На могилі правилася панахида, хор виконував «Заповіт» та інші Шевченкові та народні пісні. У 1911 р. М.В. Лисенко відвідав рідні місця. Наступного року раптово помер.

Спадщина М.В. Лисенка величезна. Митець створив загалом півтисячі обробок українських народних пісень, масу власних солоспівів і дуетів на слова Т. Шевченка, І. Франка, О. Олеса, Лесі Українки, Б. Грінченка; десятки кантат і опер, творів для фортепіано, скрипки, віолончелі. Музика М.В. Лисенка надихала цілі покоління українців, виховуючи національну самосвідомість і гордість за свій народ.

Свідчення 5. Хормейстер О. Кошиць (1875—1944):

«Кожна нота творів Лисенка ... співає вам ту пісню, про яку, здається, мріяли українська душа, перше ніж попала в тіло людини. Слухаючи цю музику, хоча і перший раз, відчуваєш, що чув її давно-давно, що іншою вона бути не може, як не може український дух бути якісь іншим. Почуваєш, що в ній вся наша психіка, наша історія, наші традиції, наші святощі, наші завдання і наші надії».

Калачевський (Колачевський) Михайло Михайлович

(14/26.IX.1851, хутір Калачівка поблизу с. Попівка Кременчуцького повіту, тепер Онуфріївського району Кіровоградської обл. — між 1910 і 1912, Кременчук) — композитор, громадський діяч.

Народився в сім'ї дрібного поміщика. Здобув юридичну і музичну освіту. В 1876 р. закінчив Лейпцигську консерваторію по класу теорії композиції. Після повернення на батьківщину жив і працював у Кременчуці. Найвидатнішим твором композитора стала побудована на основі народних мелодій «Українська симфонія» — дипломна робота, вперше виконана у Лейпцигу в 1876 р. (в Україні вперше прозвучала в Полтаві у 1900 р. у виконанні Полтавського симфонічного оркестру під керівництвом Д.В. Ахшарумова). Створив кілька фортепіанних п'єс, романсів на тексти російських поетів, ревізів для хору, солістів, струнного оркестру й органа, струнний квартет, фортепіанне тріо, хор. Поряд з творчою займався громадською діяльністю, адвокатською практикою і меценатством. Протягом 1890—1900 рр. очолював Кременчуцьку земську управу, багато зробив для розвитку земських шкіл і лікарень.

Свідчення 6. Легенда про поїзд «Калачевський»:

За кілька кілометрів від залізничної лінії Кременчук-Полтава знаходився дідівський хутір М.М. Калачевського, куди він часто їздив потягом в цілком турботливих манувальників, яких потім кілька днів частував у господі. Кожного разу, не доїжджаючи до станції Омельник, композитор зривав стопкран, зупиняючи потяг в місці, звідки було найближче до хутора, і, заплативши штраф, далі прямував бречкою, що чекала біля колії. З часом машиністи, попереджуючи витівки дивакуватого пасажирів, почали самі зупиняти в цьому місці потяг, а пізніше тут офіційно була встановлена зупинка «Калачевський». Під цією назвою вона існує посьогодні.

Гладкий Гордій Павлович

(1849—1894, Полтава) — хоровий диригент, педагог, композитор.

Музичну освіту здобув на Полтавських синодальних регентських курсах під керівництвом композитора П.А. Щуровського. Протягом 1870—1894 рр. працював учителем хорового співу й диригентом хору в Полтавській духовній семінарії. Створив кілька пісень українського хорового репертуару, серед яких найбільшу відомість здобули твори на тексти Т.Г. Шевченка. В 1870-х рр. вперше поклав на музику шевченківий «Заповіт» (ноти опубліковані в 1905 р.).

Різенко Іван Миколайович

(1851, с. Хорішки Кобеляцького повіту — 30.XI.1931, Полтава) — хоровий диригент, педагог, громадський діяч.

Народився в бідній селянській родині. Освіту здобув у Полтавському духовному училищі і Полтавській духовній семінарії (1873 р.), а також на синодальних регентських курсах. Більше 50 років працював вчителем співу і керував хорами в навчальних закладах Полтави. Багато зробив для популяризації української пісні. Вивчив багатьох диригентів і оперних солістів. Був одним із фундаторів Українського клубу. В радянські часи викладав у 1-й середній школі та училищі сліпих. Помер у віці 80 років.

Ахшарумов Дмитро Володимирович

(8/20.IX.1864, Одеса — 3.I.1938, Ахшбад, Туркменія) — диригент, скрипаль, музично-громадський діяч.

Навчався в Петровському Полтавському кадетському корпусі, потім в Петербурзькому Миколаївському військовому учи-

лищі. Музичну освіту здобув у приватних учителів у Петербурзі та Відні). Протягом 1886—1897 рр. виступав за кордоном і в Росії як скрипаль. У 1897 р. повернувся до Полтави. Згуртувавши навколо себе аматорів, створив камерний гурток, а в 1898 р. заснував Полтавський симфонічний оркестр. З 1903 р. першим у Росії став здійснювати великі концертні поїздки з симфонічним оркестром, давши до 1914 р. понад 400 концертів у різних містах імперії. За ініціативою Д.В. Ахшарумова в Полтаві у 1902 р. були відкриті музичні класи, наступного року реорганізовані в Полтавське музичне училище. Від моменту заснування і до 1919 р. Д.В. Ахшарумов був директором училища. В 1919—1926 рр. керував симфонічним оркестром у Феодосії; у 1926—1929 рр. був диригентом симфонічного оркестру у Воронежі; з 1929 р. викладав у Ахшабадському художньому технікумі. Розстріляний у 1938 р. за брехливими звинуваченнями як «ворог народу». Творча спадщина музиканта налічує твори для симфонічного

оркестру (серед них сюїту на українські теми в стилі старовинної музики) та кілька скрипкових п'єс.

Єдлічка Алоїз Венцеславович

(14.XII.1821, м. Куклен, тепер у складі м. Градець-Кралове, Чехія — 15/27.IX.1894, Полтава) — композитор, фольклорист, піаніст, хоровий диригент і педагог.

Музичну освіту здобув у Празькій консерваторії (1837—1842 рр.). Протягом 44 років (1848—1892 рр.) викладав спів та гру на фортепіано у Полтавському інституті шляхетних панн та приватних пансіонах. Створив у Полтаві хор, який виконував українські, чеські, польські, російські пісні. Окрім поширення музичної освіти збирав музичний фольклор Полтавщини. Видав збірки: «Собрание малороссийских народных песен» (1861 р.), «Сто малороссийских народных песен» (1869 р.). Головні твори: фортепіанне попурі «Квітонька України»; фантазія «Спогади про Полтаву»; мазурки, польки, романси, хори; п'єси із німецьким текстом.

45.6 Архітектура

45.6.1. Еклетика

У середині XIX ст. класицизм в архітектурі вичерпав свої можливості; на зміну йому прийшла еклетика — мішанина різних історичних стилів у різних об'єктах і навіть в одній будові. Полтава, яка вже мала планувальну основу, що склалася в період класицизму, зберігала попередні традиції. Однак індивідуальні забудовники, кількість яких зростає, намагалися надавати своїм будинкам крикливого вигляду, виокремлюючи їх із загального архітектурного середовища. Водночас підупала техніка будівництва. Внаслідок цього багато будов II пол. XIX—поч. XX ст. були безвартісними з мистецького боку і технічно примітивними. На церковному будівництві негативно позначився культивований в Росії «національно-патріотичний» напрям, відомий під назвою псевдовізантійський стиль.

Поряд з російським націоналістичним напрямом з'явилося стилізаторство західної архітектури середньовічного і нового часу — псевдороманський і псевдоготичний стилі, інтерпретації мотивів Відродження, бароко, східної архітектури — нео(псевдо)ренесансний, нео(псевдо)бароковий, псевдомавританський, псевдоарабський, псевдоперський стилі, а також використання давніх архітектурних форм і компо-

Самсоніївська церква на полі Полтавської битви.
1852—1856, арх. Й. Шарлемань. Реконстр. 1895, арх. М. Никонов. Вигляд на поч. XX ст.

зицій — нео(псевдо)грецький і нео(псевдо)римський стилі. На противагу еклетичному стилізаторству чужоземних архітектурних стилів і форм з 1870-х рр. зароджується псевдоруський стиль, для якого характерне використання форм і деталей селянського дерев'яного зодчества, народно-го прикладного мистецтва, а також стилізаторство російської архітектури допетровського часу. Нарешті, на рубежі XIX—XX ст. сформувалася архітектура модерну з притаманними їй раціоналізмом і духом новаторства. В архітектурну практику широко увійшли нові будівельні конструкції з металу, залізобетону, великорозмірного скла. Плани модерних будинків формувалися, виходячи із доцільності розміщення приміщень та їх груп. Внаслідок цього об'ємно-просторові структури будівель стали вільними і живописними. Модерн став основою для відродження багатьох національних стилів, в т. ч. українського.

Протягом II пол. XIX—поч. XX ст. у псевдовізантійському стилі споруджено церкви в Полтаві: Самсонівську (заклад. 1852 р., освяч. 1856 р., реконстр. 1895 р.), соборну Преображенську (1859—1870 рр.), Різдва Богородиці на Подолі (1896—1899 р.; 1931 р. закр. і згодом розібр.). У неоренесансному стилі зведено будинок художньо-промислової школи у Миргороді (1896 р.); у псевдоготичному — Петропавлівську кірху в Полтаві (арх. С.Г. Григораш, 1877—1881 рр.; 1931 р. закр., 1933 р. розібр.). У стильових формах фран-

Собор монастиря Різдва Богородиці в Козельщині. 1900—1903, арх. С. Носов, розписи інтер'єру М. Мурашка.

Макаріївська церква в Полтаві. 1901—1903.

Петропавлівська кірха в Полтаві.

1877—1881, арх. С. Григораш.

Будинок Воздвиженка у Зінькові. 1897.

Будинок добровільного благодійного медичного товариства «Ромашка». 1901, арх. О. Ширшов.

цузького ренесансу споруджено будинок Держбанку в Полтаві (арх. О.І. Ширшов, 1897 р.). У псевдоруському стилі зведено будинок Дворянського і Селянського банку в Полтаві (проект арх. О. Кобелева, 1906—1909 рр.). В стилі раннього романтичного модерну зведено будинок Воздвиженка у Зінькові (1897 р.), будинок Зекеля в Полтаві (проект арх. В.Л. Весселі, 1906 р.), будинок Вахмутського в Полтаві (1906 р.; у вирішенні фасадів використано стилізовані елементи мавританської архітектури). У стилі модерні споруджено будинок добровільного благодійного медичного товариства «Ромашка» (проект арх. О.І. Ширшова, 1901 р.), будинок земської бібліотеки в Полтаві (проект арх. О. Зінов'єва, 1901 р.), будинок Російського банку для зовнішньої торгівлі в Полтаві (проект арх. М.Ф. Стасюкова, 1912 р.).

З пам'яток церковної архітектури особливе значення має Покровська церква в с. Плішивець Гадяцького району (арх. І.С. Кузнецов, 1903—1905 рр.) — зразок відтворення в камені форм дерев'яного монументального зодчества. Являє собою зменшену копію знаменитого козацького Троїцького собору в Новоселиці (тепер Новомосковську Дніпропетровської обл.), зведеного майстром Я. Погребняком наприкінці XVIII ст. В 1901—1903 рр. в полтавському передмісті Кобищани була збудована Макаріївська церква, яка після знищення в 1962 р. Преображенської церкви (1859—1870 рр.) стала соборною церквою міста і одночасно кафедрою преосвящених архієреїв Полтавської єпархії. В 1881 р. в Козельщині збудовано каплицю, в якій встановлено чудотворну ікону Козельщинської богородиці; поруч зведено церкву Різдва Богородиці (1881—1883 рр.) і засновано православну громаду (1885 р.), перетворену 1891 р. в Козельщинський монастир Різдва Богородиці. Незабаром у Козельщині був збудований величний Собор Різдва Богородиці (арх. С.В. Носов, розписи інтер'єру М.І. Мурашко, 1900—1903 рр., освяч. 1906 р.; закр. 1929 р., відновл. 1990 р.). Окрасою собору був складний іконостас (89 ікон) з білого мармуру з вставками із зеленого оніксу, чеканки, позолоти, мозаїки.

45.6.2. Український національний стиль

На поч. XX ст. на Полтавщині був теоретично обґрунтований і практично втілений український архітектурний стиль. У 1903—1917 рр. Полтавщина стала загальноукраїнським центром розвитку архітектурної самобутності. Одним із

Будинок Полтавського губерньського земства.
1903—1908, арх. В. Кричевський.

Будинок Полтавського губерньського земства.
Інтер'єр.

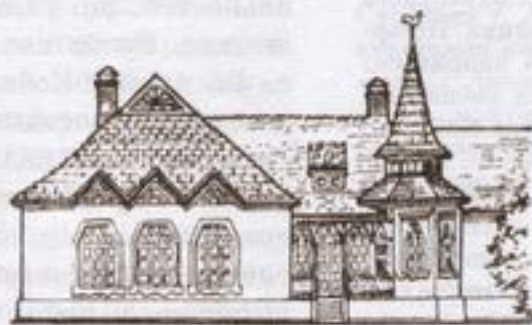
Будинок Полтавського губерньського земства.
Зала засідань. Розпис С. Васильківського. 1907.

засновників українського архітектурного стилю став уродженець с. Патлаївка Полтавського повіту Дмитро Михайлович Дяченко (1887—1942). Яскравими представниками цього напрямку були: Опанас Георгійович Сластіон (1855—1933), Василь Григорович Кричевський (1872—1952), Є.Н. Сердюк (1876—1921).

Першим і найяскравішим прикладом українського архітектурного стилю став будинок Полтавського губерньського земства, споруджений у 1903—1908 рр. за проектом В.Г. Кричевського і розписаний всередині С.І. Васильківським і М.С. Самокишем.

До кращих пам'яток українського архітектурного стилю дореволюційного часу на Полтавщині належать насамперед шкільні приміщення: будинок Полтавської школи імені І.П. Котляревського (арх. Є.Н. Сердюк, М.Ф. Стасюков, 1903—1905 рр.; розібр. у 1940-х рр.); будинки земських шкіл у селах Лохвицького, Лубенського, Кременчуцького повітів (більшість їх знищено людьми і часом: із 140 шкільних приміщень Лохвицького земства залишилося менше половини, первісну архітектуру, зокрема, зберігає будинок Западинської земської школи (арх. О.Г. Сластіон, 1913—1914 рр.), який продовжує використовуватися для потреб початкової школи). Інші пам'ятки: будинок Устивицького (у В.-Багачанському районі) споживчого товариства (арх. О.Г. Сластіон, 1913—1914 рр.; розібр. 1973 р.); будинок Великосорочинського кредитово-кооперативного товариства (проект О.Г. Сла-

стіона, 1913—1914 рр.; згорів 1941 р.); будинок Хомуцького кредитово-кооперативного товариства (проект М.І. Єлагіна, О.Г. Сластіона, 1913—1914 рр.; перебудов. у 1920-х рр.); Лубенський народний дім (арх. В.Г. Кричевський, 1905 р.); Лубенська земська лікарня (арх. Д.М. Дяченко, 1913—1915 рр.); Миргородський санаторний комплекс: водолікарня, їдальня-клуб, грязелікарня (арх. В.І. Зуєв, інж. М.І. Єлагін, худ. О.Г. Сластіон, 1916—1919 рр.; знес. і розібр. у 1970—1980-х рр.); вхідний павільйон на сільськогосподарській виставці в Лубнах (арх. Д.М. Дяченко, 1913 р.); будинок Дмитрієва в Яреськах Шишацького району (арх. В.Г. Кричевський, 1905—1906 рр.); будинок Милорадовича у Веселому Подолі (арх. В.Г. Кричевський, 1905 р.); будинок Рубцова у Миргороді (арх. О.Г. Сластіон, 1910 р.); будинок Климова у Круглику Лубенського району (арх. Д.М. Дяченко, 1913—1914 рр.); будинок Базькевича, О'Гон в Кобеляках (арх. К.М. Жуков, 1911 р.); меморіальна каплиця в Полтаві на честь зустрічі представників Полтавської губернії з імператором Миколою II під час урочистостей 1909 р. (арх. І.А. Кальбус, 1911—1914 рр.).

Миргородський санаторний комплекс: водолікарня, їдальня-клуб, грязелікарня. 1916—1919, арх. В. Зуєв, інж. М. Єлагін, худ. О. Сластіон. Реконструкція.

Живопис і скульптура 45.7

У II пол. XIX — поч. XX ст. Полтавщина дала чимало яскравих індивідуальностей, чия творчість стала окрасою різноманітних течій, поширених в тодішньому мистецтві. Представниками академічного мистецтва були полтавець

Єфрем Васильович Годун (1825—після 1866) і уродженець с. Миколаївка Гадяцького повіту Іван Савелійович Шановаленко (1820—1890), котрі після перебування пансіонерами в Італії працювали в Петербурзі.

Серед 14 студентів Петербурзької Академії мистецтв, які 1863 р. на знак протесту проти заборони вільного вибору тем для випускних робіт подали заяви про вихід з Академії («бунт 14-тьох») і утворили своєрідну комуну — вільну мистецьку «Артіль художників», був кременчужанин Олександр Дмитрович Литовченко (1835—1890).

«Артіль» відкрила перспективу до створення у 1870 р. Товариства пересувних художніх виставок, яке дало назву майже всьому малярству останньої третини XIX ст. — т.зв. «передвижництву» і як художнє об'єднання не мало прецедентів в історії світового мистецтва.

Товариство поєднало і втілило дві найважливіші для того часу тенденції — виставково-організаційну та ідейно-демократичну. Практично щороку, починаючи з 1871 р., зусиллями Товариства влаштувалися великі мистецькі виставки, які пересувалися від одного міста Російської імперії до іншого. Влаштування пересувних виставок було своєрідним «ходінням в народ». Однак сам «народ» виставки передвижників не відвідував. Глядацьку аудиторію передвижників складав третій стан, переважно інтелігенція. Але порівнюючи зі споживачами не менш популярного академічного мистецтва (з ініціативи Петербурзького товариства художників наприкінці 1880-х рр. почали влаштуватися експедиції академічного Салону) ця публіка була більш демократичною і прогресивно настроєною. На Україні з творчістю передвижників на Україні мали змогу ознайомитися жителі 9 міст: виставки регулярно відвідували Київ, Харків, спорадично Одесу, Полтаву, Катеринослав, Єлисаветград. У Полтаві протягом 1888—1910 рр. було проведено 12 виставок. Загальна кількість відвідувачів перевищила 23 тис. чол.

У 1870-х рр. одним із керівників Товариства пересувних художніх виставок, його організатором, теоретиком і типовим художником став полтавець Микола Олександрович Ярошенко (1846—1898). Передана рідному місту після смерті художника мистецька колекція склала основу Полтавської картинної галереї. Першим скульптором, який став членом Товариства пересувних художніх виста-

вок, був уродженець с. Оболонь Семенівського району Леонід Володимирович Позен (1849—1921), автор пам'ятників І. Котляревському (1896—1902 рр.) та М. Гоголю (1913—1915 рр.) в губернському центрі. З 1889 р. мешкав у Полтаві і скінчив тут свій земний шлях видатний діяч передвижництва, російський живописець Григорій Григорович Мясоєдов (1834—1911). В Полтаві зробив свої перші кроки на мистецькій ниві його син Іван. Останні свої роки прожив у Полтаві художник-пейзажист академік Володимир Гаврилович Казанцев (1849—1902).

З 1880—1890-х рр., коли в Європі повсюдно утвердився стиль модерн, мистецтво передвижників увійшло в смугу затяжної кризи, з якої спромоглися вийти лише деякі художники реалістичного руху, котрі позбавилися громадянської тенденційності і обернулися до шукань за чисто мистецькими досягненнями. Більшість художників старшого покоління, не сприйнявши нових реалій, перетворилися на продуцентів картин «домашнього» жанру.

Серед яскравих творчих індивідуальностей, що уникли кризи передвижництва, були: козельщани (уродженці с. Василівка Кобеляцького повіту) художники-однофамільці Іван Кирилович Дряпаченко (1881—1936) та Григорій Іванович Дряпаченко (1882—1950), а також уродженець с. Костянтинівка Костянтиноградського повіту (тепер Сахновщинського району Харківської обл.) Порфирій Денисович Мартинович (1856—1933). На полтавському матеріалі написали багато картин відомі українські живописці Сергій Іванович Васильківський (1854—1917) та Костянтин Олександрович Трутовський (1826—1893).

Модерн в Україні формувався в руслі національних концепцій. Шукаючи форм виразу для своїх задумів, модерністи зверталися до народної творчості як спадщини для професійного мистецтва. До розвитку нового українського мистецтва спричинилися мистецькі вернісажі в Полтаві 1903, 1906, 1913 рр.

На поч. ХХ ст. став стрімко розростатися авангардистський рух; у художній процес в Україні включилася ціла когорта молодих художників, які свідомо ставили перед собою мету подальшого розвитку національного мистецтва, збагаченого як традиціями минулого, так і досягненнями сучасної європейської художньої культури. Серед нової мистецької молоді наші країни склали помітну групу.

Першою з вітчизняних майстрів приєдналася до імпресіонізму і зажила європейської слави уродженка с. Гавронці Полтавського повіту Марія Костянтинівна Башкирцева (1860—1884), що майже увесь свій короткий вік прожила за кордоном — в Італії і Франції. Імпресіоністичні тенденції розвивав у своїй творчості талановитий майстер з с. Остапівка Миргородського повіту Іван Митрофанович Северин (1881—1964), котрий до 1925 р. творив за кордоном — у Кракові, Римі, Парижі. З Козацьких Хуторів поблизу Рунівщини Полтавського повіту вийшов талановитий скульптор Михайло Омелянович Гаврилко (1882—1920), котрий удосконалював свій хист у Кракові і Парижі, і чие життя трагічно обірвалося у вихорі революційних подій на батьківщині. У паризькій майстерні О. Родена вдосконалювалася уродженка Кременчука скульпторка Леонора Абрамівна Блох (1881—1943). В Петербурзі й Парижі здобула освіту скульпторка з Опішні Єлизавета Романівна Трипільська (1883—1958). З 1900 р. жив і працював у Полтаві відомий художник-портретист Григорій Іванович Цисс (1869—1934).

Литовченко Олександр Дмитрович (1835, Кременчук — 16 /28.VI.1890, Петербург) — живописець, автор картин на історичну тематику і портретів; дійсний член Петербурзької Академії мистецтв (1868 р.), член Товариства передвижників (1876 р.).

Виходець із Полтавщини, все життя провів у Петербурзі. Полонений драматизмом московської історії, скріпив підвалини під російське історичне малярство. З Україною і рідним краєм його не в'язало ніщо, крім походження.

З 1855 р. навчався в Петербурзькій Академії мистецтв, яку з групою 14-х бунтарів залишив 1863 р. на знак протесту проти бюрократичної тиранії. Це, втім, не завадило йому через 5 років здобути звання академіка живопису. Увійшов до першої Артілі художників, дружив з ідейним вождем реалістів І. Крамським. У 1876 р. став одним із 15-х перших членів Товариства пересувних художніх виставок, виявивши себе палким прихильником справи передвижників та їх ідей. Ще в академічні роки на О. Литовченка покладалася велика надія. Він рано оволодів професійною стороною мистецтва, був майстром рисунку і малярської техніки, але на вираз внутрішнього життя своїх героїв не мав ні сили, ні винахідливості. Захоплений московською старовиною, часто обмежував своє завдання відтворенням предметів побуту і матеріальної культури. До кращих історичних картин О. Литовченка належать: «Іван Грозний показує свої скарби англійському послу Горсею» (1875 р.), «Цар Олексій Михайлович і архієпископ Новгородський Нікон біля домовини чудотворця Філіппа, митрополита Московського» (1886 р.), «Італійський посланник Кальвуччі змальовує улюблених соколів царя Олексія Михайловича» (1889 р.).

Портрет роботи І. Крамського. 1878.

Свідчення 7. Художній критик і пропагандист реалістичного мистецтва В. Стасов про історичні полотна О. Литовченка:

«...не зобразили ніякої історії ні людей, ні характерів, ні подій, а лише — зібрання історичних костюмів і начиння, скопійованих у музеях».

Іван Грозний показує свої скарби англійському послу Горсею.

Карт. О. Литовченка. 1875.

**Ярошенко
Микола Олександрович**
(1/13.XII.1846, Полтава —
25.VI/7.VII.1898, Кисловодськ)
— живописець і рисувальник,
типовий представник «ідейного
реалізму»; генерал-майор.
Народився в Полтаві в родині
кадрового офіцера. Закінчив
Петровський Полтавський ка-
детський корпус, Перший ка-
детський корпус у Петербурзі,

Павловське і Михайлівське артилерійські училища, Михайлівську артилерійську академію (1870 р.) Одночасно у 1867—1874 рр. відвідував вечірні класи Академії мистецтв і рисувальної школи Товариства заохочення художників. Після випуску протягом 25 років працював у Петербурзькому Арсеналі (Патронному заводі), просунувшись службовою драбиною до генерала. Закоханий у свою військову професію, М. Ярошенко все ж знайшов справжнє покликання в мистецтві. Світогляд митця формувался в напруженій суспільній атмосфері 70-х рр. XIX ст. Революційно-демократичні кола інтелігенції, з якими він зблизився, вимагали від мистецтва відображення і критики суспільних явищ. У 1875 р. М. Ярошенко дебютував на 4-й пересувній виставці передвижників, а наступного року був прийнятий в члени Товариства і зразу ж обраний до правління. З 1887 р. М. Ярошенко став ідейним керівником Товариства. Сучасники називали його «совістю російських художників». Художник-громадянин приніс у мистецтво передвижників особливе коло гостросюжетних образів. Першим серед вітчизняних живописців він втілював образ робітника, першим змалював образи студентської молоді. Особливо його приваблювали люди, пов'язані з революційним рухом. Картини М. Ярошенка тенденційні, деякі є насправді мальованою агіткою, але всі вони написані з великим почуттям. Художник створив також ряд портретів сучасних йому діячів культури. Найвідоміші твори: «Кочегар» (1878 р.), «В'язень» (1878 р.), «Студент» (1881 р.), «Курсистка» (1883 р.), «Скрізь життя» (1888 р.); портрети П. Стрелетової, Д. Менделєєва, М. Салтикова-Щедріна, Г. Успенського, В. Короленка, О. Плещеева, М. Ге; пейзажі. На українську тематику створив картини: «Дівчина з рогацем» (1864 р.), «Сліпі каліки під Києвом» (1879 р.), «Жебраки в Києво-Печерській лаврі» (1879—1880 рр.). Наприкінці 1880-х рр. розладнане здоров'я змусило М. Ярошенка перебраться на Кавказ. У 1892 р. він вийшов у відставку, вирішивши присвятити останні роки життя виключно мистецтву. Художник купив невелику маєтність у Кисловодську, де й помер від сухот 52 років від роду. Згідно із заповітом вдови художника в 1917 р. Полтаві була передана мистецька колекція, до якої входило понад 100 картин і етюдів М. Ярошенка, 23 альбоми з його малюнками а також чимало творів

інших художників-передвижників. Ця колекція стала основою музейної збірки, на базі якої у квітні 1919 р. було відкрито Полтавську картинну галерею.

Позен Леонід Володимирович
(10/22.VII.1849, с. Оболонь Хо-
рольського повіту, тепер Се-
менівського району — 8.I.1921,
Петроград, тепер Петербург) —
скульптор, дійсний член Петер-
бурзької Академії мистецтв
(1894 р.).

Закінчив Полтавську гімназію і
Петербурзький університет. Був
товаришем прокурора в Полтаві,
членом С.-Петербурзької судової палати. З 1912 р. —
сенатор і тасмний радник. Спеціальної художньої
освіти не мав; у мистецтво увійшов самоуком. У 1882 р.
став експонентом, а в 1892 р. — першим скульптором-
членом Товариства передвижників. Автор численних
скульптурних груп і статуеток на теми з життя та історії
українського народу («Шинкар», «Кобзар», «Жебра-
к», «Переселенці», «Скіф», «Запорожець у розвід-
ці»), а також портретів (М. Ярошенка, Ю. Волкова)
і монументів (пам'ятники І. Котляревському та М. Гого-
лю в Полтаві).

Не маючи спеціальної освіти, Л.Позен був вільний від академічних традицій, але разом з тим і зовсім позбавлений чуття монументальності. Славу йому принесли дрібні статуетки й групи з теракоти або воску. Ця дріб'язкова манера зле дала себе відчути, коли скульптор узявся до великого пам'ятника І.Котляревському в Полтаві. Твір вийшов дуже слабим як в архітектурній, так і в скульптурній частині. Погруддя І.Котляревського, зовсім не монументальне і не пластичне, швидше нагадує маленький бюстик. Ситуацію дещо рятують три горельєфи на сюжеті «Енеїди», «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника», трактовані як мальовані образки із майстерно переданою перспективою і живими людськими групами на першому плані. Але цих дрібних горельєфів не видно здалека — щоб їх роздивитися, треба підійти до пам'ятника зовсім близько, що для міської монументальної скульптури не припустимо.

**Мясодов
Григорій Григорович**
(7/12.IV.1834, с. Паныково
Тульської губ. —
18/31.XII.1911, Полтава) — жи-
вописець.
Закінчив Петербурзьку Ака-
демію мистецтв. З 1870 р. —
академік, з 1884 р. — дійсний
член Академії. Успішна кар'єра
на академічному полі не завади-
ла Г. Мясодову стати одним із

організаторів і активних діячів Товариства пересувних виставок. Успіхи художника припадають на 1870-ті рр., коли він створив найвідоміші свої картини: «Дідусь російського флоту» (1871 р.), «Земство обідає» (1872 р.), «Читання Маніфесту 19 лютого 1861 року» (1873 р.), «Оборювання (1876 р.)». Потім настала мистецька криза, яка співпала з сімейними негараздами. Розлучившись з дружиною, Г. Мясосдов зійшовся з студенткою О.В. Івановою. Сина Івана, який народився, віддав у чужу сім'ю. У 1889 р. Г. Мясосдов купив садибу в полтавському передмісті Павлинки, де поселився разом з нешлюбною дружиною й сином, не сказавши хлопчику, хто його мати. Період перебування в Полтаві позначений спадом творчих сил. Написані тут кілька етюдів і сюжетних творів несли на собі лише відблиск таланту. В останні роки життя Г. Мясосдов перебував у стані глибокої душевної пригніченості. Тяжкий внутрішній стан художника відбивають деякі роботи цього часу: «Сам з собою» (1907 р.), «Гра в шахи» (1907 р.), «Спокуса». Весною 1910 р. митець серйозно захворів, рік безуспішно лікувався у Франції, потім повернувся вмирати в Полтаву.

Мясосдов Іван Григорович

(1881, Харків — 27.VI.1953, Аргентина) — художник.

З моменту народження не був бажаною дитиною для батька. Матері ж було заборонено виявляти родинні почуття до сина. Хлопчик виховувався в сім'ї батькового товариша, потім у дитячому пансіоні і лише 1888 р. був офіційно усиновлений Г. Мясосдовим. Про те, що О. Іванова була його матір'ю, дізнався тільки після її смерті. Закінчив Полтавське Олександрівське реальне училище і Московське училище живопису, скульптури і зодчества. Захоплювався культуризмом. Наслідуючи античних атлетів, носив одяг на зразок римської тоги, вінок з виноградною лля. У 1907 р. був зарахований в Академію мистецтв. У 1909 р. за картину «Похід міноїців за золотим руном» («Аргонавти») дістав право зарубіжної поїздки до Італії.

Там створив ряд картин на улюблені античні сюжети: «Кентавромахія», «Відпочинок амазонок після бою в лісі», «Битва за тіло Патрокла». У 1911 р. познайомився з цирковою артисткою і балериною Мальвіною Вернічі, яка стала його дружиною. Дізнавшись про хворобу батька, виїхав до Полтави і до кінця перебував поряд з умираючим. У грудні 1919 р. (за іншими даними, в 1921 р.) І. Мясосдов з дружиною і донькою назавжди залишив батьківщину. Змінюючи ім'я і прізвище на Євгена Зотова, мешкав у різних європейських столицях. У II пол. 1930-х рр. поселився в Ліхтенштейні. Скрізь багато працював. Твори художника розкидані по багатьох приватних колекціях. У 1953 р. І. Мясосдов поїхав до свого друга в Аргентину, де й помер.

Автопортрет.

Волков Василь Олексійович

(21.III/2.IV.1840, Петербург — 22.IV/5.V.1907, Полтава) — художник.

У 1858—1863 рр. навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. З 1868 р. жив у Полтаві. Викладав малювання в Петровському Полтавському кадетському корпусі (1875—1907 рр.) та Полтавському інституті шляхетних панн. Мав власну художню студію. Працював у портретному, побутовому та історичному жанрах. Найвідоміші твори: «Гоголь слухає лірника» (варіанти — 1882, 1892, 1902 рр.), «Петро I відвідує в тюрмі наказного гетьмана Павла Полуботка в 1724 р.» (варіанти — кін. XIX, поч. XX ст.).

Кричевський Василь Григорович

(19/31.XII.1872, с. Ворожба Лебединського повіту Харківської губернії, тепер Лебединського району Сумської обл. — 15.XI.1952, Каракас, Венесуела, прах перенесено до українського цвинтаря-пантеона Бавн Брук в штаті Джерсі, США) — мистецтвознавець, архітектор, живописець, графік, художник

театру і кіно, майстер декоративно-ужиткового мистецтва, один із засновників українського архітектурно-го стилю.

Народився в сім'ї повітового земського фельдшера. Навчався в Лебединському повітовому училищі й Харківському технічному залізничному училищі. Працював креслярем, архітектором в проектному бюро Петербурзької академії мистецтв (1893—1902 рр.).

Як архітектор, здобув собі ім'я проектом будинку Полтавського губернського земства (1903 р.), яким започаткував український стиль. Розробив низку проектів приватних і державних будинків у новому стилі: Народний дім у Лохвиці, будинок М.А. Дмитрієва в Ярьска, комплекс земської губернської гончарної майстерні в Опішні, Канівський музей-заповідник «Могила Т. Шевченка» (у співавторстві з П. Костирком, 1936—1938 рр.). Як художник-імпресіоніст зв'язав український локальний колір з модерним декоративним малярством. Створив велику кількість пейзажних етюдів. Як графік, належав до піонерів українського книжкового мистецтва. Починаючи із 1903 р., оформив понад 70 українських видань. В роки Української національної революції виконав проекти державних гербів, паперів і печатей, грошових знаків, поштових марок. Як театральний і фільмовий декоратор, виготовив декорації і костюми для вистав київських театрів, оформив історичні й побутові фільми Одеської і Київської кіностудій. Як дослідник народного мистецтва, зібрав велику колекцію зразків народної творчості, працював у прикладному мистецтві. Як мистецтвознавець й публіцист, видрукував ряд статей і рецензій, в т.ч. «Про розуміння українсько-

го архітектурного стилю» (1914 р.), Як педагог, виховав цілу школу своїх послідовників. Протягом 40 років В.Г. Кричевський був провідною і авторитетною постаттю в художньому житті України. В 1943 р. емігрував за кордон. Його збірки й галерея творів (роботи 1880-х—1900-х рр.) згоріли в запаленому більшовиками киянському будинку М. Грушевського у 1918 р., чимало праць пропало в роки окупації.

**Сластіон (Сластьон)
Опанас Георгійович**

(2/14.I.1855, Бердянськ Таврійської губернії, тепер Запорізької обл. — 24.IX.1933, Миргород) — живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець, етнограф, громадський діяч і педагог; один із засновників українського архітектурного стилю.

Народився в сім'ї іконописця-реставратора. Мистецьку освіту одержав у Петербурзі. Ілюстрації до «Гайдамаків» Т. Шевченка (1883—1885 рр.) та книги Д. Мордовцева «Козаки і море» (1887 р.) принесли О. Сластіону славу талановитого художника історичного жанру. На основі зібраних матеріалів із української старовини скомпонував альбоми «Старовина українська і запорозька» та «Стародавня українська архітектура» (не зберегл.). Протягом 1875—1928 рр. створив цілу галерею портретів українських кобзарів. Першим на Україні став записувати репертуар виконавців на фонограф. Сам навчився кобзарському мистецтву і став чудовим виконавцем українських дум. У 1900 р. поселився в Миргороді, де 28 років поспіль працював викладачем малювання в Миргородській художньо-промисловій школі ім. М.В. Гоголя. Був фундатором, першим директором і постійним консультантом Миргородського краєзнавчого музею, засновником першої селянської капели бандуристів ім. І. Франка. Став одним із основоположників українського архітектурного стилю. За проектами О.Г. Сластіона зведено ряд будинків земських шкіл, лікарень, кредитово-кооперативних товариств у Миргородському і Лохвицькому повітах, зокрема, Миргородську водолікарню, їдальню-клуб та грязелікарню (1912—1916 рр.). Пішовши на заслужений відпочинок, писав мемуари. Помер на 78-му році життя.

**Васильківський
Сергій Іванович**

(7/9.X.1854, Ізюм Харківської губ. — 24.IX/7.X.1917, Харків) — живописець, майстер пейзажу та історичної картини. Живопису навчався в Петербурзькій Академії мистецтв (1876—1885 рр.). У 1886—1888 рр. вдосконалював майстерність у Франції та Італії. З 1888 р. жив у Хар-

кові, присвятившись виключно праці для батьківщини. Створив понад 3000 полотен — пейзажів, епічних творів на історичну тематику, жанрових картин (половина загинула під час Другої світової війни). Разом з М.С. Самокишем і Д.І. Яворницьким створив альбоми «З української старовини» (С.-Петербург, 1900 р.) та «Мотиви українського орнаменту XVII—XVIII ст.» (Прага, 1912 р.). Оформив будинок Полтавського губернського земства, вивішив на його стінах, крім орнаментальних українських мотивів, три історично-побутові картини: «Вибори полковником Мартина Пушкаря», «Козак Голота», «Чумацький Ромоданівський шлях» (1901—1908 рр., загинули під час Другої світової війни).

**Жемчужников
Лев Михайлович**

(2/14.XI.1828, с. Павловка Орловської губ. — 24.VII/6.VIII.1912, Царське Село, тепер м. Пушкін Ленінградської обл.) — живописець і графік.

У 1849—1852 рр. навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. По закінченню студій поселився у маєтку свого дядька в Ковалівці на Полтавщині. Закохався в мальовничу природу, подружився з місцевими людьми, багато малював, записував народні пісні, сам співав їх разом з кобзарями і відчув себе українцем. Кращі полотна: «Жниця» (1851 р.), «Козак у степу» (1853 р.), «Кобзар на шляху» (1854 р.), «Лірник у хаті» (1857 р.), «Козак їде на Січ» (1887 р.). Л.М. Жемчужников перший поставив перед собою завдання продовжити Шевченків задум «Живописной Украины». Повернувшись до Петербурга, він підготував до видання альбом під такою ж назвою (в 1861—1862 рр. виходив як додаток до журналу «Основа»).

Портрет роботи О. Яблонської. 1948.

Свідчення 8. Л. Жемчужников:

«Ковалівка — це те саме місце, в якому іскра, що тліла в моїй душі, розгорілася полум'ям до Малоросії, до її народу, пісні, історії — все мені стало рідним. Дума моя злилася в Україною в палкій любові, я страждав і плакав в нею, йшов у степ на могили, там співав і плакав, складаючи вірші...».

**Трутовський
Костянтин Олександрович**

(28.I/9.II.1826, Курськ — 17/29.III.1893, с. Яковлівка, тепер Обоянського району Курської обл.) — живописець і графік, академік Петербурзької Академії мистецтв (1860 р.). Навчався у Петербурзькому військовому інженерному учи-

лиці (1837—1845 рр.), був вільнослухачем Академії мистецтв (1845—1849 рр.). Досяг успіхів у галузі жанрово-побутового живопису; відомий також як ілюстратор. Твори: «Колядки на Україні» (1864 р.), «Білять полотно» (1874 р.), «Кобзар над Дніпром» (1875 р.), «В місячну ніч» (1881 р.), «Весільний викуп» (1881 р.), «Хворий» (1883 р.), «Збирання недоїмок на селі» (1886 р.); ілюстрації до повістей Марка Вовчка (1860 р.), літографії до циклу повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя (1874—1876 рр.), ілюстрації до біографії (1885 р.) та до поем «Гайдамаки» (1886 р.), «Невольник» (1887 р.) Т. Шевченка.

У 1850-х рр. багато подорожував Полтавщиною, де робив ескізи до картин за мотивами повістей М. Гоголя «Сорочинський ярмарок» і «Майська ніч». Згодом на основі цих ескізів художник створив картини: «На базарі», «Чумаке», «М'ясниці», «Колядки на Україні», «Жінка з полотном». Подорожі нашим краєм справили на К.О. Трутовського незабутнє враження.

Свідчення 9. К. Трутовський:

«Боже мій, скільки нерозроблених сюжетів становить Малоросія для художника, як для такого, що зображує сцени, так і для видописця. Усіх тягне до Італії, добре, звичайно, пожити і повчитися там, але не годиться художникові обмежитись італійськими сюжетами, коли в Росії [Україні] є чудові краєвиди і сцени».

**Мартинович
Порфирій Денисович**

(24.II/7.III.1856, с. Костянтинівка Костянтиноградського повіту Полтавської губ., тепер Сахновщанського району Харківської обл. — 15.XII.1933, Красноград Харківської обл.) — живописець, графік, фольклорист, етнограф.

Навчався в Петербурзькій Академії мистецтв (1878—1881 рр.), мав великий талант, але академічну освіту не завершив, потягнувшись до сюжетів з близького і рідного українського життя. Творчий шлях почав з малюнків до «Енеїди» І. Котляревського (1873—1874 рр.), на яких зобразив античних героїв у вигляді сучасних йому полтавців. Протягом 1875—1880 рр. створив цілу галерею портретів мешканців с. Вереміївка на Золотонощині — селян, поміщиків, управителів, дяків. Написав кілька жанрових полотен: «Казенка» (1879 р.), «У волосного пристава» (1879 р.), «Баби печуть хліб» (1877—1880 рр.). Повної мистецької зрілості П. Мартинович не досяг через тяжку душевну хворобу, яка дуже рано закрила йому шлях до великої творчості.

Дряпаченко Іван Кирилович

(4/16.VIII.1881, с. Васиївка Козельщинського повіту, тепер Козельщинського району — 24.XII.1936, там же) — живописець, педагог.

Народився в селянській родині. Працював підласичем в маєтку графа П.І. Капніста. Дякуючи старому графу (за іншою версією, його доньці) одержав

блискучу художню освіту. Закінчив Київську рисувальну школу М. Мурашка (1894—1898 рр.), Московське училище живопису, скульптури та архітектури (1898—1903 рр.) і Петербурзьку академію мистецтв (1903—1911 рр.). Здобувши право на творче закордонне відрядження, відвідав Італію, Німеччину, Францію, Іспанію. В 1913—1915 рр. жив у Васиївці. Написані тут полотна «На озері», «Косарі», «Лелеки перед грозою», «Назустріч вечору», «Параска у святковий день» принесли художнику велику популярність, розповсюджувалися великими тиражами у формі кольорових поштових листівок, друкувалися в журналах, експонувалися на міжнародних виставках. У розпалі Першої світової війни був відряджений на Закавказький фронт до особливого військово-живописного загону, виконав десятки акварельних замальовок, які відтворювали окопні будні солдатів. У 1917 р. назавжди повернувся до рідної Васиївки. Піднесено сприйнявши революцію, став активним пропагандистом культурних перетворень на селі. Вчителював у місцевій школі, керував сільським хором, брав участь у виставах самодіяльного театру. Особливу увагу приділяв щорічному відзначенню Шевченківських свят. Вивів на життєву дорогу творчої праці багатьох обдарованих дітей. У відповідь на пропозиції перебраться до великих культурних центрів жартوما відповідав: «Нашої красуні Васиївки я не проміняю на жодну Венецію. Садки й гаї, білі хатки й чарівна ріка української пісні!». Із створених упродовж життя великої кількості картин на міфологічну, історичну та жанрову тематику, портретів, краєвидів більшість загинуло під час Другої світової війни.

Дряпаченко Григорій Іванович

(1882—1950) — художник, педагог, колекціонер, зведений брат І.К. Дряпаченка.

Круглий сирота, завдяки щасливому збігу обставин потрапив до Київської рисувальної школи, а звідти — Московського училища живопису, скульптури та архітектури. З 1903 р. працював учителем малювання в Катеринославській промисловій школі імені О.С. Пушкіна, яка готувала художні кадри для ситцевих фабрик. Під впливом Д.І. Яворницького став збирати український фольклор, написав багато портретів вітчизняних культурних діячів — науковців, освітян, митців, ме-

диків. Після революції працював шкільним учителем у робітничому селищі, очолював художні студії і хоріві колективи на заводах Дніпропетровська. Вніс значний вклад у створення Шевченкіаніс за своє життя зібрав багатющу шевченківську бібліотеку, склав унікальну колекцію даних про художників, які протягом століття ілюстрували твори Т.Г. Шевченка або виготовляли для них оригінальні обкладинки.

**Башкирцева
Марія Костянтинівна**

(11/23.XI.1860, с. Гауранці, тепер Диканського району — 19/31.X.1884, Париж) — художниця.

Народилася в добре забезпеченій сім'ї. Недовзі після народження доньки сім'я розпалася. Через хворобу легень дівчинка

з 10-річного віку щорічно виїздила на лікування до Італії і Франції, повертаючись в рідні місця на літні місяці. В 1872 р. разом з матір'ю оселилася в Ніцці. Була обдарованою і неординарною людською індивідуальністю. Одержала блискучу освіту. Виявила свої здібності в багатьох галузях. Мала вокальний талант, але втрата голосу через хворобу перекреслила артистичну перспективу. Вільно володіла кількома європейськими мовами (свій знаменитий щоденник вела французькою), однак в літературних спробах не досягла особливих успіхів. У 1876 р. серйозно зайнялася рисунком і живописом. Попри заборону лікарів, залишила теплу Італію і перебралася до Парижа. Тут восени 1877 р. вступила до приватної академії Рудольфа Жуліана — підготовчу художню студію, яка мала майстерню для жінок. З 1880 р. твори М. Башкирцевої виставляються в офіційному паризькому Салоні. В силу соціальних обставин М. Башкирцева була ізольована від прогресивного мистецького середовища Франції того часу (живучи в Парижі, вона нічого не знала про імпресіоністів). Вимушена самостійно шукати власний мистецький шлях, М. Башкирцева звернулася до мистецтва життєвої правди. Прикладом і авторитетом став для неї провідний представник французького побутового жанру Ж. Бастьєн-Лепаж, в якого була закохана. Темати її полотен стали буденні життєві сцени, характерні образи сучасників: «В студії Жуліана» (1881 р.), «Мітинг» (1884 р.), «Лавка на замиському бульварі» (1884 р., не закінч.). Однак прогресуюча хвороба не залишила часу для творчості — художниця померла, не доживши кількох днів до свого 24-ліття. Ховали Марію в білому одязі, труну в білому оксамиті серед білих квітів везли на білій колісній шестеро білих коней. Дівчину з полтавського села поховали на паризькому цвинтарі Пассі, далеко від землі, що народила її обдарувала непересічним талантом. Рік потому в Парижі відкрилася виставка, на якій було

представлено 150 картин, малюнків і скульптур М. Башкирцевої. Виставка збила тисячі відвідувачів; про неї написали усі газети. Критика порівнювала талант молодого мисткині зі спалахом яскравої зірки, що згоріла в одну мить. Ім'я Марії Башкирцевої стало знаменитим.

Северин Іван Митрофанович

(23.IX/5.X.1881, с. Осталівка Миргородського повіту — 20.II.1964, Київ) — живописець. Мистецьку освіту одержав у Миргородській художньо-промисловій школі, Харківській школі рисунка і живопису (1903—1905 рр.), Краківській академії красних мистецтв (1905—1907 рр.), Римській (1907 р.) і Паризькій (1908, 1912—1913 рр.) Академіях мистецтв.

Славу художнику принесли виставлені в Парижі портрети гуцулів в яскравих національних костюмах, а також стилізовані гуцульські красавиці. До 1925 р. митець жив за кордоном. Повернувшись на батьківщину, викладав у мистецьких закладах Харкова

Кубанський козак. Карт. І. Северина. 1909.

**Гаврилко
Михайло Омелянович**

(5.X.1882, Козацькі Хутори поблизу с. Рунівщина, тепер с. Гаврилки Полтавського району — 1920, Полтава) — скульптор, учасник українських визвольних змагань поч. ХХ ст.

Студіював кераміку і різьбярство по черзі в Миргороді — в художньо-промисловій школі ім. М.В. Гоголя (1899—1904 рр.), у Петербурзі — в Училищі рисунка (1904—1905 рр.), у Кракові — в Академії красних мистецтв (1907—1912 рр.). Рік працював у майстерні Е. Бурделя в Парижі. Виявив у своїй творчості багато сили, енергії, поривів, оригінального світовідчуження.

Відзначався буркливим, не завжди врівноваженим характером. Ціле його життя — це одиссея переїздив, обшуків, арештів, втеч. Широке полотно його пригод, подане у повісті, затьмарило б не один сюжет авантюрного твору. Поряд із творчою займався активною політичною діяльністю як член РУП, УСДРП, СВУ. З початком Першої світової війни 1914 р. вступив до Легіону УСС як простий вояк, а потім командир 1-ї Залізної чоти. В роки Української революції був старшиною Козацько-Стрілецької (Сірої) дивізії, скінчив життя партизаном-повстанцем. Наука за кордоном не пригнітила його дужої романтичної індивідуальності й оригінального, живого і сильного світогляду. В основу світовідчуження клав похвалу близькості до природи і самій при-

роді. Шанував язичницьких богів. Уважав українську культуру однією з найбагатших в Європі, переживав, що світ не знає її. Невироблення й нескристалізованість національної культури пов'язував з чужими впливами, які викривили й покалічили українську душу. Головні твори: «Ганнуся» (1909 р.), «Сироти», «Козак і дівчина», «Каменярь» (1915 р.), «Воля» (1916 р.). Найбільшим досягненням був проект пам'ятника Т. Шевченку в Києві (1912 р.): грізного велета у киреї оточували внизу групи козаків і селян. Створив проект пам'ятника Т. Шевченку для Харкова. Виконав барельєф-медальйон та бюст для Полтавського театру (1919 р.). Заарештований чекістами як керівник антибільшовицького повстання на Диканьщині, був страчений у Полтаві восени 1920 р.

Блох Леонора Абрамівна

(12/24.IV.1884, Кременчук — 17.I.1943, Алма-Ата) — скульптор і педагог.

Навчалася в школі Петербурзького товариства заохочення художників (1898 р.) і студії О. Родена в Парижі (1898—1905 рр.). З 1917 р. працювала в Харкові; з 1935 — професор Харківського художнього інститу-

ту. Виховала кілька поколінь скульпторів. Твори: портрети О. Родена, Леонардо да Вінчі, К. Маркса, Ф. Енгельса, Ж. Жореса, Ж.-П. Марата (всі — 1918—1921 рр.), «Радість материнства» (1935 р.), «Казашка-медсестра» (1942 р.).

Цисс Григорій Іванович

(12/24.IV.1869, Рівне — 30.XII.1934, Полтава) — живописець-портретист.

Навчався в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури й Петербурзькій академії мистецтва (1896—1900 рр.). З 1900 р. жив у Полтаві. В 1920—1925 рр. викладав у художніх студіях. Створив галерею портретів митців-полтавців: художника В. Магденка (1916—1917 рр.), художника В. Волкова (поч. 1900-х рр.), Г. Мясоедова (1901 р.), О. Печерської (1903 р.), артиста М. Вільшанського в костюмі запорізького козака (1907 р.), О. Бокій (1920—1921 рр.), П. Горобця (1930 р.), І. Персіянової (1931 р.).

Фотографія. Декоративне мистецтво 45.8

З 1875 р. (за іншими даними, з 1880 р.) в Полтаві функціонувало одне з кращих в Російській імперії фотоательє Йосипа Целестіановича Хмелевського (1849—1924).

В 1868 р. на Полтавщині була започаткована філателія (випуск земською поштою марки Пирятинського, а згодом марок ще 11-х повітів губернії).

Із Великих Будищ Диканського району вийшла родина талановитих майстрів різьблення на дереві Юхименків. Федот Іванович Юхименко (II пол. XIX — поч. XX ст.) створив круглі скульптури для палацу Кочубеїв у Петербурзі. Прокіп Федотович Юхименко (1870—1931) був автором оздоблень Кочубеївського палацу в Диканьці, а також скульптурних композицій у будинку Полтавського губернського земства. У Хомутці Миргородського району пра-

цював гончар Павло Іванович Калашник (1847—1909), вироби якого (дзбанки, куманці, свічники, вази) експонувалися на міжнародних виставках і були відзначені нагородами. В с. Міські Млини Зіньківського повіту жив і творив майстер народної керамічної скульптури Остап Семенович Ночовник (Ночовник-Носик; 1853—1913), чії вироби зберігаються в музеях Відня і Парижа.

Хмелевський

Йозеф (Йосип) Целестіанович

(1849, Варшава — 1924, Полтава) — фотограф-художник.

Народився у Варшаві у сім'ї польського шляхтича і російської дворянки. Після одруження з полтавкою з 1875 р. жив і працював у губернському центрі. Відкрив у Полтаві одне з перших і найкращих в Російській імперії

фотоательє. Протягом майже півстоліття фіксував життя краю, зберігши для нащадків образи багатьох людей. Фотографував учасників відкриття пам'ятника І. Котляревського в 1903 р., візит до Полтави царя Ми-

коли II в 1909 р., видав фотоальбоми «Гоголь на родині» та «Земський дом в Полтаві». За знімками Й. Хмелевського надруковані серії поштових листівок «Типи Малоросії» та «Красвида Полтавщини».

45.9 Спорт

У II пол. XIX — поч. XX ст. популярності в краї набував спорт. Протягом 1852—1917 рр. в Полтаві на Синій площі (тепер територія стадіону «Ворскла» та прилеглого Майдану Незалежності) діяв іподром, заснований з ініціативи Полтавського товариства випробування коней. У 1910 р. з іподрому стартував на літаку «Фарман» відомий авіатор С. Уточкін, котрий вперше облетів місто та його околиці. З 1911 р. в Полтаві діяв аероклуб.

Уродженець с. Богодухівка Золотоніського повіту Іван Максимович Піддубний (1874—1949) протягом 1905—1910 рр. був шестиразовим чемпіоном світу з вільної боротьби. Він першим з борців Російської імперії виїхав на змагання за кордон і добився перемоги. Світовими чемпіонами були також борці Захар Петрович Ялов (1870—1923), уродженець с. Кам'яні Потоки Кременчуцького повіту та Юхим Іванович Білоус (1884—1956), уродженець глобинського села Киріяківки. З Полтавщини вийшов один із засновників сучасного Олімпійського руху, член першого Міжнародного Олімпійського комітету Олексій Дмитрович Бутовський (1838—1917). Полтавець Микола Ріттер був єдиним від Росії учасником I Олімпійських ігор 1896 р. в Афінах.

Піддубний Іван Максимович (26.IX/8.X.1871, с. Богодухівка Золотоніського повіту — 8.VIII.1949, Єйськ) — спортсмен, професійний борець, заслужений артист РРФСР (1939 р.), заслужений майстер спорту (1945 р.). Був найстаршою дитиною в сім'ї козака-хлібороба. З юних літ дивував усіх своєю могутньою

силою. Мовби граючись, закидав важкі лантухи на підводу, гнув підкови, скручував вузли зі сталевих штирів. У 20-річному віці подався на заробітки на Південь. Працюючи вантажником у портах Севастополя та Феодосії (1893—1896 рр.), самостійно опанував елементи гімнастики та гирьового спорту. За порадою друзів-мореходів у 1897 р. розпочав професійну спортивну кар'єру, виступаючи як атлет-гирьовик та борець (російська боротьба на поясах і класична французька боротьба) на циркових аренах спершу в Російській імперії, а з 1903 р. — в Західній Європі. В 1904 р. встановив світовий рекорд з важкої атлетики, піднявши штангу (нижнім захватом рук від коліна до грудей) завважки 122,8 кг. Протягом 1905—1909 рр. був шестиразовим чемпіоном світу з класичної боротьби серед професіоналів. У 1910 р. покинув великий спорт і повернувся до рідного села. В 1925 р. здійснив переможне турне по рингах Америки. Прощальну гастроль 70-річний артист відбув у 1941 р. За 40 років виступів у 150 містах 14 країн український богатир не програв жодних змагань (зазнавав поразок лише в окремих поєдинках), здобувши світове визнання як «чемпіон чемпіонів».

Свідчення 10.

У 1903 р. І. Піддубний важив 120 кг, мав (у сантиметрах): зріст — 184, об'єм грудної клітки — 134, пояса — 104, стегон — 72, голілки — 47, шиї — 50, біцепса — 45.

Бутовський Олексій Дмитрович

(22.VI.1838, с. П'ятигірці Кременчуцького, за уточненою версією, Лубенського повіту — 25.II.1917, Петроград) — один із засновників сучасного Олімпійського руху, член МОК (1894—1900 рр.), генерал-майор. Народився у дворянській сім'ї.

Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус (1856 р.) і Миколаївську інженерну академію в Петербурзі (1858 р.). Працював «вихователем військової гімнастики» в кадетських корпусах Полтави і Петер-

бурга. З 1897 р. служив у Головному управлінні військових навчальних закладів. Першим у Росії підтримав ідею барона П'єра де Кубертена щодо відродження Олімпіад. Став першим членом МОК від Росії. Був свідком І-ї сучасної Олімпіади, написавши за її підсумками книгу «Афины весной 1896 года». Брав участь в шести Олімпійських конгресах.

Полтавський іподром. Фото. Поч. ХХ ст.

Запитання і завдання

1. Дайте коротку характеристику розвитку освіти на Полтавщині.
2. Чому земські школи стали найпоширенішим типом початкової школи в пореформеній Росії?
3. Яке значення мало заведення земством професійних ремісничих шкіл?
4. Чим, на Вашу думку, пояснюється короткочасність існування багатьох місцевих періодичних видань в перші десятиріччя ХХ століття?
5. Як Ви думаєте, наскільки широкі можливості для розвитку національної культури давали такі організації, як Полтавська вчена архівна комісія та Полтавський церковний історико-археологічний комітет?
6. Чому для краєзнавчих досліджень місцевих полтавських істориків дореволюційного періоду були характерними антиукраїнська позиція, постійні уславлення чужинної військової потуги, чужинного царя?
7. Що, на Вашу думку, рухало К.М. Скаржинською, коли вона створювала свій знаменитий музей, а пізніше віддавала дорогоцінні колекції в інші руки? Чи справедливо з нею обійшлася доля?
8. Яку мету переслідувало Полтавське губернське земство заснуванням краєзнавчого музею?
9. Чи може літературна доля Панаса Мирного бути свідченням трагедії українського письменника в умовах соціального й національного пригнічення?
10. Чи актуальні сьогодні зауваги О. Пчілки щодо виховання молодого покоління українців?
11. Чому Архипа Тесленка називають найтрагічнішою постаттю в українській літературі початку ХХ століття?
12. Чому царизм затискував творчу діяльність М. Лисенка?
13. Назвіть культові та світські споруди II половини ХІХ — початку ХХ ст. на території краю, залічені до видатних пам'яток архітектури.
14. Чи було випадковістю, що вихідці з Росії, відвідавши наш край, ставали українськими художниками (свідчення 8, 9)?
15. Спробуйте пояснити феномен творчої індивідуальності В.Г. Кричевського: не маючи спеціальної художньої освіти, він став найбільш всебічним митцем I пол. ХХ ст., однаково впевнено почувуючись у різних галузях пластичного мистецтва.
16. Завдяки чому селянський син Іван Дряпаченко увійшов до числа найвідоміших майстрів тогочасного живопису?
17. Як Ви думаєте, чому саме Марія Башкирцева виявилася першою з українських мисткинь нового часу, хто здобув європейську славу?
18. Чи варто, на Вашу думку, сумувати з того приводу, що козака-полтавця І. Піддубного в світі охрестили «російським багатирем»?

ЗМІСТ

Розділ ІХ.

ІНТЕГРАЦІЯ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.

- Остання чверть XVIII – перша половина XIX століття** 4
 Полтавщина в контексті української та світової історії
 останньої чверті XVIII – I половини XIX століття 6
- Тема 37. ЗАПРОВАДЖЕННЯ В КРАЇ ЗАГАЛЬНОІМПЕРСЬКОГО
 АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ** 8
 37.1. Ліквідація Полтавського полку. Включення полкової території до ново-
 утвореної Новоросійської губернії (9). 37.2. Ліквідація решти полків. Поділ
 території краю між намісництвами (10). 37.3. Вхідження території Полтавщи-
 ни до Малоросійської губернії (12). 37.4. Утворення Полтавської губер-
 нії (14). 37.5. Характеристика імперської влади (15).
- Тема 38. ЗМІНИ У СТАНОВИЩІ НАСЕЛЕННЯ** 24
 38.1. Чисельність та етнічний склад населення Полтавщини (25). 38.2. Насе-
 лені пункти (26). 38.3. Трансформація соціальної структури (28). 38.4. Спо-
 творення економічних відносин (37). 38.5. Вияви народного протесту (41).
- Тема 39. ПРОТИРІЧЧЯ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ** 44
 39.1. Ситуація в аграрному секторі (45). 39.2. Промисли й ремесла (54).
 39.3. Промисловість (61). 39.4. Торгівля (64).
- Тема 40. ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ** 66
 40.1. Світоглядна криза кінця XVIII – початку XIX ст. (67). 40.2. Участь в обо-
 роні імперії (71). 40.3. Опозиція царизму (75). 40.4. З'явлення Тараса (81).
- Тема 41. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ** 96
 41.1. Стан освіти (97). 41.2. Полтавські імена в науці та військовому мис-
 тецтві (101). 41.3. Історики та етнографи (105). 41.4. Полтавці в українській
 та російській літературах (108). 41.5. Образотворче, музичне та театральне
 мистецтво (114). 41.6. Релігія і церква (129). 41.7. Побутова культура (131).

Розділ X.

НАРОСТАННЯ ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.

- Друга половина XIX століття – початок XX століття** 134
- Полтавщина в контексті української та світової історії
II половини XIX – початку XX століття. 136
- Тема 42. ВЕЛИКІ РЕФОРМИ.** 138
- 42.1. Селянська реформа (139). 42.2. Реформа адміністративно-політичного управління (149). 42.3. Реформа судочинства (155).
- Тема 43. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ РЕФОРМ** 158
- 43.1. Чисельність та структура населення (159). 43.2. Проблеми сільського господарства (161). 43.3. Розвиток капіталістичної промисловості (170).
- Тема 44. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ.** 180
- 44.1. Воскресіння пророка (181). 44.2. Полтавці в суспільно-політичному русі 1860–1890/1900-х рр. (185). 44.3. Радикалізація суспільно-політичного життя на початку XX ст. (200).
- Тема 45. НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ.** 218
- 45.1. Мережа освітньо-культурних закладів Полтавської губернії (219). 45.2. Наука, медицина, військова справа (227). 45.3. Література (238). 45.4. Театр і кіно (243). 45.5. Музика (245). 45.6. Архітектура (248). 45.7. Живопис і скульптура (251). 45.8. Фотографія. Декоративне мистецтво (259). 45.9. Спорт (260).

Навчальне видання

Білоусько Олександр Андрійович
Мирошніченко Володимир Іванович

НОВА ІСТОРІЯ ПОЛТАВЩИНИ **Кінець XVIII – початок XX століття**

Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи

*Затверджено вченою радою Полтавського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського
(протокол № 4 від 02.09.2003 р.)*

Редактор *І.О. Потехіна.*
Художній редактор *О.А. Білоусько.*
Технічний редактор *І.О. Кононов.*
Комп'ютерний набір і коректура *О.А. Білоусько.*
Макет та верстка *С.В. Хорєв.*
Карти *О.А. Білоусько, С.В. Хорєв.*
Обкладинка *О.А. Білоусько, С.В. Хорєв.*
Фото *А.К. Гребіник (с. 4–5, 81, 119, 120, 121, 122, 123, 134–135, 182, 224, 249, 250),*
І.О. Кононов (с. 117).

Здано до набору 22.05.2003 р.
Підписано до друку 29.07.2003 р.
Формат 84 x 108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Ум. друк. арк. 27,72. Ум. фарбовідб. 56,28. Обл.-вид. арк. 26,54.
Вид. №15-703. Наклад 1500 прим.
Зам. №361/218.

Видавництво «Оріяна».
Адреса для листування:
36014, м. Полтава, вул. Артема, 16.
Тел. (0532) 56-02-04.
Свідоцтво серія ДК №955 від 17.06.2002 р.

Віддруковано у ТОВ «Навчальний друк».
61001, м. Харків, вул. Державінська, 38.
Свідоцтво серія ХК №58 від 10.06.2002 р.

429-88
Серія підручників

**«Історія Полтавщини
з найдавніших часів
до початку XXI століття»:**

6 клас

Давня історія Полтавщини
(XX тис. до Р.Х. – V ст.)

7 клас

Середньовічна історія Полтавщини
(V – I половина XVI ст.)

8 клас

Нова історія Полтавщини
(II половина XVI – II половина XVIII ст.)

9 клас

Нова історія Полтавщини
(остання чверть XVIII – початок XX ст.)

10 клас

Новітня історія Полтавщини
(I половина XX ст.)

11 клас

Новітня історія Полтавщини
(середина XX – початок XXI ст.)

THE POLTAVA REGION

THE

OF THE